

Azərbaycan xalqının dahi oğlu, ümummilli lider

HEYDƏR ƏLİYEVİN

Unudulmaz xatirəsinə həsr olunur

...İrəvan Ermənistana azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da bu, bizim torpağımızdır.

İLHAM ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu
və Regionların İnkişafı İctimai Birliyinin birgə layihəsi

Bu kitabda görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şahın yaratdığı Əfşar süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərindən birindən – İrəvan xanlığından (1747-1828) bəhs olunur. Tərkibolunmaz ilkin mənbələr əsasında bu dövlətin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu sübuta yetirilir. Monoqrafiyada İrəvan xanlığı əhalisinin etnik tərkibi ilkin mənbələr əsasında araşdırılmış və erməni müəlliflərinin xanlığın xristian əhalisi barədə uydurma fikirlər - əhalinin əksəriyyətinin güya ermənilərdən ibarət olması ideyası ifşa olunmuşdur. Bundan əlavə, İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı, sərhədləri və inzibati bölgüsü, daxili idarəçilik sistemi və xarici siyasəti tərkibedilməz dəlillərlə işıqlandırılmışdır. Əsərdə İrəvan xanlığının XIX əsrin əvvəllərində yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizəsi, böyük çətinliklə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsi, ən əsası isə işğal şəkildə köçürülməsi geniş əksini tapmışdır. Əsas məqsəd Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan bir dövlət – İrəvan xanlığı haqda elmi ədəbiyyatda indiyə qədər mövcud olan saxta, uydurma fikirləri ifşa etmək, real elmi ictimaiyyətə və oxuculara olduğu kimi çatdırmaqdır.

AZƏRBAYCAN MİLLİ
ELMLƏR AKADEMİYASI

A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

İRƏVAN XANLIĞI

Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan
torpaqlarına köçürülməsi

2010, Bakı, Azərbaycan

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktor
Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü,
t.e.d.,prof. Yaqub Mahmudov

Elmi redaktor müavini
t.e.d., prof . Tofiq Mustafazadə

Məsul redaktor
t.e.n. Güntəkin Nəcəfli

Üz qabığı
İrəvan şəhəri, Böyük məscid. Dübua de Monpere F.

Müəlliflər
Əməkdar el xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov,
t.e.d., prof. Tofiq Mustafazadə, t.e.d., prof. Süleyman Məmmədov, t.e.n. prof.
Güntəkin Nəcəfli, Nazim Mustafa, t.e.n. Gövhər Məmmədov, t.e.n. Hacı Həsənov,
t.e.n. İsrafil Məmmədov, t.e.n. Vidadi Umudlu, t.e.n. Səidə Hacıyeva, t.e.n. İradə
Məmmədova, t.e.n. Nigar Gözəlova

Redaksiya heyəti
Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Yaqub Mahmudov
(elmi redaktor), t.e.d., prof. Tofiq Mustafazadə (elmi redaktor müavini), t.e.n.
Güntəkin Nəcəfli (məsul redaktor), akademik İsmayıl Hacıyev, t.e.d., prof. Fuad
Əliyev, t.e.d. Kərim Şükürov, fəls.e.d. Sabir Əsədov, t.e.n. Cəbi Bəhrəmov, t.e.n.
Elmar Məhərrəmov

Kitabın içindəkilər

Ön söz

Ermənilərin XIX əsrdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi tarixi həqiqətdir.....	16-33
İrəvan xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.....	35-68
Xanlığın əhalisi.....	69-100
Sosial-iqtisadi həyat.....	101-137
Xanlığın sərhədləri, inzibati bölgüsü və idarəçilik Sistemi.....	139-184
Mədəniyyət.....	185-247
Xarici siyasət.....	249-284
Rusiya imperiyasının və Qacarlar dövlətinin işğalçılıq planları.....	285-321
İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı.....	323-371
İşğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisinə ermənilərin İrandan və Osmanlı imperiyasından kütləvi surətdə köçürülməsi.....	373-499
İrəvan xanlığı ərazisindəki azərbaycanlılara məxsus yer adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi. Müasir vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırım.....	501-580
Son söz əvəzinə	
Vətən torpağından pay verən Vətənsiz qalar!.....	581-588
İxtisarlar.....	589-590
Mənbələr və ədəbiyyat.....	591-608
The resume.....	609-612
Резюме.....	613-617

Ermənilərin XIX əsrdə şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi tarixi həqiqətdir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabda Cənubi Qafqazın tarixində mühüm rol oynamış Azərbaycan dövlətlərindən birindən — İrəvan xanlığından (1747-1828) bəhs olunur. Bu Azərbaycan dövləti XIX əsrin əvvəllərində yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmışdır.

İrəvan xanlığının tarixi Azərbaycan xalqının minillər boyunca yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Nadir şah imperiyasının süqutundan sonra meydana gəlmiş Azərbaycan dövlətlərindən -xanlıqlarından biri idi.

Hazırda Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişdə — XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının torpaqları idi. Bu torpaqların ən qədim yerli əhalisi - aborigen sahibləri Azərbaycan türkləri idi.

İrəvan xanlığının yarandığı ərazi ən qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü* ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda İrəvan xanlığının ərazisində cərəyan etmişdir.

Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə — Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə"sində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada — Göyçə dənizi ətrafındakı torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar.¹

İrəvan xanlığının ərazisi, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlardan biri idi.

* 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Göyçə gölünün adı 1930-cu ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib "Sevan" adlandırılmışdır.

¹ Geniş məlumat üçün bax: Əubəkr Tehrani. Kitabi-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi Rəhilə Şükürova. Bakı, 1998, s.46-47.

XIX əsrin əvvəlində baş vermiş Rusiya işğallarına qədər İrəvan xanlığı əhalisinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türkləri idi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilə (Valarşabad*) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdı.**

Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığını Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur Qacarlar adlanan türk sülaləsindən olan xanlar idarə etmişlər. Xanlığın bütün idarəçilik sistemi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhalinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. İrəvan xanlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində, tarix boyu, Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri — kəndlər, şəhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr qalalar, məscidlər, minarələr ucaldılmış, karvansaralar, hamamlar inşa olunmuşdu.*** Bölgədəki bütün yer adları — toponimlər Azərbaycan xalqına məxsus idi. Bu inkar olunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir.**** Xanlığın ərazisində saysız-hesabsız qədim oğuz-türk qəbiristanları və bu qəbiristanlarda Azərbaycan xalqına məxsus külli miqdarda qoç heykəlləri, qəbirüstü abidələr vardı. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət möhürləri idi...

Lakin XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın tarixində qanlı faciələr dövrü başlandı. Regionu ələ keçirməyə çalışan Rusiya imperiyası Azərbaycan xanlıqlarına qarşı müharibələrə başladı. Çox çəkmədən Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasının Qacarlar İrəvan və Osmanlı dövlətinə qarşı apardığı qanlı müharibələr meydanına çevrildi.

Osmanlı dövləti və Qacarlar İrəvan ilə sərhəddə yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının mühüm tərkib hissəsi idi. 1804-1813-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda gedən Birinci Rusiya - İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə (2 iyul-3 sentyabr 1804-cü il; 3 oktyabr-30 noyabr 1808-ci il) Rusiya qoşunlarının güclü hücumlarına məruz qaldı. Lakin İrəvan xanlığı Rusiyaya təslim olmadı və öz müstəqilliyini qoruyub

* "Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatürkün (Sanatrükun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" formasına sahnılmışdır. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdu [bax: 95,116; 190, 29].

** Bax: bölmə 2, cədvəl 1.

*** Bax: bölmə 4, cədvəl 2,3.

**** Bax: bölmə 2, əlavə 2.

saxlaya bildi. Xanlığın əhalisi müdrük və cəsur dövlət xadimləri olan Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın (1784-1805) və Hüseynqulu xan Qacarın (1806-1827) başçılığı ilə doğma vətəninin müdafiəsinə qalxaraq çar qoşunlarına qəhrəmanlıqla müqavimət göstərdi. Böyük itkilər verən Rusiya imperiyasının hakim dairələri İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün şirnikləndirici vasitələrə əl atdı. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin baş komandanı general Qudoviç İrəvan sərdarının (Hüseynqulu xan Qacar - *red.*) qardaşı Həsən xan Qacara qalanı könüllü təslim edəcəyi halda onu sərbəst buraxaraq, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından vəd verdi.¹ Həsən xan Qacar Rusiya imperatoru adından verilən bu təklifi rədd etdi.

Çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarının işğalında ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətindən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. Məsələn, çarın həmin dövrdə verilmiş bir fərmanına bununla bağlı ayrıca bənd daxil edilmişdi: "...Hər cür nəvazişlə erməniləri öz tərəfinizə çəkməyi xüsusi olaraq sizin ixtiyarınıza buraxıram".²

Bütün bunlara baxmayaraq, Birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı Rusiya imperiyası İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal edə bilmədi. Hər iki xanlığın yerli əhalisi olan Azərbaycan vətənpərvərləri doğma yurdun azadlığı uğrunda işğalçılara və onlara kömək edən ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi aparıb və qələbə çaldılar.

İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkməyən I Nikolay İrəvan və Sərdarabad qalalarını ələ keçirməyin hərbi - strateji əhəmiyyətini nəzərə alıb, bunu tez-tez general Yermolova xatırladırdı. Rusiya imperatoru 1826-cı il oktyabrın 21-də Yermolova yazırdı: "Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan Sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkündürsə, bu imkanı əldən verməyin".³

İkinci Rusiya — İran müharibəsi (1826-1828) zamanı İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verən çar I Nikolay (1825-1855) Yermolova göndərdiyi 1826-cı il 1 avqust tarixli fərmanında işğalçı generala xüsusi olaraq tapşırırdı: Təcili olaraq İrəvan Sərdarı üzərinə yürüş edin. Tezliklə sizdən belə cavab gözləyirəm: "Allahın köməkliliyi ilə Sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tululub". Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir.⁴

Azərbaycan vətənpərvərlərinə başçılıq edən İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan Qacar, qardaşı "Aslanlar başı" titulu daşıyan Həsən xan və onun nəvəsi Fətəli xan Qacar 1827-ci ildə Rusiya işğalçılarına qarşı İrəvanı (27 aprel 23 iyun;

¹ Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею (АКАК), т. III, Тифлис, 1869, с.239-240.

² АКАК, т. I, Тифлис, 1866, с. 548, с. 436.

³ Шербагов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. т. II. СПб. 1890, с. 122.

⁴ Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827), ч. II, Москва, 1868, с. 214; Вах: bölmə 8, sənəd 3.

24 sentyabr 1 oktyabr) və Sərdarabad qalasını (16-17 aprel; 14-20 sentyabr) dörd dəfə qəhrəmancasına müdafiə etdi. Çar generalı Benkendorfun Sərdarabad qalasını təslim etmək təbbini rədd edən Həsən xanın nəvəsi Fətəli xan Qacar işğalçılara sət və birmənalı cavab verdi: "Qalanı təslim etməkdənsə onun dağıntıları altında ölməyim yaxşıdır".¹ İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar isə son anda qalanı düşməne təslim etməkdənsə partlatmaq məqsədilə barıt qülləsinə yanan fitil qoymuşdu. Lakin poruçik Lemyakin bunu vaxtında görmüş və əli ilə yanan fitili götürmüşdü.

Lakin xəyanət öz işini gördü. Ermənilər İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Paskeviçlə əlaqəyə girdilər və azərbaycanlıların qalanın hansı hissəsində yerləşdikləri top atışlarını hara istiqamətləndirmək lazım olduğu barədə işğalçılara məlumat verdilər.²

Erməni xəyanətindən istifadə edərək İrəvan qalasını ələ keçirən və xanlıqı işğal edən rus qoşunlarının baş komandanı Paskeviç bu "qələbəyə görə" qraf titulu,³ 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, 1 milyon rubl məbləğində pul mükafatı və İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə "Erivanski" titulu aldı.⁴ İrəvan qalasının alınması Sankt-Peterburqda bayram edildi və bu münasibətlə xüsusi rəsmi keçid düzənləndi. Bundan əlavə, İrəvan qalasının alınması münasibətilə xüsusi medallar təsis olundu [bax: bölmə 8, şəkil: 5,6].

İşğalçı Rusiya qoşunlarının İrəvanda törədikləri dağıntılar və şəhərə vurduqları zərərlə bağlı V.Potto bu hadisənin canlı şahidinin dediklərini olduğu kimi qələmə alaraq yazırdı: "Qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısı məni heyrətə saldı. Mənə elə gəlir ki, rus mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrdə belə edə bilməzdi".⁵

Rusiya müstəmləkəçiləri İrana və Türkiyəyə qalib gəldikdən sonra, Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən, Cənubi Qafqazda Qacarlar İrani və Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün xristian — istinadgah məntəqəsi yaratmaq məqsədilə həmin dövlətlərin ərazisində yaşayan erməniləri kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən İrəvan, Naxçıvan,* Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və indiki Gürcüstan Respublikasının məhz azərbaycanlılar yaşayan bölgələrinə köçürdü. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını işğal etmiş general Paskeviç İrandan köçürülən ermənilərin hansı Azərbaycan torpaqlarına istiqamətləndirilməsi barədə konkret

¹ Потто Р.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.Ш, вып. 1-4, СПб., 1886, с.304-305.

² Ениколопов И.Грибоедов и Восток, Ереван, 1954, с.85-86.

³ Шербатов М.Гöstərilən əsəri, s.330

⁴ Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.Ш, вып. 1-4, СПб., 1886, с. 591.

⁵ Потто В.А. Göstərilən əsəri, s516.

* Naxçıvan azərbaycanlıları dəfələrlə üsyan qaldıraraq ermənilərin Naxçıvanda qərar tutmasına yol vermədilər.

gösləriş də vermişdi: köçürülən ermənilən İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki həmin ərazilərdə xristian əhalinin sayı mümkün qədər artırılsın.¹ Beləliklə, 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək, yəni üç ay yarım ərzində İrandan Şimali Azərbaycana - İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə 8249 erməni ailəsi, başqa sözlə, ən azı 40 min nəfər erməni köçürüldü.² Bundan bir az sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına Osmanlı dövləti ərazisindən daha 90 min nəfərdən artıq erməni köçürülüb gətirildi.³

Ermənilərin İrandan və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb gətirilməsi inkarolunmaz tarixi faktdır. Bunu çoxsaylı arxiv materialları, xüsusilə ermənilərin köçürülməsi prosesini tənzimləyən rəsmi dövlət sənədləri təlimatlar çox aydın sübut edir.⁴

Ermənilər Şimali Azərbaycan torpaqlarına xüsusi məqsədlə, yəni onlara

Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. 1828-ci il.
(Rus rəssamı V.I. Maşkovun çəkdiyi səkil).

daimi vətən yaratmaq niyyəti ilə köçürülürdü. Bu çirkin siyasətin həyata keçirilməsində Rusiya ordusunda xidmət edən erməni zabitləri fəal iştirak edirdilər. Erməni generalları öz məqsədlərini açıq bəyan etməkdən də çəkinmirdilər. Bu qanlı siyasətin tezliklə həyata keçirilməsinə şəxsən rəhbərlik edən erməni mənşəli rus polkovniki Qazaros Lazaryan (Lazaryev) İran ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərə müraciətlə deyirdi: "... Orada (yəni Şimali Azərbaycanda — *red.*) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz... İrannın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların (yəni ermənilərin — *red.*) bir yerə

¹ Yenikolopov İ. Göstərilən əsəri, s.129-130.

² Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831. С.131.

³ АКАК, т VII, Тифлис, 1878, сənəd 829, с.845.

⁴ АКАК, т VII, сənəd 586, с.619-620; Глинка С.Н. Göstərilən əsəri, s.107.

cəmləşdiyini görə bilərsiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İrani tərk edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik".¹ Daim köçəri həyat sürməyə, yerdəyişmələrə adət etmiş ermənilərə bu dəfə təlqin edilirdi ki, "İran çərəyi yeməkdənsə rus otu yemək daha yaxşıdır".²

Maraqlı və təkzibolunmaz tarixi faktlardan biri də budur ki, tanınmış rus rəssamı V.İ. Maşkov 1828-ci ildə ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə ayrıca rəsm əsəri həsr etmişdi.

Ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, çar hakimiyyət orqanları İrəvan xanlığı ərazisində demoqrafik vəziyyəti birdən-birə dəyişdirə bilmədi. İrəvan xanlığının işğalını həyata keçirmiş rus generalı Paskeviç, hətta ermənilərin köçürülüb gətirilməsindən sonra belə, İrəvan bölgəsi əhalisinin dörrdə üç hissəsinin Azərbaycan türkləri olduğunu etiraf edirdi.³ Yeri gəlmişkən, işğalçı general bu faktla hesablaşmağa məcbur olmuş, cüzi azlıq təşkil edən gəlmə ermənilərə daha yaxşı şərait yaratmaq üçün canfəşanlıq edən, regionda böyük əksəriyyət təşkil edən yerli Azərbaycan türklərinin haqqını kobudcasına tapdalayan İrəvan Müvəqqəti İdarəsinin üzvü, erməni arxiyepiskopu Nersesi vəzifəsindən kənar edib Bessarbiyaya sürgün etdirmiş, buna şərait yaradan İrəvan Müvəqqəti İdarəsinin rəisi general Krasovskini isə vəzifəsindən kənar edib Rusiyaya qaytarmışdı.⁴

Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı. "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan I milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz (yəni ruslar — *red.*) köçürüb gətirmişik".⁵

Çar Rusiyası XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq erməniləri Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına köçürüb gətirməklə bu regionun qədim tarixi dövrlərdən bəri davam edən ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsini zorla dəyişirdi. Şimali Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd torpaqlarında Cənubi Qafqaz üçün tamamilə yad olan yeni xristian etnosu yerləşirdi.

Rusiya müstəmləkəçiləri, çox çəkmədən, Azərbaycan xalqının tarixi dövlətçilik ənənələrini və müsləqillik şüurunu məhv etmək üçün inzibati-ərazi islahatları keçirməyə başladı. 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günlərindən birində imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın

¹ Qlinka S.N. Göstərilən əsəri, s. 107-111.

² Qlinka S.N. Göstərilən əsəri, s. 68-69.

³ АКАК, т.VII, сənəd 438, s.888-491; bölmə 9, сənəd 1.

⁴ Парсамян В.А. История армянского народа, т. I. Ереван, 1972, с.72.

⁵ Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911, с.63.

İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi və bu xanlıqların ərazisində İran və Türkiyədən köçürülməkdə olan ermənilər üçün qondarma "Erməni vilayəti" yaradıldı.¹ Bununla Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarında, daha doğrusu, İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün ilk addım atıldı. Yeri gəlmişkən, 1828-ci ildə, özü də ermənilərin köçürülmə kampaniyası başa çatdırıldıqdan sonra "Erməni vilayəti"ndə olan 1125 kəndin 1111-də ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırdı.

Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini və müstəqillik şüurunu məhv etmək üçün 1840-cı ildə daha bir addım atıldı: "Erməni vilayəti" ləğv edildi və onun ərazisində bir neçə qəza yaradıldı: İrəvan, Yeni Bayazid, Gümrü, Sürməli və s. 1849-cu ildə isə həmin Azərbaycan torpaqlarında yeni inzibati-ərazi vahidi - İrəvan quberniyası yaradıldı. İrəvan quberniyasının yaradılması, əslində, Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilər üçün dövlət yaradılması yolunda növbəti addım idi. Bundan sonra ermənilərin İran və Türkiyədən İrəvan quberniyası ərazisinə, həmçinin digər Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi daha da sürətləndirildi.

Ermənilərin köçürülməsindən sonra Cənubi Qafqaz qanlı qırğınlar dövrünə qədəm qoydu. Rusiya müstəmləkəçiləri tərəfindən silahlandırılan və hərtərəfli müdafiə olunan erməni quldur dəstələri Azərbaycan xalqına qarşı, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlarına başladılar. Böyük dövlətlər özlərinin Cənubi Qafqazla bağlı geosiyasi planlarını həyata keçirmək üçün ermənilərdən bir alət kimi istifadə etdilər və bunun müqabilində onlara tarixi Azərbaycan torpaqlarında — keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində dövlət yaratmaqdan ötrü hər cür köməklik göstərdilər.

Nəhayət, 1918-ci il mayın 29-da yenicə elan olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti, öz xalqının iradəsini nəzərə almadan, böyük dövlətlərin təzyiqi ilə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı təqribən 9,5 min kv.km torpaqla birlikdə ermənilərə güzəştə getdi. Başqa sözlə, Vətən torpağından düşməyə pay verildi. Və pay verilmiş həmin Şimali Azərbaycan torpağında - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldı.

29 may 1918-ci il! — Bu tarix Şimali Azərbaycan ərazisində, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə erməni dövlətinin yaradıldığı gündür. Hamıya məlum olan tarixi faktdır ki, bundan əvvəl heç zaman Cənubi Qafqaz ərazisində ümumiyyətlə erməni dövləti olmamışdır.

Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpağında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində erməni vilayətinin yaradılmasından dərhal sonra Azərbaycan tarixinin amansızcasına saxtalaşdırılmasına başlanıldı. Erməni millətçiləri öz havadarları olan Rusiya işğalçılarının yaxından iştirakı və köməyi ilə saxta erməni tarixi yaratmağa başladılar. Bütün arxiv sənədləri, hətta Rusiya

¹ Полное собрание законов Российской империи, (ПСЗРИ) Собр. Второе, т. III. 1828, СПб., 1830. С. 272-273; АКАК т. VII, д.437. с.487; bax: bölmə 9, sənəd 2.

imperiyasının Azərbaycan xanlıqları, İran və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələrin adları və mətnləri də saxtalaşdırıldı. Rusiya və Sovet İttifaqının ali rəhbərliyində, dövlət və hökumət strukturlarında mühüm mövqelər elə keçirmiş ermənilər öz məqsədlərinə asanlıqla nail oldular. Nəticədə XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Rusiya tərəfindən Cənubi Qafqaza kütləvi surətdə köçürülüb gətirilmiş gəlmə ermənilər bu regionun "ən qədim yerli əhalisi", ata-baba torpaqları əllərindən alınıb ermənilərə paylanmış yerli azərbaycanlılar isə "gəlmə", "kəçəri yırtıcılar" kimi qələmə verilməyə başlandı. Erməni millətçiləri bütün dünyaya Azərbaycan və azərbaycanlılar haqqında dayanmadan saxta və qəsdən təhrif olunmuş informasiyalar yaydılar.*

Bəzi faktlara müraciət edək.

Tarixi həqiqət belədir ki, 1805-ci ildə Rusiya ilə Azərbaycan dövləti olan Qarabağ xanlığı arasında Kürəkçay sazişi adlanan saziş bağlanmışdı. Sazişin adı belədir: "Трактат между Карабахским ханом и РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ о переходе ханства под властью России от 14 МАЯ 1805 года".¹ Həmin sazişə görə, Qarabağ xanlığı Rusiyanın himayəsini qəbul edir, Rusiya isə Qarabağ xanlığına daxil olan torpaqların İbrahimxəlil xana, daha doğrusu, Azərbaycana məxsus olduğunu və gələcəkdə də Qarabağ xanının varislərinə məxsus olaraq qalacağını təsdiq edirdi.² Erməni tarixçiləri isə real tarixi və Kürəkçay müqaviləsini saxtalaşdıraraq Qarabağ xanlığı ərazisinə guya ermənilərə məxsus olduğunu və Kürəkçay müqaviləsinin də guya ermənilərlə Rusiya arasında bağlandığını iddia edirlər. Halbuki ermənilərin İran və Türkiyədən Azərbaycana, o cümlədən Qarabağ xanlığının ərazisinə köçürülməsinə Kürəkçay sazişinin imzalandığı 1805-ci ildən çox sonra — 1828-ci ildə başlanmışdı. Və gəlmə Qarabağ erməniləri 1978-ci ildə özlərinin İrandan bura, yəni Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyini bayram etmiş, bu münasibətlə Dağlıq Qarabağda - Ağdərə rayonunun Marquşevan kəndində bir xatirə abidəsi də inşa etmişdilər. 1988-ci ildə erməni separatçı-terrorçu dəstələri "tarixi həqiqətin izini itirmək" məqsədilə ermənilərin Qarabağa gəlmə etnos olduğunu təsdiq edən bu abidəni dağıtmışlar. Hazırda həmin abidənin qalıqları Azərbaycan Respublikasının Ağdərə rayonu ərazisindədir.

Digər bir fakt: XIX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı işğal etməyə başlayanda burada heç bir erməni dövləti yox idi. Cənubi Qafqazda Azərbaycan xanlıqları hökmranlıq edirdi. Regionda Azərbaycan xanlıqlarından başqa bir də gürcü çarlığı vardı. O zaman indiki Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazidə Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı yerləşirdi. Və 1826-1828-ci illər Rusiya — İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra, Türkmənçay müqaviləsinə (1828) əsasən, Azərbaycanın iki xanlığı — İrəvan xanlığı və

* Hətta hazırda vaxtı ilə müxtəlif internet saytlarında yerləşdirilən İrəvan xanlığına məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini də saytlardan çıxarırlar.

¹ АКАК II, сənəd 1436, s.702-705.

² Əlavə məlumat üçün bax: Кюрекчайский договор – 200. Баку, 2005.

Naxçıvan xanlığı Rusiya imperiyasına qatıldı. Bu tarixi fakt 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinin bütün mətnində və məzmununda da öz əksini tapmışdır.¹ Konkret olaraq müqavilənin III maddəsində məhz İrəvan xanlığının və Naxçıvan xanlığının Rusiya imperiyasına ilhaq olunduğu qeyd edilir:

Müqavilənin nə bu maddəsində, nə də digər maddələrində — heç yerdə "Ermənistan" sözü yoxdur. Və ola da bilməzdi. Çünki o zaman Cənubi Qafqazda "Ermənistan" adlanan ərazi və ya dövlət yox idi. Erməni "tarixçiləri" bütün bu real tarixi faktları saxtalaşdıraraq

İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal olunması faktını bütün dünyaya guya "Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsi" kimi təqdim edirlər. Buna xüsusi niyyətlə düşünölmüş saxtakarlıqdan başqa nə ad vermək olar?!

Daha bir fakt: erməni alimləri tarix elmini akademik səviyyədə

saxtalaşdırırlar. Məsələn, erməni tarixçisi akademik S.P.Ağayan böyük Azərbaycan mütəfəkkiri A.A.Bakıxanova həsr etdiyi əsərdə XVIII əsr Şimali Azərbaycan xanlıqlarının xəritəsini vermişdir.²

Lakin erməni akademiki həmin xəritəyə saxtakarlıq edərək Şimali Azərbaycan xanlıqlarından birinin - məhz İrəvan xanlığının ərazisini daxil etməmişdir: Ağayan öz əsərində, özü də həmin xəritənin altında verdiyi qeyd də yazır ki, göstərilən xəritəni guya P.İ.Kovalevskinin "Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı"³ əsərindən olduğu kimi götürüb öz əsərinə daxil etmişdir. Bununla Ağayan

¹Вах: ПСЗРИ, т.III. 1828, СПб., 1830, ы. 125-126.

² Агаян Ц.П. А.Бакиханов. Баку, 1948, с.9.

³ Ковалевский П.И. Завоевание Кафказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходных данных). С.65, 113.

oxuculara yalan satır, həm də peşəkar saxtakar olduğunu sübut edir. Çünki, P.İ.Kovalevskinin əsərindəki xəritədə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının hamısının əraziləri, o cümlədən İrəvan xanlığının ərazisi də öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, erməni akade miki öz xalqına "xidmət etmək üçün" tarixi həqiqəti təhrif etməklə yanaşı, rus alimi P.İ.Kovalyevskinin xəritəsini saxtalaşdırmaqdan da çəkinməmişdir...

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun müəlliflər heyəti tərəfindən hazırlanmış "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabı bütün bu saxtakarlıqları ifşa etmək, dünyaya elmi həqiqəti, daha doğrusu real tarixi olduğu kimi çatdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Beləliklə, kollektiv tədqiqat əsəri olan həmin kitab daha bir erməni saxtakarlığının üstünü açır. Təkbizolunmaz ilk mənbələr, o cümlədən çoxsaylı arxiv sənədləri əsasında yazılmış "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin

erməni tarixçisi akademik S.P.Ağayanın təqdim etdiyi xəritənin əksinə olaraq P.İ.Kovalevskinin İrəvanın Rusiya tərəfindən işğalı" əsərində Şimali Azərbaycan xanlıqlarının təsvir olunan xəritəsi

Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" sübut edir ki, bu gün Ermənistan Respublikası adlanan dövlətin yerləşdiyi ərazi yaxın keçmişə qədər, bütün tarix boyu həmişə Azərbaycan torpağı olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində həmin ərazidə Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı yerləşirdi. Yalnız 1828-ci ildə Rusiya ordusu tərəfindən Türkiyədən və İrandan Şimali Azərbaycana köçürülüb gətirilirdi. Və bu gün Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazi 180 il bundan əvvəl Azərbaycan torpağı idi. Bu torpağın aborigen əhalisi azərbaycanlılar idi. Ermənilər isə Cənubi Qafqaza gəlmə, daha doğrusu, gətirilmə etnosudur. Bu etnosun yaşadığı "Ermənistan Respublikası" adlanan ərazi isə azərbaycan torpağıdır. Azərbaycan xalqı yaşadığıca, bu həqiqət də yaşayacaqdır.

"İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan

torpaqlarına köçürülməsi" kitabının işıq üzü görməsi gərgin elmi axtarışlar və böyük zəhmət bahasına başa gəlmişdir. Kitabın müəllifləri tarixi həqiqəti üzə çıxarmaq üçün ilk mənbələr üzərində yorulmadan işləmişlər. Redaksiya heyətinin üzvləri kitabda verilən faktları ilk mənbələr və elmi ədəbiyyatla təkrar-təkrar yoxlamalı olmuşlar. Əsərin işıq üzü görməsində zəhməti olanların və bu gərəkli işdə iştirak edənlərin hamısı ən xoş sözlərə layiqdir. Lakin uzun sürən və çox ağır redaktə prosesində elmi həqiqət axtarışı naminə verilən bütün tapşırıqları xüsusi məsuliyyətlə yerinə yetirən, ilk mənbələri ələk-vələk edib olduqca maraqlı faktlar aşkara çıxaran, elmi şərhlərlə tərtib etdiyi cədvəllərlə bu qiymətli əsərin yüksək səviyyədə çıxması üçün əlindən gələni əsirgəməyən tarix elmlər namizədi Güntəkin Nəcəflinin zəhmətini ayrıca qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu kitabın ərsəyə gəlməsi üçün köməyini əsirgəməyən hər kəsə, o cümlədən institutun əməkdaşları t.e.n. Tofiq Nəcəfliyə, Aynur Əmənovaya, Sərhan Həsənova, Milli Arxiv İdarəsinin rəisi, t.e.d. Ataxan Paşayev başda olmaqla "Elmi məlumat kitabxanası" şöbəsinin əməkdaşlarına AMEA Mərkəzi elmi kitabxanasının müdiri, fil.e.n. Aybəniz xanım Kəngərli başda olmaqla kitabxananın bütün əməkdaşlarına, BDU-nun elmi kitabxanasının müdiri Sara xanım İbrahimova başda olmaqla "Nadir fond"un və "Şərq bölməsi"nin əməkdaşlarına, M.F.Axundov adına Milli Dövlət kitabxanası "Nadir fond" şöbəsinin əməkdaşlarına, t.e.d. Fəzail Ağamalı, Əvəz Ələkbərov və b. həmvətənlərimizə dərin minnətdarlığını bildirir.

AMEA-nın Tarix İnstitutu "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabının çapını öz üzərinə götürən və bu gərəkli əsərin nəfis tərtibatda nəşri üçün əlindən gələni əsirgəməyən Regionların İnkişafı İctimai Birliyinə ayrıca minnətdarlıq etməyi özünə borc sayır.

Yaqub Mahmudov, əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

İrəvan xanlığı Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir

Böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir şahın yaratdığı Əfşar* imperatorluğunun dağılmasından sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmış yerli dövlətlərdən — Azərbaycan xanlıqlarından biri də İrəvan** xanlığı*** idi. İrəvan xanlığı Şimali Azərbaycanın qərbində — keçmiş Səfəvi imperatorluğunun inzibati-ərazi vahidlərindən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazisində yaranmışdı.

İrəvan xanlığının ərazisini əhatə edən Çuxursəd**** vilayətinin adı ilə bağlı elmi fikirlərin hamısı həmin bölgənin adının qədim Azərbaycan türk tayfalarının adından götürüldüyünü təsdiqləyir. Bu, inkarolunmaz tarixi faktdır ki, Azərbaycan tayfalarından biri olan Sədli və ya Sədlilər Qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil idi. Dövrə aid mənbədə Əmir Teymurun yürüşlərindən bəhs olunarkən Əmir Səədin Çuxursəd hakimi olduğu qeyd olunur [91, 17-18]. "Sədli" etnoniminin XIV əsrdə yaşamış Qaraqoyunlu tayfa başçısı Əmir Səədin adından götürülməsi faktını erməni mənşəli C.Bornoutyan da təsdiq edir [200, 2].

1411-ci ildə dünyasını dəyişmiş Sədli hakimi Əmir Səəd İrəvan yaxınlığında dəfn olunmuşdur [164,139]. Əmir Səədin ölümündən sonra Çuxursəd vilayətinin hakimi onun oğlu Pırhüseyn oldu [164, 139].

Pırhüseynin dövründə də İrəvan (Rəvan) qalası əmirliyin paytaxtı idi [164,139-140].

Əmir Səədin hakimiyyəti altında birləşmiş Azərbaycan-türk tayfaları XIV əsrin sonlarından başlayaraq Sədli adlandı. Elə bu dövrdən də Şimal-Qərbi Azərbaycanın Arazyanı Sürməli vadisindəki ərazisi (indiki Ermənistan Respublikasının Yerashadzor* kəndi və onun ətrafı) Çuxursəd adlanmağa başladı

* Əfşarlar Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim türk tayfalarından biridir. Hazırda əfşarların nəsiləri Azərbaycan, Türkiyə və İran ərazisində yaşayır. Nadir şah əfşarların Qırxlı oymağından idi [bax: 196,24,191].

** Qədim Urartu tarixinə şərik çıxmağa çalışan erməni müəllifləri "İrəvan" toponiminin əsassız olaraq Urartu mənbələrində adı çəkilən "Yerebuni" qalasının adından götürülməsi fikrini irəli sürürlər. XIX əsr rus müəllifi İ.Zelinski isə "İrəvan" toponimini həm ermənilərin qondarma "Nuh əfsanəsi" ilə bağlı "yerevum" — "görünən", həm də tatarların (Azərbaycan türkləri *red.*) "teçet" "axan", "rəvan" mənasında işlədiyini qeyd edir [82,1]. Lakin bu fikirlər elmi əsasla süykənmir. "İr" toponiminin erməni dilində izahı yoxdur. İr ("Yer") qədim türk sözü olub "Yerin günəşə baxan üzü"nə deyilir [7,218]. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, "İrəvan" toponimi türk dillərindəki "İr" "dağın gündüşən tərəfi", "dalğavari dağ zirvəsi" və farsca "van" "yer" sözlərindən ibarətdir [bax: 110,270]. İrəvan toponiminin qədim türk teonimlərindən (ilahi adlar) törənən elnik sırasına daxil edilməsi və onun qədim türklərin İr ("Yer") Tanrısı ilə eyniləşdirilməsi fikri daha düzgündür [bax: 111,28].

*** Nadir şah 1747-ci il iyunun 19-dan 20-nə kəçən gecə qətlə yetirildikdən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında 20-dən çox xanlıq və sultanlıq adlanan xırda dövlətlər yarandı. O zaman Azərbaycanın şimalında Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxı, Cavad, Salyan, Lənkəran, Şəki, Gəncə, Qarabağ, qərbində Naxçıvan, İrəvan, cənubunda Ərdəbil, Serab, Zəncan, Təbriz, Qaradağ, Urmiya, Xoy, Marağa və Maku xanlıqları yaranmışdı.

**** Bəzi məlumatlara görə, Çuxursəd vilayətinin adı hələ e.ə.VII yüzillikdə burada məskunlaşmış türk mənşəli Sak tayfalarının adı ilə bağlı olub əvvəllər "Saka Yurdu" – Saka Çuxuru, orta əsrlərdə isə "Çuxursəd ölkəsi" adlanmışdır [bax: 190-19].

* Yerashadzor kəndinin adı Azərbaycan dilindən ermənicəyə tərcümə olunub və mənası "Arazyanı

[164,140]. Çuxursədin tarixi Azərbaycan torpağı olduğunu erməni mənbələri də təsdiq edir. Erməni mənbələri buranı "Sahatapos" — "Səhədin çuxuru", yaxud da "Yerkrin Sahal" - "Səhadin ölkəsi" adlandırırlar [214,26; 164,140].

Çuxursəd toponimi rəsmi sənədlərdə ilk dəfə 1428-ci ildə Üçkilsə (Valarşabad) kəndinə sahibliklə bağlı ərəbdilli sənəddə xatırlanır [164,140]. Arpaçayın Arazla qovuşduğu yerdən Naxçıvan və Arazın sağ sahilində yerləşməklə Ağrıdağa qədər əraziləri əhatə edən Sürməli Sədli tayfasının qədim yurdu idi. XV əsrdə Arazboyu torpaqları

əhatə edən və Ağrıdağla Alagöz dağları arasındakı vadi də Sədli oymağına daxil idi. Teymuri tarixçisi Hafiz Ebru Sultan Şahruxun Azərbaycana yürüşlərindən bəhs edərkən Naxçıvan və Sürməli bölgəsinin Sədli oymağının qədim yurdu olduğunu qeyd etmişdir [18,562; 195,22]. Bu vadi böyük bir çuxura bənzədiyinə görə ona el arasında "Çuxur"da deyirdilər. İrəvan vilayətinin düzənlik bölgəsində yaşayan azərbaycanlılar çox sonralar - XVIII - XIX əsrlərdə də bu vadini Səhəd Çuxuru adlandırmaqda davam edirdilər [44, 11-12].

1410-cu ildə Azərbaycan sülaləsi Qaraqoyunlular Təbrizdə hakimiyyətə gələrkən Sədlilər sülaləsi İrəvan bölgəsinin sahibi idi. Bunu bölgədən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri də təsdiq edir [bax: bölmənin sonu, şəkil: 1, 2, 3, 4]. 1420-ci ildə Qaraqoyunlu taxtına çıxan İsgəndər onun taxt-tac rəqibi olan qardaşı Əbu Səidin tərəfini saxladıqları üçün Əmir Pırhüseynin xələflərini vilayətin idarəçiliyindən kənarlaşdırmış və Çuxursədin idarəsini birbaşa mərkəzi hakimiyyətə tabe etmişdi [164,142]. Bu zaman Çuxursəd vilayəti şimalda Gürcüstanla (Gürcüstan 1469-cu ildə parçalandıqdan sonra Kartli çarlığı ilə), şərqdə Qarabağ vilayəti ilə, qərbdə Samsxe-Saalabaqo,* Pəsin, Ələsgird və Bayazidlə, cənubda isə Naxçıvan, Qapan və Maku ilə həmsərhəd idi.

Tarixi şəraitdən asılı olaraq Çuxursəd vilayətinin sərhədləri dəfələrlə dəyişmişdir. Qaraqoyunluların hakimiyyəti dövründə Çuxursəd vilayətinin tarixində sonralar bütün Azərbaycan üçün son dərəcə ağır problemlər yaradan bir hadisə də baş verdi: Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşahın icazəsi ilə 1441-ci ildə erməni katolikoslarının fəaliyyət mərkəzi Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycana — İrəvan yaxınlığındakı Üçkilsə (Üçmüədzin^{**}) monastırına köçürüldü [51,87; 138,255]. Bununla Cənubi Qafqazda qriqorianlıq yayarı erməni missionerləri üçün əlverişli şərait yarandı. Qaraqoyunlu hökmdarları erməni katolikoslarını himayə

çuxur", "Arazyanı dərə" deməkdir.

* Samsxe-Saalabaqo bölgəsinin adı Azərbaycan dilindən gürcü dilinə tərcümə olunub və mənası "Üçqala-Atabəy yurdu" deməkdir.

** Ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq "Eçmiədzin" adlandırılan bu məbədin (sonralar kilsənin) adının erməni dilində heç bir mənası olmadığından erməni müəllifləri uzun-uzadı izahlardan istifadə edirlər [bax: 51, 374]. Üçkilsə və ya Üçmüədzin qədim Azərbaycan-Alban monastırı idi. Sözüün tərkibindəki "üç" Azərbaycan türkcəsində say, "müədzin" isə ərəb dilində "azan verən" deməkdir. Matenadaranda saxlanılan orta əsrlərə aid alqı-salqı sənədlərində də məbədin adı "Üçkilsə" şəklində yazılır [bax: 72: 73].

etdilər və onlara sərbəstlik verdilər. Bu vaxtdan Azərbaycanın Çuxursəd diyarında yerləşən Üçkilə bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrildi.

Qaraqoyunlulardan sonra Ağqoyunlulara. sığınan Üçkilə katolikoslarının mövqeyi daha da möhkəmləndi. Beləliklə, Azərbaycan ərazisində Çuxursəd diyarında Azərbaycan Qaraqoyunlu. Ağqoyunlu hökmdarlarının icazəsi ilə erməni kilsələri tikildi.

XVI əsrin əvvəlində mərkəzi Təbriz şəhəri olan mərkəzləşdirilmiş Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandı. Azərbaycanın başqa bölgələri kimi, Çuxursəd də Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil oldu [[bax: bölmənin sonu, şəkil: 6, 7, 8, 9]. XVI əsrin 30-cu illərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən 13 vilayətə -bəylərbəyliyə bölündü. Bunlardan biri də mərkəzi İrəvan (Rəvan) qalası olan Çuxursəd bəylərbəyliyi idi.

Çuxursəd bəylərbəyliyinə Maku, Sədərək, Naxçıvan (XVII əsrin əvvəllərindən) vilayətləri, Zaruşbilə, Bayazid qalası, Şadıli tayfasına məxsus torpaqlar, Osmanlı fəthləri zamanı bu bölgələrə köçürülmüş Dumbuli kürdlərinin yaşadıkları torpaqlar* və Mağazberd daxil idi [174, 14]. Çuxursəd bəylərbəyliyini Səfəvi şahlarının təyin etdikləri iki Azərbaycan tayfasının — ustacılı və rumlu tayfalarının nümayəndələri idarə edirdi.

Çuxursəd bəylərbəyliyini Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd olduğu üçün həmişə tanınmış Azərbaycan türk sərkərdələri idarə etmişlər. Belə ki, Çuxursəd bəylərbəyliyinin Həsən bəy Rumulun "Əhsən-üt təvarix" əsərində 1538-ci ildə xatırlanan ilk bəylərbəyi Bədir xan Ustacılı olmuşdu. Sonra onu Şahqulu Sultan Ustacılı əvəz etmişdi. 1554-cü ildə Sultan Süleyman Qanuni İrəvana yürüş edərkən Çuxursəd bəylərbəyi Hüseyn xan Rumlu idi. Ondan sonra həmin vəzifəyə Şahqulu Sultan Ustacılı təyin olunmuşdu. Daha sonra onu Məhəmməd xan Toxmaq Ustacılı və başqaları əvəz etmişlər [174, 121 -122; 170,52-53].

XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Səfəvi — Osmanlı sərhədində yerləşən Çuxursəd bəylərbəyliyinin tarixində ən ağır dövr başlandı. Bəylərbəyliyin ərazisi və onun mərkəzi olan İrəvan qalası öz aralarında qanlı müharibələr apararaq iki qardaş türk imperiyaları olan Səfəvilərlə Osmanlılar arasında müharibə meydanına çevrildi, dəfələrlə əldən-ələ keçdi. 1590-cı il İstanbul sülh müqaviləsinə əsasən, Çuxursəd bəylərbəyliyi Osmanlı idarəçiliyinə keçdi, bu zaman bəylərbəyliyin inzibati-ərazi quruluşu dövrün mənbəsində — 1590-cı il tarixli "Müfəssəl dəftər"ə görə aşağıdakı kimi təqdim olunur: Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazisi iki livaya — İrəvan və Naxçıvan livalarına bölünmüşdü. İrəvan livasına 10 nahiyə daxil idi:

* Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində məskunlaşdırılan kürd tayfaları bu yerlərə Osmanlı sultanları tərəfindən XVI əsrin sonlarında Diyarbəkr və Dəclə çayı sahillərindən köçürülmüşdü. Osmanlı sultanları kürdləri sünni olduqları üçün Səfəvi — Osmanlı müharibələri zamanı buradan köçməyə məcbur olmuş şiə məzhəbli Azərbaycan türklərinin — qızılbaşların torpaqlarında yerləşdirdilər. "Diyarbəkrdən və s. yerlərdən sünni məzhəbli "Kurmanç" adlanan Dəclə kürdləri ... Maku, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə gətirilərək buradan köçmüş Qızılbaş-türkmənlərdən və Oyrat xalqından boşalan kənd və qəsəbələrə yerləşdirildi" [bax: 17; 192, 437-438].

İrəvan, Qərbi, Gərnı, Vedi, Aralıq, Talın, Ərmuş, Abnik, Abaran, Şərabxana. Naxçıvan livası isə 16 nahiyədən (Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslanlı, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadçıran, Ordubad) və 1 qəzadan — Naxçıvan qəzasından (sancağından) ibarət idi [6; 8-9]. 100 ildən çox davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1639-cu ildə Qəsrı-Şirın müqaviləsi ilə başa çatdı. İki imperiya arasında 1723-cü ilə kimi davam edən uzunmüddətli sülh dövrü başlandı. Yaranmış əmin-amanlıq Çuxursəddə sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərdi.

Çuxursəd bəylərbəyliyi əvvəlki kimi yenə Səfəvi hökmdarlarının təyin etdikləri hakimlər idarə edirdi. Bölgəni osmanlılardan azad edən I Şah Abbas (1587-1629) bu döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə "Sarı Aslan" ləqəbini almış Əmirgünə xan Qacarı* Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyi təyin etdi. 1625-ci ildə Əmirgünə xanın ölümündən sonra bu vəzifəyə onun oğlu, I Şah Abbasın ən tanınmış sərkərdəsi Təhmasibqulu bəy Qacar təyin edildi [105,155-156; 174,125]. Bütün XVII əsr ərzində bu bölgənin idarəçiliyi Azərbaycanın qədim tayfası olan Ağcaqoyunlu Qacarların əlində qaldı.

1663-cü ildə II Şah Abbas (1642-1666) keçmiş Çuxursəd hakimi Əmirgünə xanın oğlu Abbasqulu xanı İrəvana hakim təyin etdi. O, Çuxursəd bəylərbəyliyi XVII əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə kimi idarə etdi. Onu bu vəzifədə islamı qəbul etmiş gürcü əsilli Səfi xan əvəz etdi. Səfi xanın ölümündən sonra Çuxursəd bəylərbəyiləri Səfiqulu xan Alxas Mirzə oğlu və Səfiqulu xan Rüstəm oğlu oldular [bax: 104,100-101; 105,156; 164,111; bax: bölmənin sonu, əlavə: 1]. Bu iki bəylərbəyin zamanında əhalinin vəziyyəti xeyli ağırlaşdı. Nəticədə iki il məvacibsiz qalan Qacar və Bayat tayfalarından olan döyüşçülər 1677-ci ildə Səfiqulu xana qarşı üsyana qalxdılar [181,195-196]. Vəziyyəti nəzərə alan Şah II Səfi (Süleyman) (1666-1694) Çuxursəd bəylərbəyliyinə özünün etibarlı adamlarından biri olan Zal xanı təyin etdi. Onun hakimiyyəti illərində XVII əsrin son rübündə bütün Şərqi ölkələri kimi, Səfəvi dövləti də dərin tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Bu, Çuxursəd bəylərbəyliyi üçün də təsirsiz qalmadı. Bununla belə, Azərbaycanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Çuxursəddə də ənənəvi iqtisadi həyat davam etməkdə idi. Vilayətin mərkəzi İrəvan şəhəri Osmanlı imperiyasının ticarət mərkəzlərini Tiflis, Gəncə, Şamaxı və İsfahan şəhərləri ilə əlaqələndirən ticarət yollarının qovşağında yerləşirdi [187,28]. İrəvan digər Azərbaycan şəhərləri ilə daha geniş ticarət əlaqəsi saxlayırdı. "İrəvana hər yerdən tacirlər gəlir, istədiklərini alıb aparırdılar..." [187,28].

Səfəvi Osmanlı müharibələri nəticəsində Çuxursədin tarixi sərhədlərində ciddi dəyişiklik baş verdi. 1635-1639-cu illər Səfəvi - Osmanlı müharibələri nəticəsində Çuxursəd bəylərbəyliyi öz ərazisinin təqribən yarısını itirdi. XIV-XVI əsrlərdə ona məxsus ərazilərdən yalnız İrəvan və Şərqi Şörəyel bəylərbəyliyin

* Əmirgünə xan Azərbaycanın qədim Ağcaqoyunlu Qacar tayfasından idi [bax: 174,125; 196,186-187].

əlində qaldı. I Şah Abbasın ölümündən sonra da Çuxursədin ərazisində dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, I Şah Səfi 1629-1634-cü illər arasında bir sıra vilayətlərin sərhədlərində dəyişikliklər etdi. Bu zaman o, Naxçıvan və Makunu Çuxursədin tərkibinə keçirmiş, Pəmbək və Borçalını isə onun tərkibindən çıxararaq Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibinə daxil etmişdi [182,53]. E.Çələbinin məlumatına görə, Maku İrəvan (Çuxursəd) bəylərbəyliyi tərkibində ayrıca sultanlıq idi [96,107].

XVII əsrin 30-cu illərindən XVIII əsrin 20-ci illərinə qədər olan dövrdə Çuxursəd bəylərbəyliyi İrəvan, Şərqi Şörəyel, Naxçıvan və Maku* əylətlərini əhatə etmişdir. XVI əsrdən XVIII əsrin birinci rübü də daxil olmaqla ərzində İrəvan əyaləti sabit sərhədlərə malik olmuşdur. Bu əyalətin ərazisi Arazın hər iki sahilində (çox hissəsi sol sahilində) yerləşirdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyət çox zəifləmişdi. Artıq dövlətin digər əraziləri kimi, Azərbaycanın da ayrı-ayrı bölgələrini idarə edən hakimlər, o cümlədən Çuxursəd bəylərbəyiləri mərkəzi hakimiyyətdən ayrılıb müstəqil hakimlərə çevrilirdi.

Yerli hakimlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün xalq üsyanlarından istifadə edirdilər. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimalında ən güclü üsyan Şirvan bəylərbəyliyi baş verdi. Üsyançılar Hacı Davudun başçılığı ilə 1721-ci ilin avqustunda Şamaxı şəhərini ələ keçirərək Şirvan bəylərbəyini qətlə yetirdilər. Bununla Azərbaycanın şimalında ilk dəfə olaraq müstəqil dövlət qurumu - xanlıq yarandı [136,28-36]. Bundan təşvişə düşən və mərkəzdən kömək ala bilməyən Çuxursəd bəylərbəyi Mehrəli xanla Qarabağ bəylərbəyi Uğurlu xanın birləşmiş qoşunu Şamaxıya doğru hərəkət etdi. Onlar Bərdə yaxınlığında - Kür sahilində görüşərək 30 min nəfərlik qoşun toplusalar da, şah onlara kömək göndərə bilmədi. Bundan xəbər tutan Hacı Davud Dağıstandan gəlmiş müttəfiqləri ilə birlikdə onları Kür çayını keçməyə qoymadı və qəflətən hücumla keçərək məğlub etdi [52, 28-29]. Səfəvilərin zəifləməsindən istifadə edən əfqanlar 1722-ci ildə dövlətin paytaxlı İsfahan şəhərini ələ keçirdilər. Belə bir vaxtda yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən erməni din xadimləri I Pyotr ilə əlaqəyə girərək onu Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən İrəvanın işğalına şirnikləndirdilər [bax: 126,86-93]. Tiflisdəki erməni yeparxiyasının başçısı arxiyepiskop Minas Pərvazyan 1722-ci ilin dekabrında varda pet Minasa yazırdı: "Sənə məlumdur ki, İrəvan İran (Səfəvi - red.) torpaqlarının açarıdır və bizim niyyətimiz İrəvan qalasını ələ keçirməkdir. Əgər o bizim əlimizdə olarsa, nə türklər, nə də iranlılar bizə heç nə edə bilməyəcəklər" [35, XXXI; 126,93]. Rusiya 1722-1723-cü illərdə Səfəvi dövlətinin Xəzərsahili vilayətlərini işğal etdi [169,3864]. Bundan narahat olan Osmanlı dövləti Rusiyanın qabaqlamaq üçün 1723-cü ildə öz qoşunlarını Azərbaycana yeritdi.

Rusiya Osmanlı dövləti ilə müharibəyə girməkdən çəkirdi. Nəticədə

* Bəzi mənbələrdə Maku mahalının İrəvan xanlığı işğal olunan zamanda da əmin tərkibində olması haqqında məlumat var [bax: 59. 49-50].

1724-cü ildə İstanbulda Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiya işğal etdiyi Xəzərsahili vilayətləri əlində saxlamaqla kifayətləndi. Osmanlı dövləti isə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın qalan ərazilərini işğal etmək üçün Rusiyanın bitərəfliyini təmin etdi. İstanbul müqaviləsindən sonra hücum keçən Osmanlı imperatorluğu Ərdəbilədək bütün Azərbaycan torpaqlarını işğal etdi.

İrəvan qalasının mühasirəsi və qəhrəmancasına müdafiəsi (6 iyul —7 oktyabr 1724-cü il): İrəvan bölgəsinin işğalı zamanı osmanlılar ciddi müqavimətlə qarşılaşdılar. Osmanlı ordusunun İrəvan bölgəsini işğal etməsi haqda ən dəqiq məlumat bu əməliyyatların iştirakçısı olan Kəmani Mustafa Ağanın "Rəvan fəthnaməsi"ndə verilir [22].

1724-cü ilin yazında Osmanlı sərkərdəsi Arifi Əhməd paşa 60 min nəfərdən artıq qoşunla Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi və mayın 29-da Arpaçay vadisinə yetişərək burada mövqe tutdu [22,33-34]. Dövrün digər mənbəsi sayılan "Anonim erməni xronikası"nda isə İrəvana hücum edən 75 minlik Osmanlı ordusuna Abdulla paşa Köprülünün* başçılıq etdiyi qeyd olunur [38,8]. Osmanlı ordusu İrəvan qalası ətrafında ciddi müqavimətlə qarşılaşdı. Vətən torpağının müdafiəsinə qalxan bütün Çuxursəd əhalisi başda bəylərbəyi Əliqulu xan** olmaqla Osmanlı qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərdi.*** İrəvanın müdafiəsi zamanı şəhərin əhalisi bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi. İrəvan qalasını mühasirəyə alan Osmanlı qoşununa mərkəzdən dəfələrlə hərbi kömək göndərilməsi**** qalanın qəhrəmancasına müdafiə olunmasına parlaq sübutdur. L.Lokhart Osmanlı ordusunun şiddətli hücumlarına İrəvan müdafiəçilərinin qəhrəmancasına müqaviməti, osmanlıların çoxlu sayda itki verməsi və bununla əlaqədar olaraq "ölüləri dəfn etmək üçün Arif Əhməd paşanın niüvəqqəti atəşkəs təklif etməsi" barədə məlumat verir [204,261].

Üçkilsə və onun ətrafında məskunlaşan, əsasən qriqorian missionerlərindən ibarət olan erməniləri öz vətənləri olmadığı üçün Çuxursədin və İrəvan qalasının taleyi əsla maraqlandırmırdı. Əksinə, onlar bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün ölkəyə hücum edən hər hansı xarici qüvvə ilə sövdələşməyə hazır idilər.* Buna görə də nə katolikos, nə də erməni missionerləri İrəvanın

* Hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan Kəmani Mustafa Ağanın məlumatları həqiqətə daha uyğundur. Çünki Abdulla paşa Köprülü İrəvana deyil, Təbriz üzərinə yürüşə başçılıq etmişdi.

** Dövrə aid mənbədə Osmanlı qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alan zaman Çuxursəd bəylərbəyi Əliqulu xanın olduğu göstərilir [bax: 22,50,61 və s.].

*** İrəvan müdafiəçilərinin 2 dəstəyə ayrılaraq hətta qaladan çıxıb osmanlılara zərbə endirməsi haqda maraqlı məlumatlar var [bax: 22,56].

**** İrəvanı mühasirəyə alan Arif Əhməd paşanın müraciətinə cavab olaraq Osmanlı sultanı öncə 35 min nəfərlik [38,11], sonra Kütahya paşasının başçılığı ilə 10 minlik qüvvə? [38,12;204,261], daha sonra isə Misirdən 3 min nəfərlik hərbi qüvvə göndərmişdi [38,13].

* Üçkilsə katolikosu Osmanlı paşasına Səfəvi şahı Təhmasib haqqında qeyri-dəqiq məlumatlar çatdırmaqla yanaşı, həm də İrəvan qalasının müdafiəçilərini təslim olmağa çağırırdı [22,54-55].

müdafiəsində iştirak etdilər. Əksinə, ermənilər Osmanlı hərbi hissələri ilə əlaqə yaratdılar və səbirsizliklə Azərbaycana müdaxilə edən Osmanlı qoşunlarının qəbbəsini, İrəvan qalasının təslim olmasını gözlədilər. ** Heç şübhəsiz ki, məhz bu "xidmət" müqabilində Sultan III Əhməd ermənilər barədə xüsusi fərman verdi. İrəvan qalasının mühasirəsindən bir həftə sonra, Sultan III Əhmədin Arif Əhməd paşaya göndərdiyi fərmanda ermənilərin dini mərkəzi olan "Üçkilşəyə hücum etmək qadağan olunur, onun dağıntıya və sakinlərinin qarətə məruz qalmasına yol verilməməsi" [38,11] təbb edilirdi. Hətta, Arif Əhməd paşa sultan fərmanına uyğun olaraq Üçkilşənin qorunması üçün xüsusi bir alay da ayırdı [38,11].

Sultan III Əhmədin İrəvanın mühasirəsi zamanı qalanın müdafiəçiləri olan Azərbaycan türklərini qırmağa razılıq verməsi, ermənilərə isə toxunmamaq barədə xüsusi fərman göndərməsi müasir erməni millətçilərinin guya hələ orta əsrlərdən türklərin ermənilərə qarşı soyqırımları həyata keçirmələri barədə böhtançı təbliğatının heç bir əsası olmadığını sübut edir. Əksinə, bu fakt təsdiq edir ki, türklər həmişə erməniləri himayə etmişlər.

İrəvan qalasının müdafiəçiləri Osmanlıların şiddətli top atəşi altında dəfələrlə qalaya olan hücumları qəhrəmancasına dəf etdilər. Mühasirə uzandı. Osmanlılar İrəvan qalasını ala bilmədilər. Qala müdafiəçilərinin müqavimətini qıra büməyəcəyini görə Osmanlı komandanı əlavə kömək almaq üçün yenidən Sultan III Əhmədə aşağıdakı məzmununda məktub göndərdi: "Bu şəhərdə külli miqdarda qoşun vardır, biz artıq xeyli əsgər itirmişik. Əmriniz necə olacaqdır? Kömək göndərəcəksiniz, yoxsa geri qayıdaq?" [38, 11].

Sultan müraciətə cavab olaraq İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan Osmanlı qoşunlarına kömək üçün əlavə hərbi qüvvələr göndərdi. Kütahya paşasının başçılığı altında yeni qüvvələrin gəlişi də osmanlıların vəziyyətini dəyişdirmədi. Lakin mühasirə uzandıqca qalada ərzaq, sursat çatışmazlığı getdikcə daha çox hiss olunmağa başladı. Şəhərin müdafiəçilərinə köməyə heç bir qüvvə gəlmədiyindən İrəvan komandanlığı Arif Əhməd paşa ilə danışıqlara girməyə məcbur oldu [204,261]. Mərkəzdən aramsız olaraq kömək alan Osmanlı qoşunları 92 gün mühasirədə* saxladığı İrəvan qalasını, nəhayət ki, böyük çətinliklə** ələ

** Anonim erməni xronikası"nda ciddi tarixi səhvlərlə yanaşı, İrəvan qalasının müdafiəsində guya ermənilərin də iştirak etdiyini qeyd olunur. Bunu başqa mənbələr təsdiq etmir. Digər tərəfdən, əgər ermənilər Osmanlı qoşununa müqavimət göstərmiş, İrəvan bəylərbəyinə köməklik göstərmiş olsaydılar, İrəvan qalası alındıqdan dərhal sonra onlar Osmanlı sultanı tərəfindən mükafatlandırılmazdılar [bax: 22, 56; 38,17].

* "Anonim erməni xronikası"nın müəllifi qalanın 60 gün mühasirədə saxlandığını qeyd edərək Osmanlı qoşunlarının İrəvan qalasına 1724-cü il iyunun 7-də daxil olduğunu yazır [38,17]. Qərb tarixçiləri qalanın mühasirəsinin 24 iyundan 28 sentyabra qədər davam etdiyini yazırlar [204.261].

** "Rəvan fəthnaməsi"nin müəllifi İrəvan qalasının mühasirəsinin 1724-cü il iyulun 6-da başladığını (1136-cı il 13 şəvval) [22, 46] və oktyabrın 7-də (1137-ci il 18 məhərrəm) başa çatdığını [22. 69] yazır.

keçirə bildi [22,69J.

İrəvanı ələ keçirdikdən dərhal sonra Osmanlı paşası ermənilərin dini başçısı, Üçkilsə katolikosu həmədanlı I Astvasaturu yanına dəvət edərək göstərdiyi "xidmət" müqabilində ona xələt və ənəm verdi [38,17]. Bununla öz xəyanətkarlıq ənənələrinə sadıq qalan ermənilər növbəti dəfə təcavüzkarın tərəfinə keçərək onları 200 ildən çox himayə edən Səfəvi dövlətinə xəyanət etdilər.

İrəvan qalası ələ keçdikdən sonra Anadolu valisi Osman paşa İrəvana hakim təyin olundu [22,70].

L.Lokhartın fikrinə, İrəvanın alınması Osmanlı dövləti üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğu qədər də baha başa gəlmişdi. Burada osmanlıların itkisi xəstəlikdən ölənlərlə birlikdə 20 min nəfərdən artıq, qala müdafiəçilərinin itkisi isə daha çox idi [204,261]. A.İoannisyan isə İrəvanın mühasirəsində osmanlıların itkisinin xəstəlikdən ölənlərdən savayı 20 min nəfərdən çox olduğunu qeyd edir [34,LXXX]. L.Lokhart isə maraqlı bir faktı — İrəvan qalası təslim olan zaman qala qarnizonunun sağ qalmış müdafiəçilərinə şəhəri şəərəflə tərk etməyə icazə verildiyini qeyd edir [204, 261].

İrəvanın itirilməsindən sonra Çuxursəd bəylərbəyliyi 10 ildən çox osmanlıların hakimiyyəti altında qaldı. Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində öz inzibati idarə sistemlərini tətbiq edərək əyalətləri sancaqlara, onları isə nahiyələrə bölmüşdülər.

1728-ci il tarixli İrəvan əyalətinin "Müfəssəl dəftər"inə görə, bu zaman Maku, İğdır, Sürməli nahiyələri ilə yanaşı Zar, Zəbil və Şərur nahiyələri də Naxçıvan sancağının tərkibindən çıxarılaraq İrəvan əyalətinə birləşdirilir. Eyni zamanda, İrəvan əyalətinin ərazisində Göyçə, Məzrəə, Xınzirək, Qırxbulaq, Dərəçiçək, Sədərək nahiyələri və Şörəyel livası yaradılmışdı. XVI əsrin sonunda mövcud olmuş Talın, Ərmus, Abnik, Şərabxana nahiyələri, eləcə də Naxçıvan sancağının ərazisindəki Bazarçay və Ağcaqala nahiyələri ləğv olunmuşdu [6;9].

Beləliklə, 1728-ci ildə osmanlılar siyahıyaalma keçirərkən İrəvan əyalətinin və Naxçıvan sancağının ərazi-inzibati quruluşu aşağıdakı kimi idi: İrəvan əyaləti — İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Qərbi, Maku, Xınzirək, Gərnı, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrəə, Sürməli, İğdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyələri və Şörəyel livası Naxçıvan sancağı — Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt, Dərələyəz və Sisyan nahiyələri [6;9].

Səfəvi dövlətinin süqutu yaxınlaşmaqda idi. 1726-cı ildən başlayaraq Əfşar tayfasından olan görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadırqulu xan Səfəvi dövlətində nizami qoşunlara başçılığı təcriclə öz əli-nə aldı. Yeni sərkərdə İsfahanı ələ keçirmiş əfqanlar ölkədən qovdu və 1730-cu ildə şəhəri azad etdi. Bunun ardınca

o, rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərdən çıxarılmasına nail oldu. Nəticədə bir istiqamətdə - osmanlılara qarşı sərbəst müharibə aparmaq üçün əlverişli şərait yaratdı.

İğdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyələri və Şörəyel livası; Naxçıvan sancağı – Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlinca, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadçıran, Şorlut, Dərənürgüt, Dərələyəz və Sisyan nahiyələri [6;9].

Səfəvi dövlətinin süqutu yaxınlaşmaqda idi. 1726-cı ildən başlayaraq Əfşar tayfasından olan görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi Nadirqulu xan Səfəvi dövlətində nizami qoşunlara başçılığı tədriclə öz əlinə aldı. Yeni sərkərdə İsfahani ələ keçirmiş əfqanları ölkədən qovdu və 1730-cu ildə şəhəri azad etdi. Bunun ardınca o, rus qoşunlarının Xəzərsahili ərazilərdən çıxarılmasına nail oldu. Nəticədə bir istiqamətdə - osmanlılara qarşı sərbəst müharibə aparmaq üçün əlverişli şərait yaratdı.

Nadirqulu xan Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyata Azərbaycanın cənubundan başladı. 1731-ci ilin əvvəllərində Marağa, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri azad olundu. Lakin Nadirqulu xanın Naxçıvan və İrəvan istiqamətində hücumu hazırladığı bir zamanda Xorasanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam baş verdi. Bununla o, osmanlı qoşunlarına qarşı apardığı uğurlu hərbi əməliyyatları yarımçıq qoyaraq Xorasana yürüş etdi. Bundan istifadə edən Səfəvi hökmdarı Şah II Təhmasib xalq içərisində, xüsusilə orduda itirilmiş nüfuzunu bərpa etmək məqsədilə özü Səfəvi qoşunlarının başında İrəvan və Naxçıvan istiqamətində hücumu keçdi [219; 116; 115,19]. Lakin şah Osmanlı qoşunları ilə ilk toqquşmadaca məğlub oldu və geri çəkildi. Osmanlı komandanlığı ilə yenidən Ölkə üçün əlverişsiz və ağır sülh müqaviləsi bağlandı. Beləliklə, 1732-ci il yanvarın 16-da Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında imzalanan Kirmanşah sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Azərbaycanın bir çox cənub bölgələri ilə yanaşı, İrəvan və Naxçıvan da Osmanlı imperiyasının tərkibində qaldı.

Xorasan yürüşündən qələbə ilə qayıdan Nadirqulu xan yeni müqavilənin şərtlərini qəbul etmədi. O, orduya arxalanaraq həmin ildə Şah II Təhmasibi taxtdan salıb onun qundaqda olan oğlunu III Abbas adı ilə şah elan etdi və yeni "şah" üzərində qəyyumluğu öz öhdəsinə götürdü. Bununla, faktiki olaraq, Səfəvi dövlətində bütün hakimiyyət Nadirqulu xanın əlinə keçdi [136, 106].

Nadirqulu xan hakimiyyət başına keçən kimi Osmanlı dövlətindən qoşunlarını 1723-cü ildən bəri işğal etdikləri bütün Səfəvi torpaqlarından geri çəkəməsinə tələb etdi. Buna rədd cavabı alan Nadirqulu xan Osmanlı qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatı bərpa etdi. Görkəmli sərkərdənin başçılıq etdiyi Səfəvi qoşunlarının zərbələri altında Osmanlı hərbi qüvvələri Azərbaycan ərazisini tərk etməyə başladı. Növbə İrəvana çatdıqda qaladakı Osmanlı qarnizonu döyüşə girməkdənsə müdafiə olunmağı üstün tutdu. Lakin tezliklə Osmanlı qarnizonu bunun da mənasız olduğunu nəzərə alaraq Nadirqulu xanla danışıqlara girdi.

Nəticədə İrəvan qaləsindəki Osmanlı qarnizonu heç bir itki vermədən 1735-ci il oktyabrın 3-də qalanı tərk etdi [203,89].

Nadirin uğurlarının qaçılmaz olduğunu gören erməni katolikosu bu dəfə osmanlılardan üz döndərərək onun tərəfinə keçdi.

İrəvandan sonra Nadirqulu xan 1735-ci il iyulun 9-da Gəncəni Osmanlı qoşunlarından azad etdi. 1736-cı ildə Nadirqulu xan bu vaxtadək formal olaraq "şah" sayılan Səfəvi sülaləsinin sonuncu nümayəndəsini - 4 yaşlı III Abbası rəsmi surətdə hakimiyyətdən kənar etdi və həmin ilin martında Muğan qurultayında özünü şah "seçdirdi".

Yeri gəlmişkən, həmin qurultayda iştirak edən erməni katolikosu Nadirin şah "seçilməsi" mərasimində xüsusi canfəşanlıq nümayiş edirdi.

Nadir şahın dövlət daxilində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri inzibati idarəçilik islahatı oldu. O, tarixi Azərbaycan torpaqlarında bu vaxtadək mövcud olan inzibati-ərazi bölgüsünü — Şirvan, Qarabağ, Azərbaycan və Çuxursəd bəylərbəyiliklərini ləğv etdi. Dörd bəylərbəyliyin əvəzinə mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla vahid Azərbaycan vilayəti yaradıldı. Beləliklə, Nadir şah bütün Azərbaycan torpaqlarını inzibati cəhətdən vahid vilayətin tərkibində birləşdirdi. Nadir şah yeni vilayətin idarə olunmasını qardaşı İbrahim xana həvalə etdi.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Nadirin şah "seçildiyi" Muğan qurultayında iştirak edən və onun namizədliyini canfəşanlıqla müdafiə edən erməni katolikosu Abraham Kretasi bu barədə öz xatirəsində yazırdı ki, Nadir şah qardaşını Azərbaycan adlanan Alrpatakana reis və sərdar, yəni sərkərdə təyin edərək Naxçıvanın, İrəvanın və bütün Ararat vilayətinin (Çuxursəd bölgəsi - *red.*), Gürcüstanın idarəsini ona tapşırırdı və onu başqa xanlar üzərində bəylərbəyi və hakimi-mütləq təyin etdi [23, 244].

Maraqlıdır ki, Abraham Kretasi əsərinin bir çox yerində Nadir şah Əfşarla olan danışıqlarını erməni hərflərilə Azərbaycan dilində vermişdir [23, 198, 199-120, 214, 215, 220, 244, 250 və s.]. Bu faktdan aydın olur ki, Nadir şahın yaraldığı böyük imperiyada nəinki xalq danışığı dili, hətta rəsmi danışıqlar və ziyafətlər də Azərbaycan türkcəsində aparılırdı. Abraham Kretasinin Azərbaycan türkcəsində danışması bu dilin imperiya daxilində mühüm ünsiyyət vasitəsi olduğunun parlaq sübutudur.

Muğan qurultayı ərəfəsində Nadirqulu xan özünün etibar etdiyi Pir Mahmud xanı İrəvan xanı və eyni zamanda bu bölgənin bəylərbəyi təyin etdi [23, 245].

Xarici müdaxiləçilərə qarşı müharibədə qazandığı qələbələr Nadir şahın orduda və bütün ölkədə nüfuzunu daha da artırırsa da, onun yeni müharibələrə hazırlaşması, bunun üçün şəhər və kənd əhalisindən alınan vergilərin durmadan artırılması ümumxalq narazılığını son həddə çatdırdı. Bütün ölkəni xalq hərəkatları bürüdü. Azərbaycan isə böyük imperiyanın tərkibindən çıxaraq öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə can atırdı. Azadlıq hərəkatı güclənməkdə idi. Xalqın

günü-gündən ağırlaşan güzəranı, taxıl qıtlığı və aclıq vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı[115, 24-25, 51].

Elə bu səbəbdən Nadir şah onun hakimiyyətinə qarşı bütün imperiyanı bürümüş üsyanları yatırıb ölkədə sabitliyi bərpa edə bilmədi. 1747-ci il iyunun 19-dan 20-nə keçən gecə o, saray əyanları tərəfindən qətlə yetirildi [203, 261].

Nadir şahın ölüm xəbəri imperiya ərazisində hərc-mərcliyin daha da artmasına səbəb oldu. Azərbaycanda azadlıq hərəkatı daha da gücləndi. Azərbaycan torpaqlarında bir-birinin ardınca müstəqil yerli dövlətlər - xanlıqlar və sultanlıqlar yarandı.

Nadir şahın qətlə yetirilməsindən sonra İrəvan əhalisi Mehdi xanın başçılığı ilə üsyan qaldırdı. Mehdi xan özünü müstəqil hakim elan etdi [115,52]. Lakin yenicə müstəqillik qazanmış İrəvan xanlığının ərazisi keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyi bütünlükdə əhatə etmədi. Onun bir hissəsi əvvəlki inzibati islahatlar zamanı Naxçıvan xanlığının və digər xanlıqların tərkibinə daxil edilmişdi.

İrəvan xanlığı XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində uzun sürən azadlıq hərəkatından sonra müstəqillik qazanmış 20-dən çox dövlət qurumundan xanlıqlardan biri idi.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoyan Mehdi xan Qasımlı* (Əfşar) [221,93] digər Azərbaycan xanları kimi, öz xanlığının ərazisini genişləndirmək siyasəti yeridirdi. O, bu məqsədlə 1748-ci ildə Urmiya xanlığına hücum etdi. Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar məğlub olaraq öz xanlığının müəyyən ərazilərini Mehdi xana güzəştə getməyə məcbur oldu [221. 93-94; 112. III]. Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmədi. 1748-ci ildə onu Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı əvəz etdi [221, 94, 97-98].

Çox keçməmiş öz nüfuzunu bərpa etməyə çalışan digər Azərbaycan xanı, urmiyalı Fətəli xan Əfşar əfqanıstanlı Azad xanla ittifaq bağladı və onların birləşmiş qoşunları İrəvan istiqamətində hücum keçdi. 1751-ci ildə İrəvan qalasını ələ keçirərək güya İrəvan xanını müdafiə etməyə gəlmiş II İraklinin qoşunlarını məğlub etdi. Azad xanın II İraklini məğlub etməsindən sonra İrəvan xanlığına dair rəsmi sənədlərdə Azad xanın nümayəndəsi kimi Xəlil xan Özbək* adına rast gəlinir [105,136,194] və onun 1752-ci ildən İrəvan xanlığını idarə etdiyi qeyd olunur [82,5]. Mərhum prof. F.Əliyevin də fikrinə görə, Azad xanın nümayəndəsi olan Xəlil xan Özbək bir müddət İrəvan xanlığını idarə etmişdi [115,55]. Lakin dövrün digər mənbəsində - A.A.Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsərində müəllif 1752-ci il hadisələrindən bəhs edən zaman İrəvan xanı kimi yerli Qacar tayfasının

* Farsdilli mənbə Mehdi xanı Əfşarların Qasımlı qoluna aid edir və onun hələ Nadir şahın sağlığında İrəvan hakimi olması haqda məlumat verir [bax: 221.93-94].

* Dövrə aid mənbədə — "Cambr"da göstərilir ki, Üçkilə katolikosları 1750-1751. 1752-1753, 1754-1755-ci illərdə Azad xandan və onun nümayəndəsi Xəlil xandan mülklərinin maaf olması haqda sərəncam almışlar [bax: 105.136.149].

nümayəndəsi olan Hüseynəli xanın adını çəkir ** [39, 156]. Ola bilsin ki, Azad xanın nümayəndəsi olan Xəlil xan Özbək yalnız İrəvan xanlığının kargüzarlıq işlərinə nəzarət etmişdi.

Lakin bu hadisədən çox keçməmiş, 1755-ci ildə artıq yerli qacar-sülaləsinin nümayəndəsi Həsənəli xan Qacarı* İrəvan xanlığının hakimiyyəti idarə etməsini ilk mənbələr təsdiq edir [105.136; 95 161; 82,5;]. Həsənəli xan Qacar hələ Nadir şah dövründə İrəvan xanı (hakimi — *red.*) olmuş və şah tərəfindən cəzalandırılaraq hər iki sözü çıxarılmışdı [105,231]. Həsənəli xanın yenidən hakimiyyətə qayıtması İrəvanın qədim yerli tayfası olan Ağcaqoyunlu** Qacarlarının əhali arasında nüfuzunun böyük olduğunu sübut edir. İ.Şopenin qeyd etdiyi kimi, Həsənəli xan Qacarı hakimiyyətə gəlməsi ilə İrəvan xanlığında hakimiyyət irsi xarakter aldı [95,161]. Həsənəli xandan sonra onun qardaşı Hüseynəli xan Qacar [105,137.232; 95,163; 82,5;] hakimiyyətə gəldi. Lakin ilk mənbədə Hüseynəli xan Qacarı İrəvan xanı kimi adı 1759-1760-cı illərdən başlayaraq xatırlanır [105.137]. 1783-cü il noyabrın 9-da Hüseynəli xan Qacar vəfat etdi və onu böyük oğlu. 15 yaşlı Qulaməli xan Qacar əvəz etdi [95,164; 267; 150,40]. Lakin Qulaməli xanın hakimiyyəti uzun sürmədi. 1784-cü ilin yayında o qətlə yetirildi və taxta Hüseynəli xan Qacarı 12 yaşlı oğlu Məhəmməd Hüseyn xan Qacar* çıxdı [95, 164; 166, 205;115. 70-71; bax: bölmənin sonu. şəkil 5]. 1797-ci ildə

** A.A.Bakıxanovun Həsənəli xan Qacarı Hüseynəli xan Qacarla dəyişik salması ehtimalı böyük olduğu halda. Xəlil xan Özbəklə səhv salınması ehtimalı qeyri-mümkündür. "Cambr"da isə artıq 1755-ci ilə aid rəsmi sənədlərdə də Həsənəli xan Qacarı adı çəkilir [bax: 105.136].

* Qədim Azərbaycan türkləri olan qacarlar mənşə etibarilə oğuzların Bayat boyunun Şam Bayatı oymağının bir qoludur, Bu qol Yivə, Ağcalı və Ağcaqoyunlu oymaqları ilə birlikdə Qacar boyunu əmələ gətirmişdi. Bəzi tədqiqatçılar qacarları 465-ci ildə Azərbaycanda məskunlaşan. Bizans qaynaqlarında da adı çəkilən Hun tayfasının hakim zümrələrindən biri olan, xəzərlər və bulqarlarla yaxın olduğu söylənilən Ağacərilərlə bağlayırlar. Azərbaycanda Ağacərilər sonralar Qacar adlanmış və Xalxal bölgəsində məskunlaşmışlar. Z.V.Toğanın fikrincə, Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix"inin Peterburq nüsxəsində Ağacərilərdən bəhs edilərkən xüsusi bir qeyd verilmişdi: "Ağacəri adı bu gün türklərin və digərlərinin tələffüzündə Qacar şəklini almışdır. Hülakü xan Əlamut ismaililərinə və Suriyaya hərbi yürüşlərində Azərbaycanın epdim sakinləri olan qacarlardan da itistadə etmişdi". Mirzə Balanın fikrincə, Qacarların Azərbaycandan Anadoluya və Suriyaya, eləcə də Əlamuta yaxın olan Astrabad bölgələrinə yayılması bununla bağlıdır [bax: 209.137-147].

** Çuxursəd vilayətində yaşayan qədim Qacar tayfaları mənbələrdə Ağcaqoyunlu Qacarlar kimi qeyd olunur[196.186-187]; İrəvan xanlarının qacarlar nəslindən olmasını digər tədqiqatçılar təsdiq edir [82,5; 39,185; 200,8]. Hələ XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq qədim Azərbaycan tayfası olan da tayfası olan Ağqoyunlu Qacarlar Çuxursəd bəylərbəyliyinə idarə olunmasında mühüm rol kimi oynamışlar. Nadirşahın öldürülməsindən sonra yaranmış digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, müstəqil İrəvan xanlığını da idarə edənlər məhz Ağcaqoyunlu Qacarların nümayəndələri idi [bax: bölmənin sonu, əlavə: 2].

* Mənbədə xanın adı tam şəkildə Məhəmməd Hüseyn xan kimi qeyd olunur [60.6]. Qəribə mənbə və ədəbiyyatlarında Məhəmməd Hüseyn xan Qacar haqda maraqlı məlumatlar verilir. H.Busse V.Zubovun 1796-cı ildə Azərbaycana yürüşündən bəhs edilərkən Məhəmməd Hüseyn xanı Ziyadoğlu kimi təqdim edir [99.67]. Mənbənin digər yerində isə Məhəmməd Hüseyn xan Qacar Qoyunlu kimi təqdim edilir [99.107.108,109] və iri dodaqları olduğuna görə onun "Dodaq" ləqəbi daşdığı qeyd olunur [99.109]. G.Bornoulyan isə Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı qacarları Qoyunlu (Ağcaqoyunlu — *red.*) boyuna aid

Ağa Məhəmməd şah rus qoşunları ilə əlaqə saxladığına görə İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbs edərək Tehrana göndərdi [95, 164; 115. 84]. Q.P.Butkova görə isə. İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Ağa Məhəmməd şahı itaətini bildirmək üçün onun yanına gəldiyi zaman, qohumu olmasına baxmayaraq, şah onu (İrəvan xanını - *red.*) həbs edərək ailəsi ilə birlikdə Qəzvinə göndərdi [41, II. 428]. Məhəmməd Hüseyn xanın yerinə Ağa Məhəmməd şah öz qardaşı Əliqulu xan Qacarı İrəvan xanlığında hakimiyyətə gətirdi [95. 164: 41. II. 426: 200. 9]. Lakin Əliqulu xanın vergiləri artırması səbəbindən İrəvan əhalisi üsyan edib onu xanlıqdan qovdu [41. II. 431; 214, 185]. C.Bornoutyan isə bu hadisəni fərqli təqdim edərək yazır ki. Əliqulu xan Qacar qardaşı Ağa Məhəmməd xanın ölümündən (1797) dərhal sonra Tehrana şah taxt-tacı iddiası üçün tələsdə. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Həsən xan Makulu İrəvan xanlığında hakimiyyəti ələ keçirdi və xalqdan ağır vergilər tələb etdi [214, 185; 200. 9]. Ağa Məhəmməd şah Qacarın qatildən sonra hakimiyyəti ələ alan varisi Fətəli şah Qacar (1797-1836) İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbsdən ad etdi [115, 85]. Üç aylıq hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Məhəmməd Hüseyn xan geri qayıdaraq bölgədə öz hakimiyyətini bərpa etdi [200, 9]. Lakin Fətəli şah Qacarın gözlədiyinin əksinə olaraq, Məhəmməd Hüseyn xan ondan asılı olmaq istəmədi. Buna görə də bir müddət sonra - 1805-ci ilin iyununda şahzadə Abbas Mirzə Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı həbs edib İrana göndərdi [26, sənəd 1256, s.626; 188, 113]. Bəzi məlumatlara görə. Məhəmməd Hüseyn xan ikili mövqeyinə görə [95, 167], digər məlumatlara əsasən isə məhz Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olduğu üçün (bu zaman Qacarların Osmanlı dövləti ilə münasibətləri pisləşmişdi) vəzifəsindən kənarlaşdırıldı [200, 14-15]. Əslində, Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın müstəqil siyasət yeritməsi (bu haqda V fəsildə ətraflı məlumat verilir - *red.*) Qacarlar İranının hökmdarı Fətəli şahı və şahzadə Abbas Mirzəni qane etmirdi. Onu hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün daim fürsət axtarırdılar və buna nail oldular.

Bəzi məlumatlara görə Məhəmməd Hüseyn xan 1805-cü ildə Pirqulu xan Qacar əvəz etdi [95. 167: 200. 14-15]. Lakin. əslində. İrəvan xanlığında Məhəmməd Hüseyn xandan sonra (1805-ci ilin yayında) hakimiyyətə Mehdiqulu xan Qacar* gəlmişdi [26, sənəd 1256, s.626; 82,5:200, 14-15]. Pirqulu xan Qacar isə əslində İrəvan xanı deyil, İrəvan şəhərinin hərbi rəisi olmuşdur. "Qarabağnamə" müəllifi Mir Mehdi Xəzani Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın Mehdiqulu xan Qacarla əvəz olunmasını təsdiq edir və Pirqulu Qacarı ordu sərkərdəsi kimi təqdim edir [8, II, 156]. Hətta, digər bir mənbədə Mehdiqulu xanın daha əvvəl 1804-cü ildən İrəvan

edir və ana xətlə ilə Ağa Məhəmməd xan Qacarın qohumu hesab edir [200.8]. Q.P.Butkov Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın hakimiyyətə gəlmə 1795-ci ildən [41,11.177]. digər mənbə isə, hətta, 1779-cu ildən [82.5] götürür. Lakin Məhəmməd Hüseyn xan Qacarın ögey qardaşı Hüseynəli xan öldürüldükdən dərhal sonra hakimiyyətinə gəldiyini nəzərə alsaq. 1784-cü il variantı daha dəqiqdir.

* Bəzi mənbələrdə Mehdiqulu xan qacarların Dəvəli boyuna aid edilir [bax: 98.193]. Mehdiqulu xan Qacar Fətəli şahın seçilən sərkərdələrindən idi. Sonralar Rusiya ilə müharibələrdə böyük şücaətlər göstərmişdi [bax: 127,30].

xanlığını idarə etdiyi qeyd edilsə də [98, 222], bu, reallıqdan uzaqdır. Mənbələrdə məhz 1805-ci il iyunun ortalarına kimi İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarin olması təsdiqini tapır.

1806-cı ilin avqustunda irəvanlılar əhali üzərinə ağır vergilər qoyan və xalqı qarət edən Mehdiqulu xana qarşı üsyan qaldırdılar [26, sənəd 1256, s.626-627]. Həmin ilin avqustunda Mehdiqulu xan Qacarı Təbriz və Marağa xanı Əhməd xan əvəz etdi [82, 5; 74, 368-369]. Əhməd xan Təbrizdən çoxsaylı piyada və süvari qoşunla İrəvana gəldi və hakimiyyətdə Mehdiqulu xanı əvəz etdi. O, əhalinin rəğbətini qazansa da, cəmi üç aya yaxın hakimiyyətdə oldu. İrəvanda epidemiya baş qaldırdığı üçün xan ağır xəstələndi və dövlət işlərini lazımi şəkildə icra edə bilmədi. O, şahzadənin (Abbas Mirzə - *red.*) ən etibarlı və görkəmli nümayəndəsi olduğu üçün bu hadisə onu çox məyus etdi [98, 285-286]. Əhməd xan Marağalı 1806-cı il oktyabrın 17-də vəfat etdi. Fətəli şahın tələbi ilə xanlıqdan uzaqlaşdırılan Məhəmməd Hüseyn xan Qacar yenidən İrəvan xanlığına geri qayıtsa da [bax: 27, sənəd 792, s.421], hakimiyyətini davam etdirə bilmədi.

Çox keçmədən İrəvan xanlığında yerli hakimiyyət* yenidən möhkəmləndi və hakimiyyətə müstəqil İrəvan xanlığının sonuncu xanı Hüseynqulu xan Qacar (Qoyunlu)** gəldi [bax: 27, sənəd 129. s. 69-70; sənəd 424, s.232; 95, 167; 82,5; 200, 16-17]. Fətəli şah İrəvanın yeni xanı Hüseynqulu xan Qacara "sərdar" — yəni, Araz çayının sol sahilindəki bütün hərbi qüvvələrin sərkərdəsi tituluunu verdi [200, 17]. İrəvan sərdarı təyin edilən Hüseynqulu xan Qacara vilayətin bütün hərbi və mülki hakimiyyəti verilməklə yanaşı, o, çoxsaylı süvari və piyada qoşunla da təmin edildi [98, 295]. Məhz buna görə də dövrün mənbələrində sonuncu İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar "İrəvan sərdarı" kimi qeyd olunur. Hüseynqulu xan Qacarin qardaşı, "Aslanlar başı"* aparılan mübarizədə İrəvan xanının ən yaxşı silahdaşı idi [bax:8, II, 63; 177, 515; 127, 96; 200, 18].

Beləliklə, ilk mənbələrin məlumatları təsdiq edir ki, 1747-ci ildən 1827-ci ilə qədər mövcud olmuş Azərbaycan dövlətini İrəvan xanlığını əsasən Azərbaycanın yerli türk Qacar tayfasının nümayəndələri olan xanlar idarə etmişlər və onlar İrəvan xanlığının müstəqilliyi uğrunda qətiyyətlə mübarizə aparmışlar.

* C.Bornoutyan Hüseynqulu xan Qacarin atasının XVIII əsrdə İrəvan xanı olduğunu qeyd edir [bax: 200,17-18]. Bu fakt bir daha yerli Qacarlar sülaləsinin İrəvan xanlığında mühüm rol oynadığını sübut edir.

** Qacarların Qoyunlu (Ağcaqoyunlu - *red.*) boyundan olan Hüseynqulu xan Qacar Fətəli xanın sarayında əyanların başçısı vəzifəsində çalışmış, Ağa Məhəmməd şah Qacar qətlə yetiriləndən sonra Fətəli şahın hakimiyyətdə möhkəmlənməsinə yaxından kömək etmişdi. 1800 - 1802-ci illərdə Qəzvinə paytaxta gedən yolun mühafizə dəstəsinin rəisi olmuş, şəxsi igidliyinə görə "Qəzvin" təxəllüsü almışdı. 1802-ci ildə əfşarlar arasında yaranan ixtişaşları yatırmaq üçün Xorasana göndərilmiş və beş il Xorasani idarə etmişdi [bax: 200,17-18].

* Fars dilində "baş" mənasını bildirən "sər" terminini bəzi müəlliflər "sarı" kimi tərcümə edərək Həsən xan Qacarin "Sarı Aslan" titulu daşdığını qeyd edirdilər [8,II, 63; 127, 96; 200, 18]. Lakin dövrün digər mənbə və ədəbiyyatlarında bu söz düzgün olaraq "Aslanlar başı" kimi təqdim edir [bax: 59, 62; 177, 515].

ƏLAVƏ № 1

Azərbaycanın Çuxursəd (İrəvan) bölgəsini idarə edən əmirələr və bəylərbəyiləri:

Əmir Səəd (XIV əsrin sonlarından 1410-cu ilə qədər)

Pir Hüseyin (1410-1413)

Pir Yaqub (Pir Hüseyin oğlu) (1420-ci illər)

Əbdül (Pir Hüseyin oğlu) (1440-cı illər)

Yaqub bəy (1440-cı illər)

Həsənəli Qaraqoyunlu (1460-cı illər)

Div Sultan Rumlu (1515-dən)

Hüseyin xan Sultan Rumlu (1550-ci ildən)

Şahqulu Sultan Ustaclı (1550-1575)

Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclı (1576-1583)

Xıdır paşa (1583)

Lələ paşa (1577)

Məhəmməd Şərif paşa (1604-cü ilədək)

Əmirgünə xan Qacar (1604/5-1625)

Təhmasibqulu xan Qacar (1625-1635)

Fərhad paşa (1635)

Kalbalı xan (1636-1639)

Çağata Kötük Məhəmməd xan * (1639/40-1648)

Xosrov xan ** (1648-1652/53)

Məhəmmədqulu xan Lələ bəy (1652/53-1659/60)

Nəcəfqulu xan (1659/60-1663)

Abbasqulu xan Qacar (Əmirgünə xan Qacarı oğlu) (1663-1666)

Səfi xan (Alxas Mirzə) *** (1666/67-1674)

Sarıxan bəy (1674-1675)

Səfiqulu xan **** (1675-1679)

Zal xan ***** (1679-1688)

Murtuzaqulu xan ***** (1688-1691)

* XVIII əsrə aid mənbədə — "Cambı"da Kötük Əhməd xan kimi [105,156], dövrün mənbəsini isə Çağata Kötük Məhəmməd xan kimi təqdim olunur və onun Səfəvilərlə Osmanlılar arasında imzalanmış Qəsr-i Şirin sülh müqaviləsi (1639) danışıqlarının ilkin mərhələsində iştirak etdiyi qeyd olunur [66,129].

** Mənbədə mənsəcə gürcü olduğu göstərilir [66.140].

*** Bəzi mənbələrdə ləzgi olduğu göstərilir [105,156; 82.4]. Əylisli Zəkəriyyə onu Səfiqulu xan Teymur Qayıbək kimi qeyd edir [104,63], əsərinin digər yerində isə Səfiqulu xan Alxas Mirzə kimi təqdim edir [104,80,84,88].

**** Cambı"da gürcü olduğu qeyd olunsada [105,156], digər mənbələr bunu təsdiq etmir. Dövrün mənbələrində Təbrizli Rüstəm xanın oğlu olduğu qeyd olunur [66,182; 104,102]. Bu faktı XIX əsr rüsdilli mənbə də təsdiq edir [82,4].

***** Mənsəcə gürcü olduğu göstərilir [82,4]. Dövrə aid mənbədə Abbasqulu xan Qacarı kürakəni olduğu qeyd olunur [66,1951].

Məhəmmədqulu xan (1691-1694)
Zöhrəbxan (1694-1699)
Fərzəli (Fətəli) xan Qacar (1699-1705)
Əbdül Məhəmməd xan (1705-1709)
Məhrəlixan (1709-1719)
Allahquluxan (1719-1725)
Rəcəbpaşa (1725-1728)
İbrahim paşa və Mustafa paşa (1728-1734)
Əli paşa dəftərdar (1734)
Hacı Hüseyn paşa (1734)
Məhəmməd qulu xan (1735)
Pir Məhəmməd xan (1736)

ƏLAVƏLƏR №2.

İrəvan xanları:

Mehdi xan Qasımlı (Əfşar)* (1747-1748)
Məhəmməd Hüseyn xan Gəraylı** (1748-1751)
Xəlil xan Özbək*** (1751-1755)
Həsənəli xan Qacar (1755-1759)
Hüseynəli xan Qacar (Həsənəli xan Qacarı qardaşı)
(1759/60**** - 1783, noyabr)
Qulaməli xan Qacar (Hüseynəli xan Qacarı oğlu)
(1783-1784, yay*****)
Məhəmməd Hüseyn xan Qacar (Hüseynəli xan Qacarı oğlu)
(1784-1805, iyun*****)

***** Naxçıvanlı Məhəmmədrza xanın oğludur [66,224: 82,4].

Mənbələr:

[Əylisli Zəkəriyyə. Gündəlik. İrəvan, 1938]. Канакерци 3.Хроника. Москва, 1969.

Аракел Даврижеци. Книга Историй, (перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян). Москва, 1973.

[Simyon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarsapad, 1873].

СМОМПК, вып. I. Тифлис, 1881.

* Farsdilli qaynaqlar Mehdi xanı Əfşarların Qasımlı qoluna aid edir [bax: 221,93].

** Farsdilli qaynaqlar Mehdi xan Əfşardan sonra hakimiyyətdə yerli nümayəndə Məhəmməd xan Gəraylının olmasını qeyd edir [bax: 221,93].

*** Xəlil xan Özbəkin İrəvan xanı olması haqda məlumatlar yetərli deyil [əlavə məlumat üçün bax: bölmə I, s.51].

**** İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarı hakimiyyətdə gəlməsi bir mənbədə 1764-cü ildən göstərilə də [82, 5]. dövrə aid mənbədə "Cambr"da 1759-1760-cı illərdən başlayaraq xatırlanır [105,137].

***** Hüseynəli xanın oğlu Qulaməli xan Qacar cəmi 8 ay hakimiyyətdə olmuşdur.

***** İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı hakimiyyəti dövründə 1797-ci ildə üç aylıq fasilə yaranmışdı [əlavə məlumat üçün bax: bölmə I, s.53].

Əliqulu xan Qacar (Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı) (1797, iyun)
Həsən xan Makulu (Ağa Məhəmməd şah öldürüləndə qarışıqlıqdan islifadə edərək
İrəvan xanlığında hakimiyyətə gəlmişdir) (1797, yay) Mehdiqulu xan Qacar (1805,
yay - 1806, avqust) Əhməd xan Marağalı (1806, avqust-oktyabr)
Hüseynqulu xan Qacar (Qoyunlu) (atası vaxtilə İrəvan xanı olub) *****
(1806, dekabr ***** - 1827, oktyabr)

Mənbələr:

Qarabağnamələr. I kitab. Bakı, 1989.

Qarabağnamələr, II kitab. Bakı, 1991.

АКАК, т. II. Тифлис, 1868.

АКАК, т. III. Тифлис, 1869.

Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991.

СМОМПК, вып.1. Тифлис, 1881.

Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852.

Brydges H.J. The dynasty of the Kajars, translated from original Persian manuscript. New York, Arno Press, 1973.

Boumoulian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica.. Costa Mesa, California and New York, 1992. [Mirzə Rəşid. Tarixə-Əfşar. Tehran, 1329].

[Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vağarşapad, 1873].

***** С.Борнотьянның verdiyi məlumata görə Hüseynqulu xan Qacarın atası Məhəmmədşah Qacar XVIII əsrdə İrəvan xanı olub [bax: 200, 17].

***** С.Борнотьянның Hüseynqulu xan Qacarın hakimiyyətini 1807-ci ildən götürməsi düzgün deyildir. Dövrə aid sənədlərdən birinin 10 dekabr 1806-cı il məlumatından bəlli olur ki, Hüseynqulu xan Qacar artıq İrəvan xanıdır [bax: 27. sənəd 129, s.69-70].

Şəkil 3. Qoç fiquru* (orta əsrlər)

*Eriwan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qoç fiqurları və qəbiristanlar emalı sənədləri təzəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 4. Qəbiristü abidəsi* (orta əsrlər)

*Eriwan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qəbiristü abidələri və qəbiristanlar emalı sənədləri təzəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 5.

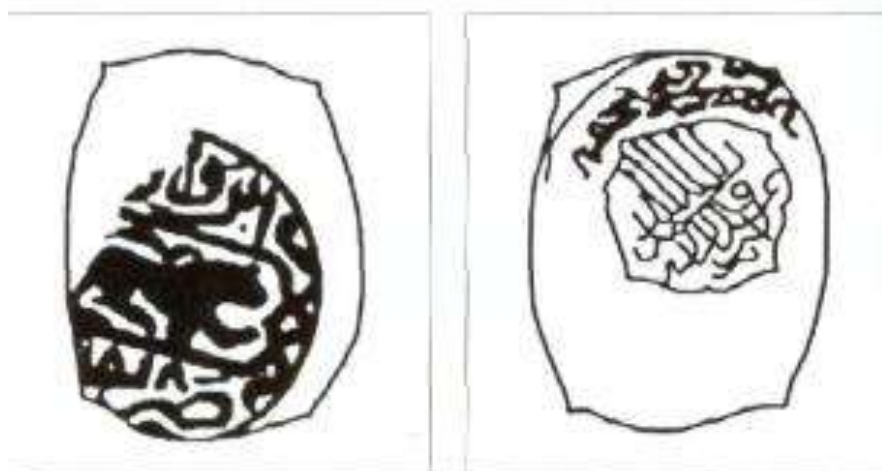
Məhəmməd Hüseyn xan Qacar
(1784-1805)

Mənbə: G.Alişan. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s.308

Şəkil 6,

Iravan şəhərində zərb olunan Azərbaycan (Səfəvi) pulu
<http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:Iravan-copper/jpg>

Şəkil 7,

Iravan şəhərində zərb olunan Azərbaycan (Səfəvi) pulu
 mba: Государственный музей изобразительных искусств имени А.С.Пушкина
 двадцатая Всероссийская нумизматическая конференция, Москва, 11-15 ап
 ля 2005г. с. 70-71. Тезисы докладов и сообщений. Москва, 2005.
www.nuseum.ru/GMI/tezisi.pdf

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0044.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0055.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0047.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0044.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0049.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0055.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0051.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0054.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0059.jpg>

<http://www.nusipentris.com/catalog/ps/ba0058.jpg>

Şəkil 8. İrəvan bəlgəsində və İrəvan xanlığında dövriyyədə olan Azərbaycan (Sofrəci) pulları

Xanlıqın əhalisi

Erməni katolikosluğunun Qərbi Azərbaycana köçürülməsi və ermənilərin Üçkilse ətrafında məskunlaşmağa başlaması. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan İrəvan xanlığının ərazisi ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan türklərinin elliklə ən sıx yaşadığı bölgələrdən biri olmuşdur. Azərbaycan xalqı bu diyarda öz tarixinin ən zəngin və ən şanlı səhifələrini yaratmışdır. Qriqorian missionerləri istisna edilməklə, ermənilərin bu Azərbaycan torpaqlarında peyda olması prosesi 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə - Üçkilseyə köçürülməsindən [34,326-327; 105,19] sonra başlamışdır. Bunu Üçkilse katolikoslarının Azərbaycan hökmdarlarının qılığına girərək onlardan aldıkları kəndlərin, torpaqların və digər əmlakın Matenadaranda saxlanılan alqı-satqı sənədləri tam açıqlığı ilə sübut edir [bax: bölmənin sonu, cədvəl 1].

İrəvan bölgəsindəki Azərbaycan torpaqlarını ermənilərin hansı yollarla ələ keçirmələri ilə bağlı Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli bir sənəd olduqca əhəmiyyətlidir. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, biz (yəni ermənilər - red.) Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqları "...ya satın alır, ya zəbt edir, ya sahibinin əlindən çıxarır, ya rüşvət verib alır, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk" [51,28]. Erməni müəllifi qeyd edir ki, məhz bu yollarla XV-XVIII əsrlərdə erməni kilsəsinin və dünyəvi feodallarının torpaq mülkiyyəti formalaşmışdı [51,28].

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə Çuxursədə (İrəvan) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta, erməni katolikosluğunun yerləşdiyi Üçkilseyə (Valarşabad*) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq hissə-hissə müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan, türklərindən alınmışdı. Məsələn, Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarları Cahanşahın razılığı ilə Üçkilseyə katolikosu təyin olunan (1443) Qriqor Makulu, tanınmış azərbaycanlı nəslinin nümayəndəsi, azyaşlı Səid bəyin mülkü olan Üçkilseyə (Valarşabad) kəndinin bir hissəsini 8 min 40 dinara [105,100], 3 il sonra isə qalan hissəsini və əlavə 6 kəndi müsəlman Rüstəmdən 90 min dinara satın ala bilmişdi [105,102; bax: bölmənin sonu, cədvəl: 1].

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin himayəsindən istifadə edən Üçkilseyə katolikosları və onların Avropadakı havadarları Azərbaycanın bu hissəsində ermənilərin kök salıb çoxalmasına başçılıq etmişlər. Belə ki, erməni keşiş Q.Kiğamiyans ermənilərin "qurtuluş hərəkətinin onların Qriqorian kilsəsi

* Erməni dilində heç bir izahı olmayan "Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatürkün (Sanatrükun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" formasına salınmışdı. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdu [bax: 95,116; 190, 29].

tərəfindən vahid mərkəzdən idarə olunduqları zamandan başladığını qeyd edərək yazırdı ki, avropalı missionerlər qriqorianlara müraciətlə deyirdilər: "Əgər siz də bizim kimi Papa ilə birlikdə olsanız, siz də bizim kimi əziz olarsınız və onda hətta istiqlaliliyyətinizi də ələ alarsınız". Bununla Şərqə əl uzatmağa çalışan avropalılar XVI-XVII yüzilliklərdə Kilikiyadan İrana (Səfəvi dövləti ərazisinə - red.) köç edərək burada məskunlaşan ermənilərin dini duyğularını alovlandırırdılar [117, 3-4; 126, 33]. İlk dövrlərdə ermənilər İrəvan şəhərinin özündə deyil, ələ keçirə bildikləri Üçkilsə katolikosluğunun ərazisində və ona bitişik torpaqlarda məskunlaşmışdılar.

Beləliklə, xaricdəki havadarlarının və xristian missionerlərinin hesabına varlanan erməni kilsəsi Azərbaycan hakimlərindən pulla ermənilərə yeni-yeni torpaqlar və kəndlər alaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarında özlərinə daimi məskənlər yaradırdılar.

Ermənilərin Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyiinin ərazisində məskunlaşmasına təkan verən amillər. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Çuxursəd bəylərbəyliyiinin ərazisində məskunlaşmasına təkan verən amillərdən başlıcası XVI-XVII əsrlərdə və XVIII əsrin I yarısında baş vermiş Səfəvi - Osmanlı müharibələri idi.

Çünki qeyd olunan müharibələr zamanı yerli müsəlman əhali - Azərbaycan türkləri ya qırılıb tələf olur, ya da şiə məzhəbindən olduqlarına görə Osmanlı ordusunun hücumları zamanı doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur olurdular. Məsələn, dövrün ilk mənbələri əsasında aparılmış tədqiqatlar təsdiq edir ki, 1583-cü ilin avqustunda Fərhad paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı ordusu İrəvan bölgəsinin Şörəyel və Talın mahallarına daxil olan zaman yerli əhali öz torpaqlarını tərk edib Ağrıdağ və onun yaxınlığındakı yaylaqlara çəkilməmişdi [192,346]. Belə hallarda yaranmış fürsətdən istifadə edən erməni kilsəsi osmanlıların işğal etdikləri Azərbaycan kəndlərini onlardan əlverişli qiymətə satın alır və Türkiyənin müxtəlif vilayətlərindən buraya axışan erməniləri həmin ərazilərə yerləşdirirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Üçkilsə və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşan ermənilərin burada daha da möhkəmlənməsinə Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629) geniş imkanlar yaratmışdır. Belə ki, onun fərmanı ilə ermənilərə Səfəvi dövlətinin xarici ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində geniş imtiyazlar verilmiş, dövlətin ərazisində yerləşən erməni kilsələrinə xüsusi güzəştlər edilmişdi [174, 181-182; 126,29,32].

Bunu o zaman Üçkilsədə məskunlaşan ermənilərin özləri də təsdiq

* Səfəvi şahlarının xristianlara, o cümlədən ermənilərə belə qayğı göstərməsi Avropa dövlətlərinin Şərqi müsəlman ölkələrində yaşayan "xristianları himayə" siyasətinin və I Şah Abbasın Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı müharibələrdə qərb dövlətlərindən odlu silahlar almaq siyasətinin "nəticəsi" idi.

edirdilər. Bununla bağlı bir fakta diqqət yetirək. Üçkilsədəki erməni icmasının başçısı Filippus II Şah Abbasa (1642-1667) müraciətində yazırdı: "Hazırda bizim vilayətdə yaşayanların (yəni ermənilərin red.) əksəriyyəti buraya müxtəlif vilayətlərdən siz Əlahəzrət hökmdarın tükənməz qayğısı və sevgisi nəticəsində köçürülüb. Üçkilsədəki 300 mömin gecə-gündüz sizə dua edir ki, onlar burada yaşamaları üçün tamamilə Əlahəzrət hökmdarın mərhəmətinə borcludur" [73,368-369; 126,32, bax: bölmənin sonu, sənəd 2J.

XVI-XVII əsrlərdə baş vermiş Səfəvi — Osmanlı müharibələrinin Azərbaycan üçün ən acı nəticələrindən biri azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarını tərk etməsi idi. İrəvan əyalətinin 1590-cı il tarixli "Müfəssəl dəftər" in məlumatına görə, İrəvan əyalətinin türk-müsəlman əhalisinin sayı azalaraq 67,5%-ə [6,13], 1728-ci il tarixli "İcmal dəftər" inin məlumatına əsasən isə 61,2%-ə enmişdir [6,18].

XVIII əsrin I yarısında isə bu proses bir az fərqli şəkildə davam edirdi. Məsələn, 1735-ci ildə Nadir xan İrəvan əyalətini osmanlılardan azad etdikdən sonra bu əyalətdən Üçkilsə katolikosları isə İrəvanda ermənilərin sayını artırmaq üçün əllərinə düşən hər bir imkandan istifadə edirdilər. Məsələn, Nadir şah Muğanda tacqoyma mərasimindən sonra (1736) Azərbaycan xanlarının hamısını erməni əsirləri payladı. Bu zaman şahın qılığına girən katolikos Kənəkirli Abraham xristian müləklərinin köməyi ilə Azərbaycan totpaqlarında ermənilərin sayını artırmaq üçün Xorasanda və müxtəlif yerlərdən alınmış erməni əsirlərinin bir qismini İrəvan bölgəsi əhalisinin demografik tərkibində ermənilərin xeyrinə nəzərəcərpacaq dəyişikliklər baş verirdi.

İrəvan xanlığının əhalisi: Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də əhalinin etnik tərkibində mühüm yeri Azərbaycan türkləri tuturdu. Bunu dövrün mənbələri bir daha təsdiq edir. XVIII yüzilliyin əvvəlində missionerlik məqsədilə İrəvana gəlmiş iezuitlər ordeninin üzvü, missioner Monye yazır: "Evlərdən daha çox bağçalar və üzüm bağlarına qərç olmuş şəhər ikiqat qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Əhalinin ¼ ermənilərdir" [100, 154]. XVIII yüzillikdə İrəvanda olmuş Mami-Klerak Monyenin faktlarından təkcə faydalanmamış, hətta onu, redaktə etmişdir. Erməni tədqiqatçısı A.Q.İoannisyan da bu faktla razılaşaraq fransız tarixçisi, mühəndis Mami-Kleraka istinad edərək yazır ki, "qaynaqların məlumatına görə, ermənilər İrəvan şəhəri əhalisinin 1/4-ni, azərbaycanlılar isə böyük əksəriyyətini təşkil edirdi" [100 153: 34, LXXVII]. Beləliklə, bəhs olunan dövrdə də Azərbaycanın qədim Çuxursəd (İrəvan) bölgəsində və İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət idi. Bunu yuxarıda göstərilən erməni mənbələrinin məlumatları, həm də İrəvanda olmuş Avropa səyyahları və missionerlərinin verdiyi konkret faktlar, dövrün mənbələrindəki toponimlər və azərbaycanlılara məxsus mülklərin siyahısı da təsdiq edir [bax: bölmənin sonu, sənəd 1. əlavə 2].

Bundan əlavə, Nadir şahın dəftərində təsvir olunan İrəvan kəndlərinin

siyahısına nəzər saldıqda Şörəyel məntəqəsində yerləşən 109 kəndin, demək olar ki, hamısının Azərbaycan türklərindən ibarət olması həmin kəndlərin adlarından da bəlli olur [58,42,43; bax: bölmənin sonu, əlavə 1]. XVIII əsrin II yarısının mənbəsi sayılan "Cambr"da qeyd alınmış toponimlərimiz də Üçkilsə və onun ətrafındakı torpaqlarda yaşayan ermənilərin yerli deyil, Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisinə gəlmə olduqlarını bir daha təsdiq edir [bax: bölmənin sonu, cədvəl 1, əlavə 2].

1813-cü ildə İrəvanda olmuş ingilis diplomatı Ceyms Moryer İrəvan xanlığı əhalisinin 100 min nəfər olduğunu göstərir və onun 25 min nəfərinin yaylaq-qışlaq (yaylaq-aran) təsərrüfatı ilə bağlı olduğunu qeyd edir [102,256]. Məhəmməd Həsən Vəlili də qeyd olunan dövrdə İrəvan xanlığında 115 min nəfər əhalinin yaşadığını yazırdı [133,22].

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığında əhalinin sayını və etnik mənsubiyyətini müəyyən etmək üçün başlıca mənbə İrəvan xanlığının işğalından sonra qraf İ.F.Paskeviçin göstərişi ilə İ.Şopen* tərəfindən (1829-1832- ci illərdə) tərtib olunan Kameral Siyahıyaalmadır [95]. Lakin bu mənbənin məhz İrəvan xanlığının işğalından sonra tərtib olunmasını daim nəzərdən qaçırmamaq lazımdır.

Rusiya işğalı ərafəsində İrəvan xanlığının bütün xristian** əhalisinin ümumi sayı 20%-dən çox olmamışdır. Bu faktı İ.Şopenin tədqiqatlarına əsaslanan erməni mənşəli qərb tarixçisi G.Bornoutyan da öz tədqiqatlarında etiraf edir [bax: 200, 59; 201,78; 145,121]. Bundan əlavə, müəllif İrəvan xanlığı ərazisindəki ermənilərin sayı ilə bağlı yazır: "Hər bir halda fars hakimiyyəti dövrünün (müstəqil İrəvan xanları dövrü — red.) heç bir vaxtında erməni əhalisi nə çoxluq təşkil etmiş, nə də sayca müsəlmanlara bərabər olmuşdur. Tədqiqat bəzi mahallarda erməni çoxluğunu göstərsə də, bu həmin ərazidən 25.000-dən çox müsəlmanın getməsindən sonra baş vermişdi, buna görə də fars hakimiyyəti dövründə ermənilərin çoxluğu barədə heç bir dəlil yoxdur" [200, 59-60].

İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan və əhalinin 80%-dən çoxunu təşkil edən müsəlman əhali*** haqda ilk mənbələrdə zəngin məlumatlar vardır. Qədim

* Şopen İvan İvanoviç (1798-1870) uzun müddət Qafqazda hərbi xidmətdə olmuş alman mənşəli bu şəxs Qafqazın hərbi hakimi İ.F.Paskeviçin tapşırığı ilə bölgənin siyahıyaalmasını tərtib etmiş və həmin əsərini 1852-ci ildə çap etdirmişdi. Həmin əsər Rusiya işğalı ərafəsində və işğaldal) sonra İrəvan xanlığında demoqrafik vəziyyətini və etnik tərkibin öyrənilməsində əvəzolunmaz mənbədir. Bu haqda IX bölmədə ətraflı məlumat verilir.

** İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin sayını süni şəkildə artırmaq məqsədilə əksər erməni müəlliflərinin əsərlərində burada yaşayan bütün xristianlar (qaraçılar, gürcülər, yəhudilər-aysorlar, xristian kürdləri və s.) erməni kimi qələmə verilir və bununla İrəvan bölgəsinin tarixi bilərəkdən ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırılır. Məsələn, İrəvan şəhərində varlı xristian qaraçılardan ibarət 100 ailənin yaşadığı qeyd olunur [38,12].

*** Mənbələrdə çoxsaylı Azərbaycan türkləri və əsasən Səfəvi — Osmanlı müharibələri zamanı osmanlılar tərəfindən bölgəyə köçürülmüş müsəlman kürd tayfaları "müsəlman əhali" adı altında qeyd alınmışdır.

dövrədən Çuxursəd vilayətində yaşayan Sədli, Rumlu, Ustaçlı, Alpout, Bayat və başqa Azərbaycan tayfaları İrəvan bölgəsinin idarəçiliyində mühüm rol oynayırdı. I Şah Abbasın dövründən isə bölgənin idarəçiliyində aparıcı rol buranın qədim sakinləri olan Ağcaqoyunlu Qacar tayfasına keçdi [173,141].

İ.Şopenin verdiyi məlumata görə, İrəvan xanlığı ərazisində öz saylarına görə bir-birindən fərqlənən aşağıdakı Azərbaycan-türk tayfaları yaşayırdı: 5000-ə yaxın Qarapapaq, 3000-ə yaxın Ayrımlı, hər biri min nəfərdən çox olan Böyük Çobanqara, Sədli, Seyidli — Axsaq11 (Ağsaqqallı — red.), Muğanlı, Qacarların Şahdilli* və Sədərəkli oymaqları, Cəlalı və b. [95,535-538; Bax: cədvəl 2]. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tayfaların sayı Rusiya işğalından sonrakı dövrdə Qarapapaq və Ayrımlı tayfalarının və həmçinin digər tayfaların xeyli hissəsinin xanlıq ərazisini tərk etməsindən sonra hesablanmışdır.

İ.Şopenin məlumatlarına görə, işğal ərəfəsində İrəvan xanlığında 49.875 nəfər müsəlman (azərbaycan türkü — red.), 324 nəfər kürd, 20.073 nəfər isə erməni yaşayırdı [95,635-642]. İrəvan xanlığında yaşayan müsəlman (azərbaycanlı) əhalinin sayını dəqiq müəyyən etmək üçün bu faktı da nəzərə almaq lazımdır. İrəvan xanlığında mövcud olan 521 kənddən 153-də müsəlman (azərbaycanlı) əhalinin yaşadığı qeyd alınmamışdır [200.38]. Şübhəsiz ki, bu kəndlərin azərbaycanlı əhalisi ya hərbi əməliyyatlar zamanı həlak olmuş, ya da Rusiya işğalından sonra xanlığı tərk etməyə məcbur olmuşdu. Əgər bu kəndlərin hər birində orta hesabla 25 ailənin və hər bir ailənin minimum 5 nəfərdən** ibarət olduğunu nəzərə alsaq, onda həmin kəndlərdə ən azı 19125 nəfərin yaşadığını ehtimal etmək olar.

İ.Şopenin digər məlumatına görə, "İrəvan xanlığında 521 yaşayış məskəni və 310 tərk edilmiş*** kənd var idi" [95,509-517]. Əgər bu kəndlərin hər birində orta hesabla 25 ailə və hər bir ailədə minimum 5 nəfərin olduğunu nəzərə alsaq, onda hər kənddə 125 nəfərin yaşadığını və tərk edilmiş 310 kəndin əhalisini də nəzərə alsaq, təqribən 3750 nəfərin yaşamış olduğunu qeyd etmək olar.****

Beləliklə, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində bu diyarın müsəlman-türk əhalisinin sayı azı 107.750 nəfər olmuşdur. Rusiya işğalı ərəfəsində erməni əhalinin sayı isə ümumi əhali sayının 18%-ə qədərini təşkil etmişdi.

Bundan başqa, erməni mənşəli qərb tədqiqatçısı G.Bornom da qeyd edir ki, İrəvan xanlığında ermənilər heç zaman nəinki üstünlük təşkil etmiş, hətta sayca

* C.Bornoutyan öz əsərində "Şahdəli" kimi təqdim edir [bax: 200. 2311].

** Məlumdur ki, müsəlman ailələrində uşaqların sayı çox olurdu və hər bir ailənin minimum 5 nəfər hesablanması şərti olaraq götürülmüşdür.

*** Şübhəsiz, həmin tərk edilmiş 310 kəndin əhalisi Azərbaycan türkləri idi. Onlar öz doğma kəndlərini tərk etməyə ya məcbur olmuş, ya da güclə çıxarılaraq qovulmuşdular.

**** Bu İrəvan xanlığını təkcə 1828-1832-ci illərdə məcburi şəkildə tərk etmiş Azərbaycan türklərinin təqribi hesablanmış sayıdır.

azərbaycanlılara bərabər belə olmamışlar.* Mənbələrdə bu faktı təkzib edəcək heç bir məlumat yoxdur [200,60]. Çoxsaylı faktlar sübut edir ki, bu əzəli Azərbaycan torpağından minlərlə müsəlman (Azərbaycan türkləri — red.) mühacirət etmiş, ermənilər isə İrandan və Osmanlı imperiyasından bu torpaqlara köçürülmüşdür. Nəticədə xristian əhali əhəmiyyətli sayda artmışdı (bu haqda IX bölmədə ətraflı məlumat verilir).

İrəvan şəhərinin əhalisi. İrəvan bölgəsindən fərqli olaraq, qeyd olunan demoqrafik proseslər İrəvan şəhəri əhalisinin etnik tərkibində ciddi dəyişiklik yaratmadı. İrəvan şəhərində daimi yaşayan əhalinin tamamilə Azərbaycan türklərindən ibarət olmasını ilk mənbələr də təsdiq edir. Məsələn, XVII əsr fransız səyyahı Şardən İrəvanda olarkən (1673) Səfiqulu xan Çuxursəd bəylərbəyi və İrəvan hakimi idi. Şardən onun incəsənəti və elmi sevdini, hamının ona hörmət etdiyini göstərir [10,23]. Səyyahın məlumatına görə, "...İrəvan qalası təxminən səkkiz yüz evdən ibarətdir. Orada ancaq təmizqanlı qızılbaşlar (yəni Azərbaycan türkləri - red.) yaşayırlar" [10,21].

Bununla yanaşı, digər avropalı səyyah — 1700-cü ilin yazında İrəvanda olmuş alman səyyahı Kaspari Şillinger də təsdiq edir ki, İrəvan şəhərində sayca və siyasi cəhətdən Azərbaycan türkləri tam üstünlük təşkil edirdi. O yazır: "İrəvan şəhərinin daxilində (yəni şəhərin qala divarları içərisində red.) yalnız iranlılar** (Azərbaycan türkləri -red.), şəhərin nisbətən iri qəsəbəsində (görünür, Üçkilsədə — red.) və müxtəlif yerlərdə kilsəyə xidmət üçün erməni tacir və sənətkarları yaşayır. Onlar iranlılara (Azərbaycan türklərinə - red.) vergi verirlər" [224,118]. "Qədim İrəvan" kitabında İrəvan əhalisindən bəhs edən Y.Şahəziz 1673-cü ildə İrəvanda olan fransız səyyahı Şardənin İrəvan qalasında yaşayan əhali haqda məlumatını bir daha təsdiq edir və daha maraqlı bir məqama toxunur. O yazır ki, ermənilərin orada (İrəvan şəhərində - red.) yalnız dükanları var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə dükanlarını bağlayıb evlərinə gedirdilər [215,34; 116,5-6].

Ermənilər tərəfindən Rusiyaya və Avropanın digər xristian dövlətlərinə çatdırılan məlumatların təhrif olunmasını, ermənilərin sayının həmişə süni şəkildə şişirdilməsini nəzərə alsaq, demək olar ki, İrəvan şəhərinin özündə oturaq erməni əhalisi yaşamamışdır. Hələ, XVIII əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərində oturaq erməni əhalinin yaşamadığını həmin dövrdə tərtib olunmuş arxiv sənədləri də təsdiq edir. Erməni-rus əlaqələrinə həsr olunmuş sənədlər toplusunun II cildinin I hissəsinə daxil edilmiş sənədlər içərisində maraqlı bir məlumat verilir. 1701-ci il 25 iyul tarixli "Yaddaş qeydləri" adlanan həmin sənəddə erməni avantüristi İsrail

* İrəvan xanlığının bütünlüklə 15 mahalındakı əhalinin sayı 115.155 nəfər olmuşdu [bax: 95.635-638].

** Avropa ölkələrindən Səfəvi dövləti ərazisinə gələn sayyahlar bir qayda olaraq məlumatları Üçkilsə katolikosundan alırdılar. Onların təsiri ilə bu missioner-səyyahlar Səfəvi dövlətini "İran dövləti". Azərbaycan türklərini isə "iranlılar" adlandırırdılar. İrəvan xanlığının real tarixi təkzibolunmaz ilk mənbələr, xüsusilə bölgədəki bütün yer adlarının məhz Azərbaycan türkcəsində olması sübut edir ki, burada yaşayan qədim əhali məhz Azərbaycan türkləri idi.

Ori rus qoşunlarını Cənubi Qafqaza yürüşə həvəsləndirmək üçün I Pyotra 18 bənddən ibarət layihə təklif edir. Layihənin 7-ci bəndində Rusiya imperatoruna İrəvan şəhəri haqda kəşfiyyat xarakterli məlumatlar çatdırılır və göstərilir ki, İrəvan şəhərində cəmi 300 nəfərdən bir az artıq erməni yaşayır və onlar da ticarətlə məşğul olurlar [35,213; 126,31].

Nəzərə almaq lazımdır ki, İrəvanda olan avropalılar, o cümlədən missionerlər şəhərin xristian əhalisi barədə məlumatı Üçkilsə katolikosundan alırdılar. Buna görə də həmin məlumatlar çox zaman bilərəkdən şişirdilir və həqiqəti əks etdirmirdi. Bununla belə, Avropa səyyahları Şardən, Şillinger, XVIII əsr arxiv sənədləri və hətta erməni müəllifi Şahəziz də İrəvan qalası əhalisinin bütünlüklə, şəhər əhalisinin isə böyük əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olduğunu yazır. İrəvan şəhərində yaşayan əhalinin sayı haqda digər məlumatlar da var. C.Perri qaynaqların məlumatına əsaslanaraq Kərim xan Zəndin hakimiyyəti dövründə (1759-1779) İrəvan şəhəri əhalisinin 20 min nəfər olduğunu qeyd edir [210,230]. A.Muriel isə İrəvanı Cənubi Qafqazın ən sıx əhalisi olan şəhəri kimi göstərir [197,12]. Göründüyü kimi, İrəvan xanlığında əhalinin əksəriyyətini yerli Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Onlar siyasi hakimiyyətə tam sahib olmaqla xanlığı idarə edirdilər. Lakin məhz yuxarıda qeyd olunan səbəblər üzündən ermənilər zaman keçdikcə Azərbaycanın qərb torpaqlarında — əvvəlcə Çuxursəd bəylərbəyliyi, sonra isə İrəvan xanlığının ərazisində məskunlaşdılar.

Ümumiyyətlə, XIX yüzilliyin əvvəlində — Rusiya işğalına qədər ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında toplu halında yaşamasını dövrün heç bir qaynağı təsdiq etmir. Beləliklə, nəzərdən keçirilən rəsmi sənədlərin, müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş arxiv materiallarının, dövrün xristian missionerlərinin və səyyahlarının, erməni müəlliflərinin, eyni zamanda, elmi ədəbiyyatda toplanmış məlumatların müqayisəli təhlili İrəvan xanlığından yaşayan əhalinin etnik tərkibi barədə aşağıdakıları təsdiq edir: XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq davam edən Səfəvi — Osmanlı müharibələri nəticəsində Azərbaycanın qərb bölgəsinin şiə məzhəbli əhalisinin xeyli hissəsi öz doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olmuş və bu səbəbdən də həmin bölgələrdə Azərbaycan türklərinin sayı müvəqqəti də olsa azalmışdır; - Hakimiyyət dəyişikliyindən yararlanan erməni kilsəsi boşalmış türk (Azərbaycan — red.) kəndlərini və torpaqlarını rüşvət və hədiyyələrlə ələ keçirərək burada erməniləri yerləşdirmişdir [bax: 126,219];

Yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən artıq XVIII əsrin əvvəllərində mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxursəd bəylərbəyliyi Üçkilsə və ona yaxın kəndlərində ermənilərin sayı artmışdı. Bununla belə, göstərilən dövrdə də İrəvan şəhəri və ona yaxın bölgələrdə ermənilər elliklə məskən sala bilməmiş, yalnız müvəqqəti olaraq ticarətlə, habelə missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşlar.

Cədvəl 1.

Erməni katolikosluğunun 1441-ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə — Üçkilşəyə köçürülməsindən sonra erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları

sıra №	erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları	erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqlarının yerləşdiyi ərazi	ilk mənbə səh.	erməni kilsəsinin ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqlarının əsl sahibləri və ermənilərin həmin mülkü hansı yollarla ələ keçirməsi haqqında məlumat
1	2	3	4	5
1	Valarşabad* kəndi və onun mülkləri**	Qərbi mahalı	99-108	<p>Kənd ilk dəfə tanınmış azərbaycanlı nəslinin nümayəndəsi, azyaşlı Səid bəy məxsus idi. 1443-cü ildə Üçkilşə katolikosu Makulu Qriqor (1443-1455) bu kəndin bir hissəsini ondan satın ala bilər. Lakin çox keçməmiş mübahisə yaranır, azərbaycanlı Mələk xatun və 14 nəfər miras sahibi iddia qaldıraraq satılan mülkü geri qaytara bilər. 1445-ci ildə katolikos Qriqor yenidən müsəlman Rüstəmdən bu kəndin bir hissəsini ala bilər.</p> <p>XVII əsrdə Üçkilşə katolikosu Serd-pion (1603-1625) İrəvan bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacara (1604-1625) kəndin və onun mülklərindən alınan verginin Üçkilşəyə məxsusluğunu təsdiq etdirə bilər.</p> <p>İrəvan bəylərbəyi Təhmasibqulu xan (1625-1635) kəndin mülklərini geri qaytarıb xəzinə torpaqlarına qatır və Valarşabad kəndini şəxsi mülk kimi satın-bağışlamaq hüququnu yalnız onun ilk sahibləri olan müsəlmanlara (Azərbaycan türklərinə — <i>red.</i>) verir.</p>

* Erməni dilində heç bir izaltı olmayan "Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsakilər) sülaləsindən olan Sanatürkün (Sanatrukun) oğlu Vakar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövrdə "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" ("Վաղարշապատ") formasını almışdır. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdu [bux: 95,116; 190, 29].

** Üçkilşə katolikosunun ələ keçirdiyi Azərbaycan torpaqları olan Masdara, Oşakan, Frankatos, Kiraclı, Dibaklı və Keşişkənd haqqında cədvəlin ayrı-ayrı hissələrində məlumat verilir.

1	2	3	4	5
				<p>II Şah Abbas (1642-1667) dövründə Üçkilə katolikosu Flippos (1633-1655) şahın qılığına girərək kəndin guya kilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədə bilər.</p> <p>Əmirgünə xanın oğlu Abbasqulu bəy (1663-1666) Valarşabad kəndinin mülklərini yenidən geri qaytarıb xəzinə torpaqlarına qatır. Üçkilə katolikosu Culfalı Hakop (1655-1682) Süleyman şahın (1667-1694) qılığına girərək kəndi rəqam olaraq ala bilər.</p> <p>Üçkilə katolikosu Naxapet (1691-1709) Şah Sultan Hüseyndən (1694-1722) bu kəndi və onun mülklərini yenidən rəqam alaraq möhkəmləndirə bilər.</p> <p>Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşanın (1724-1727) qılığına girən Üçkilə katolikosu Astvasatur (1714-1730) Valarşabad kəndi və kəndin mülklərinin kilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədə və digər kəndləri** də ələ keçirə bilər.</p> <p>Nadir şahın (1736-1747) qılığına girən Üçkilə katolikosu Kənəkirli Abraham (1734-1736) bu kəndlərin guya Üçkiləyə məxsus olmasını təsdiqlədə bilər.</p>
2	Oşaqan* kəndi	Qərbi mahal	37, 108-112	<p>Kənd ilk dəfə olaraq Üçkilə tərəfindən Səadlu tayfasından olan Sultan bəydən alınıb. Kənd muğanlı tayfasından olan Azərbaycan türklərinin irsi mülkiyyəti olub. Yerli Azərbaycan türkləri — Baba, Bəngəli və Bəyim kəndi geri qaytara bilsələr də, yenidən katolikosə satmağa məcbur olurlar. Bu alqı-satqı sənədi türk dilindədir.</p>

**Oşaqan" və yaxud "Uşaqan" mənşəcə İrəvan bölgəsində yerləşən eyniadlı dağla [170,197] eyni kökdəndir. Tədqiqatçıların fikrincə, Altay dillərində oşiq — "külək tərəfindən çox ayırmış dağ süxuru" deməkdir [110,351].

1	2	3	4	5
				<p>Sonra ayrı-ayrı vaxtlarda yerli sakinlər Həsən və Hüseyn, Sultan bəyin nəvəsi İsmayıl bəy, Məclumqulu bəy, Zeynəbşahi, Təhmasib bəyin oğlu Məclum bəy, Əmiraslan bəyin oğlu Hüseyn bəy və digərləri bu kəndi və onun mülklərini geri qaytara bilərlər.</p> <p>Lakin Osmanlı sərkərdəsi Rəcəb paşanın (1724-1727) qılına girən katolikos Astvasatur kəndi ələ keçirərək kilsəyə məxsusluğunu təsdiqlədir.</p>
3	Franqanos*	Qərbi mahal	112-114	<p>İrəvanlı Əmir bəyin oğlu Abdullanın mülküdür. O, kəndi Hacı Xızır oğlu Hacı İbrahimə və Süleymana satdı. Bundan sonra kənd digər Azərbaycan türklərinə — Aralıq kənd sakini Əli ağaya, onun ölümündən sonra oğlanları İbrahim, Yaqub və Məhəmmədə, qızı Hürri xanıma və ölən qardaşları Teymur xanın arvadına, daha sonra isə Hüseyn xanın qızı Bəyim xanıma məxsus olub. Lakin kəndi Üçkilsə katolikosu Culfalı Hakop ələ keçirə bilir. Katolikos Abrahamın dövründə kənd yenidən öz keçmiş sahiblərindən olan Mustafa bəy tərəfindən geri alınır.</p> <p>Səfəvi — Osmanlı müharibələri nəticəsində kənd xaraba qalır. 1760-cı ildə Üçkilsə katolikosu Şamaxılı Hakop (1759-1763) müxtəlif yerlərdən ermənilərin bu kəndə köçürülməsinə İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacardan (1759-1783) icazə alır. Beləliklə, Üçkilsə monastırı yenidən kəndi zəbt edərək öz mülkiyyətinə keçirə bilir.</p>

* Franqanos — 1728-ci il İrəvan əyalətinin İemal dəftərində Firəng kimi qeyd olunur. XIV əsrdə İtaliya katolik missionerləri İrəvan əyalətinə gələrək katolik məzhəbini yaymış, bəzi kəndlərdə bu məzhəbi qəbul etdirmiş və Azərbaycan türklərinin "Firəng" adlandırdığı monastırı tikmişlər. Lakin erməni kilsəsi bu kəndləri tədricən qriqorianlaşdırma bilmişdir [bax: 95, 327; 110, 397].

1	2	3	4	5
4	Məsdərə*	Qərbi mahalı	114-115	XVI əsrdə kəndin sakini Müqəddəm Bağır xanın oğlu Məhəmməd ağa kəndi Tərxan Sarkis oğlu adlı bir erməniyə satır. Dəfələrlə əldən-ələ keçən bu kənd XVIII əsrin əvvəlində Üçkilə katolikosu Culfalı Aleksandr (1707-1714) tərəfindən ələ keçirilir. Alqı-satqı sənədi türk dilindədir.
5	Kiroşli və ya Pirdəviş	Aparan mahalı	116-117	Kəndi katolikos Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Sonralar katolikos Culfalı Hakopun dövründə Qasım adlı müsəlman kəndin ona aid olduğunu bildirən şikayət edir, lakin İrəvan xanı və şeyxülislam bu şikayəti təmin etmir. XVII əsrin sonlarında Hacıbəy Şahgəldinin oğlu Allahverdi bəy Qasım kəndin mülklərini geri qaytara bilir. XVIII əsrin əvvəllərində İrəvanlı Eminin oğlu Əliqulu və Zeynalabdin anasından qalma alqı-satqı sənədlərini məhkəməyə təqdim edərək kəndin onlara məxsusluğu haqda iddia qaldırır. Katolikos Naxapet pul ödəyərək kəndi əlində saxlaya bilir. Nadir xan Əfşarın qılığına kərən katolikos Abraham 1735-ci ildə kəndi yenidən ələ keçirərək Üçkiləyə məxsusluğunu təsdiqləyə bilir.
6	Muğni**	Qərbi mahalı	117-119	Kəndi ilk dəfə katolikos Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Lakin Culfalı Hakopun dövründə İrəvanlı Əbdülbaqi və oğlu Əlidostu II Şah Abbasa (1642-1667) kəndin mülklərinin onlara aid olduğunu və katolikosun qeyri-qanuni istifadə etdiyi haqda şikayət edir.

* "Məsdərə" toponiminin birinci tərəfindəki "məs" sözü türk dillərində "dağın və ya yüksəkliyin cənub, məşəiz tərəfi" anlamında [165,369], yəni "məşəiz dəre", "çılpaq dəre" mənasındadır. Gədəbəydə Məsxit, Ordubad rayonunda Məsxis dağ adları ilə monaxı eyniköklüdür [bur: 110, 332].

** Muğni — İrəvan bölgəsinin qədim əhalisi olan Muğanlı tayfasının adı ilə bağlıdır. Məsələn, XVIII əsrə aid mənbədə — "Cambr"da dəfələrlə Muğanlı tayfasının adı çəkilir [105,37,105 və s.].

1	2	3	4	5
				<p>II Şah Abbas İrəvan xanı Nəcəfqulu bəyə bu məsələni həll etməyi tapşırır. Ancaq Əbdülbaqının ölümü şikayətin həll olunmasını yarımçıq qoyur. Əbdülbaqının arvadı Şəhribanu xanım qardaşı Yusiflə bu məsələni yenidən qaldırır. Lakin müxtəlif vasitələrlə şeyxülislamı ələ alan Üçkilə xadimləri məsələni kilsənin xeyrinə həll edə bilirlər.</p> <p>1760-cı ildə İrəvanlı Hüseynəli xanın vəziri İbrahim ağa kəndin mülklərini geri qaytara bilsə də 1768-ci ildə Üçkilə bu kəndi yenidən ələ keçirir.</p>
7	Dibəkli	Aparan mahalı	119	<p>XVI əsrin sonlarında kəndin mülklərini Qoyulhisarlı Vəli ağanın oğlanları Məhəmməd ağa və Əhməd ağa xəlifə Alpout Xəlilin oğlu İbrahim xəlifəyə satır.</p> <p>1682-ci ildə Qacarlar tayfasından olan Hacıbəyli Şahgəldinin oğlu Allahverdi Qacar bu kəndin mülkləri ilə yanaşı Kiraşlı və Keşişkəndi də geri qaytara bilir. Lakin XVIII əsrin əvvəllərində Vardapet Stepan İrəvan xanına (Çuxursəd bəylərbəyi — <i>red.</i>) şikayət edərək kəndin mülklərini yenidən satın ala bilir. Nadir şahın (1736-1747) qılına giren Üçkilə katolikosu Abraham Kəməkirlı (1734-1736) bu kəndin Üçkiləyə məxsus olmasını təsdiqləyə bilər.</p>
8	Keşişkənd* və ya Aydın dövriş və da Çələbikənd	Qırxbulaq mahalı	120	<p>Kənd Gülfərhad ağaya məxsus olub. XVII əsrin 70-ci illərində katolikos Hakop onun oğlu Gülismayıl ağadan kəndin mülklərini satın almışdır. Bir müddət sonra Gülismayıl ağa İrəvan xanı Səfi xana şikayət edir.</p>

* Keşişkəndin əvvəlki adı Aydın dövriş və ya Çələbikənd olmuşdur [105,120].

1	2	3	4	5
				Kəndin mülklərini satın alan Üçkilə katolikoslari həm də onun qədim alqı-satqı sənədlərini əldə edə bilməmişlər.
9	Noraq-yuq*	Qırxbulaq mahalı	121	Əvvəllər Məhəmmədqulu xanın olub. Sarkisin oğlu Hakopcan (türkce ona Manşır və ya Sarı xan deyirlər) II Şah Abbasa (1642-1667) şikayətə gə-dərək kəndi ələ keçirə bilir və 1660-cı ildə Üçkiləyə satır.
10	Nork**	Qırxbulaq mahalı	122	Təbrizli Əhməd bəyin oğlu Əlidost və İrəvanlı Müslümün oğlu Məhəmməd Sadiq və Məhəmməd Maqsud Əmirgünə xanın oğlu Nəzərgünə xana satmışdır. 1674-cü ildə Üçkilə katolikosu Culfalı Hakop (1655-1682) bütün mülkü ilə bərabər kəndi Sarıxan adlı bir nəfərdən alan zaman onun qədim sənədlərini də əldə edə bilməmişdir.
11	Eqvard***	Qırxbulaq mahalı	122-123	Kəndin mülkləri ilk öncə Murad bəyə məxsus idi. II Şah Abbasa şikayət edən erməni Hakopcan kəndi əlinə keçirir. Sonralar bu kəndin mülkləri xalisə olaraq dövlətin ixtiyarına keçmişdi. Lakin 1768-ci ildə — Hüseynəli xanın (1759-1783) dövründə yenidən Üçkilə katolikoslari tərəfindən ələ keçirilir.
12	Yayıcı	Dərəçiçək mahalı	124-125	Bu kənd vaxtilə İrəvanlı Xoca Səta (Sarixana) məxsus olub. 1660-cı ildə Üçkilə katolikosu Culfalı Hakop kəndi ələ keçirə bilməmişdir.

* Noraqyuq kəndinin adı Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcimə olunub "Yeni kənd" deməkdir.

** Nork — orta əsrlərdə ermənicə mənbələrdə Nork (türkce Noruq) kimi yazılmışdır. Əhalisi çölməkçiliklə (dulusçuluqla) məşğul olduğundan kəndin əsl adı Çölməkçidir [bax: 110,348].

*** "Eqvard" — qədim türk dillərinə məxsus olan bu toponim dövrün mənbələrində müxtəlif cür, "Eqavər", [6,36], "Yequvard" [95,55] kimi təqdim olunur. Sürməli mahalında Aqavard, Qars əyalətinin Oltın dairəsində Zuvad və s. formaları var. Azərbaycanın "Salvartı" (dağ adı) toponimləri ilə sıra təşkil edir [bax: 110,242].

1	2	3	4	5
13	Ömirqyuq*	Dərəçiçək mahalı	124-125	Kənd əvvəlcə Məhəmmədqulu xana məxsus olub. Xoca Hakopcan II Şah Abbasın yanına şikayətə gedərək kəndi ələ keçirə bilər və bir az sonra kəndi Üçkilsoya satır.
14	Məlik-qyuq**	Aparan mahalı	125	Kənd əvvəlcə Alpoutlu İbrahimin oğlu Rzaquluya məxsus olub. Lakin kəndi Üçkilso katolikosu Culfalı Hakop ələ keçirə bilməmişdir.
15	Bətrinc	Qərbi mahalı	125-126	Bətrinc kəndini Üçkilso katolikosu Makulu Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Ölkədə vəziyyət gərginləşən kimi müsəlmanlar kəndin mülklərini geri qaytara bilərlər. Qədim alqı-satqı sənədinə görə isə Hüseyn bəyin oğlu Əlican bəy kəndin mülklərini Yaqub bəyin oğlu İbrahim bəyə satmışdı. Lakin Üçkilso katolikosu Culfalı Hakop kəndi Şah-Əhmədın oğlu Bayram bəydən alaraq kilsənin mülkiyyətinə qata bilər.
16	Çaşırılı	Qərbi mahalı	126-127	Kənd əhalisi kəndi qədimdən öz razılığı ilə vəqf olaraq kilsəyə verib. Ehtiyacları olduğu dövrdə isə kənd əhalisi mülklərini geri alıb. Üçkilso katolikosu Culfalı Hakop dövründə isə kənd tamamilə kilsənin mülkiyyətinə keçib.
17	Çopanıs***	Qərbi mahalı	127	Əvvəlcə Babi oğlu Edqar kəndin mülklərini Həmədanlı Mollayusif oğlu Amanallaha satmışdır. XVII əsrdə Üçkilso katolikosu Yeqiazarın dövründə, 1687-ci ildə Hacıbəyli Yusif ağa kəndin mülklərinin ona məxsus olduğu haqda iddia qaldırır.

* Ömirqyuq kəndinin adı Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümə olunub "Ömirkənd" deməkdir.

** Məlikqyuq kəndinin adı Azərbaycan türkcəsindən ermənicəyə tərcümə olunub "Məlikkənd" deməkdir.

*** Çopanıs — ümumtürk dillərinə məxsus olub, mənzəcə peçeneqlərin Çopan (Çupan) tayfasının adını əks etdirir [bax: 110,426].

1	2	3	4	5
				Lakin katolikosun müavini varda-pet Petros seyxülislama bağda və arpa ödəyərək kəndin mülklərini və sənədlərini ələ keçirə bilər.
18	Qaraqoyunlu və ya Yolkason	Qərbi mahal	127-128	Kənd Xoca Sukiyaza məxsus idi. XVII əsrdə kəndin mülkləri Üçkilə katolikosu Filippos tərəfindən satın alınıb.
19	Östərək*	Qərbi mahal	128-129	Kəndi ilk dəfə Üçkilə katolikosu Makulu Qriqor Əmir Rüstəmdən alıb. Müəyyən dövrlərdə müsəlmanlar tərəfindən geri alınıb. Lakin XVII əsrdə Üçkilə katolikosu Filippos kəndi yenidən ələ keçirə bilər.
20	Ağavintun**	Qərbi mahal	129	Bu, Üçkilə katolikosu Makulu Qriqorun satın aldığı 7 kənddən biridir. 1768-də kilsə onu İrəvanlı Süleyman bəy Qocardan satın ala bilmişdir.
21	Nəraqoyit***	Qırxbulaq mahal	129	Ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin dəqiq tarixi bağda məlumat əldə etməmişik.
22	Byurakan	Qərbi mahal	129	Ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin dəqiq tarixi bağda məlumat əldə etməmişik.
23	Hiclar	Qərbi mahal	129	Ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsinin dəqiq tarixi bağda məlumat əldə etməmişik.

Mənbə:

Պատմ. երկրագրոց. Չորր. Պրք. որ կայի լիւսեպարտի տրանսպորտի, կայի] և արտուխայ բնակիչ արգիտքեանց Սրբոյ Թրոսոս, և խորշ արտուխայ փակըլիք: Վարդապետ: ԹՂԳ:

[Simeon İrəvanlı, *Camb. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf məonastirlərinin toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı*. Vağarşapad, 1873].

* Östərək — Azərbaycan türklərinin yaşadığı qədim kənd. Qarx əyalətinin Kağızman dairəsindəki Xaç-Terek kəndi, Xaç-tarık qışlağı. Qarax qəzəsində Həstərək kəndi Albaniyada erkən orta əsrdə Arsaqda Ağtərək toponimləri ilə məlumdur eynidir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədimin erkən forması məhz Xaç-Terek olmuş, sonralar Östərək formasını almışdır. Kəndin adı Xaç-Dıy və qədim türkcə Terek — “Şam ağacı” sözündən ibarətdir [bax: 116, 259].

** Ağavintun” və “Ağavint” toponimlərdəki Ağav sözündən erməni dilində mənasi yoxdur. O, bilər ki, bu toponim Azərbaycan albanlıtında məxsusdur.

*** Nəraqoyit — toponim Azərbaycan türkcəsindəki “Yeni oba”, “Yeni nəsil” sözünün sənətdə çəkilmiş öyrənməyə tərcüməsidir. “Nec” — yeni, “oyit” — “oba”, “nəsil” deməkdir. Ukraynada, türk dilinə aid olan “oya”, “nəsil” söz, rus dilinə də tərcümədə “oyit” kimi anılır [bax: 111.6].

Имена и прозвания	Отметка
1. Гаджи Наджаф Эмиз оглы	Куплено место уже тем Гаджи Наджафа имеет купчую крепость на русском языке 1842 года
2. Гаджи Али Эйваз оглы	Имеет купчую с 1830 года на русском и татарском языках, данную Шарнатом
3. Гаджи Джафар Таптых оглы	Имеет купчую крепость с 1805 года, данную Шарнатом
4. Машади Имам Кули Гарабагли	Имеет купчую с 1812 года, данную Шарнатом
5. Калантар бек Улуханлинский	Имеет купчую на татарском языке, он находится ныне в деревне, а купчая еще не представлена.
6. Машади Сафар Калбалай Алкер оглы	Имеет купчую крепость с 1826 года от Шарната
7. Согутлу, занимаемая под огород полковником Клинем	
8. Юзбаши Асатур Челабов	Купчую не имеет.
9. Машади Сафар Келбалай Алкер оглы	Имеет купчую крепость от Шарната.
10. Гаджи Джафар Таптых и Машади Сифар Хафар Калбалай Алапкер оглы	
11. Гаджи Садых Гаджи Ибрагим оглы	Имеет купчую на русском и татарском языках, которая находится в палате главного и гражданского суда.
12. Гаджи Али Усуп оглы	Имеет купчую на русском языке 1837 и 1840 года.
13. Машади Ибрагим Калбалай Иман верды оглы	Имеет купчую с 1805 года от Шарната
14. Гаджи Мамад Кули Пишпаз	Имеет купчую на татарском языке с 1796 года от Шарната.
15. Майор Ахмед Хан	Имеет [купчую] от Шарната, которая у сына его, находящегося теперь в г. Тифлисе...

10. Гагжи-Карим Султан	Имеет купчую с 1734 года от Шариага.
16. Имам Мирза Баба оглы	Имеет купчую на русском и татарском языках с 1817 года от Шариага.
17. Казенная земля, называемая Хангуг	Находится на откупе британского жителя Каук бека.
18. Тоже таковая	
19. Калбалай Зейнаб жена Гасан Калбалай	Имеет купчую старую, но неизвестно, где она находится.
20. Калбалай Календар Калбалай Гусейн оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1826 года от Шариага.
21. Али Мамад Мамад Али оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1837 года.
22. Есаул Улухан бек	Купчую не имеет, а владеет местом с 1800 года.
23. Калбалай Календар Калбалай Гусейн оглы	Имеет купчую на татарском языке с 1826 года от Шариага.
24. Гагжи Мусидикин Али оглы	Купчую не имеет
25. Улухан бек Юнжилук	Купчую не имеет, а владеет местом с 1800 года
26. Казенный Юнжилук	Находится на откупе у Касум бека
27. Арсентий Подгумянов	Купчих крепостей никаких не имеет на общем положении. Собирается с 1828 года.
28. Календар бек Удуханливанский	Купчую не имеет
29. Квартальный Челабов	Купчую не имеет, а владеет местом полковник Киль.

ЦГИА Арм. ССР, ф. 133, д. 214, л. 12—13

Sənəd 1.

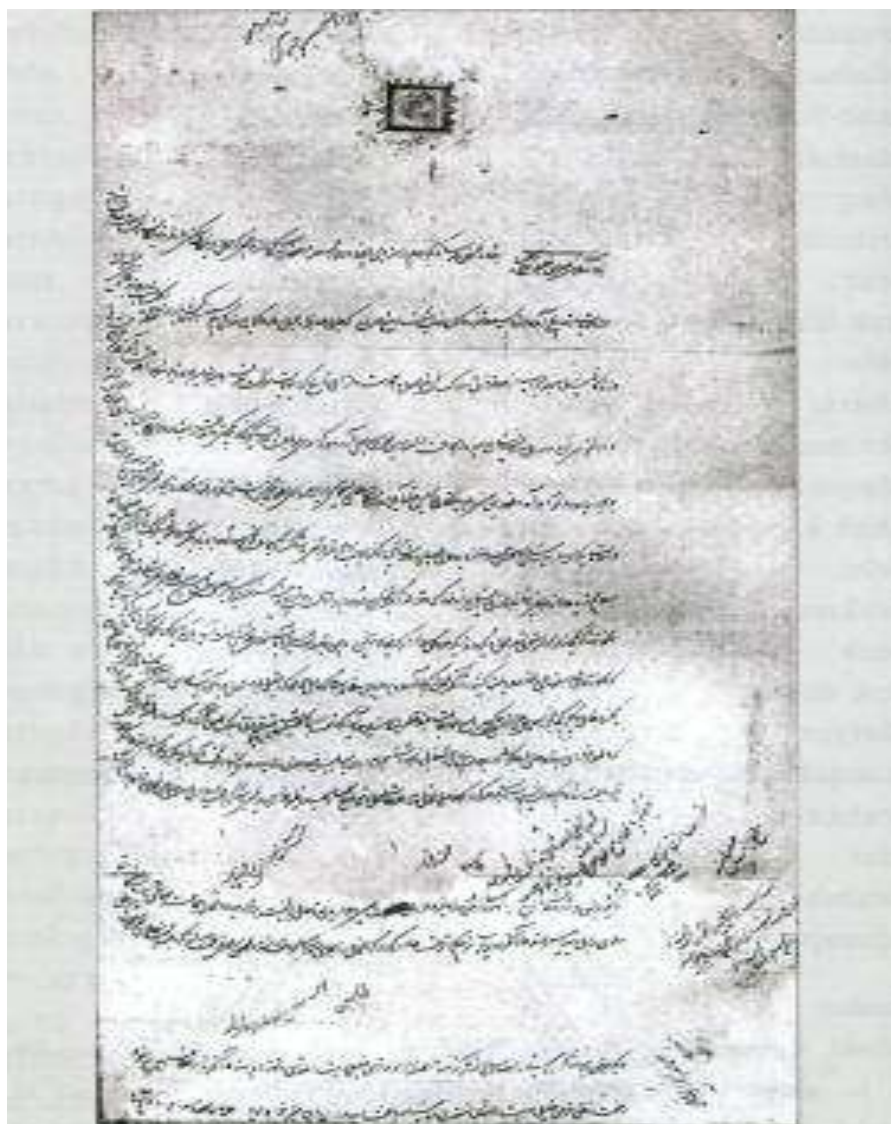
XIX əsrin I yarısında İrəvan şəhəri sakinlərinə məxsus mülklərin siyahısı
Mənbə: ЦГИА Арм. ССР, ф. 133, д. 214, л. 12-13; В книге: Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (сб. документов, 1801-1917 гг.). Составил: Т.Х.Акопян. Ереван, 1978, с.110-111.

ƏLAVƏ 1. *"Nadir şahın dəftərinə görə İrəvan bölgəsinin Şörəyel distansiyasındakı kəndlərin siyahısı:* Şörəyel distansiyası 109 kənddən ibarətdir. Həmin kəndlər bunlardır: 1) Məliki, 2) Quqarlı, 3) Başkənd, 4) Savucbulaq, 5) Tüləkli, 6) Dərəkənd, 7) Boğazkəsən, 8) Yenikənd, 9) Qulucan, 10) Qaraqışlaq, 11) Qurukənd 12) Yenikənd, 13) Kəndümə, 14) Cöyərçinliülya, 15) Kərhəsən, 16) Qaratəpə, 17) Tünkeçi, 18) Şiştəpə, 19) Qaramlı, 20) Sarıqaya, 21) Dərbənd, 22) Əlikli, 23) Qonaqpiran, 24) Yuva, 25) Cəyirli, 26) Üçtəpə, 27) Ortakilsə, 28) Rincame, 29) Duztəpə, 30) Qarakilsə və Tatarlı, 31) Anurdərə, 32) Ağuran-Tatarlı, 33) Gülablı, 34) Hurqala, 35) Qəfəsəli, 36) Qarabulaq-Muğanlı, 37) Bağdacıq, 38) Gümrü, 39) Qapılı, 40) Ərtik, 41) Qırçaq, 42) Arxvəli 43) Bəykəndi, 44) Horum, 45) Məscidli, 46) Dəmirdaş, 47) İlanlı, 48) Tağacıq, 49) Yuvamli, 50) Yeniqalaça, 51) Qabaqtəpə, 52) Gül kəndi, 53) Malkəndi, 54) Günbəzli, 55) Abnus, 56) Xalqverdi, 57) Təpədölək, 58) Duzkəndülya, 59) Şirəli, 60) Yolkeçən, 61) Ağkilsə, 62) Sulukənd, 63) Çiləkli, 64) Şiştəpə, 65) Büzük, 66) Verpilər, 67) Nəcəfbulaq, 68) Mehdiqulu, 69) İsaخانlı, 70) Pukiqıran, 71) Qarahəməzəli, 72) Qarakələ, 73) Ağbulaq, 74) Həsənkəndi, 75) Kürkübulaq, 76) Qoşayataq, 77) Kökörən, 78) Qarakilsə, 79) İlanlı-Muğanlı, 80) Ağcakənd, 81) İshaq, 82) Ətmə, 83) Qat, 84) Porsuxlu 85) Xarçəkəsən, 86) Ağbulaq, 87) Cülkəndi, 88) Çobangirməz, 89) Qaraqotur, 90) Qırxdəğiranlar, 91) Nəzərəlikəndi, 92) Qalaça, 93) Xəsmənli, 94) Saf, 95) Muncisli, 96) Əlikiçik, 97) Əsradür, 98) Qızılqoç, 99) Şərəbxana, 100) Sərək, 101) Şəkərabad, 102) Əlifəna, 103) Bulaqçox, 104) Xanıməkəndi, 105) Göyərçinli, 106) Qaramabad, 107) Vaşxaraba, 108) Qarabulaq, 109) Çinikənd,

Список Эриванским деревням по журналу Надир-шаха (к рапорту № 358): Шурагельская дистанция состоит из 109-ти деревень, а именно: 1) Мелику, 2) Гугерулу, 3) Баш-кент, 4) Савудж-булах, 5) Тулекку, 6) Дерекент, 7) Богаз-кесен, 8) Эин-кент, 9) Кулиджан, 10) Каракишлак, 11) Кури-кепт, 12) Эин-кент, 13) Кендуме, 14) Кукерчинлу-улья, 15) Тун-кечи, 16) Кара-тепе, 17) Кор-Асан, 18) Шиш-тепе, 19) Гарамлу, 20) Серикаи, 21) Дербенд, 22) Аликлу, 23) Кунак-Пиран, 24) Юва, 25) Чаирлу, 26) Уч-тепе, 27) Орта-Килиса, 28) Рин-джаме, 29) Дуз-тепе, 30) Кара-Килиса и Татарлу, 31) Анур-дере, 32) Ак-Уран-Татарлу, 33) Гюлаблу, 34) Хур-кала, 35) Кафас-Али, 36) Карабулаг-Мутанлу, 37) Багдаджук, 38) Гумри, 39) Капулли, 40) Артик, 41) Кипчак, 42) Арх-вели, 43) Бек-кенти, 44) Горум, 45) Мечетлу, 46) Томарташ, 47) Иланлу, 48) Тагаджук, 49) Ювамлу, 50) Эин-Калаче, 51) Кабак-тепе, 52) Гюль-кенти, 53) Мал-кенти, 54) Кунбедлу, 55) Абнус, 56) Халкверди, 57) Тепе-долек, 58) Дуз-кент-улья, 59) Ширали, 60) Йол-кечен, 61) Ак-килиса, 62) Суикент, 63) Чилеклу, 64) Шиштепе, 65) Пусик, 66) Верпилер, 67) Неджеф-булак, 68) Мехти-Кули, 69) Исаханлу, 70) Пукикрать, 71) Кара-Гемзелу, 72) Кара-Келе, 73) Ак-булак, 74) Асан-кенти, 75) Курку-булак, 76) Коша-Ятак, 77) Кок-Уран, 78) Кара-Килиса, 79) Иланлу-Мутанлу, 80) Агдже-

кент, 81) Исаак, 82) Арма, 83) Кат, 84) Порсухлу, 85) Харчекесен, 86) Акбулак, 87) Гюль-кенти, 88) Чобан-Кирмез, 89) Кара-Кутур, 90) Кирх-Декиранлар, 91) Назарали-кенти, 92) Калаче, 93) Хасманлу, 94) Саф, 95) Мунд-жислу, 96) Апи-Кучек, 97) Аспадур, 98) Кизил-Коч, 99) Шарабхана, 100) Серек, 101) Шекерабад, 102) Али-Фена, 103) Булак-чок, 104) Ханум-кенти, 105) Кукерчинлу, 106) Гарамабад, 107) Баш-хараба, 108) Карабулак, 109) Чиникенти. *Мәнбә* : Кавказский Сборник, т. XX, (Рапорт князя Севарсемидзе ген. Ермолову, 15-го июля 1825 г. № 358. Сел. Большой Караклис). Тифлис, 1900, с.42-43.

ƏLAVƏ 2: XVIII əsrin II yarısında İrəvan xanlığı ərazisində qeydə alınmış bəzi Azərbaycan toponimləri: Ağcaqala, Ağpara, Alabər, Alacakilsə, Altuntaxt, Axsaxlı, Armudağacı, Apadar, Aparan, Agraçay, Arpat, Aydındərviş, Aylakak, Azat, Balaxata, Başaparan, Bazaraşan, Bənd, Bətrinc, Bəzirganyolu, Bicni, Böyük Əncəluq (meydan), Böyük Dizaq, Böyük Qlan, Buğdatəpə, Buzxana, Bürəxan, Bürəkan, Cəfərabad, Canibəy (dəyirman), Culud, Çapar, Çarırlı, Çatqıran, Çayqaytaran (monastır), Çələbikənd, Çubuqlu, Damcılı, Daştağ, Dərəçiçək, Dərəkənd, Dəmirbulaq, Dəliqardaş, Dibəkli, Dəlilər, Dilənçi, Dündangi, Eyvazlı, Ələtli, Əlibəyli, Əlibaba, Əliqucaq, Ərincə, Əmiri, Əmirkənd, Əmirbar, Ərinc, Ərkəcli, Əştərək, Gedərgöl, Gəlişən, Gərnibasar, Gərnı (yer və çay), Goğb, Gökənd, Göykilsə, Gözəldərə, Gözlü, Gülablı, Güləli, Güllücə, Hacılar, Hacıqara, Hacıbəyli, Hacı Niyaz (üzüm bağı), Həgrigöl, Həcər, Həsənbulaq, Hamamlı, Xəndək (arx), Xanbağı, Xatunarxı, Xanbağı, Xanlıq (üzüm bağı), Xərbənd, Xəluc, Xəbul, İlxıçı, İmamarx, İlanlı, İmamşarlu, İrişad, İlkəvəng, Kirəşli, Keşişkənd, Kültəpə, Karakit, Kasax (çay), Köndələn meydan, Kolanı, Kankan, Kamal, Kənəkir, Kiçik Qılan, Kəməndbulaq, Karvansara, Korbel, Kiçik dizaq, Korkotan, Karvansaray, Kümbəzli, Qərbibasar, Qərbi, Qorux, Qırxbulaq, Qaraqoyunlu, Qarakilsə, Qalar, Qaraxaç, Quzuludərə, Qaradaş, Qoyulhissar, Qırçaq - monastır, Qeçaris – monastır, Qarakit, Qaraçay, Qalar əndi, Qoşatəpə, Qaragöz, Qaratəpə, Qarapaklıq, Qızıləvəng kəndi, Qaradərən, Qarakəpənək, Qurdarx, Qışlaq, Qaradərən, Qaradəli, Qarakilsə, Qırçaq, Qızıləvəng, Qızılqala, Qızılolan, Qaranlıqdərə, Qorqoç, Qarubulaq, Qalacıq, Qızılburun, Qurdalı, Qoturubulaq, Məsdərə, Muğni, Molladursun, Mollabəyazid, Meydan, Mülk, Mollaqasım, Noraqyuq, Nork, Noraqavit, Nurməhəmməd, Ozan, Parakərə, Pəməkər, Pətək, Paonbəy, Palçıqlı, Piridərviş, Saatlı, Sürməli, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Sadaxlı, Sarvanlar, Səfiabad-kanal, Sarac-Salman-üzümlük, Salaməlik, Solaq, Sarıbulaq, Şərur, Şirək düzənlik, Şorlu, Şaharxı, Şəhribanlu, Şəfaqat dəyirmanı, Şahab kəndi, Şorlu, Şorakənd-meydan, Şorak, Şirək düzü, Şəhriyar, Şirəkqala, Şərabxana, Tazlın, Taçarapak, Tülkütəpə, Tərəkəmə kəndi, Təkəlik, Tut, Tezxab, Talın, Uluxanlı kəndi, Üçkilsə, Üçtəpə, Yayıcı, Yuxarı bağ, Yuxarı Abdal, Yüzbaşı, Yanşaq, Yelqovan, Yolkəsən, Yastıyolum, Yaycılar, Zəngibasar, Zəngibasar-üzümlük, Zəngi. *Мәнбә*: [Simeon İrəvanlı.Cambr.Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf

Sənəd 2, fars dilində.

Материалы: Переднеке документны Математикарана, Указна, вып. II, 1601-1650 гг., сост. А. Д. Папагина. Ереван, 1959, с. 368-369.

monastrların toplusunun müfəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].

ДОКУМЕНТ 39

Прошение католикаса Филиппоса шаху Аббасу II от 1650 г., в которой по поводу поставленных в нем различных вопросов шах выносит свое решение в соответствующих надписях там же или на полях и в кратком указе, написанном в верхней части документа, предвидяет привести их в исполнение

*Листок 1а, документ № 87, оригинал, размер 108×36,2 см.
письмо аминате*

Печать шиха Аббаса II

Пусть поступают согласно ответям, данным на отдельные вопросы, не отклоняются от их содержания и смысла и считают своей обязанностью.

Написан в месяце сафер 1060 г. (3 февраля—3 марта 1650 г.) и благополучно завершён.

Прошение

слуга милостивый, католикаса Уччаласы, Филиппоса.

Сим покорно докладываем Вам, что многие из коренных армян этих мест проживают в престольном Исфахане и многие (из тех), что ныне живут в нашем **князстве** прибыли сюда по частям из различных **князств** благодаря нестерпаемой догустейшей любви и заботе. И триста богомольцев его святейшего августейшего величества—пусть сто тысяч душ влюбленных нам богомольцев станут жертвами священных колбыт его койя,—в Уччаласы день и ночь проводят в молитвах и прожиганием своим обязаны целиком милосердию его святейшего августейшего величества.

Sonod 2, rus dilinda.

Матб: Персидские документы Матенадарана. Утзы.

мш. II, 1601-1650 гг.; сост. А. Д. Папазян. Ереван, 1959, с. 368-369.

Cədvəl 2.

İrəvan xanlığında qeydə alınmış əsas Azərbaycan-türk tayfaları

No	tayfanın adı	ailə	nafər
1	Qarapapaqlı	840	4.619
2	Böyük Çobanqara	159	988
3	Saraşlı	90	541
4	Dəmirçili	31	228
5	Kərimbəyli	55	357
6	Qafarlı	98	652
7	Şeyxlər	34	232
8	Qarabağlı	12	68
9	Cəfərli (Qafarlılardan)	16	82
10	Əli Şərurlu	12	75
11	Gödəkli (Kərimbəyli)	24	158
12	Cəmili	10	65
13	Çaxırlı	57	308
14	Kürkübaşı	13	72
15	Ayrumlu	631	3.484
16	Seyidli-Axsaxlı	311	1.754
17	Taşanlı	124	565
18	Səadli	160	565
19	Muğanlı	200	1.100*
20	Şahdilli (Qacar)	164	959
21	Sədərəkli (Qacar)	149	940

Mənbə: Шопен. И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852. с.535-537
Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 231.

* Muğanlı tayfasının ümumi sayını C.Bornoutyan hesablamışdır.

Sosial-iqtisadi həyat

İrəvan xanlığının sosial-iqtisadi həyatı bütövlükdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi münasibətlərinin tərkib hissəsi idi. XVIII əsrdə Azərbaycanın qərbində — Ağrı vadisində, Naxçıvanda, Qapanda və ətraf əyalətlərdə də əmtəə istehsalı kifayət qədər geniş inkişaf etmişdi və ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayırdı. İrəvan xanlığı digər Azərbaycan xanlıqları ilə və xarici ölkələrlə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Hələ XVIII əsrin əvvəlində Rusiya səfiri Volinski İrəvanda olarkən yazmışdır: Bütün İrandan Türkiyə sərhədində yerləşən nahiyələr içərisində ən yaxşısı İrəvan və Təbrizdir. Onlarda çörək boldur və ticarətlə İrana (Səfəvi dövlətinə - red.) çoxlu gəlir gətirirlər [155,11]. 1782-ci ildə İrəvanda olan Rusiya agentı Reyneqs də İrəvan xanlığının Qarabağ və Qaradağ kimi çox zəngin olması, burada pambıq parça, ipək, yazlıq buğda, şərab və bol miqdarda keyfiyyətli məhsulların istehsalı haqda məlumat verir [37,215-216].

Kənd təsərrüfatı və maldarlıq. İrəvan xanlığından ixrac olunan mallar əsasən kənd təsərrüfatı* məhsulları idi. Bu məhsullar içərisində buğda və arpa istehsalı başlıca yer tuturdu. İrəvan ətrafındakı bölgələr, Qırxbulaq, Sərdarabad, Şörəyel, Pəmbək taxıl istehsalı ilə məşhur idi. Əkin sahələri əsasən yazlıq və payızlıq olurdu. Taxıl məhsulları dağlıq yerlərdə əsasən payızda, arpa yerlərində isə yazda əkilirdi [bax: 95,738-740; 71,IV,278]. Hüseyinqulu xan Qacarın zamanında İrəvan xanlığında hər il 34. 185 xalvar* buğda, 11.500 xalvar arpa istehsal olunurdu [71,IV,280]. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində çəllik istehsalı da mühüm yer tuturdu. Çəltik əsasən arpa və çox su tələb edən yerlərdə əkilirdi. Zəngibasar və Şərrur mahalları çəltik istehsalına görə xüsusilə fərqlənirdi [71,IV,278]. Saatlı, Qərbibasar, Gərnibasar mahallarının arpa yerləri də bu bitkinin istehsalı ilə fərqlənirdi [95,741]. İrəvan xanlığında hər il 18.400 xalvar çəltik istehsal olunurdu [71,IV,280].

İrəvan xanlığında texniki bitkilərdən pambıq əsasən arpa yerlərində becərilirdi. Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahalları pambıq istehsalına görə fərqlənirdi [95,743;71,c.IV,278-279]. İrəvan xanlığında hər il orta hesabla 2100 xalvar pambıq istehsal olunurdu [71,IV,280]. İrəvan xanlığında əhali tütün istehsalı ilə də məşğul olurdu. Tütün daha çox yerli tələbatı ödəmək üçün istehsal olunurdu [95,745]. Bundan əlavə, İrəvan xanlığının dağlıq və arpa bölgələrində

* Maraqlıdır ki, işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarında ermənilərə dövlət yaratmağa çalışan rus məmurı qraf Paskeviçin tapşırığı və ermənilərin təsiri ilə I.Şopen qələmə aldığı əsərində belə kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyətinin adını yerli əhəlinin dilində - Azərbaycan türkcəsində vermişdir. Məsələn: arpa, buğda, klinçüt, pambıq, gənəgərçək və s. [bax: 95.738-746]. Bütün bunlar İrəvan bölgəsinin qədim əkinçilik mədəniyyətinə sahib olan yerli əhəlisinin məhz Azərbaycan türkləri olmasını bir daha sübut edir.

* 1 xalvar - 28 pud (1putl - 16 kq - red.) 4 funta bərabərdir.

kətan, aran bölgələrində isə küncüt istehsal olunurdu. Hər iki bitkidən əldə olunan yağ qida və yanacaq kimi istifadə olunurdu [95,741-742]. Hüseynqulu xan Qacarin zamanında İrəvan xanlığında hər il orta hesabla 12 xalvar kətan toxumu, 24 xalvar küncüt istehsal olunurdu [71,IV,280; bax: bölmənin sonu, cədvəl 6,7].

İrəvan xanlığının kənd təsərrüfatında ipəkçilik də geniş yayılmışdı. İ.Şopen qeyd edir ki, bütün xanlıq ərazisində toxmaçarlıqların çox olması burada vaxtilə ipəkçiliyin böyük rol oynamasından xəbər verir [95,753].

İrəvan xanlığı ərazisində bağçılıq qədim tarixə malik idi. Xanlıq daima zəngin meyvə və üzüm bağlarının olması ilə fərqlənirdi. Lakin müharibələr nəticəsində bu bağların çoxu qırılaraq məhv edilmiş və ya sahibsiz qalmışdı. Rusiya işğalından sonra İrəvan xanlığı ərazisindəki meyvə və üzüm bağlarının sayı, tutduğu sahə, gəlirləri haqda məlumatları XIX əsrin rusdilli mənbələrində öz əksini tapmışdır (bax: bölmənin sonu, cədvəl 8,9). Lakin Göyçə, Dərəçiçək və Abaran mahallarındakı bağlar siyahıda göstərilməmişdir. Bunun səbəbi isə Rusiya işğalı zamanı bu mahalların daha çox dağıntıya məruz qalması idi [bax: 95,747; 71,IV,281-282].

İrəvan şəhərində və şəhəratrafi kəndlərdə, ölkənin başqa şəhərlərində, mahallarında müxtəlif növ bağ-bostan bitkiləri və tərəvəz məhsulları yetişdirilirdi [bax: 95,745-746]. Dövrün mənbələrində İrəvana bostan bitkilərinin toxumunu əldə etmək üçün hətta qonşu ölkələrdən nümayəndələrin gəlməsi haqda məlumat var. 1782-ci ilin martında bayazidli İsak paşanın xahişi ilə İrəvandan Bayazidə 7000 dinar 2 abbası dəyərində qara qarpız, göy qarpız, mürsəqulu, xiyar, sürahi, reyhan, xma tozu, badımcan və s. toxumları göndərilmişdi. 1784-cü ildə isə 11 İrakli Arqutlu Zöhrabı Üçkilsə katolikosunun yanına toxum gətirmək üçün göndərmişdi [214,41-42]. Maraqlıdır ki, Üçkilsə monastırının məxaric dəftərində qeyd olunan bu toxumların adlarının hamısı Azərbaycan türkcəsindədir. Dövrün mənbələrində bu toxumların adlarının Azərbaycan türkcəsində yazılması burada qədimdən Azərbaycan türklərinin yaşadığını, oturaq təsərrüfatla, xüsusən əkinçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə məşğul olduğunu, ermənilərin isə bu bölgəyə sonradan gəldiyini bir daha sübut edir.

Ağrı vadisində bütün Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yaylaq-qışlaq (aran-yaylaq) maldarlığı inkişaf etmişdi. İrəvan xanlığında maldarlardan alınan vergilər hesabına böyük gəlir əldə edilirdi. Maldarlıqla məşğul olan əhali vergi ödəməkdən əlavə, öz atları və silahlı dəstələri ilə xana hərbi xidmət də göstərirdi. Məsələn, böyük Çobanqara nəslı (300 ailə) 100 tümən vergi ödəyirdi. Bu nəsilə 300 süvari hər bi xidmətə getməli idi. Xan öz heyvanlarını saxlamağı da bu nəsle bar edirdi. Onlar saxlanılan hər baş qoyundan yarım batman yağ pendir verməli idilər. Saxlanılan qoyunların yunu isə heyvanı saxu yanlara peşkəş verilirdi [141,235;214,43]. Bundan başqa, maldarlar öz ağalarına da vergi ödəməli, onların və qohumlarının işlərini görməli, bayram günlərində öz ağalarına hədiyyələr verməli idilər [141,228-229; 214,43].

XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan xanlığında maldarlıqla məşğul olan əhalinin bir hissəsi bazarda satmaq üçün yağ, pendir və digər süd məhsulları istehsal edirdi. Heyvandarlığın başqa sahələrinə nisbətən qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdi. Qırxbulaq, Göyçə, Abaran, Dərəçiçək, Gərnibasar, Vedibasar, Talın, Sürməli və Dərəkənd-Parçenis mahallarının otlaqları maldarlıq üçün daha əlverişli idi [bax:95,523-525]. Xanlığın bütün əhalisi öz həyatında iri və xırda buynuzlu mal-qara saxlayırdı [bax: bölmənin sonu, cədvəl 10]. Maldarlıq əsasən yaylaq-qışlaq və qismən köçəri maldarlığa bölünmüşdü. Yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan ailələrin üzvlərinin bir hissəsi yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olur, digər ailə üzvləri isə daimi yaşayış yerində qalaraq əkinçiliklə məşğul olurdu. Bunlar əsasən Azərbaycan türkləri idi. Xanlığın az miqdarda əhalisinin daimi yaşayış yeri yox idi və yalnız köçəri maldarlıqla məşğul olurdular. Bunlar əsasən gəlmə kürdlər idilər [bax: 95,519-523].

Sənətkarlıq və ticarət. Zəkəriyyə Kənəkiri yazır ki, Ağrı diyarı məhsuldardır, müxtəlif məhsullarla boldur, həm də ucuzdur; ona görə hər yerdən İrəvana gəlir, nə lazımdırsa alır və öz yerlərinə qayıdılar; eynilə də Təbrizdən çoxlu karvanlar gəlir, onlar düyü, pambıq, ərimiş yağ, pendir, quyruq yağı, piy, bitki yağı, gön-dəri və digər istədikləri malları alıb aparırlar [66,153]. İrəvandan Tillisə, Ərzuruma Axalsıxa, Qarsa pambıq, Təbriz, Xoy, Bayazid və Vana düyü, buğda və arpa, Qarsa, Bayazidə və Gürcüstanın müxtəlif yerlərinə duz aparılırdı. Bütün bu məhsulların ixracı hər il 3000 gümüş rubla çatırdı. Bundan başqa, taxıl - arpa, buğda, darı və s. də ixrac olunurdu [71, IV, 284; 214, 46].

İrəvan xanlığının iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlıq müxtəlif sənət sahələrini əhatə edirdi. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq sahələri olan toxuculuq və dulusçuluq İrəvan xanlığında inkişaf etmişdi. Bunların içərisində toxuculuq, o cümlədən xalça məmulatı istehsalı xüsusilə seçilirdi. Xanlığın əsas əhalisi olan Azərbaycan türkləri ənənəvi olaraq donuz deyil, qoyun saxladıkları üçün gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltarlar, corab və s. toxuyurdular [bax: 71, IV, 282-283]. Məhz buna görə də İ.Şopen hər ailədə toxucu dəzgahının* olması haqda məlumat verirdi [bax: 95,851-853]. Xanlıqda dulusçuluq məmulatı istehsalı yerli xammalla əsaslanırdı. Bəzi kəndlər, hətta, bu sahədə ixtisaslaşmışdılar. Məhz buna görə də İ.Şopen İrəvan xanlığının bütün mahallarında dulusçuluq emalatxanalarının fəaliyyət göstərdiyini qeyd edirdi [bax: 95, 862].

Toxuculuqla bağlı digər sənət sahəsi boyaqçılıq idi. Xanlıq ərazisində qırmız ("koşenil")** adlanan boyaq maddəsinin müxtəlif növlərində geniş istifadə olunurdu. Bu boyaq maddəsi haqda xüsusi tədqiqat aparan Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Qammel İrəvan qırmızını yararlılığına görə Meksika

* İ.Şopenin bu məlumatına əsasən demək olar ki, xanlığın əhalisi Azərbaycan türkləri idi. Çünki bir qayda olaraq xristian əhali yalnız donuz saxladığından toxuculuqla məşğul ola bilməzdi.

**Əsasən qırmız böcəyindən alınan bu bitki rüsdilli mənbələrdə "koşenil" adlanır.

qırmızı ilə müqayisə edirdi [bax: 71, IV, 259-266; 95,859-860].

İrəvan xanlığında gön-dəri məmulatı emalı da tərəqqi etmişdi. Bu mənada təkcə yerli gön-dəri deyil, Bayazid və Makudan gətirilən xammaldan da istifadə edilirdi [95:857-858]. Gön-dəri məmulatları istehsalı süvari ordunun tələblərini də ödəyirdi. Bundan əlavə, İrəvan xanlığında şüşə istehsalı, sabunbişirmə, yağçəkme və s. sənətkarlıq sahələri var idi [bax: 95,858,856,861-862].

İrəvan xanlığında sənaye istehsalı da inkişafa başlamışdı. İrəvan şəhəri yaxınlığında yerləşən Goğb* (Qoğb) duz mədəni [bax-bölmənin sonu, şəkil 10] Naxçıvanın duz mədəni ilə birlikdə bütün Cənubi Qafqazı duzla təmin edirdi. Goğbdan Gürcüstana. İmeretiya, Axalsıxa və digər yerlərə duz göndərilirdi [42,72; 214.43-44]. İ.Şopen yazır ki, duza tələbat çox olduğundan Qulp (Goğb - red) dağının ətəyində bir-birindən 50 sajen məsafədə yerləşən iki mədəni fəaliyyət göstərirdi [95,824; bax: şəkil 9]. Bu mədənlərə nəzarət etmək üçün Hüseynqulu xan Qacar özünün yaxın adamlarından üç nəfər ayırmış və onlara yaxşı məvacib təyin etmişdi. İ.Şopen Hüseynqulu xanın dövründə duz istehsalından külli miqdarda - ildə 14.000 gümüş rubl dəyərində gəlir əldə edildiyini yazırdı [bax: 95,827]. Qulp (Goğb — red.) kəndində yerləşən eyni adlı duz mədəninə bir neçə növ duz çıxarılırdı. Bu duz tərkibinə və keyfiyyətinə görə fərqlənirdi. Həmin duzun çox hissəsi Qarabağ, Gürcüstan və Bayazid paşalığına ixrac olunurdu [71,IV,268-269].

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında iqsadiyyatın ən mühüm və gəlirli sahələrindən biri xarici və daxili ticarət idi. İrəvan xanlığında karvan yollarından və onların qorunmadan xeyli gəlir əldə olunurdu. Belə ki, xanlığın ərazisindən Azərbaycanın digər ticarət mərkəzlərinə və xarici ölkələrə bir neçə mühüm karvan yolu keçirdi. Hələ XVII əsrdə tacir Əylisli Zəkəriyyə öz gündəliyində bu yolların bəzilərini təsvir edir, qorunan yollardakı rəhdarxana və gömrük dayanacaqları barədə maraqlı məlumatlar verirdi. O, bu dayanacaqlarda üç pillədən olan məmurların xidmət göstərdiyini qeyd edir: rəhdar, bacçı və gömrükçü.* Onlardan birincisi yolu qorumaq üçün böyük və kiçik inzibati

* "Goğb" (Qoğb) toponiminin erməni dilində heç bir izahı yoxdur. Goğ qədim türk sözü olub "ışıq", "günəş şüaları" mənasındadır [7,148]. Duz dağı günəş şüaları altında parladağı üçün belə adlanmışdı. Bu cür toponimlər məhz qədimdən bu ərazilərin türk torpağı olduğunun sübutudur. (Hazırda həmin duz mədəninin əsas hissəsi Tuzluca adlanır və Türkiyə Respublikasının ərazisindədir. Arazın sol sahilində qalan hissəsini isə ermənilər "Ağverən" adlandırırlar. "Ağverən toponimi də Azərbaycan türkcəsindədir. Ermənilər duza Azərbaycan türkcəsindən götürərək "ağ" deyirlər. Məhz buna görə də sonralar bu mədəni Ağ verən adlanmışdır). Bu duz mədəninin adı mənbələrinə Qulp (Kulp) və ya Koxp variantında verilir [60,16; 71,IV,267-268: 95,283,284,824 və b.]. Erməni müəllifi B.R.Qriqoriyan isə mədənin adını Qoğb kimi təqdim etmişdir [214.43]. Mədənin Araz çayının sağ sahilində Sərdarabad qalasından 30. İrəvan qalasından isə 50 verst aralıda dağda yerləşdiyi və ətrafı ilə birlikdə 8 verstdən çox ərazini əhatə etdiyi qeyd olunur [71, IV,268].

* "Əylisli Zəkəriyyə öz əsərində "rəhdar, bacçı və gömrükçü" terminlərini Azərbaycan dilində işlətdiyi halda [104,7], əsərin rus dilinə tərcümə olunan variantında həmin terminlərin yalnız rus dilinə tərcüməsi təqdim olunmuşdur [bax: Закария Акулиский. Дневник, Ереван, 1939, s.16]. Bu bir daha təsdiq

məntəqələr və dayanacaqlarda fəaliyyət göstərir, qalanları isə sərhəd gömrüyündə xidmət edirdilər [104,7-8].

İrəvan (Çuxursəd) bölgəsi müxtəlif ölkələrə gedən ticarət yollarının qovuşuğunda yerləşdiyindən Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində yaxından iştirak edirdi. Məhz bu səbədən İrəvan xanlığı ərazisində çoxsaylı körpülər, karvansaralar, zəbханalar və bazarlar var idi [bax: bölmənin sonu, şəkil 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9]. Bunlardan birincisi Hindistan, Mərkəzi Asiya və İrani Təbriz və Naxçıvan vasitəsilə İrəvan xanlığına bağlayan karvan yolu idi. Bu yol İrəvan, Valarşabad və Kağızman üzərindən keçib Ərzuruma gedirdi. Bu karvan yolu "Ərzurum yolu" və ya "Bəzirgan yolu" adlanırdı. İrəvandan Ərzuruma gedən digər karvan yolu Abaran və Alagöz dağının şimal ətəyindən keçib Qarsa, oradan da Həsənqalaya yetişir və burada ana xəttə qovuşurdu [104,7-8]. İrəvandan Tiflisə gedən karvan yolu Üçkilsə, Sərdarabad, Hamamlı, Cəlaloğlu və Şulaverdən keçirdi [214,46]. Bu yol barədə hələ XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden də məlumat vermişdir. Həmin yolun uzunluğu təxminən İrəvan – Ağstafa yoluna bərabər idi. Şarden bu yol üzərində aşağıdakı yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyini qeyd edir: Bjni. Qarakeşiş, Dəlican, Qaradaş, Məlikkənd, Körpükənd [223,141-156]. İrəvan bu yol vasitəsilə Gəncə ilə əlaqə saxlayır, həm də Şamaxıda Azərbaycandan Rusiyaya gedən baş ticarət yoluna bağlanırdı. Karvan yolları üzərində gömrük məntəqələri və rəhdarxanalar həddən artıq çox idi. Təkcə Əyilislidən Kağızmana gedən ticarət yolu üzərində altı gömrük məntəqəsi vərədarxana vardı [104,7].

XVII əsrə aid olan bu sistem XVIII əsrin ikinci yarısında, xanlıqlar dövründə daha da inkişaf etdi. 1829-1832-ci il kameral təsvirində keçmiş İrəvan xanlığının əsas ticarət yolları bunlardı: 1. Gümrü – Məsdərə - Sərdarabad – Üçkilsə - İrəvan - Naxçıvan - Ordubad; 2. Sərdarabad – Cəfərağa - Bayazid paşalığı; 3. Sərdarabad - Goğb - Arazsahili ilə Kağızman - Ərzurum; 4. İrəvan – keçmiş Qarabağ xanlığının sərhədinə qədər. Bu yolun uzunluğu 161 verstdir; 5. İrəvan - Üçkilsə - Qars. Bu yol Qızılkilsə və Qoşavəng kəndlərindən keçirdi [bax: 95, 718-721]. Xanlıqda başlıca ticarət mərkəzi İrəvan şəhəri idi. Xarici ölkələrdən gətirilən ticarət malları əsasən şəhərin anbarlarında toplanırdı. İrəvan xanlığından ixrac olunan müxtəlif növ məhsullar isə xarici ölkələrə aparılırdı [71,IV,285; 95,883-884].

İrəvan xanlığında xarici ticarətlə bərabər daxili ticarət də inkişaf etmişdi. Daxili ticarətin inkişafında dükənlər, zərbxanalar, meydanlar və karvansaralar mühüm rol oynayırdı [bax: bölmənin sonu, cədvəl 1, 2, 3; şəkil 5]. İrəvan şəhərinin müxtəlif yerlərində yerləşən dükənlərin [bax: cədvəl 4] ümumilikdə sayı 851-ə çalırdı [bax: cədvəl 9 2, 3].

İrəvan xanlığında ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müxtəlif

edir ki, ilk mənbələri başqa dillərə tərcümə edən erməni müəllifləri bir qayda olaraq mənbələrdə onlara sərfəli olmayan məlumatları məqsədyönlü şəkildə saxtalaşdırırlar.

çəki və uzunluq vahidlərindən istifadə olunurdu [bax; bölmənin sonu, cədvəl 4].

İrəvan xanlığında həm daxili, həm də xarici ticarət əməliyyatlarının keçirilməsində müxtəlif pullardan istifadə olunurdu. Xanlıqda qarapul adlanan yerli mis pullar mühüm rol* oynayırdı. Bundan əlavə, keçmiş Səfəvilər dövləti (1501-1736) dövründən qalma pullardan, Azərbaycanın digər xanlıqlarında kəsilmiş pullardan və həmçinin xarici pullardan istifadə olunurdu [95,851,888-891]. XVII-XVIII əsrlərdə İrəvan Azərbaycanın ən iri pul zərbi mərkəzlərindən biri idi. İrəvan xanları pul kəsilmə zərbxanaları icarəyə verirdilər. İcarədarların kəsdiqləri pul keyfiyyətinə görə xarici pullardan üstün idi [bax: 95. 888-889; bax: bölmənin sonu, cədvəl 5].

İrəvan xanlığı ərazisində çoxlu su dəyirmanının olması burada taxılçılığın yüksək inkişafını, İrəvan şəhərində çoxlu yağ zavodlarının olması isə xanlıqda bitki yağı istehsalının genişlənməsini sübut edir. Mənbənin məlumatına görə, İrəvan əyalətində 25 yağçəkən müəssisə, 340 su dəyirmanı, 85 ding və 1 kərpic zavodu vardı [bax: 71, IV, 283-284].

İrəvan xanlığının Göyçə gölünə axan Adıyaman, Qızıləng, Balıqçay, Toxluca, Əyricə, Zəngi və s. çayları balıqla zəngin idi [71, IV, 283-284].

Torpaq mülkiyyət formaları. Xanlıqlar dövründə, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da ənənəvi torpaq mülkiyyət formasında ciddi dəyişiklik olmamışdı. Torpaq sahələri mülkiyyət formasına görə 5 qrupa bölünürdü: dövlət (divan) və saray (xalisə) torpaqları, mülk, tiyul, vəqf, icma torpaqları.

Dövlət torpaqları. İlk mənbələrdə dövlət torpaqları iki adla xatırlanır - divan və xalisə. Məhsulu xanın məmurları arasında bölünən torpaqlar xalisə, dövlət torpaqları isə divan adlanırdı [171,14]. Səfəvilər dövründə mövcud olan divan və xalisə torpaqları arasında fərq XVIII əsrin ikinci yarısında tədricən aradan qalxdı və hər iki kateqoriyadan olan torpaq birləşərək xan torpağı adlanmağa başladı. Bu torpaqlardan toplanılan bütün məhsul xanın sərəncamına keçirdi. Xanın çox geniş səlahiyyətləri vardı və divan torpaqlarından gələn gəlir bütünlüklə onun sərəncamında idi. İrəvan xanları hər vasitə ilə xalisə və divan torpaqlarını genişləndirməyə çalışırdılar [bax: 95,989-990; 160. h.l.s.102].

Mülk torpaqları. Xüsusi mülkiyyətə məxsus mülk torpaqları azad şəkildə alqı-satqı obyektinə ola bilərdi. Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, mülk torpaqları irsən nəsil-dən-nəslə keçirdi. Mülk sahibləri xana qulluq etməyə borclu deyildi [bax: 95.926-928]. İlk mənbələrdə İrəvanda mülkün 3 formasının olduğu göstərilir: I) gəlir gətirən və daşınmaz əmlak olan mülklər. Bura tək-cə yaşayış məntəqələri deyil, həm də dəyirmanlar, dınglər, üzüm və meyvə bağları, hamamlar

* General Velyaminovun 1825-ci il sentyabr tarixli yazısında İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacarın və şahzadə Abbas Mirzənin Dağıstan feodallarını da Rusiya işğalçılarına qarşı qaldırmaq istəyi haqda məlumat verilir. Həsən xan Qacar bu işi həyata keçirmək üçün Qarapapaqlı tayfasından 3 nəfər təyin edir və onlara 1000 rubl İrəvan pulu verir [bax: 58. 60].

daxil idi. Örürlər də xüsusi mülk hesab edilirdi; 2) renta - vergi olaraq məhsulun 1/10-ni ödəyən kənd; 3) 1/10 renta - vergisinə cəlb olunmuş kəndli torpaqları [bax: 51, 107, 174, 287; 174, 222-248]. İrəvan xanlığında mülk torpaqları əsasən iki qismə ayrılırdı: irsən keçən və bağışlama yolu ilə yaranan - mülk xalisə. İrsən keçən mülklərin qədim tarixi vardı. Mülk xalisə isə bağışlamaq və satılmaq yolu ilə yaranırdı [bax: 160, h.l. S.122].

Mənbələrin məlumatına görə, Üçkilə monastırının XVII-XVIII əsrlər ərzində, müxtəlif vaxtlarda bir hissəsini satın almaq, digər hissəsini isə bağışlanma yolu ilə 22 kəndin mülkiyyətinə sahiblik hüququ əldə etdiyi qeyd edilir [174.234].

Tiyul torpaqları. XVIII əsrin II yarısında şərti torpaq mülkiyyəti forması olan tiyul geniş yayılmışdı. Xan tərəfindən müəyyən şəxslərə hərbi xidmətə görə divan torpaqlarından bəxşiş olaraq ömürlük tiyul verilirdi. Tiyul sahibi xidmətini başa vurduqda və yaxud vəfat etdikdə bağışlanmış kəndlər yenidən xəzinəyə qaytarılırdı [bax..95,928-929; 160. h.l.s. 124].

XVIII əsrin sonunda Azərbaycan xanqlarında. o cümlədən İrəvan xanlığında tiyul hüququ bir qədər dəyişikliyə uğramışdı. Belə ki, Hər verginin qalığını xanın vergitoplayanları yığırdısa, indi tiyuldarlar tək cə renta verginin bir hissəsini deyil, həm də bütün vergiləri toplaya bilərdi. Tiyul qaydası ilə verilmiş kəndlərin sakinləri tiyulardan tamamilə asılı idilər və bülün öhdəlikləri onun xeyrinə yerinə yetirirdilər. Tiyuldar çox vaxt kənddə yaşayıv və kəndin bülün işlərini şəxsən özü idarə edirdi [174,218-219].

Vəqf torpaqları. Vəqf torpaqları müxtəlif vaxtlarda həmişəlik dini müəssisələrə - məscidlərə, mədrəsələrə və ya kilsələrə verilmiş torpaqlar idi. İrəvan xanlığının ərazisindəki Azərbaycan məscidlərinə və digər dini idarələrə məxsus vəqf torpaqları ilə yanaşı dini idarələrin digər mülkiyyəti – evlər, dükanlar, karvansaralar, dəyirmanlar, dınglər, yağ zavodları və s. də vəqf ola bilərdi. Onların xidmətçiləri vergilərdən azad idilər.

İrəvan xanlığında mövcud olan vəqf torpaqları hələ Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanda məscid və mədrəsələrə, dini idarələrə məxsus torpaq mülkiyyəti kimi yaranmışdı. Lakin 1441-ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın razılığı ilə erməni katolikosluğu mərkəzinin İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsindən sonra burada çoxsaylı məscidlərlə yanaşı, bir neçə qriqorian kilsəsi də fəaliyyətə başladı. Qriqorian kilsəsinə münasibətdə dözümlülük siyasəti yeridən və onu himayə edən Azərbaycan hökmdarları bununla həm Azərbaycan ərazisində erməni feodal təsərrüfatının inkişafı üçün şərait yaradırdılar [115,29]. Tarixi faktlar bu qüsurlu siyasətin acı nəticələrini çox aydın sübut edir. Kilikiyanın Sis şəhərindən Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə köçürüldükdən sonra bölgədə bir qarış belə torpağı olmayan erməni katolikosluğu 1443-cü ildən başlayaraq azərbaycanlılara məxsus kəndləri, əkinə yararlı geniş torpaq sahələri ilə yanaşı meyvə, üzüm bağlarını da ələ keçirməyə və bununla onların əsl sahiblərini ata-baba mülklərindən məhrum etməyə çalışırdı

[bax: 51;72;73]. XVII əsrin əvvəlində artıq iri monastır təsərrüfatına çevrilmiş Üçkilə Azərbaycan türklərinin ata-baba mülklərinin satın alınmasını daha da intensivləşdirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında məhz Azərbaycan türklərinin ata-baba mülklərinin satın alınması hesabına monastırın 190 xalvar (təxminən 375 hektar) torpaq sahəsi var idi ki, onun da hər il 103 xalvarı əkilib becərilirdi. Bütün bunların nəticəsində Üçkilə monastır təsərrüfatı genişlənərək XVIII əsrdə, bir növ, dövlət içərisində dövlətə çevrilmişdi [115,29].

1763-cü ildə katolikos Simeon Üçkilənin maafılığı üçün Hüseynəli xandan qəbalə almışdı [51,208]. Bu zaman Eçmiədzin kilsəsinin ixtiyarında Valarşabad kəndindən əlavə, Azərbaycan türklərindən nağd pula alınmış Oşaqaq, Əştərək, Qamışlıq, Ağunatun, Çiçəkli, Müğni, Kirəcli kimi 7 kənd* vardı. Kilsə bu kəndlərdən ümumi məhsultun onda birini alırdı [139,3].

Üçkilə monastırını XVII əsrdə olduğu kimi, xanlıqlar dövründə də Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqları ya satınalma yolu ilə, yada zorla zəbt edirdi. Məsələn, 1797-ci ildə Azərbaycan türklərinin torpağına yiyələnmək üçün yerli mülkədarlarla erməni-kilsə təsərrülat arasında Oşaqaq kəndi yaxınlığındakı Gedər torpaq sahəsi üstündə böyük mübahisə yaranmışdı. Q.Qarnesi bu mübahisə barədə həmin dekabrın 24-də İstanbul katolikosunun nümayəndəsi Qalust vardapetə yazırdı: "Qonşu Qızıl Teymur kəndinin muğanlı sakinləri Oşaqaqın yaxınlığındakı Gedər adlı kəndin mülklərinə yiyələnmək istəyirlər. Mülkün bəyi Hacı Həsənin oğlu buradakı dağıntıları görərək şeyxülislamın yanına gedir və mülkün Məhəmmədabad kəndinə məxsus olduğunu və öz əcdadlarından ona miras qaldığını bildirir. Bundan sonra o, həmin torpaq sahəsini Vəli bəyin oğlu Məhəmməd Həsən bəyə (yaxud Məşədi Sadığa) sata bilir. Şeyxülislam ona qəbalə verir. Lakin katolikos bu işi pozur" [214,51]. Kilsə azərbaycanlıların ata-baba yurdları olmuş Qızıl Teymur, Gedər və digər kəndlərin ona məxsus olmasını müxtəlif yollarla sübut etməyə çalışmış, nəticədə ermənilər azərbaycanlılara məxsus Gedər kəndini zəbt edə bilmişdilər.

İcma və yaxud camaat torpaqları. Bu torpaq sahələri əsasən kənd icmasına məxsus olurdu [173,72;115,28]. İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığında 8 icma vardı. İcmalara məxsus kəndlər mülk hüququ ilə həmin icmanın üzvü olan rəiyyəyə məxsus idi [bax: 95, 967-980]. İcmaların böyük əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edirdi.

Vergi və mükəlləfiyətlər. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da mövcud olan vergilərin sayı və miqdarı müxtəlif idi. Bu vergilər əsasən məhsulla, qismən isə pulla alınır. Bir qayda olaraq vergiləri kəndlilər ödəyirdi (bütün feodallar vergi verməkdən azad idi). Kəndli kateqoriyaları əsas etibarilə rəiyyə, rəncbər və elatlardan ibarət idi

* 1443-cü ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşah tərəfindən Üçkilə katolikosu təyin edilən Qriqor Makulu ilk olaraq Valarşabad, sonra isə digər kəndləri mülkləri ilə birgə mübahisələrdən sonra, dəfələrlə, hissə-hissə Azərbaycan türklərindən satın ala bilmişdi [bölmə 2, cədvəl 1].

[95,967; 115,30-31]. Hələ XVII əsrdən buradakı otlaqlar əsasən qızılbaş tayfası olan ağcalı-qacar, Ustaclı və bayatların nəzarətində olmuşdu [174,311]. İrəvan xanlığında mövcud olan vergi və mükəlləfiyyətlər barədə ətraflı məlumatı 1828-ci ilin sonunda Rusiya çar məmurlarının tərtib etdiyi "İrəvan əyalətində pul və məhsul vergisi barədə siyahı"dan əldə etmək mümkündür. 1939-cu ildə N.Q.Boqdanovanın nəşr etdirdiyi bu sənədlər İrəvan xanlığındakı köçəri və yarımköçəri tayfaların ödədikləri vergi və mükəlləfiyyətlər öz əksini tapmışdır [141, bax: 174,313-314]

İrəvan xanlığında əsasən bəhrə (malcəhət), çöpbaşı, çobanbəyi mancanaq pulu, toxucu pulu, bağpulu, bayramlıq və s. adda vergilər" mövcud idi.

Digər Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında iki müxtəlif təsərrüfat forması mövcud idi: oluraq əkinçilik aran-yaylaq (və ya yaylaq-qışlaq) maldarlıq təsərrüfatı. Bu da kəndlilərdən alınan vergilərin sayca çox olmasına səbəb olurdu.

Bəhrə (malcəhət). Torpaqdan istifadə müqabilində məhsulla alınan əsas vergi - bəhrə (malcəhət) idi. İrəvan xanlığında bu vergi məhsulla ödənilirdi üçün bəhrə adlanırdı [174, 266]. Taxılçılıq məşğul olan rəiyyətlər üçün bəhrə məcburi vergi idi. Xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissəsi xanın, qalanı isə torpağı becərənlərin idi. Mülkədar torpaqlarından toplanmış məhsulun isə 1,5 hissəsi mülkədarın, iki hissəsi xəzinənin, qalan hissəsi torpağı becərənin payına düşürdü [115, 37].

Çöpbaşı. Maldarlar heyvanlarını dövlətə məxsus otlaqlarda otardıqları üçün bu vergini ödəyirdilər. Onlardan eyni zamanda çobanbəyi vergisi də toplanırdı. Bundan başqa, maldarlar xana yağ, yun və başqa məhsullar da verməli idilər [115, 38]. Şəhərilərin ödədiyi vergilərə mancanaq pulu, toxucu pulu, bal pulu, bayramlıq və s. daxil idi [115, 38].

Xanlığın əhalisi göstərilənlərdən başqa örüş pulu, tüstü pulu verir, süvari dəstəsinin xərclərini (arpa, yəhər-yüyan xərcləri) ödəyirdilər. Xanın öz vəzifəli məmurları, demək olar ki, vergidən azad idilər. Xanlığın əhalisi mülkədarlara və xana ödədikləri vergilərdən əlavə müxtəlif mərasimlərlə və bayramlarla əlaqədar "peşkəş", yaxud "bayramlıq" da verirdilər [174,281].

İrəvan sakinləri şəhərin gecə mühafizəsinin təmin olunması üçün ildə 72 tümən xüsusi vergi verirdilər [95,978].

İrəvan xanlığında ermənilərdən dini vergi - cizyə alınmırdı. Çünki xanlığın ərazisində ermənilər olduqca az idi və onlardan alınacaq cizyənin dövlət üçün ciddi bir iqtisadi əhəmiyyəti yox idi. Digər tərəfdən, Azərbaycan hökmdarları ənənəvi olaraq Üçkilə katolikoslarını erməniləri himayə edirdilər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra çar məmurları canfəşanlıq edərək ermənilər onlara göstərdiyi "xidmət" müqabilində İrəvan xanlığı ərazisindəki ermənilərin "vergidən azad edilməsi" məsələsini qaldırmışdılar. Belə ki, 1828-ci il martın 22-də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə yaradılmış qondarma "Erməni vilayəti"nin hakimi knyaz

Aleksandr Çavçavadze Nerses Əştərəkliyə məktub yazaraq Qafqazın xüsusi korpusunun komandanı Paskeviçin 1828-ci il 17 mart tarixli 458 sayılı əmrinin yerinə yetirilməsi məqsədilə əvvəlki hakimiyyət dövründə İrəvan xanlığında ermənilərdən xüsusi bir vergi alınmış və belə bir verginin mövcud olduğu halda ləğv olunmasını tələb etmişdi [214,54]. Lakin, 1828-ci il martın 29-da Nerses Əştərəkli bu məktuba cavab olaraq bildirdi ki, "əvvəlki hakimiyyət dövründə İrəvan xanlığında ermənilərdən dini dönüklük üçün heç bir vergi alınmayıb" [214, 54]. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu, xanlığın Rusiya tərəfindən işğalına qədər burada yaşayan ermənilərin sayının çox az olması ilə bağlı idi. Buna görə də İrəvan xanlarının həmin verginin ödənilməsini lüzumsuz saymışlar. Ermənilərin İrəvan xanlığında sayca az olmalarını vergi ilə bağlı belə bir faktla sübut edir ki, ilk mənbələrdə dövlətə və mülkədarlara vergi verən əhali kateqoriyalarının sırasında ermənilər barədə heç bir məlumat təsadüf olunmur. T.Şopenin yazdığına görə, ətraf beş mahalda yaşayan ermənilər şərab çəkməklə məşğul olduqlarına görə cəmi-cümlətən 680 tunc vergi ödəmişlər [95, 975].

Mükəlləfiyyətlər iki şəkildə olurdu: biyar və əvariz (iməcilik). Mülkədarlara məxsus torpaqlar kənd icmaları tərəfindən becərilirdi. Biyar hər bir ailənin ildə 3-6 gün mülkədar təsərrüfatlarında havayı olaraq işləməsi idi. Bundan əlavə, icma üzvləri ildə 2 gün əvariz (iməcilik) qaydasında torpaq sahibi üçün işləməli idilər [174,278-279].

A.Araratlının məlumatına görə, əkin vaxtı Valarşabad (Vağarşabad) kəndinin sakinlərini mülk sahiblərinin torpaqlarına apararaq istirahət günləri istisna olmaqla, gecə-gündüz işlədirdilər [53.18 Məraqlı cəhət odur ki, A.Araratlı Valarşabad kəndliləri içərisində nəfər də olsun erməni adı çəkmir. Deməli, buranın sakinləri yalnız azərbaycanlılar idi.

Üçkiləyə məxsus torpaqlar vəqf torpaqları hesab olunduğundan vergilərdən azad idilər. Bu torpaqların mülkiyyətçiləri, hətta, müxtəlif xidmətləri müqabilində maafliq hüququ da alırdılar.

İlk mənbələrdə qeyd olunan XVIII əsrə aid bütün vergi adları, bütün təsərrüfat terminləri göstərir ki, İrəvan xanlığında ümumi sosial-iqtisadi mənzərə əsasən Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi idi. Daha doğrusu, Azərbaycanın bundan əvvəlki ənənəvi tarixi inkişafı davamı idi.

Cədvəl 1.

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış meydanların adları

No	meydanın adı	əlavə məlumatlar
1	Xan bağı meydanı	
2	Fəhlə bazar meydanı	Bura əsasən iş axtarmağa gələn qara fəhlələr toplaşirdi.
3	Zal xan meydanı	Meydanın ətrafında bir neçə dükan və iri çinar ağacları vardı.
4	Bazar meydanı	Bazarla İrəvan qalası arasında yerləşirdi. Bu meydana əsasən kənd əhalisi satmaq üçün orzaq və digər məmulatlar gətirirdi.
5	Hüseynəli xan meydanı	Hüseynəli xan məscidinin qarşısında yerləşdiyi üçün belə adlanır. Dairəvi şəkili bu meydanın ətrafında dükanlar yerləşirdi.
6	Tağ meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
7	Çörəkçi meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
8	Çölməkçi meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
9	Ticarətçi meydanı	İçəri şəhərdə yerləşirdi.
	Qeyd:	İrəvan şəhərindəki meydanlar əsasən əhalinin söhbət etmək üçün cəmləşdiyi yer olduğundan onlardan ticarət məqsədilə istifadə olunurdu.

Mənbələr:

1. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852 с.877-878.
2. СМОМПК, вып.1, Тифлис, 1881, (kitabın arxasına əlavə olunmuş xəritə).
3. Bournoutian G.A. The Khanate of Erivan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.207.

Cədvəl 2.

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış dükanlar*

Nö	dükənlərin yerləşdiyi ərazi	dükənlərin sayı
1	Karvansaraların ətrafında	252
2	Bazarların yanında və ya ayrı-ayrı cərgələrdə	543
3	İrəvan qalasında	32
4	Təpəbaşı məhəlləsində	4
5	Şəhər məhəlləsi və məscidin ətrafında	18
6	Dəmirbulaq məhəlləsində	2
	Cəmi	851

Mənbələr:

1. ОРВЗ-а.ІV. СПб., 1836, с.290-291.

2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.469, 881.

3. Bournoutian G.A. The khanate of Erivan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992, p.204

* Erməni müəllifi Şahzadə Çox maraqlı məlumat verərək qeyd edir ki, ermənilərin İrəvan şəhərində yalnız dükənləri var idi, onlar orada gündüzlər alver edir, axşamlar isə dükənlərini bağlayıb evlərinə gedirdilər [bax: 215,34].

Cədvəl 3.

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış karvansaralar*

No	karvansaranın adı	əlavə məlumatlar
1	Gümrü karvansarası	Əsasən Rusiyadan və Gürcüstandan gətirilən mallar üçün anbar rolunu oynayır və 78 dükanı var idi, bunlardan 24-ü şəxsi dükən idi.
2	Culfa karvansarası	Əsasən İrəvandan gətirilən mallar üçün anbar rolunu oynayır və 38 dükanı var idi.
3	Zöhrab xan karvansarası	38 dükanı var idi.
4	Tahir karvansarası	74 dükanı var idi.
5	Sulu karvansarası	74 dükanı var idi.
6	Susuz karvansarası	İrəvan şəhərinin Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşir, hamamı yoxdur və 74 dükanı var idi.
7	Hacı Əli karvansarası	40 dükanı var idi.
	Qeyd:	İrəvan şəhərindəki karvansaralar əsasən bazar və meydanlarda yerləşirdi.

Mənbələr:

1. OPBЗ ч.IV. СПб., 1836, с.290-291.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.468-469, 878-880.
3. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.207.

* C.Bornoutyanın əsərində İrəvan şəhərindən başqa xanlığın digər ərazilərində yerləşən karvansaralar haqqında da məlumat vardır.

— Talin mahalındakı karvansara Gümrü və Sardarabada gedən yolun üzərində yerləşir.

— Dərəçiçək mahalındakı karvansaralardan üçü Tiflis — İrəvan, Səlim adlı digər karvansara isə Dərəçiçək-Göyçə yolu üzərində yerləşir.

— Göyçə mahalındakı karvansaralardan biri Gil kəndinin yaxınlığında, digəri isə Qarahisar yolunun şimalında yerləşir.

Cədvəl 4.

İrəvan xanlığının əsas çəki və ölçü vahidləri

çəki vahidinin adı	dəyəri	əlavə məlumat
xalvar*	100 batman** və ya çanax	
batman	4 çərik	
çərik	5 stil***	
stil	4 çərik və ya 50 misqal	
misqal****	89 rus funtu	
tilani	2 batman	
Təbriz batmanı	640 misqal və ya $7 \frac{17}{89}$ rus funtu	İpəyin, misin, qalayın, şəkər tozunun, ədviyyatın, həna və s.-nin satışı zamanı istifadə edilirdi.
təcri	6 kod	Taxılın çəkisi üçün istifadə olunurdu.
çanax	müxtəlif çəkiddə olub, İrəvan batmanından böyük və ya kiçik olurdu	Taxılın çəkisi üçün istifadə olunurdu.
kod		Taxılın çəkisi üçün istifadə olunurdu.
buğdanın, noxudun, mərəcinin xalvarı		
10 somar*****		
arpanın xalvarı	12 somar	
gənəgərçək və kətan toxumunun xalvarı		
mizan (böyük tərəzinin adı)		
bu tərəzidə ipək və xaricdən gətirilən mallar çəkilirdi	12 ⁰⁰ somar	
Əttar — kiçik əl tərəzisi idi. Bu tərəzidə ətriyyat və əcazılıq malları çəkilirdi		

ölçü vahidinin adı	uzunluğu	əlavə məlumat
xan arşını	24 rus verşokuna bərabər idi	Parça və s. toxucu məmulatlarının ölçüsündə istifadə olunurdu.
ağac	7 km-ə bərabərdir	Uzaq məsafələrin ölçüsündə istifadə olunurdu.
xalvar		Əkin və bağ sahələrinin ölçüsündə istifadə olunurdu.
somar		Əkin sahələrinin ölçüsündə istifadə olunurdu.
batman		Əkin sahələrinin ölçüsündə istifadə olunurdu.

Mənbələr:

1. ОРВЗ (Составил Лектобытов), ч.IV, СПб., 1836, с.286-288.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её соединения к Российской империи, СПб., 1852, с.886-888.
3. Պատմիկ Երկրագրի, Օրորարգրի: Երկրագր., 1938: [Əylisli Zəkəriyya. Gündəlik. Yerevan, 1938].

* xalvar — 28 pud, (pud — 16 kq. — *red.*) 4 funta bərabərdir.

** batman - 4500 qrama bərabərdir.

*** stil — 139 qrama bərabərdir. Satıl sözüdür, 24 stil (satıl) 9 funtluq batmana bərabər idi bax: Əliyev F. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964,53]. XVII əsr nəbəsində "istil" şəklində təqdim olunur [104,114]. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında işləən vəs ölçü vahidi olub, 1 stil — 139 qrama, 50 stil — 6,95 kiloqrama bərabər idi [bax: Закария Ахмедовский, Древности. Ереван, 1939, с.144].

**** misqal — 5 qrama bərabərdir.

***** somar — 3 puda bərabərdir.

Cədvəl 5.

İrəvan xanlığında dövriyyədə olan əsas pul vahidləri

Nömrə	pul vahidinin adı	dəyəri*	əlavə məlumat
1	qarapul	4 qarapul 7 rus gümüş qəpiyinə bərabər idi	İrəvan xanlığında işləyən əsas yerli pul vahidi idi. Misdən hazırlanırdı
2	tümən	10 sahibqıran	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi
3	pənahabad	10 şahı və ya 500 dinar	Qarabağ xanlığının pul vahidi
4	şahı	2 gümüş qəpik	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi
5	mahmudi	1-ci növ-4, 2-ci növ-2, 3-cü növ-1 gümüş rubl	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi, 3 növü vardı
6	bisti	20 dinar	Səfəvi dövlətindən qalma pul vahidi
7	sahibqıran və ya minaltun	35 gümüş qəpik	Qacarlar İranının pul vahidi
8	quruş	1 növ-2 gürcü abbasısı; 2 növ-1,5 abbası və 6 rus mis pulu; 3 növ-1 gürcü abbasısı	Osmanlı pul vahidi, 3 növü vardı
9	real	50 qəpik	
10	abbası		Gürcü pul vahidi
11	İran sahibqıranı	2 gürcü abbasısı	Qacarlar İranının pul vahidi
12	darülxəfə	1 rubl, 34 qəpik	Osmanlı pul vahidi
13	Holland çervonu	16 gürcü abbasısı və ya 8 İran minaltunu	Hollandiya pul vahidi, bəzən bəcaqlı da adlanır
14	imperial	10 gümüş rubl	Rusiya pul vahidi

Mənbələr:

1. ОРВЗ (Составил Лексобоытов), ч.IV, СПб., 1836, с.287-288.

2. Шонен Н.И. Исторический этнографический состав населения армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.888-890.

* Pulların dəyəri rus gümüş pulu ilə ölçülür.

Cədvəl 6.

İrəvan xanlığında becərilən əsas kənd təsərrüfatı bitkiləri

bitkilərin adı	əkildiyi yerlər	götürülən məhsulun miqdarı	keyfiyyətli məhsulun becəriləndiyi yerlər
1	2	3	4
buğda, arpa	dağlıq ərazilərdə, düzənlikdə	34.185 xalvar buğda	
11.500 xalvar arpa	Zəngibasar mahalının Yağvərə və Əlipara kəndləri		
çeltik	ancaq çökəkliklərdə	18.400 xalvar	
	Saath, Qarbi, Şərur və Zəngibasar mahalları		
darı	düzənlikdə	50-dən 100-dək və daha çox xalvar	
pambıq	çökəklik mahallarda	2100 xalvar	Zəngibasar, Sərdarabad və Sürməli mahalları
gənəgərçək	pambıq tarlaları ətrafında	1 batman gənəgərçəkdən 50 batman alınır, ondan da 12,5 batman yağ alınır	
tütün	Sürməli mahalında	60 xalvar	
1 funt tütün toxumdan 1 xalvar toxum alınır	Sürməli mahalının Ərhacı kəndi		

1	2	3	4
küncüt	düzənlikdə	24 xalvar	
4 batman küncüt toxumundan 1 batman yağ alınır			
kətan	həm aran, həm də dağlıq ərazilərdə	12 xalvar	
4 batman kətan toxumundan 1 batman yağ alınır			
qovun	düzənlikdə	çox əkilir	
xaşxaş	ancaq ermənilər əkir	az miqdarda	

Mənbələr:

1. ОРВЗ (Составил Лектобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.278-280.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.739-741,745-746.

Cədvəl 7.

Hüseynqulu xan Qacarın hakimiyyəti dövründə becərilən
kənd təsərrüfatı bitkiləri

adı	miqdar (xalvarla ²)	illik gəlir
buğda	34.185	830.000 gümüş rubl
arpa	11.500	
darı	3.200	
çəltik	18.400	
gənəgərçək	40	
küncüt	24	
kətan toxumu	12	
tütün	60	
pambıq	2.100	

Mənbə:

1. ОРВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.280-281.

Cədvəl 8.

İrəvan xanlığında qeydə alınmış bağlar və onların gəliri

	sayı	ölçü vahidi	Üzüm bağlarının gəliri pul vahidi	meyvə bağlarının gəliri pul vahidi
İrəvan şəhəri	1.473	1.233	2.608 x34b	2.982x3b
Qırxbulaq	259	172	390 -	150 -
Zəngibasar	199	38	80 -	115 -
Gərnibasar	54	36	1 -	68 50
Vedibasar	76	15????	- -	19 50
Şorur	284	78	2 -	320 -
Sürməli	375	110	95 -	279 -
Dərəkənd Parçənis	96	21	10 -	76 20
Saatlı	80	16	9 50	72 60
Talın	4	4	- -	- -
Seyidli-Axsaxlı	9	2	- -	3 -
Sərdarabad	62	34	160 -	245 -

Mənbə:

1. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.747.

Cədvəl 9.

İrəvan xanlığında bağçılıq

bağ bitkisinin adı	harada	qiyməti	cəmi
ərək, şaftal, xurma, heyva, üzüm, nar, tut			5000 bağ
ərək — təzəsi		kisəsi 1 rubla	
ərək — qurusu		batmanı — 40 qəpik gümüşə	
buğda ilə mübadilə edilən ərək		1 batman quru ərək 4 batman buğdaya	
üzüm bağları	Çölməkçi-110 Kanakir- 120 Əştərək-132; Parakər və Şarabad-46 Üçkilsə-107 Uşaqan-46 və 34 müxtəlif kiçik bağlar		

Mənbə:

1. ОПВЗ (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.281-282.

Cədvəl 10.

İrəvan xanlığında maldarlıq

atçılıq	iri mal-qara	qoyun və keçi	dəvə	uzun-qulaq	dönuz
Ən yaxşısı qarapapaq və kürdlərdə 20 min	100 minədək	290 minədək	400-dək	5 minədək	cüzi miqdarda (Üçkilsədə)

Mənbə:

1. ОРВЗ, (Составил Лекгобытов). ч.IV. СПб., 1836, с.282-283.

Şəkil 1.

Azərbaycan türklərinə məxsus Salim karvansarası (XIV əsr)

Mənbə: www.armeniapedia.org/index.php?title=/Rediscoy

Şəkil 2.

Azərbaycan türklərinə məxsus Talin karvansarasının xarabalıqları

Mənbə: Якобсон А.Л. Очерки истории искусства Армении V-XVII веков. М., 1950, с. 105

Şəkil 3.

Azərbaycan türklərinə məxsus karvansarının (Gürcü karvansarası) qalıqları
Mənbə: Арутюнян В., Асфанди М., Меликян А. Ереван, М., 1968, с.69.

Şəkil 4.

Köhnə İrəvan bazarı. 1905-ci ilə aid foto
Mənbə: Luigi Villari. Fire and Sword in the Caucasus. London, 1906, p.220

Şəkil 5.

Zərəbxanada ticarət köşkləri. İrəvan şəhəri

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Мелнкян А. Ереван. М., 1968, с.68

Şəkil 6.

İrəvan şəhərində Dəmirbulaq körpüsü

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Мелнкян А. Ереван. М., 1968, с.68

Şəkil 7.

Zəngi çayı üzərində körpü və İrəvan xanları sarayının görünüşü

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.66

Şəkil 8.

Zəngi* çayı üzərində Qırmızı körpünün görünüşü. İrəvan.
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, М., 1968, с.67

* Müəlliflər Azərbaycan türklərinə məxsus "Zəngi" toponimini
 erməniləşdirərək "Razdan" sözü ilə əvəz etmişlər.

Şəkil 9.

Qırxbulaq* çayı üzərində körpü. İrəvan.
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, М., 1968, с.67

* Müəlliflər Azərbaycan türklərinə məxsus "Qırxbulaq" toponimini
 dəyişərək "Qedar" sözü ilə əvəz etmişlər.

Xanlığın sərhədləri, inzibati bölgüsü və idarəçilik sistemi

Tarixi-coğrafi sərhədləri: Tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranan müstəqil dövlət qurumlarından biri olan İrəvan xanlığı XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarını əhatə edərək Araz çayının hər iki sahilində yerləşirdi. İrəvan xanlığının tarixi-coğrafi sərhədləri haqda müxtəlif məlumatlar mövcuddur.

N.Dubrovin, qısa da olsa, İrəvan xanlığının sərhədləri haqqında məlumat vermişdir. O, xanlığın şimaldan Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları və Gəncə xanlığı, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənub və qərbdən isə İran və Osmanlı əraziləri ilə həmsərhəd olduğunu yazır [149, 327]. S.D.Burnaşev haqlı olaraq Azərbaycan xanlıqlarının siyasi-coğrafi sərhədlərinin fasiləsiz müharibələr nəticəsində daim dəyişdiyini* qeyd edir [40, 25-26]. Lakin müəllif İrəvan xanlığının qonşu dövlətlərlə sərhədlərini təsvir edərkən yalnız olaraq xanlığın yalnız Arazın sol sahilində yerləşdiyini göstərir [40, 17]. Müxtəlif mənbələrin təsvirlərində İrəvan xanlığının Araz çayının əsasən sol sahilində, qismən isə sağ sahilində yerləşdiyini izləmək mümkündür** [95, 351-353; 149, 327; 71, V, 253; bax: bölmənin sonu, xəritə 3,4].

61°-64° şərq uzunluq dairəsi və 41°-39° şimal en dairəsi arasında yerləşən İrəvan xanlığı məhsuldar Ağrı vadisini öz hüdudları daxilinə almaqla şimaldan Şörəyel, Pəmbək, Şəmşəddil, Qazax sultanlıqları, şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ və Naxçıvan xanlıqları, cənubdan Xoy xanlığı, Maku xanlığı və Bayazid paşalığı, qərbdən Kağızman və Qars paşalıqları ilə həmsərhəd idi. Ümumilikdə İrəvan xanlığının ərazisi 11,000 kv.verstə bərabər idi* [bax: 71, IV, 253; 106,34].

Xanlığın siyasi-coğrafi sərhədləri qərbdə Arpaçaydan, Qızılkilsə kəndinin yanından şimaldan cənuba doğru uzanır, sonra bir qədər şərqə tərəf dönməklə Arpaçayın aşağı axarı üzərindəki Hacı Bayramlı kəndinə doğru gedir, buradan çay keçib qərbə doğru uzanır və Qarıbdag silsiləsinə çatırdı. Burada sərhəd Arazı keçir və həmin dağsiləsi ilə şimal-qərbə tərəf - Koroğlu dağına qədər uzanırdı. Sonra əvvəlcə şimal-şərqə, daha sonra isə azacıq şimala dönməklə, su paylanan yüksəkliyə - Kiçik Ağrıya, bundan sonra isə şimal-qərbə Araza qədər uzanırdı [bax: bölmənin sonu, şəkil 12]. Burada Arazın sərhədini kəsərək Naxçıvanı Şərur düzənliyi ilə ayıran dağ silsiləsilə uzanır, daha sonra Gözəldərə dağ silsiləsi ilə

* Şörəyel və Pəmbək ərazisi xanlığın əlindən alınaraq sultanlıq şəklində Rusiya imperiyası tərəfindən Kartli-Kaxeliyə verilmişdi [71,1, 294].

** İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra tərtib olunmuş xəritələrdə belə xanlığın ərazisininin Araz çayının hər iki sahilində yerləşdiyini izləmək mümkündür [bax: xəritə 1. 2,3].

* Təsvir Dimitri Zubarevə məxsusdur [bax: 71. IV, 253].

Zəngəzur dağlarının şimal parçası ilə Göyçə gölünü və onun şərqindəki dağları öz içərisinə alırdı. Bundan sonra isə xanlığın sərhədləri Pəmbək dağlarını və Alagözün şimal yamacını Arpaçayla birləşdirən xətlə Bazarçıq kəndinin üstündən

keçərək Qızılkilsə kəndinə qədər gəlib çatırdı ** [95, 351-352; 214, 31-32].

Hüseynəli xanın hakimiyyəti illərində (1762^{***} -1783) İrəvan xanlığının sərhədləri daha da genişlənərək Şörəyel bölgəsini də əhatə etmişdi [214, 31-32]. Melikset bəyin "Gürcü mənbələri" nə əsaslanan A.R. Qriqoryan yazır: "1779-cu ildə gürcü knyazı II İrakli İrəvan xanlığına qarşı hücumu keçərək Şörəyeli işğal etdi və onun hakimi Sultan Qəhrəmanı özünə tabe etdi". Bu işğaldan sonra Şörəyelin yenidən azad olunub İrəvana qaytarılması məsələsi xanlığın xarici siyasətində daim diqqət mərkəzində olmuşdur [105, 178; 214, 32].

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacar İrəvan xanlığını özündən asılı hala saldı. Bundan sonra Pəmbək, Qazax və Borçalını xüsusi fərmanla irəvanlı Məhəmməd xana verdi [149, 65]. Lakin az sonra - 1796-cı ildə V.Zubovun başçılığı ilə Rusiya qoşunları Azərbaycana hücum etdi. Ağa Məhəmməd xan Qacar İranın içərilərinə çəkilməyə məcbur oldu. Bunun nəticəsində İrəvan xanı Məhəmməd xan Ağa Məhəmməd xan Qacarı ona verdiyi Azərbaycan torpaqlarını Pəmbək, Qazax və Borçalını öz hakimiyyəti altında saxlaya bilmədi. 1797-ci ilin yazında Ağa Məhəmməd şah Qacar Azərbaycana ikinci dəfə yürüş edərək Pəmbək və Borçalını yenidən İrəvan xanına verdi, Şəmşəddil və Qazaxı isə gəncəli Cavad xana verməyi İraklidən tələb etdi [149, 207; 214, 33] Ağa Məhəmməd şahın həmin ilin iyul ayında Şuşada qətlə yetirilməsi bu planın reallaşdırılmasına imkan vermədi. Digər tərəfdən, irəvanlı Məhəmməd xan həbs olunaraq İrana aparıldı. İrəvanlı Məhəmməd xan İrandan qayıtdıqdan sonra 1801-ci ilin əvvəlində Şörəyeli tutdu. Şörəyel 1805-ci ilin yazında Rusiya tərəfindən işğal edilənə qədər İrəvan xanlığının tərkibində qaldı.

İnzibati ərazi bölgüsü: Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığı da inzibati-ərazi quruluşuna görə mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünmüşdü [bax: bölmənin sonu, xəritə 3].

İrəvan şəhəri şimaldan Qırxbulaq, qərbdən və cənubdan Zəngibasar mahalları ilə, şərqdən isə onu Qərbibasar (Körpübasar) mahalından ayıran Oxcuberd dağının daşlı pillələri ilə həmsərhəd idi. İrəvan şəhəri onu əhatə edən

** İrəvan xanlığının ərazisi və sərhədlərindən bəhs edən bütün əsərlərdə, bir qayda olaraq, bütün yer adları, toponimlər yalnız Azərbaycan türkcəsindədir, daha doğrusu, Azərbaycan xalqına məxsus adlar və yaşayış məskənləridir. Erməni mənbəsi sayılan "Cambr"da bu cür toponimlər yüzlərlədir [bax: bölmə 2, əlavə № 4]. Erməni müəllifi V.A. Qriqoryan belə öz əsərində bütün toponimlərin əksəriyyətinin əvvəlcə Azərbaycan türkcəsində, sonra isə mötərizə içərisində fars dilindən götürmə sözlərlə erməniləşdirilmiş şəklini vermişdir. Məsələn: Arpaçay (Axurya)! Gözəldərə (Vardenis) və s. [214, 31-32 və s.].

*** İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarı hakimiyyətə gəlməsi dövrün mənbəsində "Cambr"da 1759-1760-cı illərdən başlayaraq xatırlanır [105, 137].

bağlarla birgə geniş ərazini əhatə edirdi. Onun sahəsi 28 verstə bərabər idi [95, 463-464; Bax: bölmənin sonu, şəkil 5, 6, 7, 8, 11]. İrəvan xanlığının paytaxtı, müstəqil inzibati mərkəz olan İrəvan şəhəri iki hissəyə - içəri şəhər (qala) və bayır şəhər hissəsinə bölünmüşdü [bax: bölmənin sonu, xəritə: 2, 4].

İçəri şəhər əsasən İrəvan qalasından ibarət idi. İrəvan qalası 1583-cü ildə Osmanlı sərkərdəsi Fərhad paşa tərəfindən tikilmiş, sonralar dəfələrlə dağıdılmış, yenidən bərpa edilmiş, XVIII əsrin sonunda kifayət qədər möhkəmləndirilmiş və dəfələrlə ağır mühasirələrə tab gətirmişdi. İrəvan qalası Zəngi çayının sol sahilində yerləşirdi. Qala üç tərəfdən dərin xəndəklə, digər tərəfdən isə Zəngi çayının sahilində sıldırımında tikilmiş 2 hündür divarla əhatə olunmuşdu. Qalanın iki qapısı vardı: şimalda məşhur Şirvan qapısı, cənubdan Təbriz qapısı. Mühasirə zamanı sudan istifadə etmək üçün qaladan Zəngi çayına çıxış da var idi [71,IV,290; 200,41].

1813-cü ildə burada olan Qaspar Druvil yazırdı: «İrəvan qalası iki divarla əhatə olunub, şəhərdən yarım top atəşi məsafəsində yerləşir. Qala uzun müddət Türkiyə və İran arasında mübahisəyə səbəb olmuş, nəhayətdə İranın (Səfəvilərin - red.) hakimiyyəti altında qalmışdı. Qalanı xan idarə edir. Xan qalanın içərisində üç nizami tabor, qalanı qoruyan 60 top və süvari artilleriya bölüyünün yarısını saxlayır [49,8]».

İrəvan qalasının içərisində sərdarın sarayı, hərbcilərin evləri, dükənlər və iki məscid vardı.* Qalanın içərisinə 2 yerdən – Zəngi çayından və cənub-şərq tərəfdən - Qırxbulaq çayından yeraltı yolla su çəkilmişdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 3, 4]. Rusiya işğalına qədər İrəvan qalasında 800 ev vardı. Lakin işğaldan sonra bu evlərin çoxu dağıdılmışdı [71,IV. 290].

Bayır şəhər əsasən üç böyük məhəllədən ibarət idi. Həmin məhəllələr bunlar idi:

Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsi - şəhərin şimal-şərq hissəsini əhatə edərək Qırxbulaq çayının sağ sahilini ilə İrəvan qalasına kimi uzanırdı. Şəhərin mərkəzi bazarı və bütün meydanları, bir çox karvansaraları və hamamları bu hissədə yerləşirdi [95, 464; 200, 46; Bax: bölmənin sonu, cədvəl 3; şəkil 9, 10, 14].

Təpəbaşı məhəlləsi - Zəngi çayı ilə Şəhri məhəlləsinin arasındakı təpəlikdə yerləşirdi. Bu məhəllə şəhərin qərb hissəsini əhatə edirdi. Təpəbaşı məhəlləsini Şəhri məhəlləsindən İrəvanın adlı-sanlı adamlarının çoxsaylı bağları ayırırdı. Hüseyinqulu xana məxsus məşhur Xan bağı da burada yerləşirdi [95, 464-465; 200, 46].

Dəmirbulaq məhəlləsi - Şəhri məhəlləsindən cənub-şərqdə, İrəvan qalasının şərqində yerləşirdi. Cəfər bəy məscidi və hamamı, həmçinin Həsənəli hamamı və Susuz karvansarası burada yerləşirdi [95, 465; 214, 40; 200, 47]. Yuxarıda göstərilən məhəllələrin sakinləri Azərbaycan türkləri idi [200, 47].

* İrəvan şəhərində qeydə alınan məscidlər bölmənin sonundakı cədvəldə verilmişdir [bax: cədvəl 2; şəkil 9, 10, 14].

XVI əsrdə osmanlı yürüşləri zamanı sultanın katibi olmuş İbrahim Rəhimizadə İrəvan şəhərini "Azərbaycan mülkünün gözü" adlandırmışdı [9. 169]. XIX əsrin I qərinasında Rusiya tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, sonrakı dövrlərdə də İrəvan şəhəri öz gözəlliyini və Azərbaycan türklərinə məxsusluğunu saxlayırdı. B.Jelioxovskaya bu haqda yazır: "İrəvan görünüşünə görə bütünlüklə tatar (Azərbaycan - red.) şəhəridir, uzaqdan çox gözəldir. Şəhərin yerləşdiyi düzənlik nəhəng çiçək səbətinə bənzəyir. Ağ evlər, qüllələr, qalanın xarabalıqları, rəngbərəng kaşılarda üzlənmiş məscid və təmtəraqlı minarələr: bunların hamısı bağların içərisində itir, piramidaşəkilli sərvlərin xiyabanı ilə dövrələnir, hər şey üzüm tənəkləri, sarmaşiq xalçaları ilə əhatə olunmuş, hamısı qızılgül və nar kolları ilə bəzədilmişdi. Zəngi çayı yüksək dağdan şalalə kimi düzənliyə tökülür və qayalarda dərin yataq açaraq şəhərə doğru yönəlir və hər cür yaşıllığın keçilməz cəngəlliyində itir" [154, 40-42]. 1836-cı ildə Leqkobitov tərəfindən tərtib olunmuş mənbənin məlumatına görə, İrəvan qalasının ətrafında bayır şəhərdə 1736 ev, 5 meydan, 8 məscid, 5 kilsə,* 6 karvansara, 1670 dükən, 9 ictimai hamam, 1470 üzüm və meyvə bağı, 40 dəyirman, 6 dinq vardı [71, IV. 291]. Leqkobitovdan fərqli olaraq, İ.Şopen İrəvan şəhərində 1730 ev olduğunu göstərir. Bu evlərdən 792-si Şəhri (Əski şəhər), 622-si Təpəbaşı, 322-si isə Dəmirbulaq məhəlləsində yerləşirdi [95,468].

Sərdarabad qalası İrəvan qalasından sonra ikinci ən böyük qala-şəhər olmaqla bərabər Azərbaycanın ən möhtəşəm orta əsr qalalarından biri idi. İ.Şopenin məlumatına görə, bu qalanın əsası İrəvan xanı Hüseyn xan (Hüseynqulu xan Qacar - red.) tərəfindən təqribən 1810- cu ildə qoyulub [95,255]. Araz çayının sol sahilində yerləşən Sərdarabad qalasının ikiqat hörgülü, hündür divarları uzunsov dördbucaqlı formasında idi. Top yerləşdirmək üçün uzun (yan) divarları da 6, qısa divarlarda isə 4 bürcü var idi. Dərin xəndəklə əhatə olunan qalanın dövrəsi 4 verstə yaxın idi. Burada sərdarın sarayından başqa 1700-dək ev, 1 məscid, 33 dükən, 16 dəyirman, 1 dinq, 4 yağçəkən zavod, 1 boyaqxana və sərdara məxsus geniş bağ vardı. Əhalisi əkinçilik, maldarlıq, xırda ticarət, bez toxuculuğu, dəmirçilik, dərzilik və digər sənət sahələri ilə məşğul olurdu [71.IV.291-292].

Digər mənbənin məlumatında Sərdarabad qalası dairəvi qülləsi olan çiy kərpicdən tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu. Keçmiş Sərdarabad kəndi qalanın içərisində yerləşirdi [59,28]. Sərdarabad qalası üç tərəfdən ikiqat divarlarla əhatə olunmuşdu, yalnız cənub tərəfdən təkqat divara malik idi [32,564].

Xanlıq inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü [bax: 95,442-446; 50,31]. Mahalları mahal bəyləri və ya naiblər idarə edirdi. Mahal bəyi və ya naib vəzifəsi irsi idi. Lakin yeni mahal bəyi və ya naib hər dəfə xan tərəfindən təsdiq edilirdi. Naiblər mahalın inzibati, mühafizə və bəzən məhkəmə işlərinə də cavabdeh idilər.

Kəndlər **yüzbaşı və kəndxudalar** tərəfindən idarə olunurdu. Xanlığın

* Bu kilsələr İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra, ermənilərin xüsusi məqsədlə Osmanlı imperiyası və Qacarlar İrənindən köçürülərək İrəvan şəhərində yerləşdirilməsindən sonra inşa edilmişdi.

idarəetmə sistemində çalışanlar, demək olar ki, aylıq məvacib almırdılar. Onlara xidmətləri müqabilində məvacib xəzinə üçün toplanan vergi hesabına ödənilirdi.

İrəvan xanlığının ərazisi əvvəllər inzibati cəhətdən 12 mahala bölünmüşdü. Sonralar Hüseynqulu xan Qacar daha 3 yeni mahal yaradaraq mahalların sayını 15-ə çatdırdı [200,33]. Xanlıq mahallara bölünərkən xanlıq ərazisindəki suvarma sistemindən bütün mahalların istifadə edə bilməsi nəzərə alınmışdı. Bu da xanlıq ərazisində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malik idi. İrəvan xanlığına aşağıdakı mahallar daxil idi [bax: bölmənin sonu, cədvəl 2].

Qırxbulaq mahalı. Bu mahal İrəvan şəhərinin şimal və cənubunu əhatə edirdi. Cənubdan Araz çayı, şimaldan Dərəçiçək, qərbdən Gərnibasar, şərqdən Gərnı - Vedibasar mahalları ilə həmsərhəd idi.

XVIII əsrin sonunda bu mahal ayrı-ayrılıqda Qırxbulaq və Zəngibasar mahalları kimi verilir. İrəvan xanı Məhəmməd Hüseyn xan Qacara məxsus mülləklərin siyahısından da məlum olur ki, Zəngibasar kəndlərinin çoxu Qırxbulaq mahalının içərisində verilmişdir [214,33].

XIX əsrin birinci rübünə aid mənbədə Qırxbulaq mahalı artıq iki adla təqdim olunur: Qırxbulaq mahalı və Zəngibasar mahalı [95, 442]. İ.Şopen Qırxbulaq mahalına məxsus 48 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 26-nın artıq dağıldığını qeyd edir [bax: 95, 509-510, 543-544]. Məhz bu məlumatla əsaslanan C.Bornoutyan mərkəzi Kənəkir olmaqla bu mahala 22 kəndin daxil olduğunu qeyd edir [200, 38].

XVIII əsrdə Qırxbulaq mahalının tərkibində olan **Zəngibasar** mahalı da, artıq, XIX əsrin əvvəlində tamamilə ondan ayrılmışdı. İ.Şopen Zəngibasar mahalına məxsus 33 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 7-nin artıq dağıldığını qeyd edir [bax: 95, 510, 547-548]. Məhz buna görə C.Bornoulyan Zəngibasar mahalına mərkəzi **Uluxanlı** olmaqla 26 kəndin daxil olduğunu yazır [200, 35].

Gərnı - Vedibasar mahalı. Matenadaranda saxlanılan sənədlər siyahısına əsasən, bəhs edilən dövrdə bu mahal birləşmiş mahal olub Azad (Gərnıçay) çayından suvarılan və Arazdan şimala tərəf olan torpaqları, həmçinin Vedıçay və Qapançay hövzəsindən suvarılan vadiləri əhatə edirdi. Şimaldan Göyçə, şərqdən Şəurla həmsərhəd idi [214,34]. Bu mahal da sonralar iki yerə - Gərnibasar və Vedibasar* mahallarına bölünmüşdü [95, 442-443].

Araz çayının sol sahilində yerləşən Gərnibasar mahalı şimaldan Qırxbulaq, qərbdən Zəngibasar, cənubdan qismən Araz çayı və Vedibasar mahalı,

* Vedibasar toponimi iki kümpəntdən - "vedi" - ərəbcə vadi, "basar" - Azərbaycan türkcəsində basmaq (çayın daşaraq ətrafları basması) felindən düzəlmişdir. İrəvan bölgəsində Vedi adlı kiçik çayın olması məlumdur [171,50]. Bundan əlavə, İrəvan bölgəsində Böyük V adlı kənd olmuşdur. Rusdilli mənbədə kəndin adı ərəbcə Vedi Ulya formasında verilir [95.53 Kəndin aborigen əhalisi — Azərbaycan türkləri 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən zorla qovulan əvəzində 1915-1918-ci illərdə Türkiyədən gəlmə erməniləri yerləşdirilmişdi [bax: 110, 162, 169-170]

şərqdən isə Göyçə mahalını ondan ayıran yüksək dağlarla həmsərhəd idi. İ.Şopen Gərnibasar mahalına məxsus 95 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 43-nün artıq dağıldığını qeyd edir [Bax: 95,442,510-511,547-555]. C.Bornoutyan isə dağılmayan kəndləri nəzərdə tutaraq Gərnibasar mahalına mərkəzi Qəmərli olmaqla 52 kəndin daxil olduğunu yazır. Ərazisindən axan Gərnı çayı bütün mahalı su ilə təmin edirdi [200, 35].

Araz çayının sol sahilində yerləşən Vedibasar mahalı şimaldan Gərnibasar, qərbdən Araz çayı, cənub və cənub-şərqdən Şəhur mahalı və Naxçıvan xanlığı, şərqdən Göyçə mahalı ilə həmsərhəd idi. Vədiçay və Qapan çayı mahalı su ilə təmin edirdi [95,442-443]. İ.Şopen Vedibasar mahalına məxsus 54 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 33-nün artıq dağıldığını qeyd edir [95,511-512,555-556]. Məhz buna görə də C.Bornoutyan mərkəzi Dəvəli olan Vedibasar mahalına 21 kəndin daxil olduğunu yazır [200,35].

Şəhur mahalı. İrəvan xanlığının cənub-şərqində yerləşən bu mahal şimaldan Vedibasar mahalı, qərbdən Araz çayı, cənubdan və cənub-şərqdən Naxçıvan xanlığına aid ərazilərlə həmsərhəd idi. Şərq hissəsi Arpaçay vasitəsilə iki yerə bölünürdü [95,443,]. İ.Şopenin siyahıyaalmasında 61 kənddən ibarət olan bu mahalın 11 kəndi tamamilə dağılmışdı [95, 512,555-563]. C.Bornoutyana görə, mərkəzi Əngiçə olan bu mahal 50 kəndə nəzarət edə bilirdi. Arpaçay mahalın bütün suvarma sistemini təmin edirdi [200,35].

Sürməli mahalı. İrəvan xanlığının cənub-qərb ərazilərini əhatə edən bu mahal Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Mahal şimal və şimal-şərqdən Araz çayı ilə, qərbdən Dərəkənd - Parçenis mahalı, cənubdan onu Bayazid paşalığından ayıran Ağrıdağ silsiləsi ilə həmsərhəd idi. Əsas suvarma mənbəyi Araz çayından çəkilən arxlar olan bu mahalın, İ.Şopenin təsvirinə görə, 78 kəndindən 28-i tamamilə dağıdılmışdı [95, 443, 512-513, 563-567]. Sürməli İrəvan xanlığının ən sıx əhalisi olan mahalı idi. Əhalisi əsasən qoyunçuluqla məşğul idi. C.Bornoutyan mərkəzi İğdir olan bu mahalın 49 kəndi əhatə etdiyini qeyd edir [200,35]. Lakin İ.Şopen Sürməli mahalında 50 kəndin yararlı olduğunu göstərir [Bax: 95,563-567].

Dərəkənd - Parçenis mahalını Hüseynəli xan Qacar Sürməli mahalından ayıraraq təşkil etmişdi. Bu mahal İrəvan xanlığının cənub-qərb qutaracağında, Araz çayının sağ sahilində yerləşirdi. Dərəkənd - Parçenis mahalı şimaldan Səədli mahalı, cənub-qərbdən Osmanlı dövləti, şərqdən isə Sürməli mahalı ilə həmsərhəd idi. Yeni mahal Bayazid sərhədindən Araz çayına doğru uzanan Parçeniş, Dərəkənd, Parnaud dərə vadilərini əhatə edirdi. Dağıdılmış 8 kənddən savayı, Parçeniş dərəsində 26, Dərəkənd dərəsində isə 54 yararlı kənd qeydə alınmışdı [95, 443, 513, 571-574]. Məşhur Goğb (Qulp) kəndi və eyni adlı duz mədəni burada yerləşirdi. Bu kənd artıq mahal mərkəz çevrilmişdi [200, 35-36].

Səədli mahalı.* İrəvan xanlığının ən kiçik mahalı sayılan Səədli xanlığın

* "Səədli" qədim Uirk tayfalarından birinin adıdır. Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan ərazisində onlarca "Səədli" adlı yaşayış məntəqələri var. Bütün bu yaşayış məntəqələri eyni adlı türk tayfasının

qərb qurtaracağında yerləşirdi. Arpaçay mahalı iki hissəyə ayıraraq Araz çayına qovuşurdu. Səədli mahalı şimadan Talın, qərbdən Osmanlı dövləti, cənubdan Dərəkənd - Parçenis, şərqdən isə Sərdarabad mahalı ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Səədli mahalına məxsus 14 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 5-nin artıq dağıldığını, qeyd edir [95, 444, 513, 575-576]. Məz buna görə də C.Bornoutyan, əsasən, Səədli tayfasının yaşadığı Səədli mahalının mərkəzi Xeyribəyli olmaqla 9 kəndi əhatə etdiyini qeyd edir [200, 36J].

Talın mahalı. İrəvan əyalətinin şimal-qərbində Alagöz dağı ilə Arpaçay arasında yerləşirdi. Bu mahal şimaldan Şörəyel, qərbdən onu Qars paşalığından ayıran Arpaçayla, cənubdan Sərdarabad və Səədli mahalları ilə, şərqdən isə Seyidli-Axsaxlı mahalı ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Talın mahalına məxsus 47 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 27-nin artıq dağıldığını qeyd edir [95, 444, 513-514, 575-576]. C.Bornoutyan Talın mahalı əhalisinin çox olmadığını və yararlı 20 kəndin olduğunu qeyd edir. Mahalın mərkəzi Talından keçən ticarət yolu Tiflis vasitəsilə Qara dənizə və Rusiyaya gədirdi [200. 36]. Məşhur Talın karvansarası burada yerləşirdi [Bax: şəkil 9].

Seyidli-Axsaxlı mahalı. **İki tayfanın adından götürülmüş mahal Talın mahalı sərhədlərindən başlayaraq Alagöz dağının cənub və şərq ətəkləri ilə Abaran mahalına qədər əraziləri əhatə edirdi. Şimal-dan Abaran, qərbdən Talın, cənub-qərbdən az bir hissəsi Sərdarabad-şərqdən isə tamamilə Qərbibasars mahalı ilə həmsərhəd idi [95, 444]. Mərkəzi Uşi (Üşü) olan bu mahal cəmi 20 kənddən ibarət idi. Bunlardan 11 kənd Seyidli tayfasına, 9 kənd isə Axsaxlı tayfasına məxsus idi. Burada dağıdılmış kənd qeydə alınmayıb [95, 575-200. 36].

Sədarabad mahalı. Bu mahal İrəvan xanlığının ən böyük mahalından biri idi. Sərdarabad mahalı Araz çayının şimal sahillərində, Sürməli mahalının qarşısında yerləşirdi. Mahal şimaldan Talın, qərbdən Səədli, cənubdan onu Sürməli mahalından ayıran Araz çayı, şərqdən isə Zəngibasars və Qərbibasars mahalları ilə həmsərhəd idi. İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacarın göstərişi ilə yaradılan bu mahalda Hüseynqulu xan Qacarın göstərişi ilə 1810-cu ilə yaxın məşhur Sərdarabad qalası tikildi. Hüseynqulu xan Qacar burada yaşayırdı [95, 255]. Mərkəzi Sərdarabad şəhər-qalası olan bu mahalda 30 kənd qeydə alınmışdır. Bu kəndlərdən 8-i dağıdılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar bu mahalda yaşayan ermənilər məhz Rusiya işğalından sonra buraya əsasən Bayazid paşalığından köçürülənlər idi

yadigarlarıdır. XVII əsrə aid mənbədə Səədin ölkəsi kimi qeyd olunur [34, 90, 193, 485 və s.].

** Seyidli — Axsaxlı mahalının adının birinci hissəsi — "Seyidli" sözü qədim Səədli tayfasının adı ilə bağlıdır. Hətta erməni mənşəli Qərb tarixçisi C.Bornoutyan da öz əsərində bu sözü Səədli şəklində yazmışdır [bax: 200, 36]. Mahalın adının ikinci hissəsindəki "Axsaxlı" sözü "axsaq" "topal" mənasında deyil. Bu ad Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələri və yer adlarında qorunub saxlanılan qədim Sak tayfalarının adı ilə bağlıdır və əvvəllər "Ağsaxlı" kimi işlənmişdir. Məsələn-Şəki - Saki, Zakatala - Sak talası, Axsaxlı — Ağ Saklı, Orsak (Arsak) — ər Sak və s. Bundan əlavə, həmin söz Axcax-Ağacəri qədim Azərbaycan Qacar tayfalarının adı ilə də bağlı ola bilər İrəvan bölgəsinin qədimdən Ağcaqayunlu Qacarların vətəni olmasını mənbələrin məlumatları təsdiq edir.

[95, 444.514,579-584].

Qərbibasar (Körpübasar) mahalı. Bu mahal şimaldan Seyidli-Axsaxlı mahalı, qərbdən Sərdarabad, cənubdan Zəngibasar, şərqdən onu Qırxbulaq mahalından ayıran Zəngi çayı ilə, şimal-şərqdən isə qismən Dərəçiçək mahalı ilə həmsərhəd idi. Gərnı çayı ilə suvarılan bütün torpaqlar bu mahala daxil idi. Qərbibasar mahalında 49 kənd qeyd alınmışdır. Bu kəndlərdən 9-u dağıdılmışdı. [95,445,514,583-588]. Abaransu, Qərbi çayı və Araz çaylarının qolu mərkəzi Əstərək olan Qərbibasar mahalını su ilə təmin edirdi. C.Bornoutyana görə, xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri və erməni katolikosluğunun dini mərkəzi Üçkilə bu mahalda yerləşirdi. [200,37]. Lakin mənbələrin təsvirlərində İrəvan şəhəri heç bir mahala təbə olmayan müstəqil inzibati ərazi kimi təqdim olunur [bax: bölmənin sonu, xəritə 1, 3].

Abaran* mahalı. İrəvan xanlığının şimal qurtaracağında yerləşən Abaran mahalına böyük Alagöz dağlarından şimala və şimal-şərqə doğru uzanan torpaqlar, Alagöz və Pəmbək dağları arasındakı ərazilər daxil idi. Mahal yüksəklikdə yerləşən torpaqları əhatə edərək Abaransu çayının sahilində yerləşirdi. Abaran mahalı şimaldan Pəmbək, şimal-qərbdən Şörəyel, cənubdan Seyidli-Axsaxlı, şərqdən isə Dərəçiçək mahalları ilə həmsərhəd idi. İ.Şopen Abaran mahalına məxsus 61 kənd qeyd almışdır və bu kəndlərdən 22-nin artıq dağıldığını qeyd edir [95, 445, 514-515, 587-591]. Mahalın ərazisinin, demək olar ki, daimi sakinləri az idi. Bura Gürcüstanla sərhəddə yerləşdiyindən zaman-zaman işğalçılara qarşı hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilirdi. Mahalın 39 kəndində Böyük Çobanqara tayfası yaşayırdı. Mərkəzi Baş Abaran idi [200, 37].

Dərəçiçək mahalı. Dərəçiçək mahalı gözəl iqliminə görə digər mahallardan seçilirdi. Mahal Göyçə gölündən başlayaraq Zəngi çayı və Misgənsu** mənsəbindən Alapars kəndinə qədər uzanan dərədən ibarət idi. Dərəçiçək mahalı şimaldan Pəmbək, qərbdən Abaran, cənubdan Qırxbulaq, şərqdən Göyçə gölünün qərbində yerləşən torpaqlarla həmsərhəd idi. İ.Şopen burada qeyd aldığı 53 kənddən 16-nın dağıdılmış olduğunu yazır [95,445,515-116,591-596]. Mülayim iqlimə malik olan bu mahal İrəvan xanlığı əyanlarının yayda dincəldiyi yer idi. 37 kəndi əhatə edən Dərəçiçək mahalının mərkəzi Dərəçiçək və Bijni idi. Mahalın suya olan tələbatını Misgənsu və Zəngi çayları ödəyirdi [200,37].

Göyçə* mahalı. İrəvan xanlığının şimal-şərq hissəsində yerləşən ən böyük

* Abaran, Aparan və ya Avaran — hər üç toponim Azərbaycan türkcəsindədir. Abaran forması daha qədimdir və ümumtürk dillərinə məxsusdur. Şimali Qafqazın Kuban əyalətində Abaran adlı çayın olması məlumdur [bax: 171, 1]. Abaran qədim türk mənşəli tayfanın adıdır. İrəvan xanlığında Baş Abaran kəndi və Abaransu adlı çay da vardı. Avaran isə erkan orta əsr hu" mənşəli avarların adı ilə bağlıdır [bax: 110, 96-97].

** Misgənsu çayının adı XIX əsrə aid rusdilli mənbədə Mixxana çayı kimi təqdim olunur [bax: 95, 445].

* Göyçə, Göyçə gölü 1918-ci ildə Qərbibasarda — keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Göyçə gölünün adı 1930-cu ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib "Sevan" adlandırılmışdır.

mahalı Göyçə idi. Bu mahal Göycə gölü hövzəsindəki Azərbaycan torpaqlarının əksər hissəsini (qərb torpaqları Dərəçiçək mahalının ərazisinə düşürdü - red.) əhatə edirdi. Mahal şimaldan Şəməddil sultanlığı, Gəncə xanlığı, şimal-qərbdən Dərəçiçək mahalı, qərbdən Qırxbulaq və Gərnibasar mahalları, cənub-qərbdən Vedibasar mahalı, cənubdan Naxçıvan xanlığı, şərqdən isə Qarabağ xanlığı ilə həmsərhəd idi. Ərazisinin böyük olmasına baxmayaraq, müharibə meydanı olduğu üçün əhalisi az idi. İ.Şopen Göyçə mahalına məxsus 126 kənd qeydə almışdır və bu kəndlərdən 67-nin dağıldığını və onların çoxunun adlarının artıq unudulduğunu qeyd edir. Mahalın yalnız 59 kəndində yaşayış qeydə alınmışdı [95, 446, 515-517, 595-600]. Əhalisi əsasən maldarlıqla məşğul olan bu mahalın mərkəzi Kəvər** idi [L200, 37].

Hər bir mahal ayrılıqda bir inzibati vahid idi. Mahalların idarəsi ilə iri torpaq sahiblərindən təyin olunan mahal bəyləri və ya naibləri məşğul olurdu. Qeyd olunduğu kimi, bu vəzifə irsi olsa da, hər dəfə xan tərəfindən yenidən təsdiq edilirdi.

İrəvan xanları mahal bəylərini adətən qeyri-müəyyən müddətə təyin edirdi. Lakin onlar əlverişli şəraitdən və xanlıqda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edərək zaman keçdikcə idarə etdikləri mahalları öz irsi mülklərinə çevirirdilər [50, 81; 214, 35].

Mahal bəyləri üzərinə əsasən inzibati və polis vəzifələri qoyulurdu. Onlar mahallarda qayda-qanunun qorunmasına və yolların abad vəziyyətdə saxlanmasına nəzarət edirdilər. Mahal bəyləri tabeliklərində olan kəndlərdə mübahisəli məsələləri və münaqişələri həll edir, bu barədə müvafiq qərarlar qəbul edirdilər. bundan əlavə, mahal bəyləri yüngül cəzalarla bağlı məhkəmə hökmü də verə bilirdilər [50.] 82; 214, 35-36].

Gürcü knyazı II İraklinin İrəvan xanlığına qarşı apardığı müharibələr nəticəsində xanlığın kəndlərinin çoxu dağılmış vəziyyətdə idi. İ.Şopenin hesablamalarına görə, XIX əsrin birinci rübündə İrəvan xanlığında olan 831 kənddən 310-u talan olunmuş və sakinləri tərəfindən tərk edilmişdi [95,510-517].

İrəvan xanlığının idarə olunmasında məhkəmə sistemi mühüm yer tuturdu. Bu sahədə şəriət məhkəməsi başlıca rol oynayırdı. Bununla yanaşı, xanın Özünün də müstəsna məhkəmə hüquqları vardı. Bəzi məhkəmə funksiyalarını mahal bəyləri və naiblər yerinə yetirirdilər.

Bütün mülki və cinayət işlərinə ya xan məhkəməsi, ya da şəriət məhkəməsi baxırdı. Cinayətkarlar "Quran"ın prinsipləri və ya hədisləri əsasında mühakimə olunurdular. Xırda münaqişələrin çoxuna icma münisifləri baxırdı. Kənd ağsaqqallarından ibarət icma məhkəmələri yerli adətlər əsasında hərəkət edir, mübahisə edən tərəfləri barışdırmağa çalışırdılar. İcma məhkəməsinin qərarından

** C.Bornoutyan digər erməni tədqiqatçıları kimi. "Kəvər" toponimini saxtalaşdıraraq ermənicə "Avan" (qəsəbə) sözü ilə eynilədirsə də, bu kəndin 1829-cu ildə Bayaziddən köçürülən ermənilərlə məskunlaşdırıldığını və Nor Bayazid adlandırıldığını gizlədə bilmir [200,37-38].

razı qalmayan tərəf mahal hakiminə müraciət edə bilirdi. Mahal hakiminin qərarı qəti idi [50,82].

İdarəçilik sistemi: Azərbaycanın başqa xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da idarəçilik monarxiya sistemi əsasında həyata keçirilirdi. Xanlığın başında qeyri-məhdud hakimiyyətə malik xan dururdu. Bütün hakimiyyət-qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti xanın əlində cəmlənmişdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 13].

Xan ölkənin bütün inzibati, hərbi və hüquqi idarəetmə sahələrini öz əlində saxlayırdı. Onun ölkənin taleyi ilə bağlı olan ən mühüm məsələlər barədə təkbaşına qərar çıxarmaq hüququ vardı. Xan ittiham edilən bütün şəxsləri mühakimə etmək, cərimələmək, fiziki cəza vermək və hətta ölüm hökmü çıxarmaq hüququna da malik idi. Və bu hökm dərhal yerinə yetirilirdi.

İrəvan xanlığının idarəçilik sistemi, demək olar ki, digər Azərbaycan xanlıqlarındakı kimi idi. Belə ki, İrəvan xanının yanında da divan və ya xan şurası fəaliyyət göstərirdi. Divan və xan şurasının üzvləri mühüm dövlət vəzifələrində olan şəxslər idi. Hər iki orqan məşvərətçi rol oynayırdı. İrəvan xanlığının idarə olunmasında saray məmurları mühüm rol oynayırdı. Vəzir böyük səlahiyyətlərə malik idi. Xan sarayında vəzirdən başqa sərkərali (maliyyə işlərinə baxan), eşikağası (xanın şəxsi təsərrüfatını idarə edən), sandıq ağası (xəzinədar), anbarağası, qalabəyi, mühasib bəy və digər vəzifələr* də var idi. Hərbi iş isə xanın özü rəhbərlik edirdi [95, 451-452; 214, 38].

Maliyyə fəaliyyətinin əsasını pul sisteminin yaradılması, onun tənzimlənməsi, vergilərin toplanması təşkil edirdi. Bu sahədə naib, yasovul, kəndxudalar, xüsusi olaraq xan tərəfindən təyin olunan sərkərlər əsas rol oynayırdılar. Məhsulla alınan vergilərin yığılması ilə dağçılar məşğul olurdu. Mühafizə xidməti xanın buyruqlarının vaxtında yerinə yetirilməsini təmin edir, ölkədə qayda-qanun yaradılmasında mühüm rol oynayırdı.

Xan hakimiyyətinin əsas dayağı ordu idi. Qoşunun əsas hissəsi qeyri-nizami olub maafilər və elatlardan təşkil olunurdu. Bununla yanaşı, digər Azərbaycan xanlıqları kimi, İrəvan xanlığının da daimi hərbi qüvvəsi vardı. Mühəribələr zamanı qoşunun daimi hissəsi yerli silahlı qüvvələr hesabına artırılırdı.

İrəvan xanlığı qoşunlarının sayı barədə müxtəlif məlumatlar vardır. Mənbələrin məlumatlarında İrəvan xanlığının hərbi əməliyyatlar zamanı 2000 əsgər çıxara bilməsi qeyd olunur [69, 122, 127]. İrəvan xanlığının hərbi imkanları ilə daha yaxından məlumatı olan rus polkovniki S. Burnaşev isə yazır ki, xan döyüş meydanına 5000 nəfərə ibarət qoşun çıxara bilirdi [214, 38-39].

XVIII əsrin ikinci yarısında İrəvan şəhəri Azərbaycanın ən iri şəhərlərindən və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Xan öz ailəsi və xidmətçiləri

* Maraqlıdır ki, erməni müəllifi A.R. Qriqoryan İrəvan xanlığının idarəçilik sistemindəki bütün bu vəzifələrin adlarını erməni dilinə tərcümə etməmiş, Azərbaycan dilində olduğu kimi vermişdir.

ilə birlikdə burada yaşayırdı. İrəvan şəhərini xan tərəfindən təyin olunan kələntər və qalabəyi idarə edirdi. Yasovullar, onbaşılar, fərxaşlar onlara tabe idi.

Beləliklə, Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, İrəvan xanlığında da idarə sistemi bütövlükdə xanın qeyri-məhdud hakimiyyətinin qorunmasına, onun iradəsinin sözsüz yerinə yetirilməsinə xidmət edirdi.

Cədvəl 1

Rusiya işğalından əvvəlki dövrdə İrəvan xanlığının mahalları

No	Mahalların adı	Mahalların mərkəzi
1	Qırxbulaq	Kənəkir
2	Zəngibasar	Uluxanlı
3	Gərnibasar	Qəmərli
4	Vedibasar	Dəvəli
5	Şərur	Əngicə
6	Sürməli	İğdir
7	Dərakənd — Parçenis	Goğb (Qulp)
8	Səadli	Xeyribəyli
9	Talın	Talın
10	Seyidli-Axsaxli (Səidli)	Uşi (Üşü)
11	Sərdarabad	Sərdarabad
12	Qərbibasar (Körpübasar)	Əştərək
13	Abaran	Baş Abaran
14	Dərəçiçək	Dərəçiçək
15	Göycə	Kəvər*

Mənbələr:

Шонен Н.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.441-446.

Bournoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in conjunction with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.35-38.

* Erməni müəllifləri "Kəvər" toponimini erməniləşdirərək "Avan" (mahal, dairə, nahiyə) "Qavar" kimi təqdim edirlər. "Kəvər" toponimi Xəzərlərin "Kəbər" tayfasının adı götürülmüşdür [bax: 110,292]. 1829-cu ildə bura Türkiyənin Bayazid bölgəsindən köçürülən ermənilər yerləşdirildikdən sonra ermənicə Nor Bayazid (1850-ci ildən isə Novo Bayazid) adlandırılmışdır. 1959-cu ildə isə ermənilər tərəfindən tamamilə dəyişdirilərək F idlandırılmışdır.

Cədvəl 2

Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış məscidlər*

No	məscidin adı	yerləşdiyi ərazi	əlavə məlumatlar
1	2	3	4
1	Məhəmməd xan məscidi	İçəri şəhər	
2	Abbas Mirzə məscidi	İçəri şəhər	
3	Zal xan məscidi	Bayır şəhər	Məscid XVII əsrdə İrəvan (Çuxursəd) bəylərbəyi olmuş Zal xanın (1679-1688) adı ilə bağlıdır.
4	Hacı Novruzəli bəy məscidi	Bayır şəhər	
5	Hacı Hüseynəli xan məscidi və ya Göy məscid	Bayır şəhər	Göy məscid adı ilə məşhur olması onun kərpicinin göy rəngli kaşı ilə üzlənməsi ilə bağlıdır. 1760-1768-ci illərdə İrəvan xanı Hacı Hüseynəli xan Qacar (1759-1783) tərəfindən inşa edilən bu məscid həyatında fəvvarəli daş çarhovuzun və ətrafında sıx kölgəli ağacların olması ilə seçilirdi.
6	Hacı İmamverdi məscidi	Bayır şəhər	
7	Hacı Cəfər bəy və ya Hacı Nəsrulla bəy məscidi	Bayır şəhər, Dəmirbulaq məhəlləsində	

*Dövrün mənbələrində İrəvan şəhərində məscidlərin daha çox olması və Rusiya işğalından sonra dağılması haqqında məlumat vardır. Erməni mənşəli Amerika tədqiqatçısı C.Bornoutyan İrəvan şəhərində cəmi 4 dağıdılmış məscid olduğunu, I.Şopen isə məscidlərin çoxunun dağıldığını qeyd edir.

1	2	3	4
8	Sərtib xan məscidi	Bayır şəhər	
9	Şəhər məscidi	Bayır şəhər	
10	Təpəbaşı məscidi	Bayır şəhər	
11	Körpübulaq məscidi	Bayır şəhər	Körpübulaq məscidinin adı rusedilli mənbədə (Kerpi Kulaq) şəklində verilmişdir [bax: SMOMPK, vip.I, xəritə].

Mənbələr:

1. ОРВЗ, ч.IV, СПб., 1836, с.290-291.
2. Шонен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.468, 687.
3. SMOMPK, вып.I, Тифлис, 1881, (kitabın arxasına əlavə olunmuş xəritə).
4. Lynch H.F.W., Armenia, Travels and Studies, 2 vol. 1901, s.280.
5. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.205.

Cədvəl 3

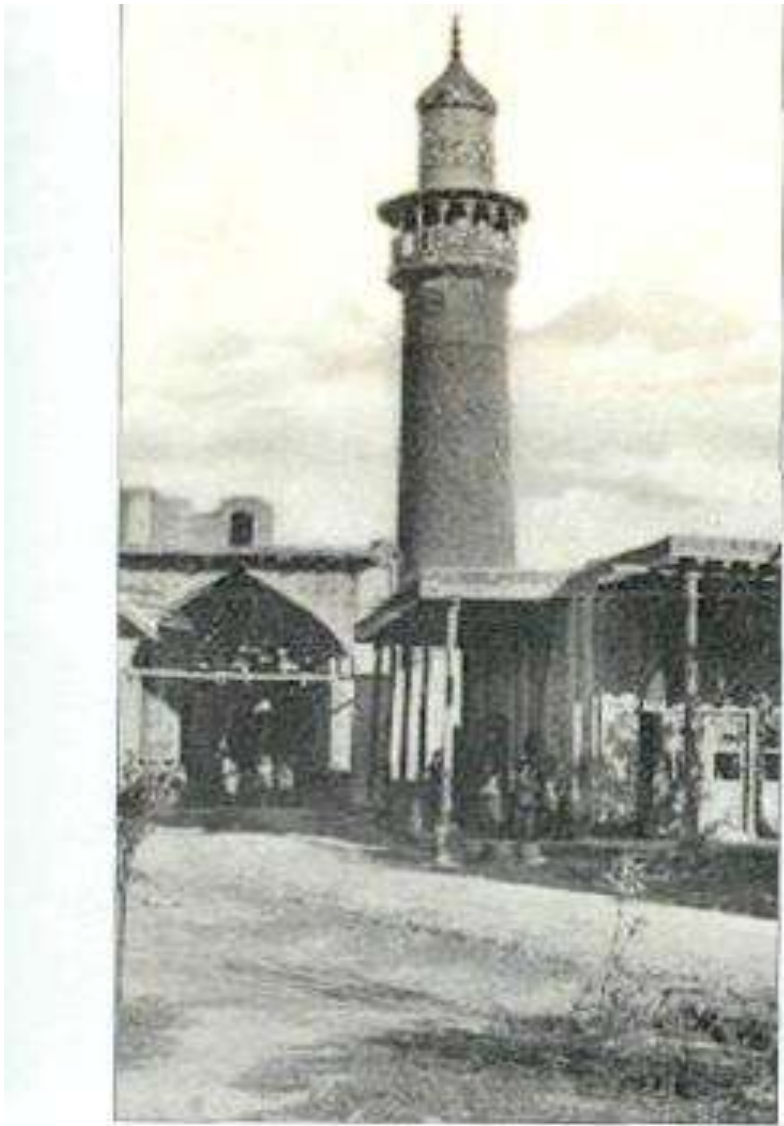
Rusiya işğalından sonra İrəvan şəhərində qeydə alınmış hamamlar*

Nö	hamamın adı	yerləşdiyi ərazi	əlavə məlumatlar
1	Şəhər (Marbf) hamamı	İçəri şəhərdə (qalada)	Bu hamam xüsusi günlərdə qadınlar üçün işləyirdi
2	Şeyxülislam hamamı	Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsində	
3	Zalı xan hamamı	Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsində	
4	Mehdi bəy hamamı	Şəhri (Əski şəhər) məhəlləsində	
5	Hacı Bəyim hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
6	Şeyxülislam hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
7	Hacıəli hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
8	Hacı Fətəli (Cəfər və ya Qafar) hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
9	Kərim bəy hamamı	Təpəbaşı məhəlləsində	
10	Həsənəli (və yaxud Cəfər bəy) hamamı	Dəmirbulaq məhəlləsində	

Mənbələr:

1. OPB3 «IV. СПб., 1836, с.290-291.
2. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.469.
3. Bourmoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.206.

* Bütün hamamlar müsəlman və karvansaralara məxsus idi. 1836-cı il məlumatına görə, bu hamamlardan 9-u ictimai idi.

Şakil 1.

Göy məscidin minarəsi. İrəvan şəhəri

Mənbə: Lynch H.F.B., Armenia, Travels and Studies, vol. 2, 1901, p. 213

Şəkil 4.

İrəvan qalasının Zəngi çayından görünüşü

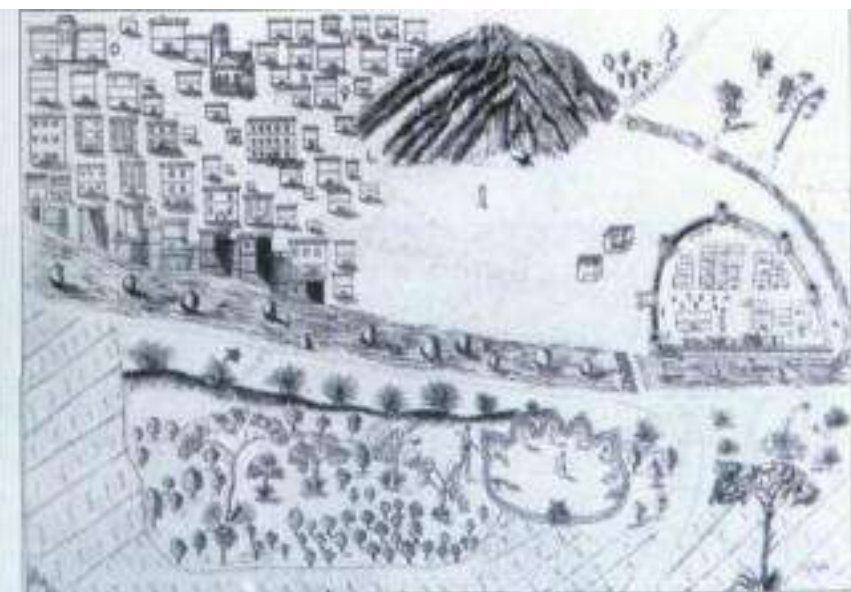
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, М., 1968, с.66

Şəkil 5.

İrəvan şəhərinin Dörəkənd məhəlləsinin ümumi görünüşü

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, М., 1968, с.75

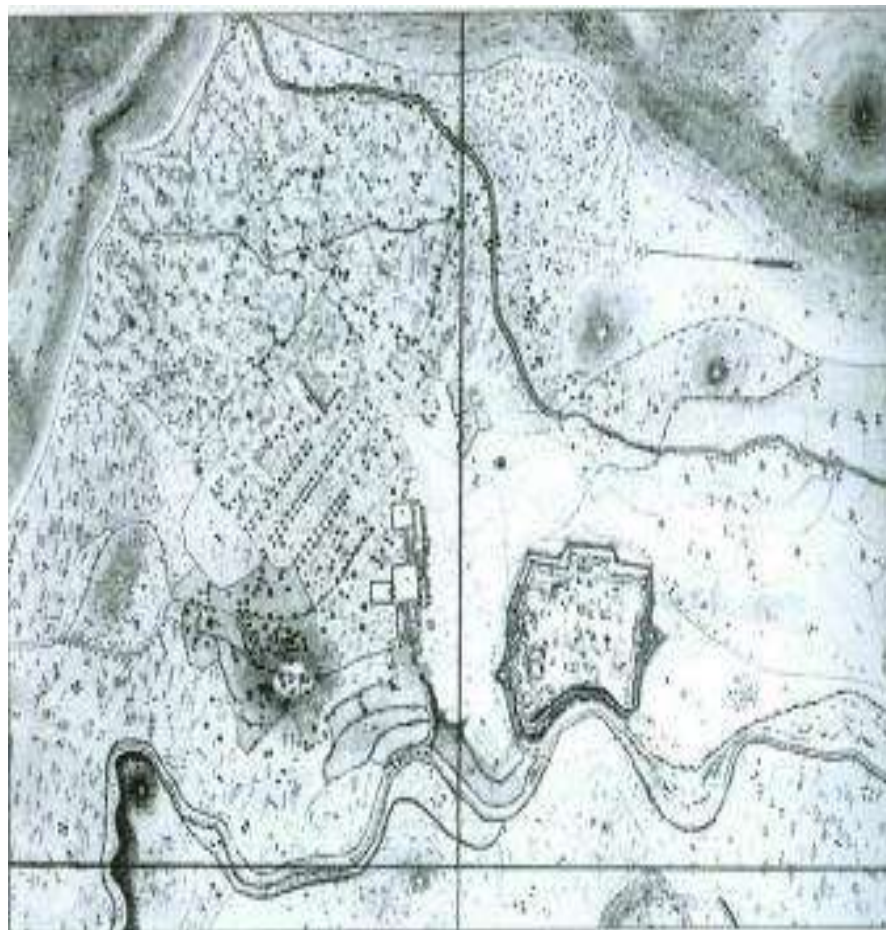
Şakil 6.

Fransız səyyahı Tavernyeyə görə İrəvan şəhərinin görünüşü, 1655-ci il
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.62.

Şakil 7.

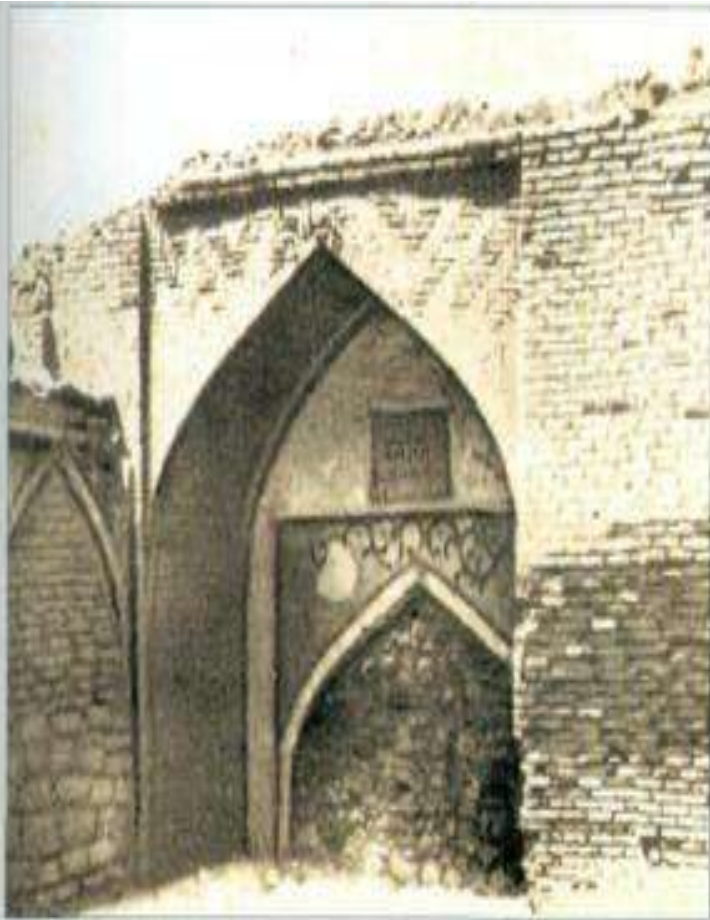
Fransız səyyahı Şardənə görə İrəvan şəhərinin görünüşü, 1672-ci il
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.62.

Şəkil 8.

İrəvan şəhərinin planı. 1837-ci il

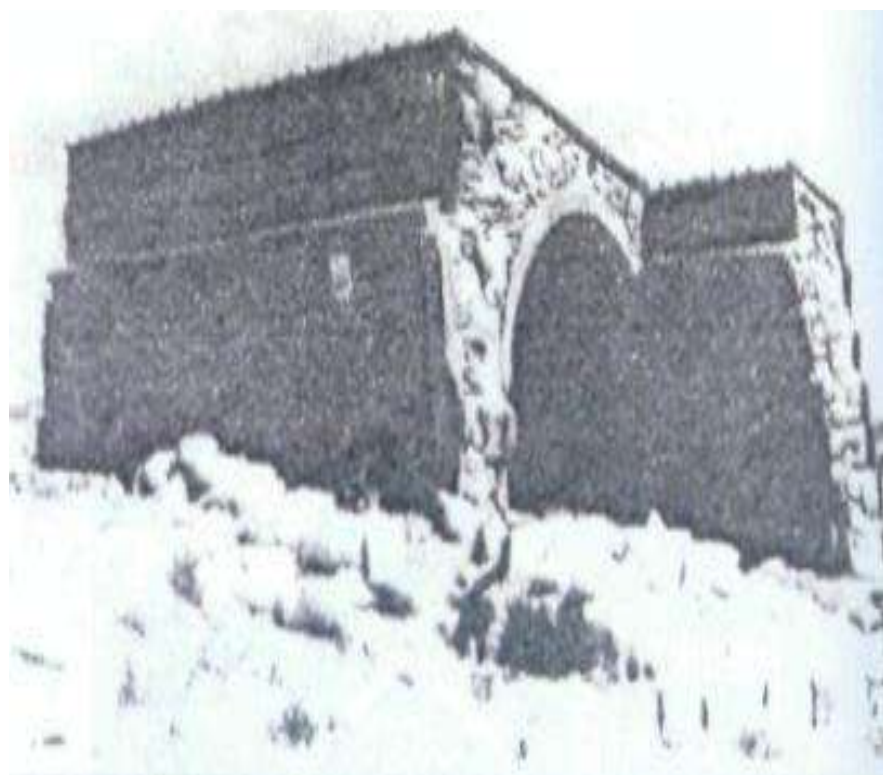
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968. с.76

Şəkil 9.

İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinə məxsus hamam. Giriş portalı

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с.71

Şəkil 10.

Azərbaycan türklərinə məxsus Talm karvansarası

Mənbə: Кириллова Ю. Армения открытый музей. М., 1969 с.143

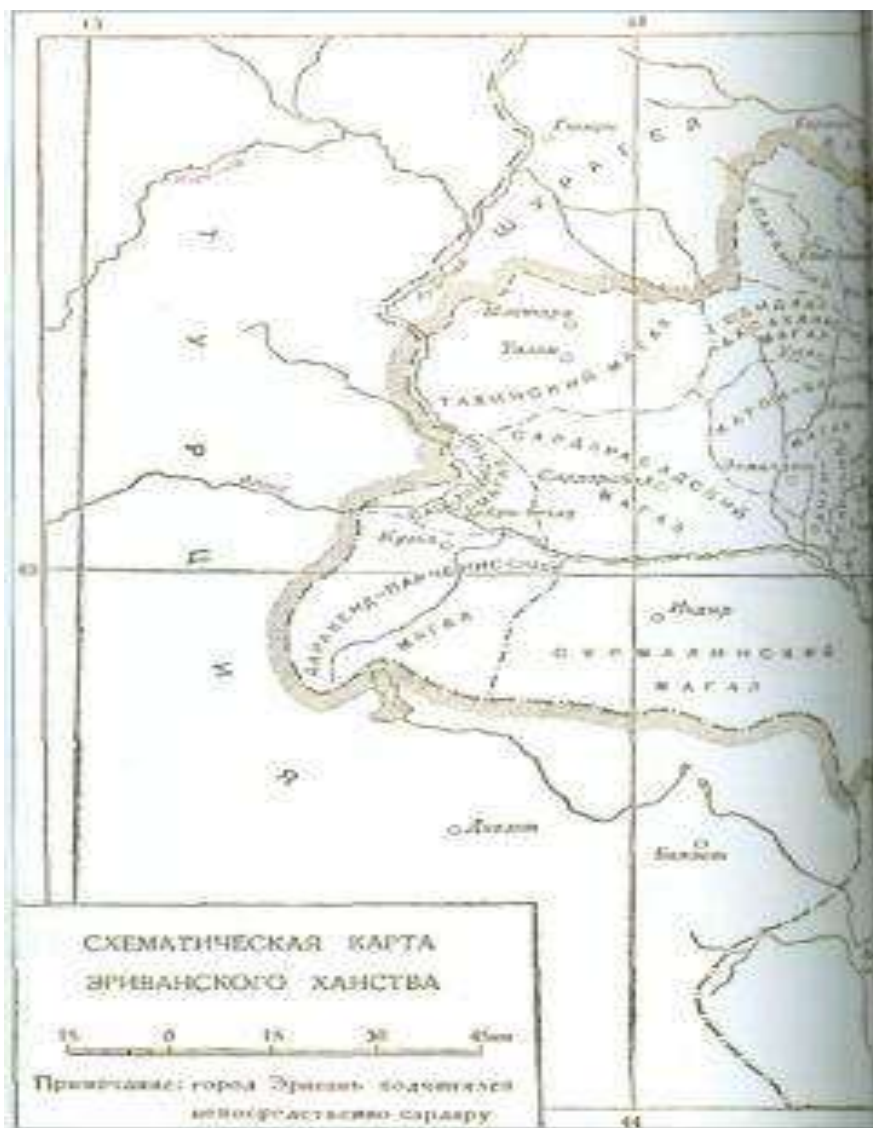

Şəkil 11.

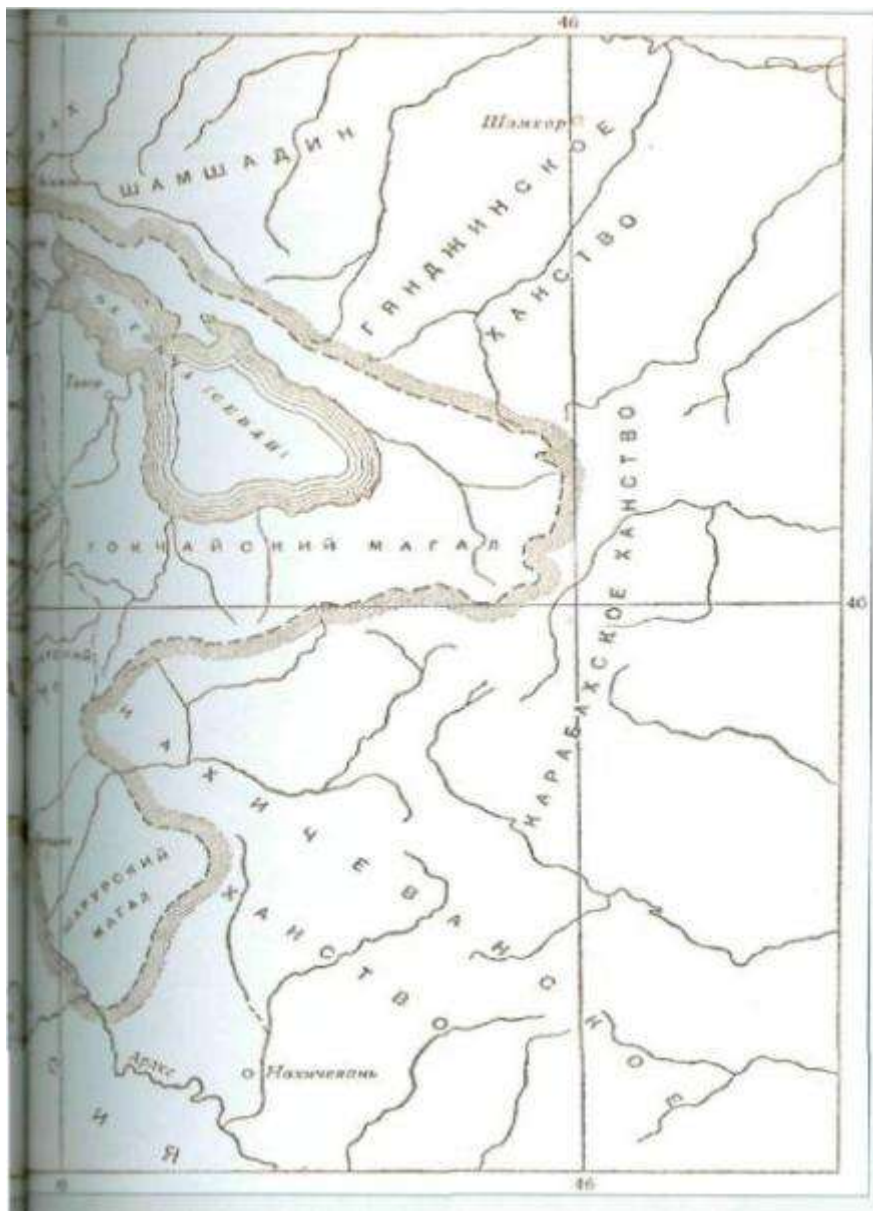
İrəvan şəhərinin Zəngi çayından görünüşü.

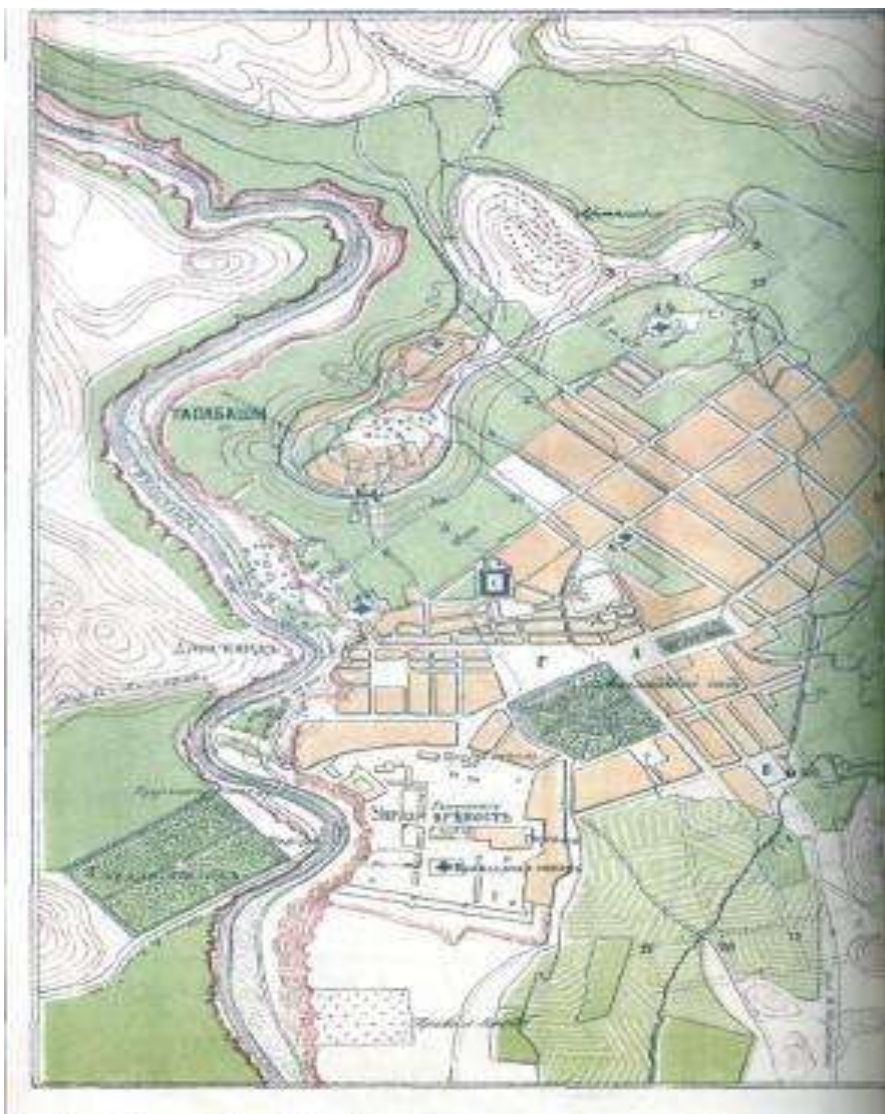
Минба: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с географическими)

Книги I-V, СПб., 1904

Харита 1. Ерван ханлигинин схем-харитаси
 Мамбо; Григорян Э.Т. Присоединение Восточной Армении к
 России и началу XIX в. Москва, 1959, с.143.

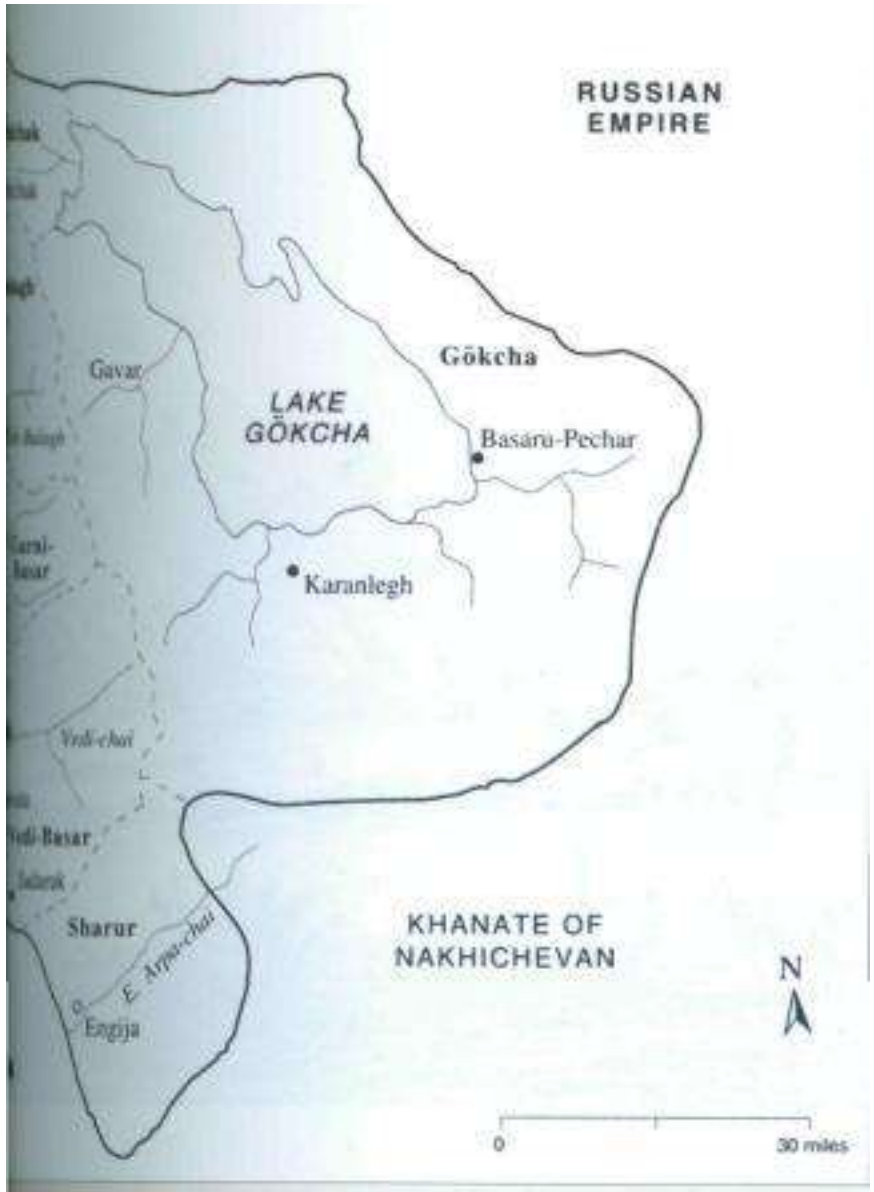

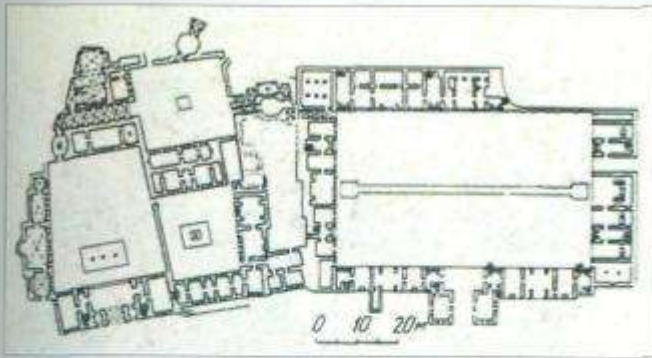
Քարտ 2. Իրևան քաղաքի պլանը.
Մասնա: ՇՄՈՄՈՒԿ, մաս I, Երևան, 1981

Xəritə 3. İrəvan xanlığının inzibati xəritəsi, 1820-ci il
Manké: Bournoutian C.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 34.

Şəkil 10.

İrəvan xanları sarayının planı

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ерван. М., 1068, с. 66

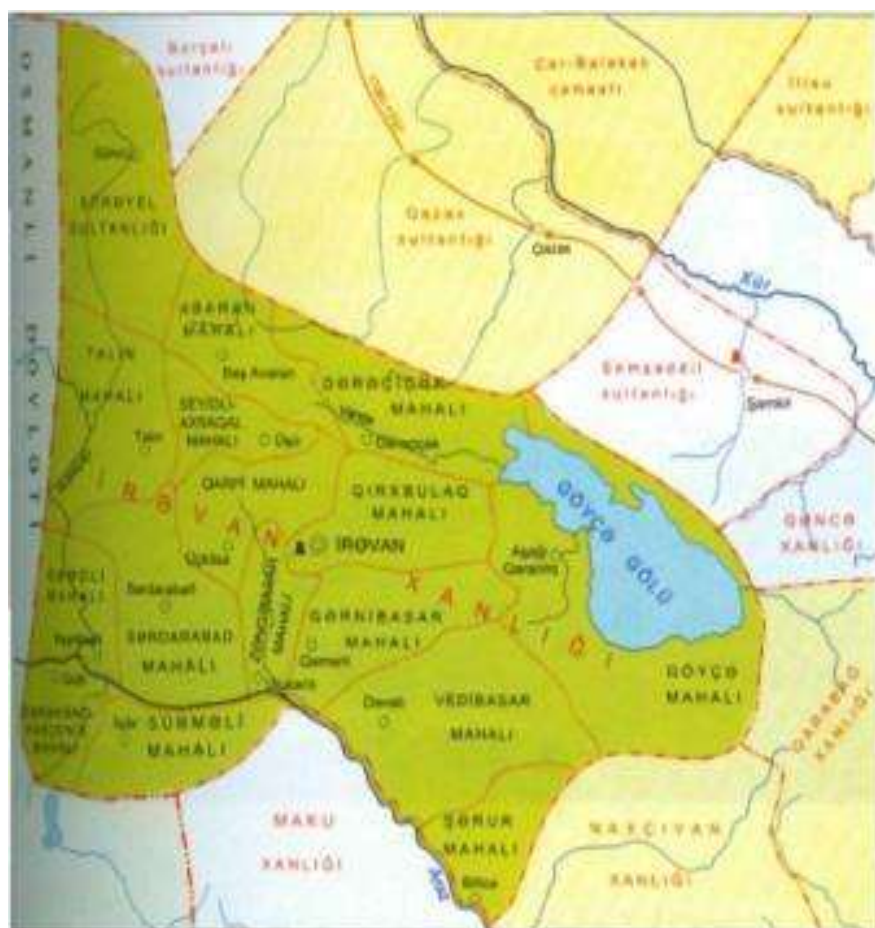
Şəkil 11.

İrəvan qalası, Xan sarayı içərisində xanın iğamətgahı

Mənbə: Kiyasi С., Bozyel I. Armenian Acts of Cultural Terrorism.
Ankara, 1997, p. 46

Şəkil 14. İrəvan şəhərində Azərbaycan türklərinə məxsus karvansara
Rəssam, general-mayor Qriqori Qaqarinin (1811-1893) çəkdiyi şəkil

Xarita 4. İrəvan xanlığı XVIII əsrin ikinci yarısında
Mənbə: Azərbaycan tarixi atlası. Bakı, 2007, s.34

Şəkil 15. Zəngi çayı sahilindən İrəvan qalasının görünüşü
Uzaqdan Ağrı dağı görünür.
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

Mədəniyyət

İrəvan xanlığının ərazisində, xüsusən də xanlığın mərkəzi İrəvan şəhərində kiçik fasilələrlə dağdıcı müharibələr baş versə də, elm və mədəniyyət daim inkişaf etmişdir. İrəvan xanlığının ərazisində tarixin yaddaşına çevrilmiş yüzlərlə maddi-mədəniyyət, memarlıq və incəsənət abidələri - məscidlər, türbələr, epiqrafik abidələr, qoç heykəlləri, təsviri və dekorativ tətbiqi sənət nümunələri olmuşdur. İrəvandakı Əlyazmalar İnstitutunda - Matenadaranda saxlanılan yüzlərlə əlyazma İrəvan xanlığının mövcud olduğu dövrə aiddir.

İrəvan xanlığının ərazisindəki maddi-mədəniyyət və memarlıq abidələri, o dövrün mədəniyyəti və incəsənəti, habelə təhsil sistemi barədə fransız səyyahlarından Jan Tavernye və Jan Şardənin, Rusiyanın həmin ərazini işğalından sonra isə İ.Şopenin, ingilis səyyahı H.Linçin əsərlərində kifayət qədər məlumat verilmişdir. XIX əsrin əvvəllərindəkə sırf türk - azərbaycanlı yurdu olan İrəvan xanlığının ərazisində maddi-mədəniyyət abidələrinin hamısı Rusiya imperiyası tərəfindən XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İrəvan xanlığının ərazisinə kütləvi surətdə köçürülən ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış və yer üzündən silinmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 35, 36, 37, 38, 39, 40]. Bununla belə, ilk mənbələr və ayrı-ayrı tədqiqat əsərləri İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş maddi-mədəniyyət abidələri, habelə incəsənət, maarif və ədəbi mühit haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verir.

Elm və təhsil. İrəvan xanlığının ərazisində təhsil sistemi haqqında ən dolğun məlumat xanlığın Rusiya tərəfindən işğalından sonra həmin ərazidə kameral siyahıyaalma keçirən rus tarixçi-statistiki İ.Şopenin "Erməni vilayətinin Rusiyaya birləşdirilməsi dövrünün tarixi yaddaşı" əsərində verilmişdir. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, İrəvan xanlığının ərazisindəki təhsil sistemi Azərbaycanın digər xanlıqlarındakı təhsil sisteminin analoqu olmuşdur [95, 901-911].

İ.Şopenin yazdığına görə, İrəvan xanlığının ərazisində təhsillə, əsasən din xadimləri məşğul olurdu. Hər bir məscidin nəzdində böyük və yaxud kiçik mədrəsə fəaliyyət göstərirdi. Aşağı siniflərdə müəllimlər müdərris, yuxarı siniflərdə isə vaiz adlandırılırdılar. Mədrəsələrdə geniş, dərslər otaqları ilə yanaşı, tələbələrin yaşadığı kiçik otaqlar - hücrələr olurdu. Bəzi məscidlərdə adlı-sanlı müctəhidlər dərslər deyirdilər ki, onları dinləmək üçün ölkənin hər yerindən dinləyicilər gəlirdi. İrəvan xanlığının süqutu ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 200 şagird təhsil alırdı [95,901-911].

İ.Şopenin məlumatına görə, müsəlman alimləri bütün elmləri üç əsas sahəyə bölürdülər: Əl-ərəbiət, Əl-şəruə və Əl-hakimə. Birinci sahəyə əsasən ərəb dilinin qaydaları, tarix və "Quran"ın oxunması daxil idi. İkinci sahəyə "Quran"ın təfsiri, hadisələrin öyrənilməsi, dini hüququn əsaslarının öyrənilməsi daxil idi.

Üçüncü sahəyə isə məntiqin, riyaziyyatın, həndəsə və astronomiyanın, tibbin və nəzəri fəlsəfənin öyrənilməsi daxil idi. İrəvanda gənclərin əksəriyyəti Şərqi böyük şairləri Nizaminin, Rudəkinin, Firdovsinin, Caminin, Hafizinin. Sədinin və digərlərinin şeirlərini əzbərdən söyləyərdilər. İrəvan şairlərindən biri öz şeirlərini elə avazla oxuyarmış ki, onu Mirzə Əndəlif (Mirzə Bülbül) deyər çağırırmışlar [95, 903]. İstər məktəblərdə, istərsə də mədrəsələrdə hüsn-xəttə xüsusi diqqət yetirilirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində məktəb və mədrəsələrdən başqa fərdi tədris növü də mövcud idi. Xanın və yaxud sərdarın, əyanların və tacir uşaqlarının təhsili ilə onların evində ayrıca müəllimlər məşğul olurdu.

İ.Şopenin verdiyi məlumatlara görə, məktəblərdə tədris olunan fənlərə, xüsusən də "Quran"a və şəriətə aid kitabların nüsxələrinə hər bir müsəlmanın evində, Özü də hərəsindən bir neçə nüsxə rast gəlmək olar. Onun yazdığına görə, ermənilər kitab sarıdan kasıbdırlar. Yalnız bəzi varlı ermənilərin evlərində "İncil"ə və yaxud hansısa kitabə rast gəlmək olar [95,917]. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, İrəvan şəhəri xanlıqlar dövründə Azərbaycanın inkişaf etmiş elm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Müsəlmanlardan fərqli olaraq, gəlmə ermənilərdə elm və təhsil inkişaf etməmişdi.

Epiqrafik abidələr. XVIII əsr epiqrafik abidələrinə memarlıq abidələri, məzar daşları, saxsı, metal, taxta və s. bərk materialdan düzəldilmiş məişət əşyaları üzərində rast gəlinir. Həmin kitabələr İrəvan xanlığı ərazisində mövcud olmuş müxtəlif formalı sənəduqə, başdaşı. sinədaşı, at və qoç heykəlli məzar daşları, karvansara, hamam, mədrəsə, qala divarları və s. üzərində qoyulmuş lövhələrdə əks olunmuşdur. İlk mənbələrdən və epiqrafik abidələrdən məlum olur ki, İrəvan xanlığı ərazisində bir sıra tikinti işləri aparılmış, İrəvanda Sərdar (xan) sarayı, imarətlər, İrəvan və Sərdarabad qalaları tikilmişdir. Həmin qalalarda karvansaralar, məscidlər, hamamlar, bazarlar və s. inşa edilmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 24,25].

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş Azərbaycan-türk memarlıq abidələrindən bugünüməzə gəlib çatanı İrəvan yaxınlığındakı Cəfərabad (ermənistan SSR Ali Sovetinin 04.04.1946-cı il tarixli fərmanı ilə Arqavand adlandırılmışdır) kəndindəki türbədir. Həmin türbənin üzərindəki kitabəni tədqiq edən görkəmli alim Məşədixanım Nemət bu barədə yazır ki, Cəfərabad türbəsi buraların keçmişindən söhbət açan yeganə tarixi abidə və sənət əsəridir [Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı Bakı, Elm, 1987, s.40-41 L95,917]. Yerli tuf daşdan inşa edilmiş onikiüzlü, hündürlüyü 12 metr, içəridən diametri 5 metr olan məqbərə orta əsrlər Şərq memarlıq üslubu ilə bəzədilmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 1,2]. Məqbərə Qaraqoyunlu əmiri Əmir Səədin oğlu, İrəvan çuxurunun hakimi Pir Hüseyn tərəfindən atasının qəbri üzərində 1414-cü ildə ucaldılmışdır. Məqbərənin günbəzinin altında 50 sm enində friz üzərində nəsx xətti ilə məqbərənin kim tərəfindən inşa etdirildiyi qeyd edilmiş və "Quran"dən ayələr həkk olunmuşdur. Erməni tarixçisi A.Papazyanın yazdığına görə, yerli sakinlər məlumat vermişlər ki,

Əmir Səəd sülaləsinə məxsus məqbərədən başqa, həmin ərazidə nisbətən kiçik həcmdə günbəzvari daha iki məqbərə olmuşdur ki, sonradan ermənilər tərəfindən sökülən həmin məqbərələrin daşlarından yaxınlıqdakı tikililərdə istifa də edilmişdir [Папазян А.Арабская надпись на гробнице туркменских Эмиров в селе Аргаванд. Журнал «Ближний и средний Восток». Сб. статей памяти Б.И.Заходера, Москва, 1961, с. 68-75].

Epigrafiq abidələrə həmçinin məzar daşlarına həkk olunmuş yazılar - epitafiyalar da daxildir. Epitafiyalarda dəfn olunmuş şəxsin adı, ölüm tarixi və ictimai vəziyyəti haqqında məlumat verilir. Mərhumun başdaşında və sinədaşında adətən onun peşəsi və yaxud məşğuliyyəti ilə bağlı təsvirlər həkk olunurdu. Gözəl nəsx xətti, qabartma üsulu ilə həkk olunmuş kilabələrin əksəriyyəti nəbat ornament motivləri ilə əhatələnirdi. Bütün kitabələrdə islami naxışlar həkk olunurdu. Məsələn, Gümrü yaxınlığındakı bir azərbaycanlı-türk qəbiristanlığındakı başdaşlarının yuxarı hissəsi üçkünc və yaxud qövsvəri düzəldilmişdir. Şəkildə görüldüyü kimi, öndəki başdaşı üzərində iki dairəvi altılıcaqli ulduz həkk olunmuş, onlann üstündə isə ayıraçəkilmışdir. Dairələrin altındakı üfüqi çərçivədə Quran ayəsi həkk olunmuşdur. Həmin çərçivənin altında düzbucaqli zolaq qabardılmışdır ki, hərri qılınca bənzəyir, həm də "həyat ağacı" simvolunu ifadə edir. Həmin qəbiristanlıqda dairəvi günbəzli məqbərə də mövcud olmuşdur. [Ахундов Д.А.Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана, Баку, 1968, с. 250-251; bax: bölmənin sonu, şəkil 41. Lakin İrəvan xanlığının qədim ərazisində, eləcə də niüasir Ermənistan Respublikasının ərazisində bütün qəbiristanlıqlar erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və yerlə yeksan edilmişdir. Müsəlman qəbiristanlıqlarının üzərində evlər tikilmiş və yaxud onlar əkin sahələrinə çevrilmişdir.

Memarlıq və incəsənət. Bir sıra yazılı qaynaqlar İrəvan xanlığının ərazisində, xüsusən də İrəvan şəhərində yüzlərlə memarlıq abidəsinin mövcudluğunu və xalq - dekorativ sənətinin geniş rəvac tapdığını təsdiq edir. Xanlıqlar dövrünün əsas cəhətlərindən biri iqamətgahların və onun müvafiq istehkamı kimi saray komplekslərinin yaradılması zərurəti olmuşdur. Şəhər ətrafında və xanlıq ərazisində müdafiə sistemlərinin inşası da mühüm idi. İbadət yerlərinin inşasında məscidlərin tikilməsi əsas yer tuturdu [107,481] İrəvan şəhərində şəxsi yaşayış evlərinin xüsusi memarlıq üsulu ilə tikilməsinə xüsusi önəm verilir [bax: bölmənin sonu, şəkil 27, 28].

İrəvan xanlığının ərazisində müdafiə məqsədilə tikilmiş, lakin memarlıq kompleksi kimi tarixə daxil olan İrəvan və Sərdarabad qalalarından bu gün əsər-ələmət qalmamışdır. Şah İsmayılın göstərişi ilə 1510-1517-ci illərdə tikilən İrəvan qalası aramsız müharibələr nəticəsində dəfələrlə dağıdılsa da, sərdarlar və xanlar tərəfindən yenidən bərpa olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasının ruslar tərəfindən işğalından sonra, tərtib edilən plana görə, qala təxminən kvadrat formasında (790 x 850 m) olmuş, 7 hektar sahəni əhatə etmişdir. İkiçərgəli qala

divarlarının uzunluğu 4,5 km olmuşdur. Xarici divarının hündürlüyü 10,5-12 m olan qala divarları ərazini şimal-Şərq, cənub-şərq və cənub-qərb tərəfdən əhatə edirmiş. Ərazinin digər tərəfi isə sıldırımli Zəngi çayına söykənirmiş. Qala divarlarının bir-biri ilə məsafəsi 36-42 m təşkil etmişdir.

Həm xarici, həm də daxili müdafiə divarları kifayət qədər qalın olan qala divarlarında yarımdairəvi qüllələr tikilmişdir. Qüllələrdə atəş üçün təqribən 2450 mazğal olmuşdur. Müdafiə divarları boyunca 53 top yerləşdirilmiş İrəvan qalasının Təbriz və Şirvan darvazaları olmuşdur. Qala divarlarının xarici konturu boyunca torpaq səngər qazılmışdır və həmin çuxur Gedər çayının suyu ilə doldurulmuş [bax: bölmənin sonu, şəkil 5,6].

1672-1673-cü illərdə İrəvanda olmuş Jan Şardən qeyd etmişdir ki, ancaq təmizqanlı səfəvilərin yaşadığı İrəvan qalasında daha 2 məscid və hamam olmuşdur [10,21-22]. Dövrünün möhtəşəm tikilisi olan İrəvan qalası və qalanın içərisindəki memarlıq abidələri hazırda yer üzündən silinmişdir. Şardən İrəvan qalasından bir top qülləsi məsafədə qədim bir türbə olduğunu, lakin onun nə vaxt tikildiyini öyrənmə bilmədiyini qeyd etmişdir [10,21-22]. Erməni tədqiqatçıları həmin türbənin Atabəylərin Naxçıvandakı memarlıq abidəsinə bənzədiyini qeyd edirlər. Türbənin Şardon tərəfindən çəkilmiş rəsminə abidəni arxasında minarələri göylərə uçan iki əzəmətli məscid təsvir olunmuşdur. Təsvir olunan memarlıq abidəsi də XIX əsrin əvvəllərində yer üzündən silinmişdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 3].

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olan memarlıq tikililərindən biri də Sərdarabad qalası idi. 1815-1817-ci illərdə İrəvan xanı Hüseynqulu xan tərəfindən inşa etdirilən bu möhtəşəm qala kvadrat şəkildə idi. Fransız mühəndislərinin iştirakı ilə tikilən Sərdarabad qalasının ikiqat divarı, möhkəm qüllələri və darvazası var idi. Rus rəssamı Qriqori Qaqarin 1840-cı ildə yağlı boya ilə çəkdiyi şəkildə Sərdarabad qalasının önündə döyüş mənzərəsini əks etdirmişdir [bax: bölmə 8, şəkil 4].

Bu möhtəşəm qalanı da erməni vandalları yer üzündən silmişlər. Avropa səyyahları Kerr-Porter, Ceyms Morier, Monpere, Kameron, Linç və başqaları müxtəlif vaxtlarda İrəvanda olmuş, Xan sarayını, onun Güzgülü salonunu, qaladakı və şəhərdəki məscidləri, hovuz və hamamları, Zəngi çayından enib keçən yeraltı mərmər pilləkənli yolu öz əsərlərində təsvir etmişlər.

Mülki memarlıq nümunələrindən ən diqqətçəkəni *Sərdar sarayı*, yaxud *Xan sarayı* olmuşdur. Şardən Sərdar sarayının qalada, Zəngi çayının sahilindəki uçurumun kənarında tikildiyini və yay aylarında çox xoş təəssürat bağışladığını yazır. Yeni Xan sarayı Hüseynəli xanın hakimiyyəti dövründə (1764-1783) görkəmli Azərbaycan memarı Mirzə Cəfər Xoylu tərəfindən inşa edilmişdir. Sarayın əsas hissəsi olan *Güzgülü salon* və *Yay köşkü* 1791-ci ildə Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd xan tərəfindən əlavə etdirilmiş və beləliklə, bina memarlıq baxımından monumental saray binası kimi təkmilləşmiş və tamamlanmışdır

[Kərimov Kərim. "İrəvan sərdarının sarayı", "Yeni fikir" qəzeti, 18 oktyabr 1995-ci il, № 5]. 1837-ci ildə Sərdar sarayının tərtib edilmiş mükəmməl planına əsasən, sarayın 1 hektar ərazini tutduğu aydın olur. Saray qala kompleksinin şimal-qərb hissəsində yerləşirmiş və qaladan saraya qapı açılmış. Bir-birinə bitişik olan və uzun fasada malik saray və hərəmxana vahid memarlıq kompozisiyası təşkil etmiş. Hərəmxana sarayla kiçik dəhlizlə birləşirdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 7, 8, 9, 10, 11].

Saray kompleksinin özü bir neçə saraydan ibarət olmuşdur. Rəsmi tədbirlər üçün nəzərdə tutulmuş ən böyük ikimərtəbəli saray trapesiya (ölçüləri **36x35x31x25m**) formasında olmuşdur. Sarayın ortasında şahın təntənəli qarşılınması üçün böyük eyvan olmuşdur. Eyvanın qurtaracağında Zəngi çayına açılan və rəngli şüşələrlə bəzədilmiş, şəkəllərlə ayrılan yataq yerləri - taxçalar düzəldilmişdi. Hazırda İrəvanda tarix muzeyində saxlanılan taxçanın döşəməsində müalicəvi xüsusiyyətli damarlı aqıq daşlarından (oniks) ulduzvari hovuz düzəldilibmiş. Bundan əlavə, həmin saraya bitişik daha iki saray — biri yaşayış hissəsi, digəri yardımçı bina olmuşdur.

İkimərtəbəli düzbucaqlı formada tikilən hərəmxana cənub-qərb tərəfdən saraya bitişik olmuşdur və tikilinin ortasında çimmək üçün böyük hovuz düzəldilibmiş.

Saray kompleksinə həmçinin məscid və hamam da daxil idi. Mozaika və mərmər plitələrlə bəzədilmiş hamamın içində böyük hovuz olmuşdur. Şərq memarlığının bu möhtəşəm incisi XX əsrin əvvəllərində erməni vandalları tərəfindən yer üzündən silinmişdir.

1880-ci ildə İrəvana gələn rus arxeoloqu Praskovya Uvarova yazırdı: "Möhtəşəm qaladan qalan yalnız sərdarın Şərq üslubunda tikilmiş güzgüsü, bəzəyi, zövqü, səriştəsi ilə insanı valeh edən salondur. Bu salon bəzəkli-düzəkli çay qutusuna bənzəyir. İlahi, sini - xonça kimi bəzəkli imarələri necə yerlə yeksan ediblər! Əsrlər boyu ucaldılmış abidələri yer üzündən silmək, yox etmək üçün gör nə qədər səy sərf etməli olmuşlar?!" [J21, 57JJ.

Həmin dövrdə təsviri incəsənətin ən geniş yayılmış və inkişaf etmiş sahəsi memarlıq abidələrində öz əksini tapmış divarüstü boyakarlıq olmuşdur. Avropa səyyahlarını və rəssamlarını valeh edən, tərif dolu təəssüratlarını yazmağa vadar edən də sərdar sarayının memarlığından daha çox onun zəngin bədii tərtibatı, divarları bəzəyən portret və süjetli kompozisiyalardan ibarət monumental boyakarlıq əsərləri olmuşdur.

İrəvan Xan sarayının daxili tərtibatı haqqındakı yazılar, 1828-ci ildə rus rəssamı akademik V.Maşkovun, 1840-cı illərdə arxeoloq alim və rəssam Q.Qaqarinin, XIX əsrin 60-cı illərində fotoqraf D.Yermakovun, əsrin sonunda ingilis səyyahı H.Linçin bilavasitə naturadan çəkdiqləri rəsm əsərləri və fotolar sarayın bədii tərtibatı, divar rəsmlərinin məzmunu, forma və üslubu, professional sənətkarlıq və estetik xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir.

Sarayın Güzgülsalonu və Yay köşkünün divarlarını bəzəyən ilkin rəsmlərin müəllifi bəlli deyil. Dekorativ və süjetli divar rəsmləri həmin dövrdə mövcud olmuş kanonlara və ənənəyə əsaslanır. Bir qayda olaraq, divarların pəndədən yuxarı səthində tağlarda və tağlararası pənnolarda həndəsi və stilizə edilmiş nəbati motivlərdən ibarət dekorativ kompozisiyalar, gül və çiçəklərin, heyvan və quşların canlı, real təsvirləri verilmişdir [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

Sarayın bədii tərtibatının əsasını portret təsvirləri və çoxfiqurlu süjetli kompozisiyalar təşkil edirdi [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

H.Linc İrəvan xan sarayının Güzgülü salonunu belə təsvir edir: "Şəbəkəli tağların saysız-hesabsız güzgüləri ətrafa büllur kimi şölə saçır. Salonun tavanı başdan-başa bəzəyə qər q olmuşdur. Tavanın aşağısı bolluca nəbati naxışlarla bəzənib ki, bunlar da əsasən süsən və qızıl güllərdən ibarətdir" [101,216].

Güzgülü salonu dərin çatma tağlı formada olan ön divarında ornamental pənnolara tavan arasında qalan zolaqda oxşar və eynibicimli çərçivə daxilində Fətəli şahın, onun oğlu Abbas Mirzənin, Trəvan xanı Hüseynqulu xanın və qardaşı Həsən xanın, qəhrəman Fərəməzin, Rüstəm Zalın, onun oğlu Zöhrabın, habelə bir qadının portretləri təsvir olunmuşdur [101, 217; 215,181].

1827-1828-ci illərdə rus ordusunun İrəvana hücumunda iştirak edən V.Maşkovun çəkdiyi rəsmdə Fətəli şahla Abbas Mirzənin portretləri arasında izdihamlı ov səhnəsi təsvir olunmuşdur [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

XIX əsrin 50-ci illərində baxımsızlıq üzündən yararsız hala düşən, nəmişlikdən divar rəsmləri korlanan, karniz və tavanın güzgüləri qopub tökülən Xan sarayında qismən də olsa bərpa işləri aparılmışdır. Bərpa işlərini Azərbaycan dəzgah boyakarlığının banisi Mirzə Qədim İrəvani (1825-1875) həyata keçirmişdir. Xüsusi rəssamlıq təhsili almayan M.Q.İrəvani bu sənəti bədii oyma ustası olan atasından öyrənmişdi. Yaradıcılığının ilk dövrlərində dekorativ sənətlə məşğul olmuş, bir sıra portretlər - "Süvari", "Rəqqasə", "Dərviş" (Azərbaycan İncəsənət Muzeyi) və s. yaratmışdır. İrəvan sərdarının sarayındakı pənnoları və süjetli kompozisiyaları bərpa etmiş, sarayın Güzgülü salonunda yağlı boya ilə bir neçə monumental portret (Fətəli şah, Abbas Mirzə və s.) çəkmişdir. Onun 1860-70-ci illərdə yaratdığı "Vəcihulla Mirzə", "Molla", "Ayaq üstə dayanmış qadın", "Oturmuş qadın", "Gənc oğlan" rəsmləri Azərbaycan İncəsənət Muzeyində, "Mah Tələt" Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində, "Çiçəklər və quşlar" Sankt-Peterburqda Ermitajda saxlanılır [ASE VI, Bakı, 1980, s. 517-518; bax: bölmənin sonu, şəkil 12, 13].

Sarayın bərpadan əvvəlki və sonrakı tərtibatına aid əyani materialın müqayisəli təhlili göstərir ki, divar rəsmlərinin ancaq bir hissəsi - portretlər və dekorativ pənnolar bərpa edilmişdi. Ov, döyüş və məhəbbət səhnələrini bərpa etmək mümkün olmadığından, onların yerində yeni ornamental-dekorativ pənnolar çəkilmişdi. Portrelləri bərpa edərkən M.Q.İrəvani iş mexaniki yanaşmamış, yeni

texniki vasitələrlə, əvvəlkilərdən fərqlənən yeni əsərlər yaratmışdır. Böyük ölçülü kətan üzərində yağlı boyalarla işlənib sonradan divara yapışdırılmış bu əsərlər, əslində, realist monumental boyakarlığın ilkin nümunələri idi. Məhz buna görədir ki, bu əsərlər yüksək qiymətləndirilir və "Asiya boyakarlığının ən yüksək nümunəsi" hesab edilir [Bax: Kərim Kərimov. Göstərilən məqalə].

Özlərini dünyanın "mədəni xalqı" kimi qələmə verməyə çalışan ermənilər Şərqi nadir sənət incisi olan Sərdar sarayını da 1918-ci ildə yerlə - yeksan etmişlər.

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş məscidlərin hər biri nadir memarlıq nümunəsi idi. Tədqiqatlar göstərir ki, islami dəyərlərin həyat normasına çevrildiyi İrəvan şəhərində Şah İsmayılın omri ilə 1510-cu ildə möhtəşəm məscid ucaldılmışdır. Məscidin geniş həyəti, çarhovuzu, hündür minarəsi olmuşdur. Şah İsmayıl məscidi kimi tanınan bu məscidin içərisinə ermənilər 1918-ci ildə azərbaycanlıları doldurmuş, üstlərinə neft tökərək yandırmışlar [113,449].

İrəvanda müsəlman abidələrini tədqiq edən Azərbaycan arxeoloqu İsa Əzimbəyov 1929-cu ildə dərc etdirdiyi məqaləsində qeyd edir ki, o, Sərdar sarayının yaxınlığında Şah Abbasın fərmanı ilə tikilən məscidi görmüşdür. Yarıuçuq vəziyyətdə olan məscidin həyətidəki mədrəsədə bir neçə qaçqın ailəsi yaşayırdı. O, məscidin üzərindəki aşağıdakı misranı çətinliklə oxuduğunu yazır:

"Zəmanə Şah Abas cənnətməkan,

Əz u kəşt abad mulke-cahan" [Известия Азкомистариса, выпуск 4, 1929, səh. 299]. M.Əzimbəyov həmin ərazidə Şah Abbas məscidindən daha qədim birməscidin olduğunu da yazır. Şah Xudabəndə tərəfindən inşa etdirilən həmin məscid onun adı ilə adlandırılmışdır. Bişmiş qırmızı kərpicdən tikilən həmin məscidin üzərindəki kitabədə onun 1685-ci ildə Şah Süleyman Səfəvi dövründə təmir edildiyi göstərilmişdir [Известия Азкомистариса, выпуск 4, 1929, səh. 299].

Rusiya imperiyasının İrəvan xanlığını işğal etməsi ərəfəsində təkcə İrəvan şəhərində 8 məscid mövcud olmuşdur. Şopenin verdiyi məlumatlara görə, həmin məscidlərdən 2-si qalanan içərisində, 6-sı - Zal xan, Novruzəli xan, Sərtip xan, Hüseyinli xan, Hacı İnamverdi, Hacı Cəfər bəy məscidləri isə qaladan bayırda yerləşirdi [95,468]. Məscidlərin içərisində ən möhtəşəmi və Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Hüseyinli xan məscidi, yaxud Göy məscid idi. Divarları göy rəngli kaşı ilə üzləndiyi üçün bu məscid Göy məscid adlanırdı. İrəvandakı mərkəzi örtülü bazarı üzbəüz yerləşən həmin məscid 1760-1768-ci illərdə Hüseyinli xanın hakimiyyəti dövründə inşa edilmişdir. Göy məscid öz kompozisiyası və əsas ibadət xanasının formasına görə 1616-cı ildə Şah Abbas dövründə Gəncədə inşa edilən Cümə məscidinə bənzəyirdi. Onun ölçüləri 97,2x66 m idi. Məscidin həyətidə fəvvarəli daş hovuz tikilmiş, ətrafına sıx kölgəli ağaclar əkilmişdi. Həmin məscidi ermənilər 1988-ci ildə yandırmışlar. Son vaxtlar onun yerində miqyasca ən dəfə kiçik bir məscid inşa etmiş, adını da "Fars məscidi"

qoymuşlar.

Qədim İrəvandakı Zal xan, yaxud şəhər məscidi (inşa edildiyi tarix məlum deyil) və Novruzəli xan məscidi bir-birinə bənzəyirdi və Göy məsciddən kiçik idi. Digər üç məscid isə XVII-XVIII əsrlərdə inşa edilmişdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 13,14,15,16, 17, 18, 19, 20. 21].

Rəcəb paşa məscidi 1725-ci ildə, Abbas Mirzə məscidi isə Hüseynqulu xanın dövründə - XIX əsrin əvvəllərində inşa edilmişdi. İkimərtəbəli binası və çoxlu hücrələri olan Zal xan məscidi indiki İrəvan mehmanxanasının yaxınlığında yerləşirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra məscidin təyinatı dəyişdirilmişdir. Hazırda həmin binada Rəssamlar evinin sərgi salonu yerləşir.

XX əsrin birinci yarısındanək İrəvanda bir neçə məscid fəaliyyət göstərmişdir. Abbasqulu xanın tikdirdiyi Təpəbaşı məscidi, İrəvan qadınlar klubunun yaxınlığında yerləşən Əsəd ağanın tikdirdiyi məscid, Kərpübulaq məscidi ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzündən silinmişdir. Hacı Müzəffər ağanın tikdirdiyi Çətirlə məscid isə 1988-ci ildə yandırılaraq məhv edilmişdir [113, 452; bax: bölmənin sonu, şəkil 23].

Əvvəllər yəhudi sinaqoqu olmuş, XIX əsrin sonlarında ermənilər tərəfindən pulla alınmış və "erməni kilsəsi"nə çevrilmiş memarlıq abidəsi bu gün də Bakının mərkəzində qorunub saxlanıldığı halda, XX əsrin əvvəllərində İrəvanda mövcud olmuş 8 Azərbaycan məscidinin hamısı erməni vandalları tərəfindən yerlə - yeksan edilmişdir.

İrəvan şəhərində hər biri nadir memarlıq abidəsi olan 8 hamam mövcud olmuşdur. Erməni müəlliflərin yazdıqlarına görə, bu hamamların hamısının salonları Şərq üslubunda tikilmiş, hər birinin günbəzi olmuş və yuxandan işıqlandırılmışdır. Bişmiş kərpiclə və əhəng məhsulu ilə hörülmüş hamamların hamısı hazırda dağıdılmış J.Şopen isə hamamların adlarını belə vermişdir: 1. Şəhər (Şəhri) hamamı; 2. Şeyxülislam hamamı; 3. Mehdi bəy hamamı; 4. Hacı Bəyim hamamı; 5. Təpəbaşı hamamı; 6. Hacı Əli hamamı; 7. Hacı Fətəli hamamı; 8. Kərim bəy hamamı [95, 469].

İrəvan xanlığı dövründən bugünədək külli miqdarda dekorativ-tətbiqi incəsənət nümunələri, o cümlədən daş və ağac üzərində bədii oyma, döymə metal məmulatı, xalçalar, saxsı qablar və naxıştəkmələr qorunub saxlanılmışdır. Təəssüf ki, bu cür sənət nümunələrinin böyük əksəriyyəti hazırda Ermənistan Respublikasının ərazisində mövcud olan muzeylərdə və digər saxlanan yerlərdə "ermənilərə məxsus" sənət nümunələri kimi nümayiş etdirilir. İrəvan xanlığında dekorativ incəsənət növləri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tuturdu. Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksionerlərinin malına çevrilmişdir. Bu gün "Yerevan xalçası", adı altında dünya bazarlarına çıxarılan xalçaları azərbaycanlı ilmə ustaları toxumuşlar. Xalça, kilim, palaz, şəddə və s. toxumaq tarixən qoyunçuluqla məşğul olmayan ermənilərin milli

mentalitetinə yad xüsusiyyətdir [bax: bölmənin sonu, şəkil 29, 30].

Bu gün İrəvanda qədim əlyazmalar institutunda - Matenadaranda İrəvan xanlığı dövrünə aid yüzrlər əlyazma, basma naxışlı kitablar saxlanılır. İrəvanın özündə boyakarlıqla məşğul olan məhəllə olmuşdur. Həmin məhəllə Şiləçi məhəlləsi adlanırdı. Boyaq bitkilərindən alınan al-əlvən rənglərlə basma naxışlı parçalar istehsal edilirdi [bax: bölmənin sonu, şəkil 31, 32, 33].

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də bədii tikmədir. İrəvan xanlığı dövrünün bədii tikmə nümunələrindən 2-si hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvan qalası rus qoşunları tərəfindən işğal edildiyi zaman İrəvan xanlığının 4 bayrağı rus qoşunlarının əlinə keçmişdi. [177,361]. Sonralar bu bayraqlar Qafqaz Hərb Tarixi Muzeyində saxlanılırdı. Bu bayraqlardan 2-si 1924-cü ildə indiki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə verilmişdir. 461 və 473 №-li inventarlar adı altında saxlanılan bayraqlar bədii tikmə sənətinin nadir nümunələri hesab olunur. Burada yalnız bayraqlardan birinin təsvirini verəcəyik. İrəvan sərdarına məxsus üçkünc bayrağın qumaş hissəsinin ölçüləri **145x261x217** sm-dir. Tünd qırmızı mahud parçadan hazırlanmışdır. Bayrağın yuxarı enli hissəsində şir və günəş (şiri-xurşid) təsvirləri qurama üsulu ilə tikilmişdir. Sarıya çalan, açıq qəhvəyi rəngli quramadan hazırlanmış şir yandan təsvir olunmuş, quyruğu belinə qatlanmış, sağ qabaq pəncəsi qaldırılmışdır. Şirin gözləri qara və sarı, dişləri, dili və qaynaqları sarı sapla tikilmişdir. Şirin arxasından yarım dairə formasında çıxan insan sifəli günəş sarı mahud parçadan hazırlanıb. Günəşin burnu və qaşları qara, gözləri isə qara və sarı saplardan tikilmişdir. Mavi parçadan olan günəşin şüaları açıq qəhvəyi ipək saplara bayrağın qumaşına tikilmişdir. Şir və günəşin təsvirindən yuxarıda, ona paralel olaraq, bir birinin yanında, açıq qəhvəyi mahud parçadan iki altıguşəli kartuş quranmışdır. Şirin quyruğu yanındakı kartuşda ərəb dilində "Mən qanuna (şəriətə) uyğun hərəkət edirəm", digərində isə "Kömək Allahdandır, yaxın qələbə" sözləri təkəlduz tikməsi ilə qara ipək saplara tikilmişdir. Bayrağa müxtəlif rəngli (qəhvəyi, açıq qəhvəyi və qızılı) ipək saplardan saçaq salınmışdır. Bayraq qumaşını bayrağın sapına taxmaq üçün tikilmiş torbacıq yaşıl mahud parçadandır. Bayraq sapının yuxarı hissəsinə gümüşü saplardan toxunmuş uzun qotaz asılmışdır. Həmin bayraq 1825-26-cı illərdə (hicri 1241) hazırlanmışdır.

Mirzə Qədim İrəvaninin çəkdiyi portretlərdə də bədii tikmənin ən zəngin nümunələri öz əksini tapmışdır.

Ziyarətgahlar, qəbirüstü abidələr və müqəddəs ocaqlar. İrəvan xanlığının ərazisində xalq tərəfindən ziyarətgaha çevrilmiş çoxlu sufi, alim, şeyx, mövlana məzarları, pirlər və müqəddəs ocaqlar mövcud olmuşdur. Şopenin yazdığına görə, İrəvanda tatarlar (yəni azərbaycanlılar - red.) öz ölümlərini yaşadıkları evlərin yaxınlığında, şəhərin mərkəzindəki qəbiristanlıqda (həmin qəbiristanların hamısını ermənilər məhv etmişlər - red.), bəzi hallarda öz bağlarında, həyətlərində, hətta evin astanasında dəfn edirlər. Hər il zəvvarlar Məkkəyə və Kərbəlaya gedərkən

həmin məzarlardan sümükləri yığırdırır aparır və müqəddəslərin uyuduqları qəbiristanlıqlarda dəfn edirmişlər [95,716-717]. Bu, irəvanlıların müqəddəs yerlərə həddindən artıq bağlı olmalarından irəli gəlirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində 2 dağ Ziyarət dağı adlanırdı. Onlardan biri Göycə gölü hövzəsində, digəri isə İrəvan yaxınlığında idi [170,98]. İlin bütün fəsilərində əhali həmin dağlara ziyarətə gələr, nəzir-niyaz verər, qurban kəsərdi. İrəvan şəhərinin özündə içərisində qara daş olan pir vardı. Həmin pir Həzrət Abbas ocağı adlanırdı. Ermənilər dəfələrlə bu müqəddəs ocağı söküüb yerində nəsə tikmək istəmişdilər də, hər dəfə qəza baş vermiş, sökmək işini başa çatdırıb bilməmişdilər. Son vaxtlar çəpərə alınmış Həzrət Abbas ocağını təkcə azərbaycanlılar deyil, ermənilər də ziyarətə gələr, şam yandırardılar. İrəvan xanlığının ərazisindəki müqəddəs ocaqlardan biri də Dərələyəzin Ələyəz kəndindəki Əxi Təvəkkül məqbərəsidir. Onun qəbrini həm azərbaycanlılar, həm də ermənilər ziyarət edirdilər. 1543-cü il-də tikilmiş bu məqbərənin və onun ətrafındakı tikililərin yalnız özülləri qalmışdır [Немат М. Эпиграфические памятники Азербайджана, III cild, Bakı, 2001, s. 75; bax: bölmənin sonu, şəkil: 26].

İrəvan xanlığının ərazisində mövcud olmuş ocaqlardan biri də Miskin Abdal ocağıdır. Göycə aşıq məktəbinin banisi olan Miskin Abdal qızılbaşların rumlu soy birləşməsinə daxil olan Miskinli tayfasının ən nüfuzlu başçılarından olmuşdur. Rumlular şiəlik dini-fəlsəfi ideologiyasının yayılmasında səfəvilərin ən yaxın köməkçiləri olmuşlar. Miskin Abdalla Şah İsmayıl arasında yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur. 1470-ci ildə Göycə mahalının Sarıyaqub (bu kəndin qədim adı Siyaqut olmuşdur) kəndində anadan olan Miskin Abdal 500 ildən artıq xalqın qan yaddaşında yaşadan təkcə onun aşıq-şairliyi deyil, həm də Övliya, müqəddəs insan, Allah-Taaladan verilən haqq vergisi olmuşdur. Hər zaman qonaq-qarası, ziyarətçisi əskik olmayan, binəsislərin ümid yeri, şəfəsizlərin şəfa yeri olan bu ocaq J 988-ci ilə kimi Sarıyaqub kəndində yerləşirdi. Hazırda Miskin Abdal ocağı Goranboy rayonunun Qaradağlı kəndinə köçürülmüşdür.

Şah Sultan Hüseyn (J 694-1722) Miskin Abdal ocağına gəlmiş, onu ziyarət etmiş və "Fatihə" oxumuşdur. Şah Sultan Hüseynin fərmanı və Şah İsmayılın verdiyi tiyul sənədi, habelə Miskin Abdal nəslinin şəcərəsinin möhürlə təsdiq edilmiş orijinalı hazırda Miskin Abdal ocağında saxlanılır [bax: bölmənin sonu, şəkil 34].

Ədəbi mühit. İrəvan xanlığının ərazisində olduqca zəngin ədəbi mühit olmuşdur. Dövrümüzə gəlib çatan yazılı nümunələr kifayət qədər olmasa da, qonşu dövlətlərin arxivlərində və kitabxanalarında saxlanılan əsərlər bunu sübut edir. Rusların işğalından sonra İrəvan ədəbi mühitini Özündə əks etdirən qiymətli əlyazmaların əksəriyyəti erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir. Əsasən məscidlərdə və mədrəsələrdə saxlanılan əlyazmalar yandırılmış, bir qismi isə indiyədək Azərbaycan tədqiqatçılarının üzünə bağlı şəraitdə saxlanılır.

Xanlıqlar dövrünün bir sıra əlyazmaları XX əsrin 30-40-cı illərində (repressiyalaradək) İrəvandakı Göy məscidin kitabxanasında saxlanılırdı. Azərbaycan tədqiqatçısı İsa Əzimbəyov 1929-cu ildə dərc etdirdiyi "Tiflis, İrəvan və Naxçıvan SSR-in müsəlman kitabələri" məqaləsində yazır ki, o, İrəvandakı Göy məsciddə olarkən Hacı Mirzə Hüseynlə (1868-1938) tanış olmuşdur. Mirzə Hüseyn ağa onu olduqca zəngin kitabxana ilə tanış etmişdir. İ.Əzimbəyov həmin kitabların bir qisminin adlarını öz məqaləsində vermişdir. İrəvanda həkim ailəsində doğulan və istedadlı şərqşünas alim kimi tanınan Mirzə Hüseyn ağa Bağdadda və Nəcəfdə mükəmməl təhsil almışdı. Məqalələri Türkiyədə və İranda dərc olunmuşdu. 1938-ci ildə bir çox azərbaycanlı ziyalılar kimi, Mirzə Hüseyn ağa da represiyaya məruz qoyularaq Kaluqa şəhərinə sürgün edilir və bir qədər sonra sürgündə vəfat edir. Onun zəngin kitabxanası və əlyazmaları ermənilər tərəfindən qarət edilib yandırılmışdır [121,67,73].

Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri irəvanlı şairlər tərəfindən tərcümə edilir və ədəbi məclislərdə qiraət ustaları tərəfindən oxunurdu. İrəvanlı tərcüməkarlar haqqında ilk məlumat Məhəmməd Hüseyn İrəvaniyə aiddir. O, 1657-ci ildə Sədi Şirazinin "Gülüstən" əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Həmin tərcümə hazırda Təbrizin Mərkəzi Kitabxanasında (NQ2941) saxlanılır [121,545].

İstər xanlıqlar dövründə, istərsə də rusların işğalından sonrakı illərdə irəvanlı yazarların əsərləri xarici dövlətlərdə çap olunurdu. Bu, ilk növbədə İrəvanda mətbəənin olmaması ilə bağlı idi. Fazil İrəvaninin "Qızılgül və bülbül" adlı əsəri 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda erməni və rus dillərində, 1826-cı ildə Parisdə erməni dilində, 1832-1833-cü illərdə iki dəfə dalbadal fransız dilində, 1892-ci ildə alman dilində çap olunaraq İrəvanlı Xocens Markar Geğamyanın "orijinal əsəri" kimi erməni, rus, fransız, alman oxucularına təqdim edilmişdir. Əsəri fransız dilinə Vayye de Floribal, alman dilinə Yoze fon Hammer tərcümə etmişlər. Fransalı tədqiqatçı 1892-ci ildə məsələyə aydınlıq gətirərək bildirmişdir ki, "Qızılgül və bülbül" türk müəllifi Fazil İrəvaninin əsəridir. Xocens Markar sadəcə olaraq onu erməni və rus dillərinə tərcümə edəndən sonra "öz əsəri" kimi çap etdirmiş, dünya oxucularını çaşdırmışdır. Kitabın əsl müəllifi bəlli olduğdan sonra belə ermənilər "Qızılgül və bülbül" 1950-ci ildə yenə də erməni müəllifinin əsəri kimi Freznoda (ABŞ) çap etdirmişlər [121, 544]. Yerli müəlliflər öz əsərlərini başqa yerlərdə, başqa dillərlə yanaşı, ana dilində də çap etdirmişlər. Bu ilk təşəbbüsü Molla Hüseyn İrəvani göstərmişdir. Onun 201 səhifəlik şəkilli "Müseybnamə" kitabı 1888-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdur. Bir il sonra Təbrizdə Mirzə Ağə Əli Həkimisi İrəvaninin növbə və qəzəllərindən ibarət divanı çap olunub. 239 səhifəlik bu divan Azərbaycan və fars dillərində nəşr edilib [121,544].

2001-ci ildə Tehranda "Zəfa" nəşriyyatı tərəfindən Səməd Sərdariniyanın 245 səhifəlik "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı çap olunmuşdur. Müəllifin uzun illər apardığı araşdırmalarının nəticəsi olan bu kitab tarixi Azərbaycan

torpaqlarında süni surətdə bir erməni dövləti qurulduğunu, yüzilliklər boyu Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın Ermənistan Respublikasının paytaxtına necə çevrildiyini tarixi-elmi faktlarla əks etdirir. Kitabın son hissələrindəki bölmələrdə ermənilərin İrəvanda törətdiyi soyqırımlarından nicat tapmış bir sıra ailələr haqqında sənədlərə və fotoşəkillərə əsaslanan materiallar təqdim edilmiş, İrəvanın məşhur Göy məscidi və digər məscidləri, Ermənistanda qalıqları mövcud olan islam abidələri, İrəvanın alimləri və ruhaniləri, görkəmli şəxsiyyətləri, şair və yazıçıları haqqında məlumatlar verilmişdir. "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabının maraqlı cəhətlərindən biri də İrəvanın tanınmış şairi Mirzə Müslüm Qüdsinin İrəvana həsr etdiyi 300 beytlik məsnəvisinin burada dərc edilməsidir. S.Sərdariniya M.M.Qüdsinin adıçəkilən məsnəvisi də daxil olan divanının nüsxəsinin mərhum Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin kitabxanasında 2814 sayılı bölmədə saxlanıldığını qeyd etmişdir. Kitaba, həmçinin, "İrəvani" imzası ilə yazan şairlərdən Aşuftə İrəvani, Aşub İrəvani, Çəsmə İrəvani, Hiccət İrəvani, Dəlil İrəvani, Fəxri İrəvani, Qüdsi İrəvani, Nazim İrəvani kimi şairlərin əsasən İrəvanın vəsfinə həsr olunmuş şeirləri daxil edilmişdir [Mədətli E.Səməd Sərdariniyanın 245 səhifəlik "İrəvan müsəlman yurdu olmuşdur" kitabı. Tarix və onun problemləri, 2002, №2, s. 196-199].

Orta əsrlərdə İrəvan xanlığının ərazisində bir sıra aşiq məktəbləri formalaşmışdır. Bunlardan ən zəngini Göycə aşiq məktəbidir. Göycə aşiq məktəbinin banisi Miskin Abdal (1470-1535) Şah İsmayıl Xətəinin dövrü ilə şah sarayına getmiş və orada aşıqlar məclisinə başçılıq etmişdir. Miskin Abdalın gəraylı, qoşma, divan və təcnişləri XV-XVI əsr türkdilli şeirimizin nadir nümunələri hesab edilir. Bu məktəbin parlaq simalarından biri də Ağ Aşiq adı ilə tanınan Aşiq Allahverdi (1754-1860) olmuşdur. Göycənin Kərkibaş kəndində yaşayan Ağ Aşiq Aşiq Alının (1800-1911) ustası olmuşdur. Bir çox saz havalarının yaradıcısı olan Aşiq Alı isə Azərbaycan aşiq sənətinin korifeyi Aşiq Ələsgərin (1821-1926) ustası olmuşdur. Ermənilər 1918-ci ildə Aşiq Ələsgərin şagirdi Aşiq Nəcəfin belinə qaynar samovar bağlayıb ağılasıgma bir işgəncə ilə öldürmüşlər [Sazlı-sözlü Göycə. Bakı, 1999, səh.13].

Gümrü aşiq məktəbinin ən tanınmış simalarından biri Aşiq Tüccar (1780-1860) olmuşdur. O, həm dastançı, həm də yaradıcı aşiq kimi şöhrət tapmış, çoxlu şagird yetişdirmişdir. XVIII əsrdə yaşadığı bəlli olan Aşiq Beymuraz uzun müddət Gümrüdə aşıqlıq etmiş, əfsanəvi haqq aşığı kimi şöhrət qazanmış, haqqında çoxlu rəvayətlər yaranmışdır. O, XVIII əsrin sonlarında Gümrü şəhərinin yaxınlığındakı "Beş müqəddəs" qəbiristanlığında dəfn edilmişdir. Onun qəbri ziyarətgaha çevrilmişdir. Erməni vandalları həmin qəbiristanlığı da yer üzündən silmişlər.

Gümrüdə yazıb-yaradan aşıqlardan biri də Şirəkli Həsən olmuşdur. 1692-ci ildə Ağbabanın Qaraçanta kəndində anadan olan Həsən ərəb, fars və gürcü dillərini mükəmməl bilirmiş. Sonralar Gümrüdə yaşayan Həsən Leyli adlı bir qıza aşiq olsa da, qızı ona vermirlər. Bundan sonra Həsən başını götürüb Sarıqamışa

gedir. O, 1752-ci il-də orada vəfat etmişdir. XIX əsrdə Şirəkli Həsənin Gəncədə kitabı çap olunmuşdur. İrəvan xanlığının ərazisində yeganə işlək dil Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Rus tarixçi-statistiki İ.Şopen İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində 1829-1832-ci illərdə kameral siyahıyaalma keçirmiş və "tatar dili" — Azərbaycan dili haqqında belə qənaətə gəlmişdir: "Bu məşhur dil haqqında bir neçə söz deməmək mümkün deyildir, hansı ki, Adriatik dənizindən tutmuş Sakit, Hind və Atlantik okeanlarının sahillərində, Qədim Dünyanın üçdəbir hissəsində milyonlarla xalqlar bu dildə anlaşırlar" [95,911].

Böyük rus şairi M.Y.Lermontov Qafqazı gəzdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi: "Tatar dilini (yəni Azərbaycan dilini) öyrənməyə başlamışam, fransız dili Avropada zəruri olduğu kimi, bu dil də burada və ümumiyyətlə Asiyada zəruridir" [Lermontov M., Əsərlərinin tam külliyyatı (rusca), V cild, Moskva — Leninqrad, 1937, səh. 393].

Hələ xanlıqlar dövründən öncə İrəvan bölgəsində şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin nümunələri yaranmışdı. İrəvan xanının sarayında tez-tez musiqi məclisləri keçirilirmiş. Fransız səyyahı Jan Şardən 1673-cü ildə İrəvanda olarkən Sərdar sarayında Qulam şahın (həmin dövrdə İrəvana gələn şah elçisinin - red.) şərfinə düzənlənmiş bir musiqi məclisini təsvir etmişdir. Onun yazdığına görə, gülüş əyləncəsi başa çatdıqdan sonra həyəti çadırlarla örtüldü, yuxarı başa gözəl xalçalar saldı, böyük bir dəstə musiqiçilər və rəqqasələr gətirildilər. Avropa səyyahı yazır ki, "...onlar iki saatdan çox heç kimi darıxdırmadan səhnədə oldular. Hakim (yəni İrəvan sərdarı — red.) bu müddət ərzində onlara baxdı, şah elçisi ilə, məclisdəkilərlə söhbət etdi, məni Avropa barədə danışmağa vadar etdi. Şah sarayındakı xidmət sisteminə uyğun olaraq, əyalət hakimləri də eyni cür niürəkkəb qulluqçu sistemə malikdirlər. Musiqiçilər və rəqqasələr də bu cür qulluqçu sistemə daxildir. Şərqdə əylənmək və ya bir-biri ilə xoş rəftar eləmək xatirinə rəqs etmək adətləri yoxdur. Onlarda rəqs bir incəsənət və ya sənət kimi mövcud olub, Avropadakı teatr sənətinə oxşardır... Musiqiçilər və rəqqasələr Şərqi mimləri (mimik hərəkətlərlə tamaşa göstərən aktyor) və ya məzhəkəçilər idilər, daha dəqiq desək, bu, onların operasıdır" [10, 23, 28].

Deməli, hələ XVII əsrdə İrəvanda Sərdar sarayında teatr tamaşaya qoyulmuş və opera oynanılmışdır. Həmin dövrdə ermənilərin bu diyarda nə dövləti, nə dövlətçilik ənənəsi, nə də ədəbi məclisləri vardı. Ermənilər yalnız əhatəsində yaşadıkları xalqların folklorunu və musiqisini yamsılamaqla məşğul olmuşlar. Ermənilərin başqa xalqlardan istifadə etdikləri, bu xalqların təsiri sayəsində yaratdıqları nəğmələr və havalər haqqında erməni tədqiqatçısı S.Palasıyan yazır: "Bizim mahınların havası müxtəlifdir. Türkiyədə türkən, Gürcüstanda gürcünün, İrəvan, Şuşa, Ağkilsə və İranda farsın, ümumiyyətlə hansı xalqın təsiri altında olmuşuqsa, həmin xalqın mahınlarının havalərini götürmüşük" [Bax: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.65].

Bu gün dünyaya "Erməni havaları" kimi təqdim olunan havalər və nəğmələr haqqında erməni yazıçısı Mikael Nalbandyan təqribən 150 il bundan öncə yazırdı: "Ancaq havalərin əksəriyyəti türklərdən-(azərbaycanlılardan — red.) götürüldür. Mən ermənilərin yaşadıkları çox yerləri dolaşmışam, həmişə də çalışmışam sifə ermənəcə nəşə eşidəm. Lakin həmin şeyi dinləmək mənə nəşib olmamışdır" [Bax: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.65].

Azərbaycan dilinin zənginliyi, poetikliyi, onun musiqi kimi ahəngdar olması İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan ermənilərin də bu dildə yazıb-yaratmalarına səbəb olmuşdur. Erməni yazıçısı Xaçatur Abovyan yazırdı: "Türkcəni qadınlar və uşaqlar belə bilir. Buna görə də xalq içərisində məşhur və fitrətən şairlik istedadına malik olan adamların tatarca (Azərbaycan dilində - red.) şeir yaratmaları çox təbii bir haldır".

Erməni aşığılarının Azərbaycan dilindən, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının forma və məzmun zənginliyindən istifadə etmələrinin səbəblərindən biri də XV-XVI əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının çox sürətlə inkişaf etməsi olmuşdur. Digər səbəb isə XIX əsrin birinci yarısındanək erməni ədəbi dilinin - aşxarabərin formalaşmaması olmuşdur. Erməni yazarlarının əksəriyyəti əski erməni ləhcəsində - qrabarda yazıb-yaratdıqlarından həmin əsərləri erməni xalqı başa düşmürdü. Erməni tarixçisi Leo (Arakel Babaxanyan) belə qənaətə gəlmişdir ki, erməni dilinin yoxsulluğu üzündən erməni aşığıları öz mahnılarını Azərbaycan dilində qoşmuşlar. O yazır: "Aşığılar üçün nağıllarda, mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadə etmək üçün türk dili (Azərbaycan dili — red.) erməni ləhcələrindən daha səlis, daha ifadəli və daha zəngindir".

Azərbaycan dilinin köməyi ilə erməni aşığıları özlərinə çoxlu dinləyici və tamaşaçı toplaya bilirdilər. Professor A.Arşaruni də təsdiq edir ki, Azərbaycan dili "...demək olar ki, erməni aşığılarının və erməni xalqının doğma dili olmuşdur. Əks təqdirdə onlar (yəni, erməni aşığıları) dinləyicilər qarşısında müvəffəqiyyət qazana bilməzdilər və onların dili dinləyicilər üçün anlaşılmaz olardı" [Bax: Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı, 1977, səh.102].

Azərbaycan dilində yazıb-yaradan XVII əsr erməni aşığıları haqqında xeyli məlumat vardır. Onların əsərlərindən bəzi nümunələr Matenadaranda və Ermənistan Ədəbiyyat və İncəsənət Muzeyində saxlanılır. XVIII əsrdə Azərbaycan dilində nəğmələr qoşan Sayat Nəva, Miran, Bağıroğlu, Əmiroğlu, Qul Yeqaz, Turab Dədə, Şamcı Meleko, Kiçik Nova, Qul Hovanes və b. erməni aşığılarının adları məlumdur. İrəvanda Aşığı Şirinin və Gümrüdə Aşığı Bavenin başçılığı ilə Azərbaycan dilində yazıb-yaradan aşığı məktəbləri olmuşdur [Yerevanlı Ə. Azəri-erməni ədəbi əlaqələri. İrəvan, 1968, s. 282]. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrini dərinədən araşdıran, Matenadaranda və Ermənistan arxivlərində uzun illər tədqiqat aparan filologiya elmləri doktoru İsrəfil Abbasov qeyd edir ki, XVII-XVIII əsrlərə, daha çox isə XIX əsrə aid elə bir erməni əlyazması yoxdur ki, orada Azərbaycan

xalqının qədim nəğmələrinə təsadüf edilməsin. İ. Abbasov, həmçinin, Matenadaranda saxlanılan və Azərbaycan folkloru nümunələrini, habelə bir sıra yazılı ədəbiyyat materiallarını özündə əks etdirən qiymətli əlyazmaların inventar nömrələrini göstərməklə onların yazılma tarixini müəyyənləşdirən cədvəl tərtib etmişdir. Ermənilərin Azərbaycana aid sənədlərin, ilk mənbələrin izini itirməkdə peşəkar olduqlarını nəzərə alaraq həmin cədvəli olduğu kimi veririk. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığı olduqca zəngin tarixə, təkrarsız və qədim mədəni irsə malik olmuşdur. Bu irsin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması günümüzün ən vacib və aktual elmi problemlərindən biridir.

Matenadaranda saxlanılan və Azərbaycan folkloruna aid bəzi əlyazmalar
haqqında məlumat

Sıra №-si	Əlyazma	Sənədin inventar №-si	Aid olduğu tarix
1	2	3	4
1	"."	2394	XVII əsr
2	"."	2842	XIX əsr
3	"."	2845	XIX əsr
4	"."	3055	1831-ci il
5	"."	3581	1617-ci il
6	"."	3228	XIX əsr
7	"."	3229	1885-ci il
8	"."	3411	XVII əsr
9	"."	3417	XVIII əsr
10	"."	3443	XVIII əsr
11	"."	3751	XIX əsr
12	"."	3998	1640-cı il
13	"."	4355	XVIII əsr
14	"."	4529	XIX əsr
15	"."	5954	XVIII əsr
16	"."	6438	XIX əsr
17	"."	6640	XIX əsr
18	"."	6998	XIX əsr
19	"."	7009	XVIII əsr
20	"."	7197	XIX əsr
21	"."	7315	XIX əsr
22	"."	7316	XIX əsr
23	"."	7318	XIX əsr

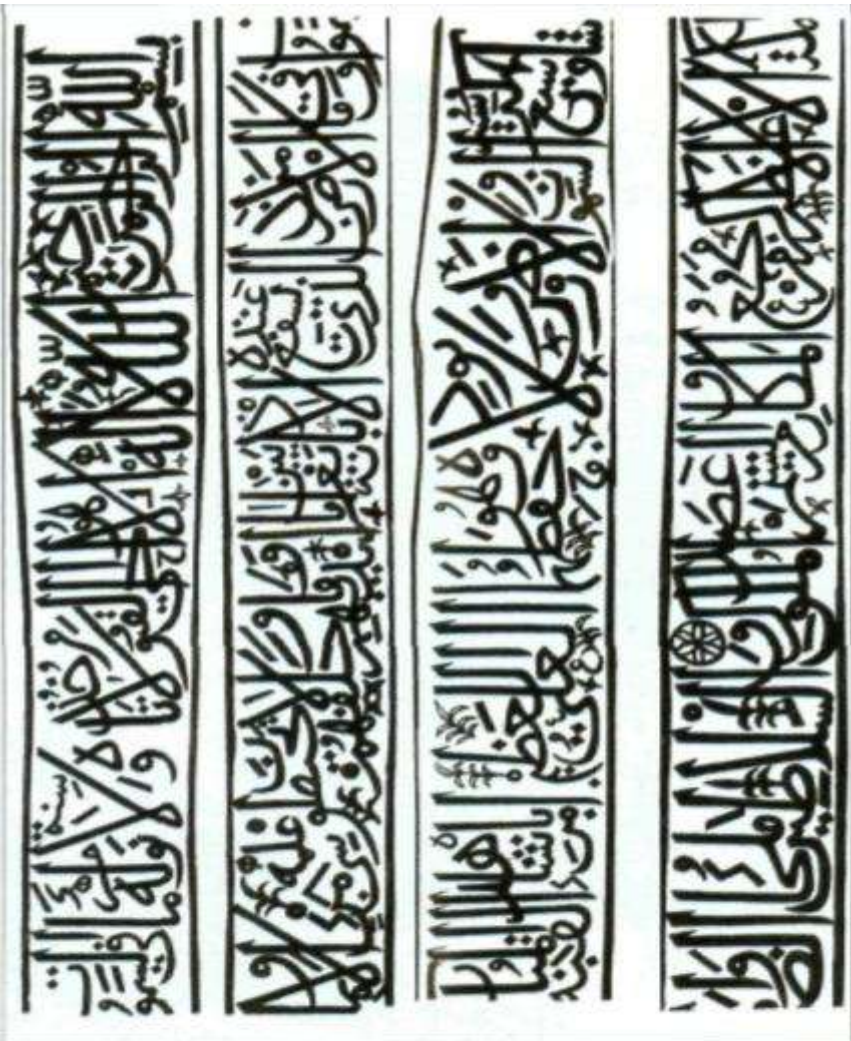
1	2	3	4
24	"."	7351	XIX əsr
25	"."	7653	XIX əsr
26	"."	7693	XIX əsr
27	"."	7694	1876-cı il
28	"."	7667	1759-cü il
29	"."	7702	1831-ci il
30	"."	7707	1611-ci il
31	"."	7709	1620-ci il (1608)
32	"."	7715	1687-ci il (1688)
33	"."	7716	XIX əsr
34	"."	7717	1695-ci il
35	"."	7782	1784-cü il
36	"."	7891	XVII-XVIII əsrlər
37	"."	7997	?
38	"."	8021	1802-ci il
39	"."	8084	1810-cü il
40	"."	8099	XIX əsr
41	"."	8338	XIX əsr
42	"."	8361	1696-cı il
43	"."	8397	1666-cı il
44	"."	8540	1799-1807-ci illər
45	"."	8605	1676 (1667)-ci il
46	"."	8715	XVIII-XIX əsrlər
47	"."	8725	XIX əsr
48	"."	8738	XVII-XVIII əsrlər
49	"."	8741	XIX əsr
50	"."	8764	XIX əsr
51	"."	8820	XIX əsr
52	"."	8831	XIX əsr
53	"."	8967	XVII-XVIII əsrlər
54	"."	8968	1556-cı il
55	"."	9003	XIX əsr

Şəkil 1.

İrəvan yaxınlığında Azərbaycan Qaraqoyunlu əmirlərinə məxsus
Səfərabad türbəsi

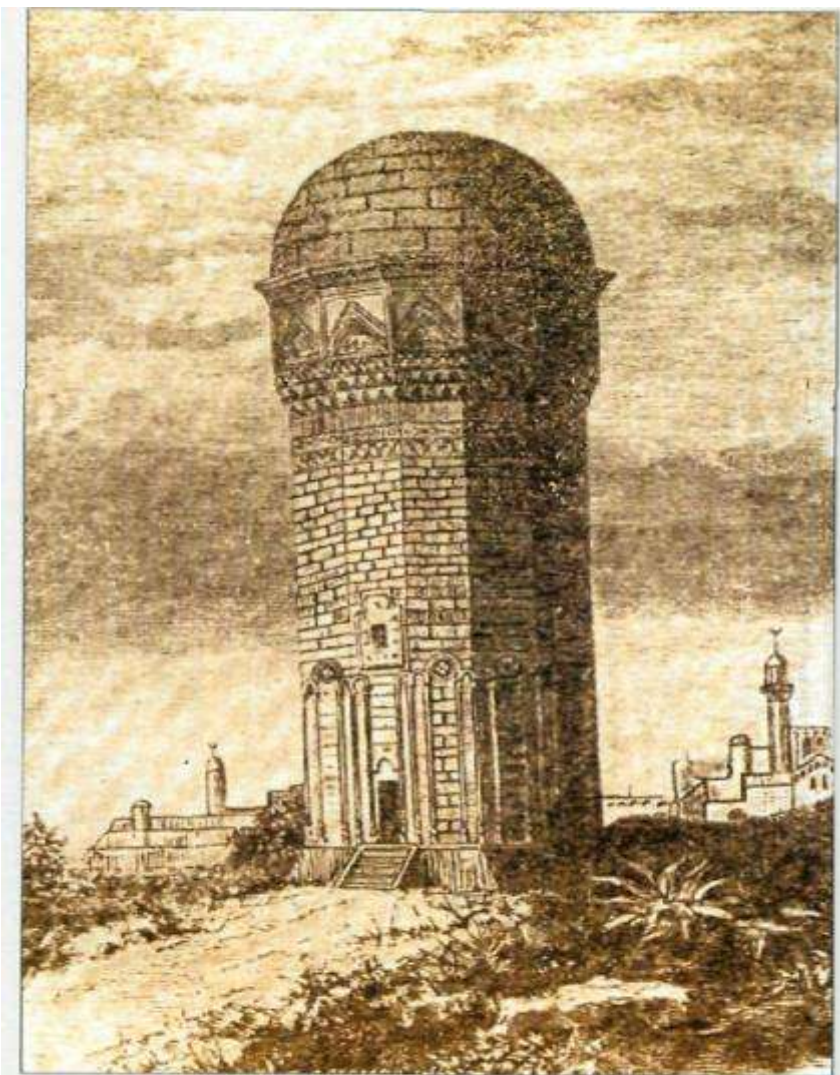
Mənbə: Папазян А.Д. Арабская надпись на гробнице
Туркменских Эмиров в селе Аргаванг. "Ближний и средний Восток"
Сб. статей. Памяти Б.И.Заходера. М., 1961, с.72

Şəkil 2.

Cəfərabad türbəsi üzərində yazı

Мәnbә: Неймат М. Корпус эпитафических памятников
Азербайджана, т. 3. Баку, 2001, с.175

Şəkil 3.

İrəvan bölgəsində Azərbaycan türklərinə məxsus türbə
Mənbə: Alishan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venesiya, 1890, s. 275

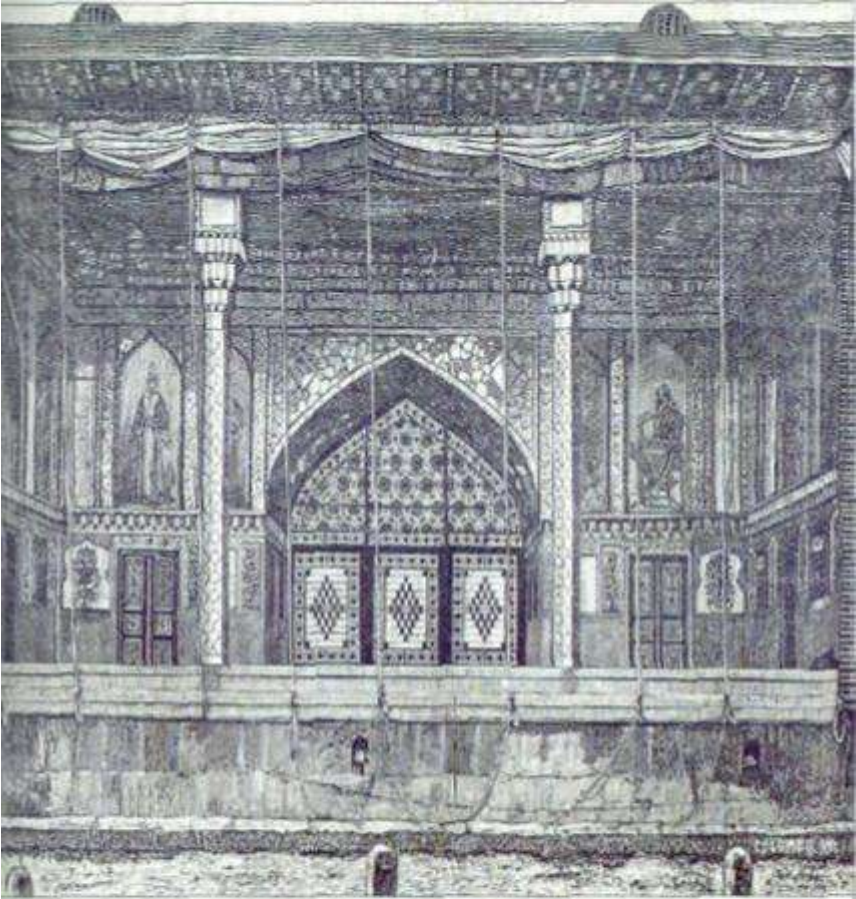
Şəkil 4. İrəvan bölgəsində Azərbaycan türklərinə məxsus qədim başdaşı.

Şekil 6.

İravan qalasının görünüşü.

Mənbə: Alishan G. Ayrarat. (erməni dilində). Venesiya, 1890, s.455.

Şekil 7.

İrəvan xanları sarayının ümumi görünüşü

Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).

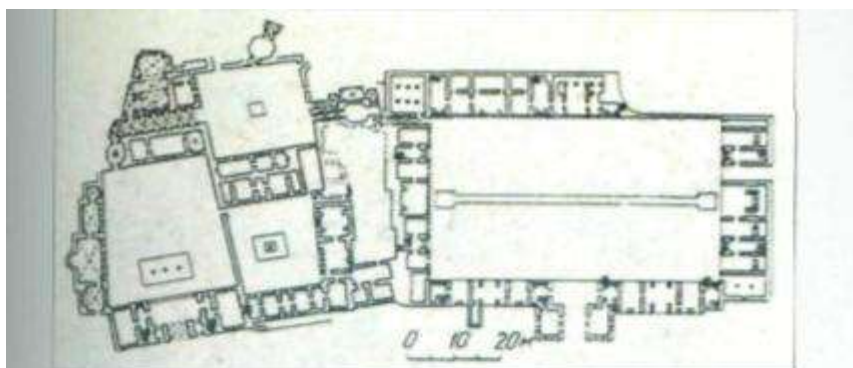
Venesiya, 1890, s. 309.

Şəkil 8.
İrəvan Sərdar sarayının Güzgölü salonu
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venetsiya, 1890, s. 310

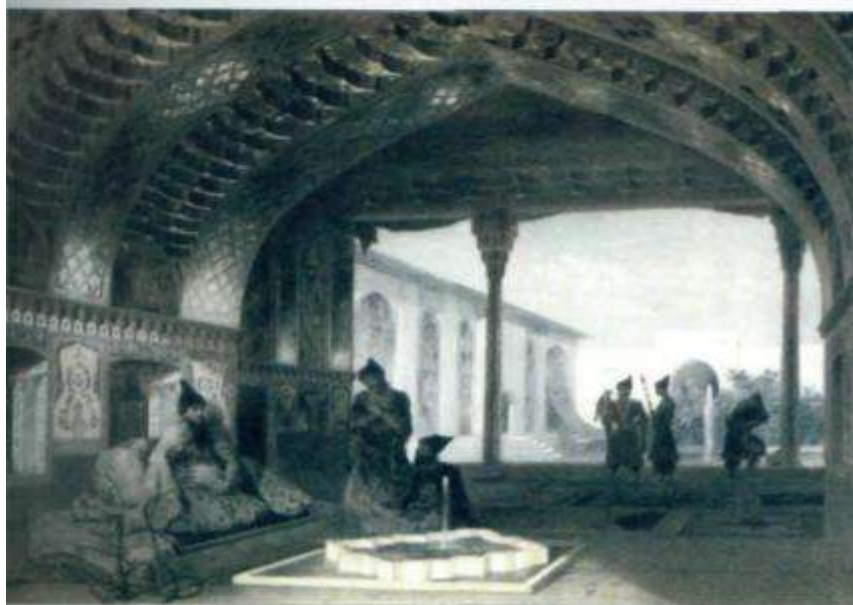
Şəkil 9.
İrəvan Sərdar sarayının dəhlizindən bir görünüş
Mənbə: Alişan G. Ayrarat (erməni dilində).
Venetsiya, 1890, s. 310

Şəkil 10.

İrəvan xanları sarayının planı

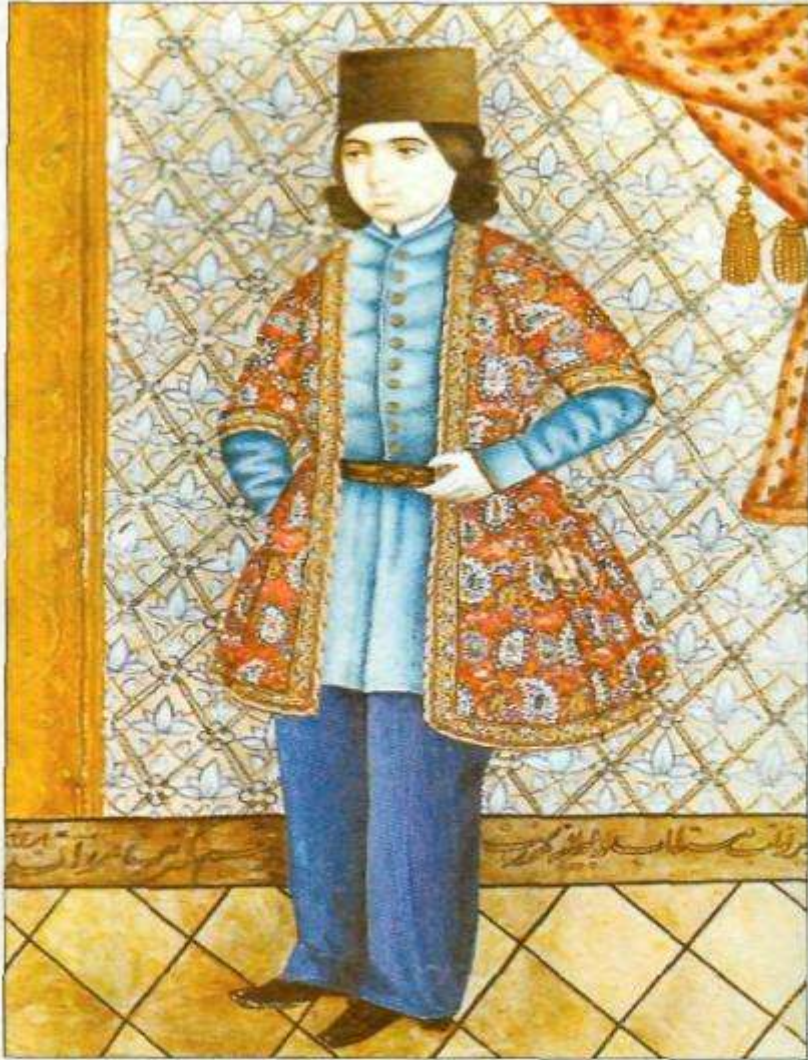
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1068, с. 66

Şəkil 11.

İrəvan qalası, Xan sarayı içərisində xanın igamətgahı

Mənbə: Kiyasi C., Bozuyel I. Armenian Acts of Cultural Terrorism.
Ankara, 1997, p. 46

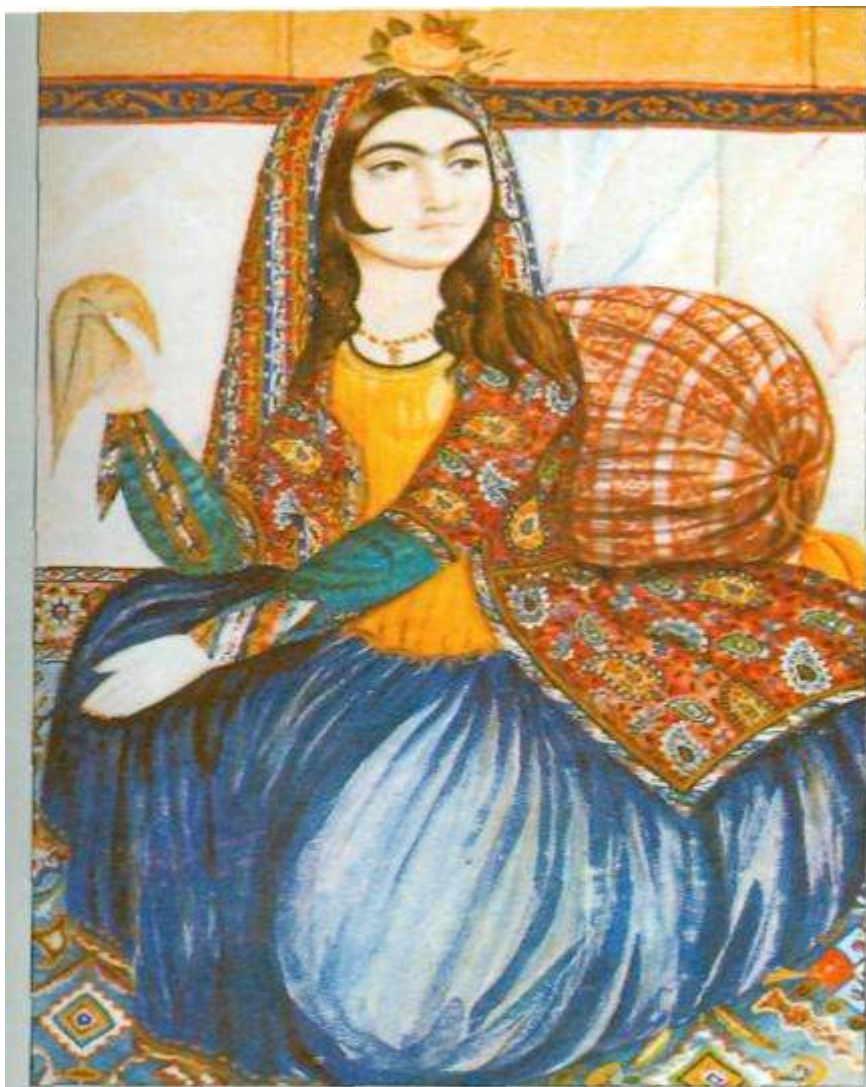

Şəkil 12.

“Ayaq üstə dayanmış oğlan” portreti

Rəssam Mirzə Qədim İrəvaninin çəkdiyi şəkil

Mənbə: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), c. VI, s.312

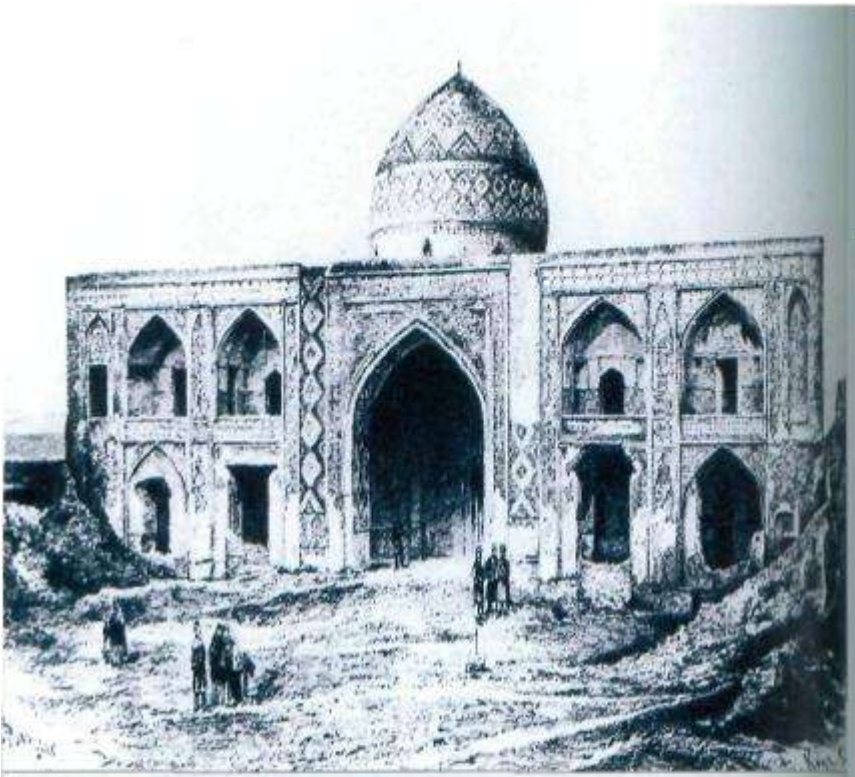

Şəkil 13.

“Oturmuş qadın” portreti

Rəssam Mirzə Qədim İrəvaninin çəkdiyi şəkil

Mənbə: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (ASE), c. VI, s.313

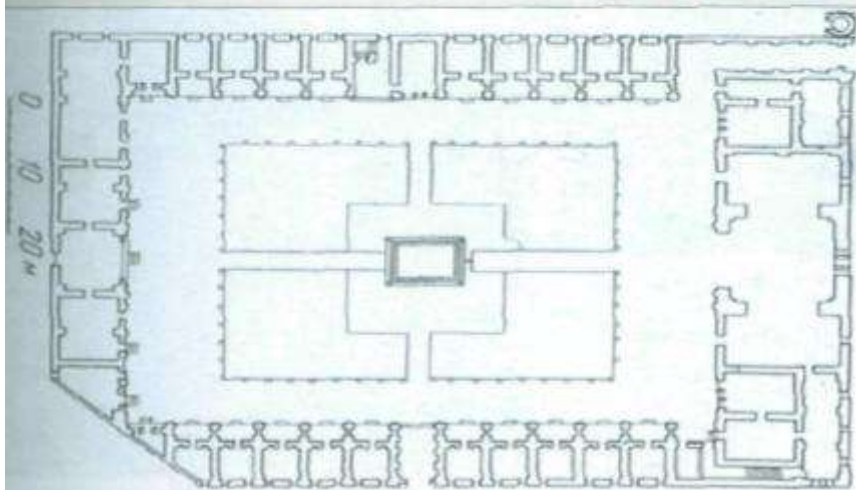
Şakil 14.

Göy məscidin ümumi görünüşü. İrəvan şəhəri XVIII əsr.
AMEA TİEA, İ.P. Şəblikinin şəxsi fondundan

Şəkil 15.

Göy məsciddəki Baş ibadətgahın portalı. İrəvan şəhəri
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 64

Şəkil 16.

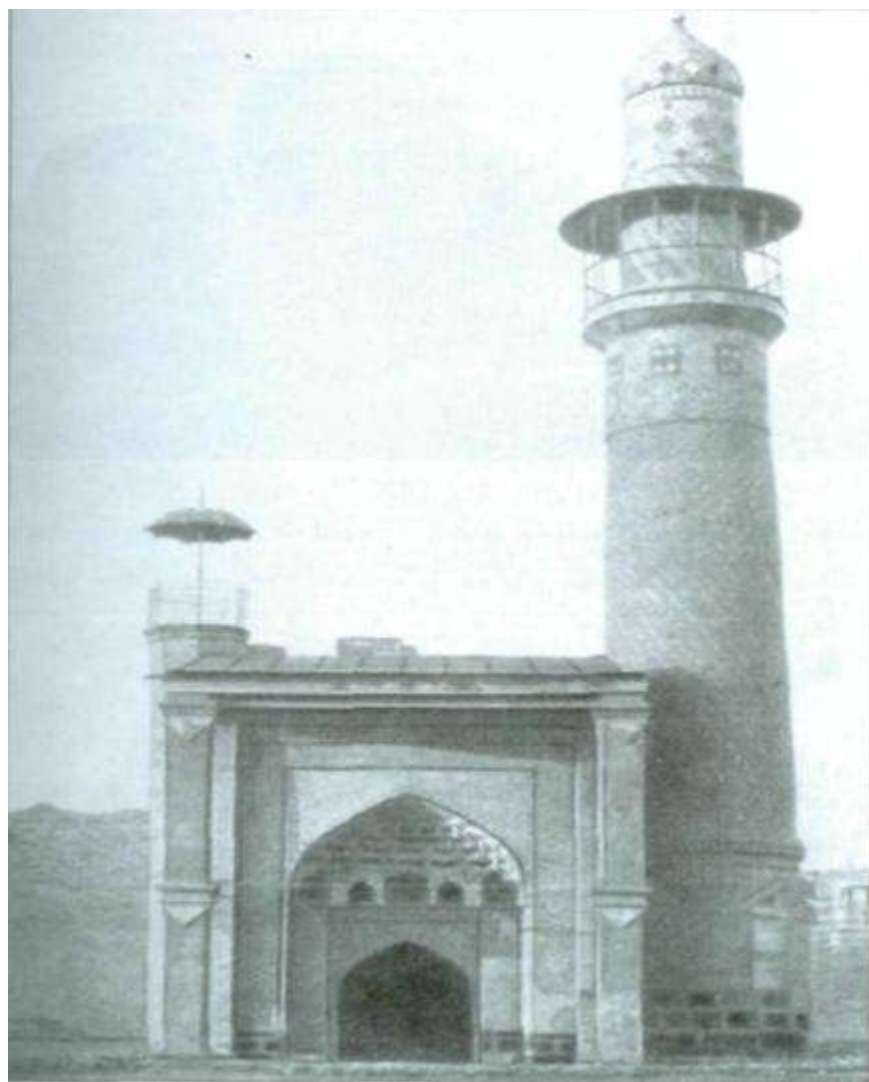
İrəvan şəhərindəki Göy məscidin planı
Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 64

Şəkil 17.

İrəvan şəhərindəki Göy məscidin çarhovuzu

Mənbə: Lynch H.F.B., Armenia, Travels and Studies,
vol. 2, 1901, p. 214

Şəkil 18.

Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Göy məscidinin
əsas giriş qapısı və minarəsi

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван, М., 1968, с. 65

Şəkil 19.
Azərbaycan türklərinə məxsus qədim məscid. İrəvan qalasının içərisində
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

Şəkil 20.
Azərbaycan türklərinə məxsus qədim Göy məscidin ümumi görünüşü
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)

Şəkil 21.

Azərbaycan türklərinə məxsus qədim

Göy məscidə həsr olunmuş poçt markası. 1910-cu il

Manba: http://www.baku.ru/cmm-gir-list.php?cmm_id=564&id=124124

Şəkil 22.

1988-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış İrəvandakı qədim Göy məscidin yerində xarici ölkələrdən gələn müsəlman iş adamları üçün tikilmiş fars məscidi (və ya "kiçik Göy məscid")

Manba: [www.wikipedia.org/wiki/category: Blue-Mosgue](http://www.wikipedia.org/wiki/category:Blue-Mosgue)

Şəkil 23.

Dəmirbulaq məhəlləsindəki Azərbaycan türklərinə məxsus
Çötirli məscid. İrəvan şəhəri.

Məscidin baxıcısı Əkbər Babayevin şəxsi arxivindən. Foto 1988-ci ildə çəkilib.

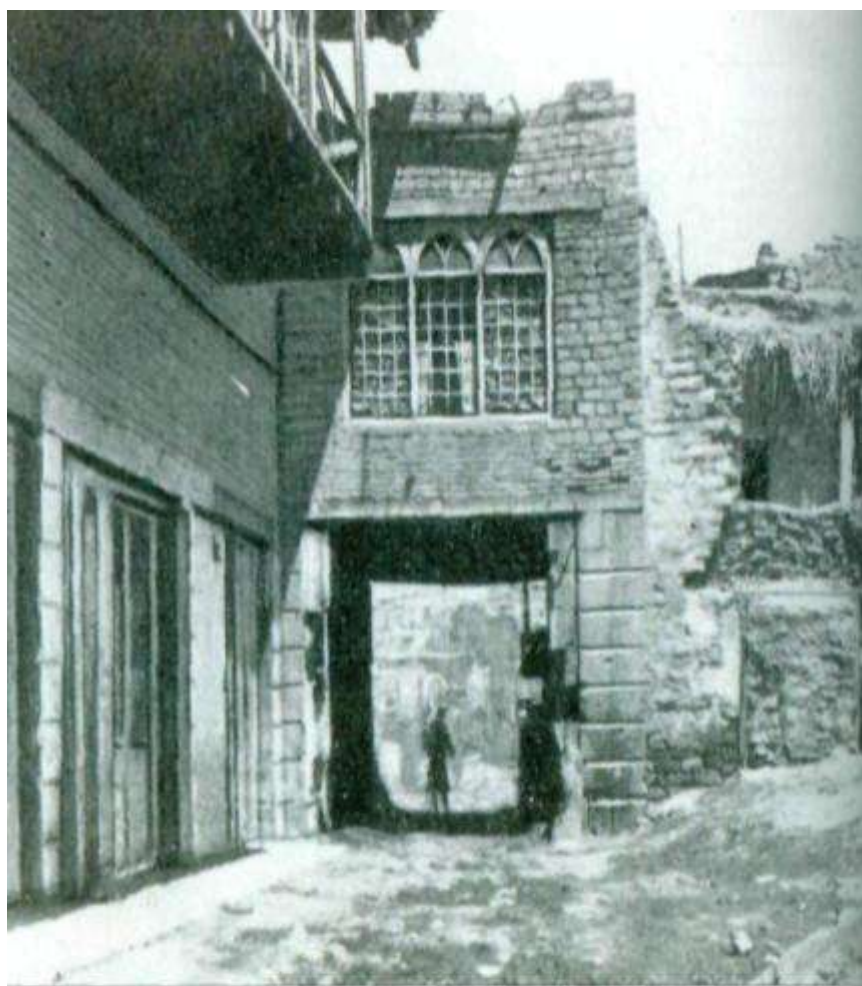

Şəkil 24.

Fəhləbazarə gedən yol. İrəvan şəhəri

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван.

М., 1968, с. 71

Şakil 25.

Azərbaycan türklərinə məxsus Ğışar karvansarası. İrəvan şəhəri

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван.

М., 1968, с. 70

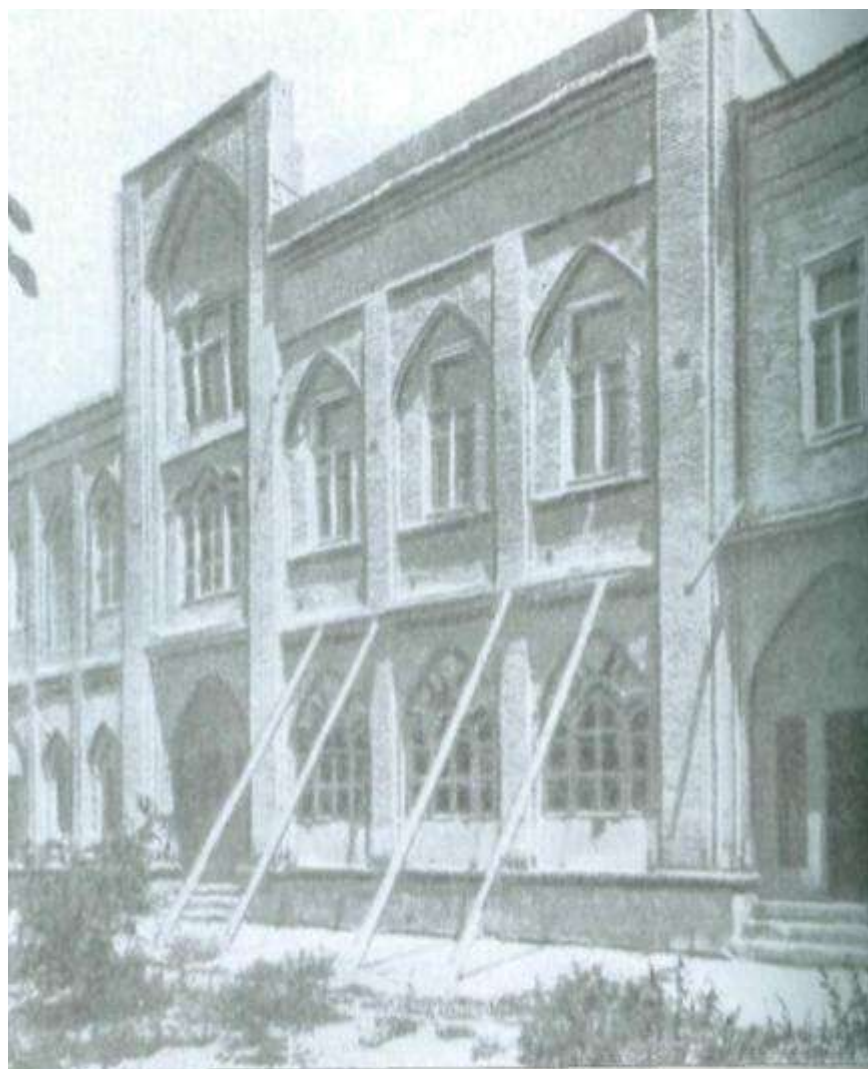

Şəkil 26.

Əxi Təvəkkül zaviyəsinin xarabalıqlarının görünüşü (XII əsr).

Mənbə: Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı

Bakı, 2004, s.192

Şəkil 27.

Əli xanın evi. İrəvan şəhəri

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Меликян А. Ереван. М., 1968, с. 74

Şəkil 28.

Рəнаһ ханнн еви. Ирəван шəһəri

Mənbə: Арутюнян В., Асратян М., Мелнкян А. Ереван. М., 1968, с. 89

Şəkil 29.
Qədim İrəvan xalçası. Şəxsi kolleksiyadan

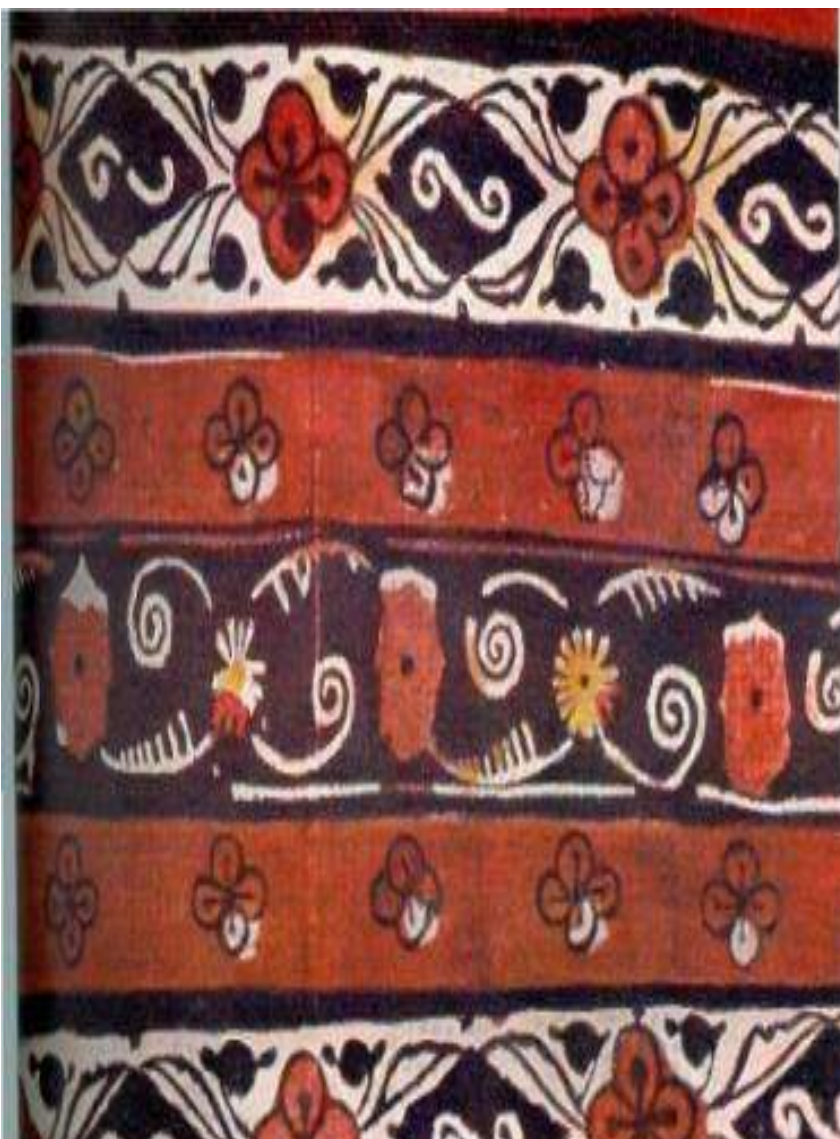

Şəkil 30. Qədim İrəvan xalçası *. Azərbaycan türklərinə məxsus bu qədim İrəvan xalçası da ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılaraq internet saytında “Erməni xalçası” kimi təqdim olunub.

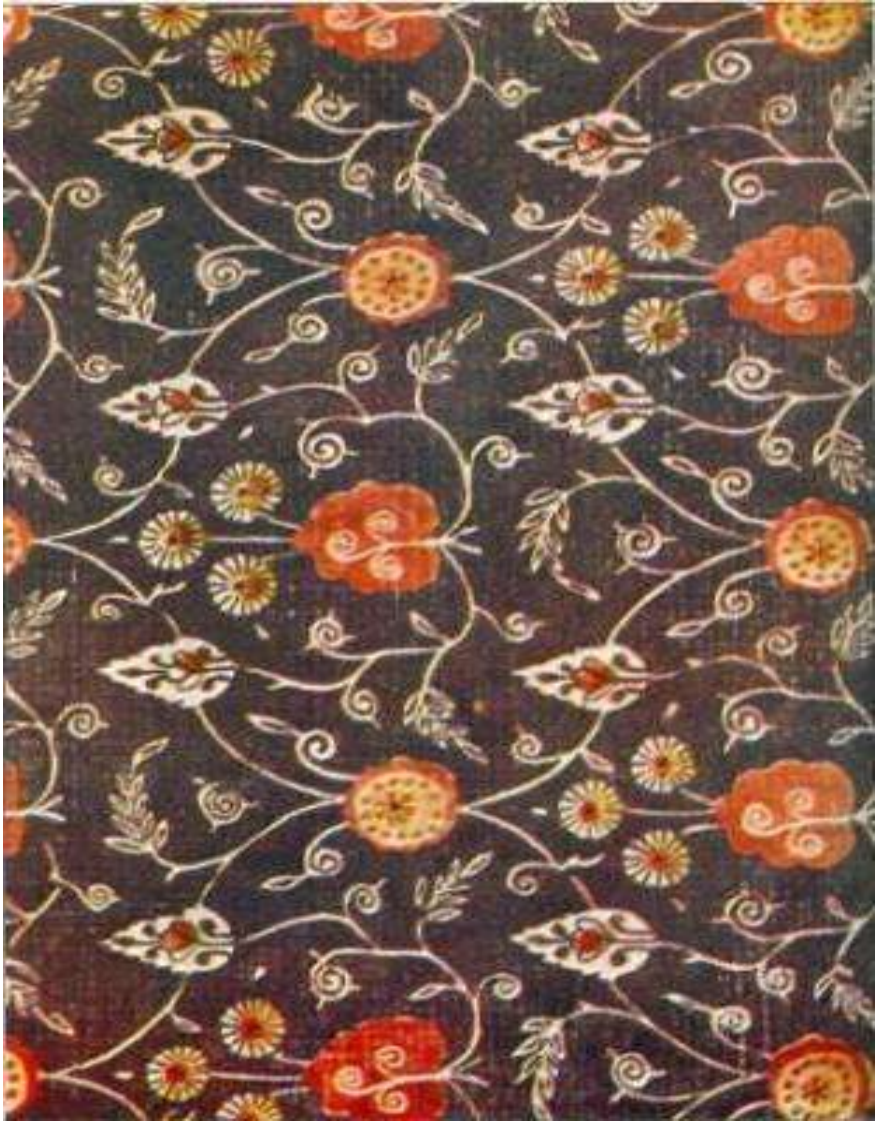
Şəkil 31. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus bədii parça nümunəsi

Şəkil 31. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus bədii parça nümunəsi * Azərbaycan türklərinə məxsus nümunələri erməni tərəfindən təhrif olunaraq “erməni bədii parçaları” kimi təqdim olunur.

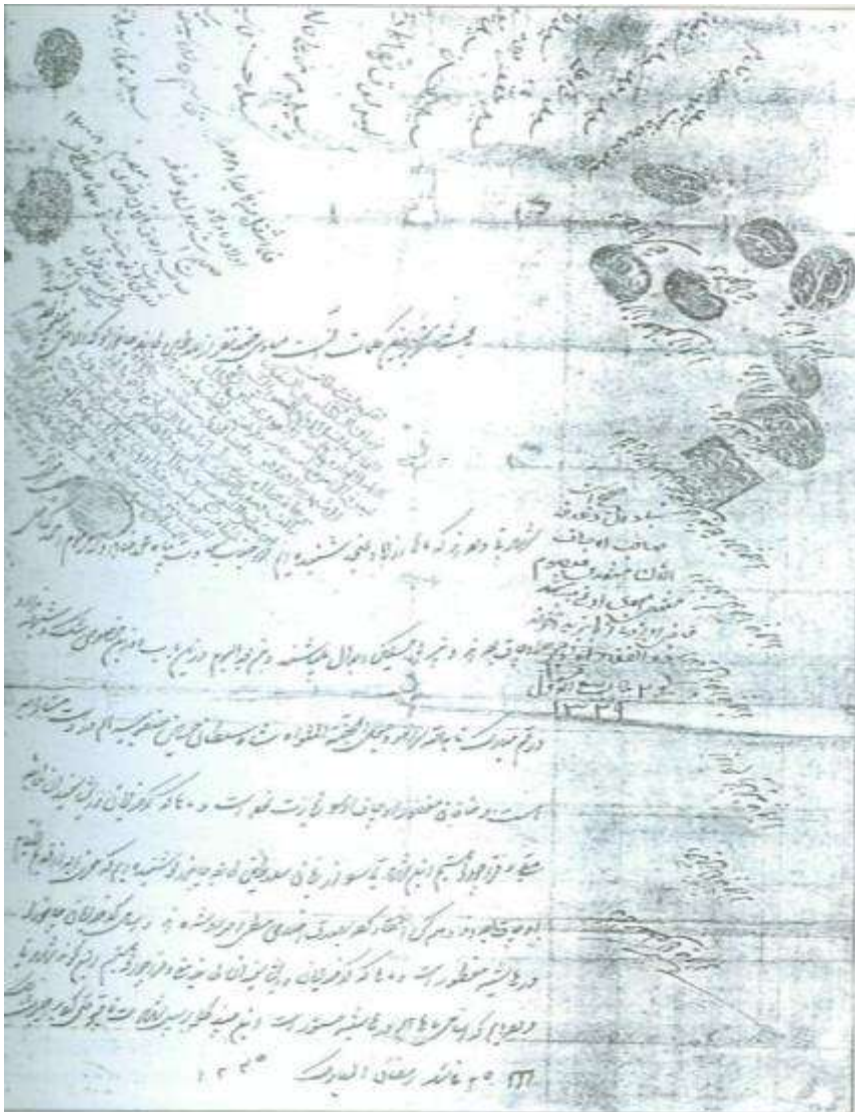

Şəkil 32. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus bədii parça nümunəsi.
* Azərbaycan türklərinə məxsus bütün bədii parça nümunələrini erməni müəllifləri tərəfindən təhrif olunaraq “erməni bədii parçaları” kimi təqdim

Şəkil 33. İrəvanda azərbaycanlılara məxsus rəngkarlıq nümunəsi.

*Azərbaycan türklərinə məxsus nümunəni erməni müəllifləri tərəfindən təhrif olunaraq “erməni rəngkarlıq nümunəsi” kimi təqdim olunur.

Şəkil 34.

laşur İrəvan aşığı (XVI əsr) Miskin Abdal nəslinin şəcərəsi
Mənbə: "Haqq yolu" qəzeti, 6 sentyabr 2000-ci il

Şəkil 35.

Azərbaycan türklərinə məxsus qoç heykəli.* Orta əsrlər van xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qoç heykəlləri və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 36.

Azərbaycan türklərinə məxsus qoc heykəli.* Orta əsrlər

*İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qoc heykəlləri və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 37. Azərbaycan türklərinə məxsus sənduqə. * İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda daş sənduqələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 38.

Azərbaycanlılara məxsus qəbirüstü abidə.* Orta əsrlər

*İrevan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qəbirüstü abidələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 39.

Azərbaycan türklərinə məxsus sənəqə.* Orta əsrlər

*İrevan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda daş sənəqələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Şəkil 40.

Azərbaycanlılara məxsus qədim qəbirüstü abidə.* Orta əsrlər İrəvan xanlığı (indiki Ermənistan) ərazisindəki Azərbaycan türklərinə məxsus külli miqdarda qəbirüstü abidələr və qəbiristanlar erməni vandalları tərəfindən məhv edilmişdir.

Xarici siyasət

Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən də İrəvan xanlığı Cənubi Qafqazla bağlı beynəlxalq münasibətlərin olduqca kəskinləşdiyi bir tarixi şəraitdə yaranmışdı. XVIII əsrin II yarısında inkişaf etmiş qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqaz regionuna maraqları daha da artmışdı. Həmin dövrdə regionda mənafeləri toqquşan Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasındakı münasibətlər daha da kəskinləşmişdi. Buna görə də İrəvan xanları şəraitdən asılı olaraq çevik xarici siyasət yürüdükdülər.

Azərbaycanın digər xanlıqları kimi, İrəvan xanlığı da mürəkkəb tarixi şəraitdə öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda çətin mübarizə aparırdı. Bu mübarizənin əsasını xanın hakimiyyətini möhkəmləndirmək, yadelli təcavüzlərinin qarşısını almaq, xarici iqtisadi əlaqələri gücləndirmək, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlər qurmaq təşkil edirdi [xanlığın dövlət atributları haqda bölmənin sonunda verilmiş şəkillərə bax].

İrəvan xanlığının xarici siyasətində üç mərhələ nəzərə çarpır:

I.1747-ci ildən 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasına qədərki dövr;

H. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından XVIII əsrin sonlarına qədərki dövr;

III. XIX əsrin başlanğıcından xanlığın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalına qədərki dövr (bu dövr haqqında növbəti fəsilərdə geniş məlumat verilir).

İrəvan xanlığının xarici siyasətinin ilk mərhələsində aparıcı xətti Azərbaycanın digər xanlıqları və qonşu dövlətlərlə - xüsusən də Kartli-Kaxeti çarlığı və Osmanlı imperiyası ilə qarşılıqlı münasibətlər təşkil edir.

İrəvan xanlığı müstəqillik əldə etdikdən dərhal sonra öz sərhədlərini genişləndirmək uğrunda mübarizəyə başladı. 1748-ci ilin əvvəllərində Mehdi xan Əfşar (1747-1751) digər Azərbaycan xanlığı olan Urmiya xanlığına hücum edərək onun bəzi ərazilərini tutdu və İrəvan xanlığının ərazisini xeyli genişləndirdi [112, 111]. Lakin 1749-cu ilin yayında İrəvan xanlığının özü digər Azərbaycan xanlığının - Qarabağ xanlığının hücumuna məruz qaldı: qarabağlı Pənahəli xan 4 minlik qoşunla İrəvan xanlığının sərhədlərini keçərək Üçkilə ətrafındakı torpaqlara yürüş etdi [41,c.I,237-238; 115,52]. İrəvan xanlığında azlıq təşkil edən gəlmə ermənilər bu hadisələrdən öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə etdilər. Onlar guya "özlərini müsəlmanlardan qorumaq" məqsədilə*, Kaxeti çarı II İrakliyə yardım üçün müraciət etdilər [105, 172, 187; 214, 30]. II İrakli qoşun toplayaraq Pənahəli xana qarşı göndərdi. Döyüşdə öz yaxınlarını itirən Pənahəli

* İrəvan xanlığı ərazisində yasayan əzsaylı ermənilər xanlıqda hakim mövqe tutmaq məqsədilə fürsət düşən kimi gürcü çarına müraciət edərək onları İrəvana dəvət etdirdilər. Məqsəd gürcü çarının köməyi ilə İrəvan xanını zəiflətmək və hakimiyyəti ələ almaq idi.

xan geri qayıtdı.

Daim Azərbaycanın qərb torpaqlarına, o cümlədən İrəvana göz dikən gürcü çarları** heç bir səbəb olmadan 1751-ci ilin sentyabrında gözlənilmədən İrəvan xanlığına basqın edərək xanın qoşununu məğlubiyyətə uğradılar və buradan da Təbrizə tərəf irəlilədilər [41, c.I, 237-238; 387-388, 389; 115, 53].

Müdaxiləçilərlə danışıqlara girən İrəvan xanı bundan sonra gürcü çarları ilə "müttəfiq" olacağına razılıq verdi. Həmin razılığa əsasən, o, 1751-ci ildə qonşuluqdakı Şəki xanlığının qüvvətlənməsindən narahat olan Teymurazın və II İraklinin çağırışı ilə Gəncə xanı ilə birlikdə gürcülərə qoşularaq şəkili Hacı Çələbi xana qarşı yürüşdə iştirak etdi. Bu yürüşü təşkil edən gürcü çarının əsas məqsədi onun Azərbaycanın şimal-qərb torpaqlarını işğal etmək planlarına qarşı başlıca maneə olan Şəki xanlığını zəiflətmək idi. Lakin gürcü çarının planı puça çıxdı. Hacı Çələbi xan işğalçı gürcü çarının və ona qoşulmuş Azərbaycan xanlarının hərbi qüvvələrini ağır məğlubiyyətə uğraddı [41,1,389-390; 115,53].

Bu hadisədən sonra İrəvan xanlığı cənubdan hücumla məruz qaldı. Mehdi xan Əfşar tərəfindən 1748-ci ildə məğlubiyyətə uğradılmış urmiyalı Fətəli xan Əfşar keçmiş məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün İrəvanı ələ keçirmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, vaxtilə Nadir şahın, sonra isə Əmiraslan xanın yanında qulluq etmiş, indi isə Urmiya xanının xidmətində olan əfqanıstanlı Azad xanın başçılıq etdiyi hərbi qüvvələri Urmiya döyüşçüləri ilə birlikdə (ümumilikdə 30 min nəfər) 1751-ci ildə İrəvan xanına qarşı göndərdi. Bu qoşunların ön dəstəsi İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. İrəvan xanı yardım üçün "müttəfiqi" gürcü çarı II İrakilyə müraciət etdi. Gürcü çarı yenə fürsəti əldən vermədi və dərhal İrəvana doğru hərəkət etdi. Gürcü qoşunları* qalanı mühasirəyə almış əfşar-əfqan qoşunlarının sayca az olan ön Bəstəsini məğlubiyyətə uğraddı [41,1, 238; 115, 53-54].

Lakin az sonra Urmiya və əfqan qoşunlarının əsas qüvvələrinin yaxınlaşdığını eşidən gürcü çarı tələsik İrəvan ətrafını tərk edərək Gürcüstana doğru üz tutdu. Azad xan İrəvan qalasını ələ keçirdi və bundan dərhal sonra II İraklini təqib etdi. Gürcü qoşunlarını haqlayan Azad xan ilk toqquşmadaca II İraklinin hərbi qüvvələrini darmadağın etdi. Gürcü çarı özü üçün ağır şərtlərlə barışıq bağlamağa məcbur oldu. O, 200 gürcü döyüşçüsünü, habelə Zal bəy və Aslan bəy adlı iki nüfuzlu gürcü sərkərdəsini girov verdi [41, 1, 238; 112, 111-

** 1736-cı ildə Muğan qurultayında tacqoyma mərasimində Gəncə-Qarabağ hakimləri Nadirqulu xanın Səfəvi dövlətinə son qoyması ilə razılaşmayıb, onun şah seçilməsinin əleyhinə çıxmışdılar. Həmin qurultayda iştirak edən gürcü və erməni feodalları isə əksinə, gələcək şahın namizədliyini dəstəkləmişdilər. Nadirqulu xan şah seçildikdən sonra Gəncə-Qarabağ bəylərini cəzalandırmaq üçün onları hakimiyyətdən uzaqlaşdırmış, bir sıra Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Qazax, Şəmşəddil və Borçalının idarəsini gürcü çarı I Teymuraza həvalə etmişdi. Bu torpaqlarla qane olmayan gürcü çarları daim Azərbaycanın şimal-qərb və cənub-qərb torpaqlarını bütünlüklə ələ keçirməyə can atırdılar.

* İlk mənbələrin məlumatından aydın olur ki, II İraklinin İrəvan xanlığına "kömək" məqsədilə topladığı qoşunların əksəriyyətini Qazax və Borçalı mahallarından səfərbər edilmiş azərbaycanlı-fer təşkil edirdi [bax: 123. 200-201].

112]. Mənbələrdə II İraklinin bacısının da girov verilənlərin içərisində olduğu qeyd edilir [220, 42; 112, 111-112].

Azad xanın başçılıq etdiyi əfşar və əfqan qoşunları Azərbaycanın şimalını tərk edən kimi II İrakli yenidən Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətini davam etdirdi. R.V.Qriqoryan 1752-ci ildə II İraklinin guya İrəvan xanlığına yürüş etdiyini yazır [214,30]. Əslində isə, qeyd olunan vaxt II İrakli İrəvan xanlığına deyil, Azərbaycanın o zaman on nüfuzlu xanı olan və Azərbaycanı vahid dövlət halında birləşdirməyə çalışan şəkili Hacı Çələbiyə qarşı yenidən yürüş təşkil etdi. Hacı Çələbi xanla təkbətək qarşılaşmaqdan ehtiyat edən gürcü çarı bir sıra Azərbaycan xanlarını, o cümlədən İrəvan xanını, guya "Hacı Çələbi xana qarşı hərbi əməliyyat planını müzakirə etmək" üçün Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsinə dəvət etdi. II İrakli danışıqlar zamanı hiylə işlədərək öz müttəfiqlərinə xəyanət etdi. O, Qızılqaya adlı yerdə onunla danışıqlar aparmaq üçün gəlmiş müttəfiqlərini - Azərbaycan xanlarını əsir alaraq Gürcüstana üz tutdu. Ona qarşı düşmənlə ittifaqa girmiş xanlardan fərqli olaraq, Azərbaycanın ümumi siyasi mənafeyini üstün tutan Hacı Çələbi xan bu xəbəri alan kimi gürcü qoşunlarına qarşı hücumla keçərək II İraklini Tiflis yaxınlığında haqladı və ağır məğlubiyyətə uğrattı. II İrakli Azərbaycan xanlarını sərbəst buraxaraq bir qrup süvari ilə Tiflisə qaçdı. Gürcü çarının piyada qoşunlarından min nəfər öldürüldü və əsir götürüldü [41, 1, 238-239, 390-391; 115, 57-58]. II İrakli ilə "dostluğun" "dadını" görmüş Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanı bundan sonra gürcü çarından üz çevirib Hacı Çələbi ilə birləşdilər.

Həsənəli xan Qacarın (1755-1759) və varisi Hüseynəli xan Qacarın (1759-1783) dövründə Kartli-Kaxeti çarı İrəvan xanlığına daha tez tez yürüşlər etməyə başladı. 1759-cu ildə İrəvan xanlığı məhz bu viranedici yürüşlər nəticəsində II İraklinin xəzinəsinə illik bac ödəməyə məcbur oldu [166, 129]. Bununla kifayətlənməyən II İraklinin İrəvan xanlığına hərbi yürüşləri 1762-1765, 1778-1779-cu illərdə də davam etdi [214, 31]. Bununla belə, II İrakli İrəvan xanlığını özündən asılı hala sala bilmədi.

Bəhs olunan dövrdə Cənub-Qərbi Qafqazın açarı və ən güclü qalası hesab olunan İrəvanın hərbi-strateji əhəmiyyəti böyük olduğundan [166,205] İrəvan xanlığı qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzində idi. Bu dövrdə İranda real hakimiyyəti ələ keçirən Kərim xan Zand gürcü çarının Azərbaycan xanlıqlarına hücumlarından narazı qaldığını bildirərək Hüseynəli xandan II İrakliyə bac verməyi dayandırmasını təbb etdi. Belə olacağı təqdirdə Kərim xan Zənd onu müdafiə edəcəyinə söz verdi [115, 60]. Bu, bölgədəki siyasi vəziyyəti xeyli gərginləşdirdi. Hətta, 1770-ci ilin yazında İrəvan uğrunda Kərim xan Zəndlə II İrakli arasında müharibə olacağı gözlənilirdi [166, 142].

Bu mürəkkəb vəziyyətdə İrəvan xanlığı nəinki öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparır, həm də Azərbaycanın digər xanlıqlarında və qonşu dövlətlərdə baş verən hadisələrə biganə qalmırdı. 1775-ci il iyunun 23-də İrəvan xanı

Hüseynəli xan, Qars mühafizi İzzət Mehmet paşa vasitəsilə Osmanlı dövlətinə məktub göndərdi. Məktubda İrəvan xanının Rusiyanın Dağıstan ərazisindəki fəaliyyətindən doğan narahatlığı ifadə olunurdu [191, 107; 125,38]. İrəvanı daim diqqət mərkəzində saxlayan Osmanlı dövləli isə Rusiyanın Kartli-Kaxeti çarlığı vasitəsilə Cənubi Qafqaza, o cümlədən İrəvana müdaxiləsinin güclənməsindən ehtiyat edirdi. Sultan III Mustafa (1757-1774) öz vəzirinə yazdığı məktubda bu müdaxilənin qarşısını almaq tədbirlərini müzakirə etmək üçün onunla görüşüb məsləhətləşməyin zəruri olduğunu bildirirdi [14; 20, 57; 124, 159]. Şübhəsiz ki, II İraklinin İrəvan xanlığına olan işğalçılıq niyyəti Azərbaycanın digər xanlıqlarını da narahat edirdi. Məsələn, Şəki xanı Məhəmməd Həsən xan 1776-cı ildə Osmanlı dövlətinə göndərdiyi məktubunda II İraklinin İrəvan qalasına hücum edəcəyi təqdirdə Azərbaycan xanlarının və Dağıstan hakimlərinin ona qarşı birləşəcəyini bildirirdi [20, 67].

Qeyd olunan dövrdə İrəvan xanlığının Kartli-Kaxeti çarlığı üçün iqtisadi əhəmiyyətli çox böyük idi [166,205]. Məhz bu səbəbdən 1779-cu ilin əvvəllərində II İrakli və oğlu Levan 12 minlik qoşunla (5 mini dağıstanlı muzdlu döyüşçü idi) İrəvan qalasını mühasirəyə aldı və yenidən Hüseynəli xandan bac tələb etdi. Lakin İmeretiyada baş vermiş üsyanı yatırmaq üçün gürcü çarı İrəvanın mühasirəsindən əl çəkib geri dönməyə məcbur oldu. II İrakli Gürcüstana qayıdarkən İrəvan xanlığından bac əvəzinə çoxlu sayda silahsız dinc əhalini əsir alaraq özü ilə Gürcüstana apardı [41, II, 73-74; 115, 60].

Kərim xan Zəndin ölümü (1779, mart — red.) İranda hakimiyyət uğrunda mübarizənin və Azərbaycanda ara müharibələrinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən II İrakli İrəvan xanı Hüseynəli xandan yenidən bac tələb etdi. Hüseynəli xan isə buna rədd cavabı verdi. II İrakli 1779-cu ilin sentyabrında 20 minlik qoşunla yenidən İrəvan xanlığına yürüş etdi [53,22; 159,112]. Hüseynəli xan Osmanlı imperiyasının dəstəyinə arxalanaraq Gürcüstana köçürülmüş ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. Axılsız Süleyman paşanın vasitəçiliyi ilə Hüseynəli xanla II İrakli arasında sülh danışıqlarına başlandı [214, 68-69]. II İrakli əvvəlcə sülh danışıqlarını yubatdı*. Lakin hadisələr sonradan elə cərəyan etdi ki, Kartli-Kaxeti çarı sülh müqaviləsinin bağlanması üçün özü addım atmalı oldu. Səbəblər aşağıdakılar idi: əvvəla, İrəvan xanı heç də, erməni tarixçisi V.R.Qriqoryanın yazdığı kimi, gürcü çarından yarımısı [214,73] vəziyyətdə deyildi. Müstəqil xarici siyasət* yeridən Hüseynəli xan Qacar digər

* Rus tarixçisi T.Q.Butkovun əsərində II İrakli ilə İrəvan xanı arasında sülh müqaviləsinin 1780-ci il mayın ortalarında bağlanması haqqında məlumat verilir [bax: 41,11,75]. Lakin İrəvan xanı Hüseynəli xanla II İrakli arasında gedən danışıqlar dəfələrlə baş tutmamışdı. Bu danışıqlarda İrəvan xanının oğlanları Məhəmməd bəy və Qulaməli xan iştirak etmişdi. Nəhayət, bu sülh müqaviləsinin bağlanması 1781-ci ilin noyabrında baş tutdu [bax: 214.71,72,73].

* 1781-ci ildə xoylu Əhməd xanın Naxçıvan xanlığına hücumuna etiraz edən İrəvan xanı Hüseynəli xan Qacar ona hədələyici məktub göndərərək öz ordusunu təcili Naxçıvan qalasından uzaqlaşdırmasını tələb etdi. İrəvan xanı öz məktubunda Naxçıvan xanlığına özü sahib olmaq istədiyini bildirdi [115, 62].

Azərbaycan xanları ilə yaxınlaşıb II İraklidən heç bir asılılığı olmadığını bildirmişdi. Bundan xəbər tutan II İrakli Azərbaycan xanlarından ehiyat edərək Hüseynəli xana olan münasibətini dəyişməyə məcbur oldu [214,72]. Bu zaman II İraklinin İrəvan xanlığına zahiri münasibətinin dəyişməsinin digər səbəbi** qarabağlı İbrahimxəlil xanın Xoy xanlığına olan hücumu idi [214,72].

1781-ci ilin martında II İrakli İrəvan xanının hüzuruna mərhum şahzadə Levanın vəziri Georgini göndərdi. O, bir müddət İrəvanda qaldıqdan sonra Tiflisə qayıtdı, lakin çox keçmədən ikinci dəfə təkrar İrəvana döndü [214,72]. Nəhayət, 1781-ci ilin noyabrında İrəvan xanlığı ilə Kartli-Kaxeti çarlığı arasında sülh müqaviləsi bağlandı. II İrakli ildə 30 min tümən ödənc almaqla Gürcüstana əsir olaraq aparılmış dinc əhalini geri qaytarmağa razılıq verdi [41, II, 75; 115, 63; 214, 73]. Lakin II İraklinin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən İrəvan xanlığına olan təcavüzkar niyyəti davam etməkdə idi. 1782-ci ilin sonlarında II İrakli Rusiya imperatriçası II Yekaterinaya (1762-1796) məktub yazaraq Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiyanın himayəsinə qəbul edilməsini xahiş etdi. II İrakli Rusiya hökumətindən onun İrəvan və Gəncə xanlıqlarının ərazisinə yiyələnməsinə kömək etməsini xahiş etdi, əvəzində Rusiyanın Türkiyə və İranla aparacağı müharibələrdə öz köməyini əsirgəməyəcəyinə söz verdi [166, 167]. Bundan əlavə, gürcü çarı Rusiya imperiyasına tövsiyə edirdi ki, Azərbaycan xanlıqlarını ələ almaq üçün "mehriban himayəçi" rolunu oynasın. General P.Potyomkin 1783-cü il mayın 3-də knyaz Q.Potyomkinə verdiyi məlumatda bildirirdi ki, II İrakli və Reyneqs (Rusiyanın İrəvandakı casusu - red.) generaldan müqavilənin (Georgiyevsk traktatının - red.) bağlanmasından əvvəl Cənubi Qafqaz xanlarına onları Türkiyədən qorumaq məqsədilə fərmanlar göndərməsini xahiş etmişdir [214, 82].

Rusiya imperiyası da, öz növbəsində, Cənubi Qafqazı işğal etmək, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək və Osmanlı dövlətinin burada nüfuzunun güclənməsinə yol verməmək üçün xristian dini əmilindən, ilk növbədə gürcü çarlarından istifadə etmək siyasəti yeridirdi. Elə buna görə də gürcü çarı 1783-cü il iyulun 24-də (avqustun 4-də) Georgiyevsk şəhərində Rusiyanın himayəsinə keçmək haqqında saziş imzaladı [41, h.II, s.1 1; 166, 168-171].

İrəvan xanlığının xarici siyasətinin ikinci mərhələsi xanlıq üçün olduqca ağır və mürəkkəb bir dövrə təsadüf edir. Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasından sonra Rusiya tərəfindən gizli şəkildə planlaşdırılan siyasətin - Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisində erməni dövləti yaradılması siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real addımlar atılmağa başlandı.

** Təbii ki, II İrakli İbrahimxəlil xanın müttəfiqi olduğu üçün bu yürüşdə ona hərbi qüvvə ilə yardım etməli idi. Bundan başqa, II İrakli özü Xoy xanlığını təsir dairəsinə almaq məqsədilə oraya qoşun yeritməyə hazırlaşdı. Bu qoşun İrəvan ərazisindən - Qırxbulaqdan keçməli idi. [bax: 214,72]. Bütün bunlara görə sülh danışıqları sürətləndi və razılaşma əldə edildi.

Məhz bu təcavüzkar niyyətin qarşısını almaq üçün bəhs edilən dövrdə İrəvan xanlığının xarici siyasətində aparıcı xətti Osmanlı dövləti ilə münasibətlər təşkil edir.

Rusiya imperiyası çoxsaylı xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmış Azərbaycanı işğal edərək, nəhayət, özünün regionla və bütövlükdə Şərq ölkələri ilə bağlı işğalçılıq planlarını reallaşdırmaq istəyirdi. Rusiya Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olduğuna və onunla yaxşı münasibətlər saxladığına görə İrəvan xanlığını daim diqqət mərkəzində saxlayırdı. Çar Rusiyası bu xanlığı ələ keçirib onun ərazisindən Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi istinadgah kimi istifadə etmək istəyirdi.*

Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş II İrakli Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün daha foal işğalçılıq siyasəti yeritməyə başladı. Kartli-Kaxeti çarının İrəvan xanlığı ilə bağlı təcavüzkar niyyəti Osmanlı dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Qeyd olunan dövrdə Türkiyənin Azərbaycan xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətində İrəvan xanlığı mühüm yer tuturdu [166, 205].

Rusiya özünün Cənubi Qafqazda işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycan xanlarını müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. İmperiya siyasətçiləri bir tərəfdən Azərbaycan xanlarına "xəbərdarlıq" edir, hədə-qorxu gəlir, İrəvan, Xoy və Təbriz xanlarının saraylarına elçilər və hədiyyələr göndərir, digər tərəfdən isə Georgiyevsk sazişindən istifadə edərək hərbi Gürcüstan yolu vasitəsilə Cənubi Qafqazda hərbi hazırlıq işlərini daha da gücləndirirdilər [20, 85; 21, 66; 125, 55]. Məhz bu səbəbdən, Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Osmanlı dövləti ilə yaxın münasibətdə olan bəzi Azərbaycan xanları, o cümlədən irəvanlı Hüseynəli xan Rusiya dövlətindən ehtiyal edərək osmanlılara soyuq münasibət bəsləyir, hətta sultan tərəfindən göndərilən hədiyyələri belə çətinliklə qəbul edirdi [125,54]. II Yekaterina Cənubi Qafqazda işğalçılıq planını gerçəkləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Bu məqsədlə jhələ 1782-ci ilin sonlarından İrəvan xanlığına göndərilən doktor Y.Reyneqs* hətta irəvanlı Hüseynəli xanın etibarını qazanaraq İrəvan qalasının planını da çəkə bilmişdi [37, sənəd 132, s.215-217-126,153]. Bununla qane olmayan Rusiya hökuməti 1783-cü ilin payızında qraf Apraskini İrəvana göndərdi. İrəvan xanı

* Rusiyanın hakim dairələri İrəvan xanlığını tutmağı asanlaşdırmaq üçün dini amildən də istifadə etmək niyyətində idilər. Həmin dövrdə bunun üçün əlverişli şərait də yaranmışdı. Azərbaycan hökmdarlarının himayəsindən istifadə edərək ölkənin qərbində - İrəvan xanlığının ərazisində möhkəmlənmiş Qriqorian kilsəsi Avropada özünə dayaq tapmadığından üzünü Rusiyaya çevirmişdi. Asiya qitəsinə vaxtla Balkan yarımadasından köçüb gəlmə ermənilər, erməni kilsəsi və erməni işbazları hələ I Pyotrun dövründən başlayaraq Rusiyanın köməyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına özlərinə daimi məskənlər və dövlət yaralmaq, qondarma "Böyük Ermənistan"ı dirçəltmək xülyasına düşmüşdülər. Bu proses II Yekaterina dövründə daha da intensivləşdi [bax: 126].

* Y.Reyneqs knyaz Q.A.Potyomkinin tapşırığı ilə Tiflisdə gizli kəşfiyyat işləri ilə məşğul olurdu. Milliyyyətə fransız, ixtisasca həkim olan Y.Reyneqs əslində Rusiyanın İrəvan xanlığında casusu idi [bax: 37, sənəd 132, s.215-217; 126, 153].

Hüseynəli xan Qacarın 1783-cü ilin oktyabrında P.S.Potyomkinə göndərdiyi cavab məktubundan bəlli olur ki, qraf Apraksinin məqsədi İrəvan xanını II İrakliyə itaət etməklə, bir növ, Rusiyanın tabeliyinə keçməyə çağırmaq idi. Hüseynəli xan bu təklifi bəyəndiyini bildirsə də [37, sənəd 170, S.265-266], qəti addım atmadı.

XVIII əsrin II yarısına aid arxiv sənədlərində, habelə digər ilk mənbələrdə göstərilir ki, II İrakli Rusiyanın himayəsini qəbul etdikdən sonra Azərbaycan xanlarına könüllü surətdə Gürcüstana, dolayısı yolla isə Rusiyaya itaət göstərməyi təklif edirdi. Bu təklifə razı olmayacaqları halda onlara hərbi güclə hədə-qorxu gəlinirdi [125,55]. Azərbaycan xanları isə müstəqilliklərini itirməmək naminə gah Rusiya, gah da Osmanlı dövləti ilə əlaqəyə girirdilər.

Bəhs olunan dövrdə İrəvan xanı öz müstəqilliyini itirməmək, yaxınlaşan Rusiya təhlükəsindən qorunmaq məqsədilə Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Cənubi Qafqazda öz maraqlarını qorumağa çalışan Osmanlı dövləti İrəvan xanının müraciətinə biganə qalmadı. Xanın müraciətindən dərhal sonra sultanın əmri ilə gizli surətdə İrəvana üç nəfər nümayəndə göndərildi. Onlar irəvanlıları möhkəm durmağa çağırır və onlara kömək üçün İstanbuldan Qarsa xeyli top gətirildiyini bildirirdilər [81, v.360]. Türkiyədən İrəvan xanına göndərilən məktublardan birində yazılırdı: "Siz irəvanlılar təbiətə türksünüz. Əgər bəd qüvvələr İrəvan qalasını almaq istəsələr, müdafiə olunaraq dinimizin qanunlarını qorumalısınız. Sultan Qars, Bayazid paşalarma sizi həmişə müdafiə etməyi tapşırırmışdır. Ən qədim dövrlərdən biz qonşu və dost olmuşuq. Biz həmişə dinimizin qanunlarını qorumağa hazırıq" [81, v.331]. Axalsızlı Süleyman paşanın irəvanlı Hüseynəli xana göndərdiyi başqa bir məktubda isə deyilirdi: "...Böyük hökmdarımız Sultanın və vəzir Həsənin göstərişinə əsasən qapıçıbaşı Məhəmməd Səlim bəy vasitəsilə sizə və Azərbaycanın başqa xanlarına pul və hədiyyələr göndərirəm. Allahın köməyi ilə biz həmişə sizinlə dost olacağıq və bu dostluğu nəyin bahasına olursa olsun qoruyub saxlamalıyıq. Sizə nə lazımdırsa, əmr edin" [81, sənəd 366, v.209].

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazla bağlı öz işğalçılıq planlarını gürcü çarı II İrakli vasitəsilə həyata keçirməsi Osmanlı sarayına yaxşı məlum idi. Bunu Osmanlı sultanının İrəvan xanına göndərdiyi bir məktub da təsdiq edir: "Bizə gəlib çalındır ki, Tiflis çarı Rusiya ilə birləşərək Azərbaycan xanlarının arasını vurmağa, onların arasında Rusiyaya meyil yaratmağa çalışır. Siz bizimlə birləşməyə səy edin. Bizim məqsədimiz odur ki, çar İrakli sizə zərər vura bilməsin" [81, sənəd331,v. 54-551].

Yeri gəlmişkən, Osmanlı dövləti ilə İrəvan xanlığı arasındakı yaxınlaşma artıq Rusiya imperiyasının hakim dairələri ilə əlaqəyə girmiş və onlar tərəfindən dəstəklənən gəlmə erməniləri də təşvişə salmışdı. Artıq onlar xanlıq ərazisində baş verən hadisələr barədə Rusiya imperiyasının müxtəlif strukturlarına məxfi məlumatlar çatdırırdılar. Bu zaman Rusiyanın İrəvandakı baş casusu Stepan Saakyan (rusdillli sənədlərdə Stepan Saakoviç Popov red.) idi [159, 113].

Osmanlı dövlətinin Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq planlarının

qarşısını almaq üçün gördüyü tədbirlər II İraklini də narahat edirdi. (X bu barədə öz sarayında olan Rusiya nümayəndəsi polkovnik Stepan Burnaşevi müntəzəm məlumatlandırır [1, 17; 125, 55]. Göründüyü kimi, Rusiyanın Cənubi Qafqazda işğalçılıq planlarını həyata keçirməsində əsas dayağı gürcü çarları və bir də erməni işbazları idi.

Yaranmış beynəlxalq şəraitdə İrəvan xanı Hüseynəli xan müəyyən diplomatik danışıqlardan sonra digər Azərbaycan xanları ilə əlaqələrini möhkəmləndirdi və onların Türkiyə dövlətinə meyillərinin güclənməsinə nail ola bildi. Bu barədə irəvanlı Hüseynəli xanla xoşlu Əhməd xan birgə məktub yazaraq Qars hakimi Əli paşa vasitəsilə Osmanlı sarayına müvafiq məlumat da verdilər [bax: 125, 89]. Əli İrəvan xanlığından üzülmüş II İrakli Hüseynəli xanı hakimiyyətdən devirmək üçün onun qardaşı Məhəmməd həsən xanla məxfi sazişə girdi [115,69].

1783-cü il noyabrın 9-da Hüseynəli xan Qacar xəslələnərək vəfat etdi.* Xanın vəsiyyətinə əsasən hakimiyyətə böyük oğlu, 15 yaşlı Qulaməli xan Qacar gəldi [37, 267; 159, 114]. Hüseynəli xanın ölümü xanlıqda vəziyyəti kəskinləşdirdi. II İrakli firsətdən istifadə edərək öz qayını Baqratıonu qoşunla İrəvana göndərdi. Lakin İrəvana yaxınlaşan Baqratıon artıq Hüseynəli xanın böyük oğlu Qulaməli xanın taxta çıxdığını eşidərək hücumu davam etdirməyib geri döndü [115,69-70]. Beləliklə, Rusiyaya arxalanan gürcü çarının İrəvanla bağlı növbəti hiyləsi də baş tutmadı.

Dövrün ilk mənbələri Georgiyevsk müqaviləsinin bağlanmasıdan sonra Rusiyaya arxalanan II İraklinin Azərbaycan xanlıqlarına, o cümlədən İrəvan xanlığına qarşı işğalçılıq niyyətinin daha da güclənməsini sübut edir. Qeyd olunan dövrdə Azərbaycan xanlarının II İraklinin təcavüzü ilə bağlı Osmanlı sultanına göndərdiyi məktuba [20, 62; 21, 87; 125, 54-55] əsaslanaraq 1783-cü ilin noyabrında Çıldır valisi Süleyman paşa tərəfindən hazırlanmış bir sənəddə qeyd olunur ki, İrəvan xanı Hüseynəli xanın vəfatından sonra II İrakli Rusiya hərbiçilərinin köməyi ilə İrəvan qalasını ələ keçirmək niyyətindədir [20, 72-74; 125, 55]. Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanları, o cümlədən İrəvan xanı ilə yaxınlaşması nəticəsində özünün Cənubi Qafqaz siyasətinin iflasa uğrayacağından ehtiyat edən çar Rusiyası 1783-cü ilin sonlarında bölgədə hərbi qüvvələrinin sayını artırmağa başladı. Tiflisə və Kaxetiyyə yeni hərbi qüvvələr göndərdi. Burada yerləşən hərbi hissələrə Rusiyadan çoxlu top və digər hərbi sursat gətirildi və daha 35 min əsgərin göndəriləcəyi planlaşdırıldı [20, 88; 125, 55].

Osmanlı dövlətinin İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd bölgələrinin paşaları

* İrəvan xanı Hüseynəli xanın ölümü ilə bağlı müxtəlif məlumatlar var. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Hüseynəli xan İrəvanda baş verən üsyan nəticəsində öldürülmüşdür [115, 69]. Mənbələr isə təsdiq edir ki, Hüseynəli xan ağır xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir [bax: 37, 274; 214, 81]. Yeri gəlmişkən. Hacı Hüseynəli xan mömin bir insan olmuşdur. Çünki xanın cənəzəsi Bağdada aparılaraq orada dəfn edilmişdir [bax: 37, 274; 159, 268] .

İrəvan xanı və Azərbaycanın digər xanları ilə razılığa gələrək Rusiya tərəfindən gözlənilən təhlükənin qarşısını almaq üçün hərbi hazırlıq görməyə başladılar. Tiflisdəki rus qoşunlarının komandanı S.Burnaşev 1784-cü il fevralın 9-da P.S.Potyomkinə məktubunda bildirdi ki, Axalsıx, Qars, Ərzurum və Bayazid paşalıqlarının nümayəndələri İrəvan şəhərində Qulaməli xanın yanında idilər; onlar İrəvan xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında daha yaxın münasibət yaratmaq və xanın köməyi ilə Azərbaycanın digər xanlıqlarını da Rusiya və Gürcüstanın əleyhinə qaldırmağı planlaşdırırlar. S.Burnaşev bunun qarşısını almaq üçün çariçənin mütləq tədbir görməsini P.S.Potyomkindən xahiş edirdi [1, 17; 125, 56]. Bundan əlavə, Rusiyanın Ənzəlidəki konsulu Tumanovski 1784-cü ilin aprelində yazdığı məktubunda bu hazırlıq barədə Həştərxan qubernatoru Jukova ətraflı məlumat verirdi. Onun yazdığına görə, Ərzurum və Bayazid paşaları Gürcüstana hücum etmək üçün xeyli qoşun toplayaraq Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini də bu işə cəlb etməyə çalışırlar. Onlar bu yürüşdə iştirak edəcək döyüşçülərin hər birinə ildə 200 rubl verməyi vəd etmişlər [115, 73-74]. Yaranmış vəziyyətlə bağlı II İrakli də təşvişlə polkovnik S.Burnaşevə məlumat verir, o da, öz növbəsində, bu məlumatı general P.Potyomkinə çatdırırdı. S.Burnaşevin P.Potyomkinə göndərdiyi 1784-cü il 16 fevral tarixli məruzəsində Axalsıx paşası Dədəgül ağanın müəyyən təkliflərlə İrəvan xanının yanına gəlməsi xəbəri verilir. Bu təkliflər əsasən xristianların qüvvə toplamasına imkan verməmək, Rusiya qoşunlarını Cənubi Qafqaza dəvət etdiyi üçün II İraklinin üzərinə hücum etmək məqsədilə Azərbaycanın digər xanları ilə birləşmək və s.-dən ibarət idi [78, h.VII, v.173; 214, 83].

Qeyd olunan dövrdə Osmanlı dövlətinin nümayəndəsi Xəlil əfəndi Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimləri ilə görüşüb bir müddət İrəvanda qaldı [166, 203; 115, 74].

Xəlil əfəndinin tövsiyəsi ilə irəvanlı Qulaməli xan II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi [20, 84, 85, 296; 124, 189] və hətta digər Azərbaycan xanlarına da yardım göstərdi. S.Burnaşev 1784-cü il martın 26-da göndərdiyi məruzəsində İrəvan xanının naxçıvanlı Abbasqulu xana yardım* göstərməsi haqqında məlumat verir [214, 84], P.Potyomkinə ünvanladığı digər məxfi məktubda isə yazırdı: "İrəvan xanı Qulaməli xanın çara (II İrakliyə - red.) münasibəti birdən-birə dəyişmişdir və indi o, türklərə meyillidir" [1, 110; 125, 56]. General P.Potyomkinin 1784-cü il 2 mart tarixli gizli təqdimatına əsasən, polkovnik S.Burnaşev II İrakli ilə İrəvanın alınması məsələsini müzakirə edir. Lakin II İrakli İrəvanın alınması üçün lazımi ordunun olmadığını bildirir [78, h.VII, v.245; 214, 87]. Bu, bir daha İrəvan qalasının alınmazlığını, xanlığın hərbi-strateji mövqeyinin güclü olduğunu sübut edir.

General Potyomkin bir gürcü zadəganı vasitəsilə İrəvan xanına qarşı qəti tədbirlər görmək üçün polkovnik S.Burnaşevə yazılı əmr göndərir. Generalın

* Bu zaman Naxçıvan xanı Abbasqulu xan hakimiyyətdən devrilmişdi, İrəvan xanı Hüseynəli xan ona sığınacaq vermişdi [bax:1 15,49-53;214,84-85].

əmrini alan S.Burnaşev II İraklinin yanına məsləhətləşməyə gedir [214, 86-87]. İrəvan xanlığına təcavüzün elə də asan olmadığını başa düşən II İrakli öncə diplomatik vasitələrlə * əl atır. Lakin bunun ciddi nəticə vermədiyini görəndən Rusiya hakim dairələri və gürcü çarı digər vasitələrə əl atır. Belə ki, 1784-cü ilin yayında Qulaməli xana sui-qəsd təşkil olunur və xan qətlə yetirilir. ** Hakimiyyətə xanın 12 yaşlı oğlu Məhəmməd xan Qacar gəlir [166, 205; 215, 74]. Qars mühafizi Mustafa paşanın məlumatına görə, "Yaranmış real təhlükə qarşısında İrəvan xanının Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşması nəticəsində bölgədəki ruslar və onların müttəfiqi olan gürcü çarının hiylələri nəticəsində Qulaməli xan qətlə yetirildi" [125; 56-57]. Arxiv sənədləri də İrəvan xanına qarşı törədilən qəsdin hansı istiqamətdən hazırlandığını aydın göstərir. 1784-cü ildə rus canişini Mixail Markov polkovnik S.Burnaşevə göndərdiyi məktubunda İrəvanla bağlı yazır: "...yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək, çar (II İrakli - red.) nəyi isə bəhanə gətirərək oranı (İrəvan xanlığını - red.) ordu ilə ələ keçirməlidir" [1, 15; 125, 56].

İrəvan xanlığına rus-gürcü hərbi müdaxiləsinin qarşısını almaq üçün Osmanlı hökuməti təcili tədbir gördü. Osmanlı dövlətinin dəstəyi ilə xoylu Əhməd xan dərhal öz kürəkəni, keçmiş İrəvan xanı Hüseynəli xanın 12 yaşlı oğlu Məhəmməd ağanı (1784-1805) İrəvan taxtına çıxardı [115, 71; 124, 191]. Sultan I Əbdülhəmid (1774-1789) yeni İrəvan xanı ilə sıx münasibətlər yaradılmasını diqqət mərkəzinə götürdü. Sultan Ərzurum paşasına pul, Axalsıx, Qars və Bayazid paşalarına fərmanlar göndərərək onlara İrəvanı II İraklinin təcavüzündən qorumağı tapşırırdı. Fərmanda xoylu Əhməd xanın birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin edildiyi, bütün paşa və vəzirlərə İrəvan xanına kömək etmələri tapşırıldı [81, siy.1/194, sənəd 336, h.VIII, v.54-55; bax: 166, 206; 124, 192]. İrəvan xanlığının Osmanlı dövləti ilə yaxınlaşması rus-gürcü siyasətinə ağır zərbə vura bilərdi. Məhz buna görə II İrakli İrəvana iki min nəfərlik qoşun göndərdi. O.P.Markovanın yazdığına görə, İrəvan xanı tələsik axalsıxlı Süleyman paşaya bildirdi ki, o, II İrakliyə xidmət edəcəkdir. Bununla da tərəflər arasındakı gərginlik müvəqqəti olaraq sakitləşdi [166, 206; 115,75].

Lakin ilk mənbələrin məlumatları göstərir ki, İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacarı bu mövqeyi müvəqqəti diplomatik gediş idi. Çox keçməmiş, 1784-cü il sentyabrın 28-də Məhəmməd xan II İraklinin İrəvan qalasına hücum təhlükəsi qarşısında Osmanlı dövlətinə məktubla müraciət etdi. Çıldır valisi, Qars mühafizi və Bayazid hakimləri xoylu Əhməd xanla birləşib II İrakliyə qarşı birlikdə çıxış etmək üçün danışıqlar apardılar [20, 93; bax: 125, 57]. Bunun ardınca Məhəmməd

* Hüseynəli xanın ölümündən bir neçə ay keçməsinə baxmayaraq, oğlu Qulaməli xanın hələ də yas libasını çıxarmadığını nəzərə alan II İrakli adətə uyğun olaraq ona rəngli libaslar göndərir və kəşfiyyət üçün bu fürsətdən istifadə etmək qərarına gəlir [bax: 214, 87].

** Qulaməli xanın qətlə ilə bağlı müxtəlif məlumatlar var: 1.1784-cü il iyunun 7-də Bünyatəli bəy adlı bir nəfər İrəvan meydanında Qulaməli xanı və onun iki qulluqçusunu odlu silahla qətlə yetirmişdir [bax: 159,266-267]; 2. 1784-cü ilin yayında xalqla qəddar rəflarına görə Qulaməli xan qardaşı ilə birgə İrəvanda baş vermiş iğtişaşlar zamanı öldürülmüşdür [bax: 166,205].

xan, digər Azərbaycan xanları və Ərzurum valisi Bayazid hakimi ilə birləşib düşmənin hücumuna qarşı hazır olduqları barədə Osmanlı sarayına yenidən rəsmi məlumat göndərdilər [20, 32; 125, 57].

Bu müraciətlərin qarşılığı olaraq 1784-cü ilin payızında Cənubi Qafqaza İstanbuldan çoxsaylı (60 nəfər) nümayəndə heyəti göndərildi. Onlar Azərbaycan xanlarına və Dağıstan hakimlərinə qiymətli hədiyyələrlə yanaşı Sultan Əbdülhəmidin fərmanını da gətirmişdilər. Fərmanda sultan bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını Rusiya təcavüzü qarşısında birləşməyə və müqəddəs müharibəyə hazır olmağa çağırırdı [81, siy.1/194, sənəd 350, h.II, v.4; bax: 115, 75].

Cənubi Qafqazda Rusiyanın və onun əlaltısı olan gürcü çarının açıq müdaxilə siyasətinə başlaması Osmanlı dövlətini daha konkret addımlar atmağa sövq etdi. Rusiyadakı ermənilərin dini başçısı H.Arqutyan 1785-ci il fevralın 25-də Stepan Saakova göndərdiyi məktubunda Qarabağ və Xoy xanlarının Axalsix paşası vasitəsilə sultandan hədiyyə və məktub aldıqları barədə xəbər verdi. Sultanın məktubunda yazılırdı: ".sizə birləşməyi və İrəvanın düşmən əlində qalmaması üçün onu ələ keçirməyə cəhd etməyi təklif edirəm, bunun üçün istədiyiniz qədər qüvvə və pul ala bilərsiniz" [bax: 214, 115].

Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövləti arasında siyasi əlaqələrin güclənməsi ermənilərin təşvişinə səbəb oldu. Çünki bu, Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına ermənilərə "dövlət yaradılması" planının baş tulumasına ciddi əngəl törədə bilərdi. Erməni müəllifi A.İoannisyanın yazdığına görə, İ.Arqutinskinin Axalsixdən gəlmiş qardaşı oğlu xəbər verirdi ki, osmanlılar məktub və pul göndərərək Azərbaycan xanlarını rus qoşunlarına müqavimət göstərməyə, habelə Gürcüstan əleyhinə çıxmağa çağırırmışdı. Eyni zamanda osmanlılar Qarabağ və Xoy xanına məsləhət görmüşlər ki, ruslara İrəvan şəhərini almağa imkan verməsinlər [159, 134-135].

İrəvan xanlığına birbaşa təcavüz etməkdən əli çıxan II İrakli digər vasitələrə əl alır. O, 1785-ci ilin payızında Gürcüstana yürüş edən Azərbaycanın Car-Balakən hakimi Ömər xanın* qoşunlarını İrəvan istiqamətinə göndərməyə çalışsa da, bu, mümkün olmur [214,135].

Ömər xanın yürüşündən bir qədər keçdikdən sonra İrəvan xanlığının alınması üçün yeni planlar hazırlanır. 1787-ci il mayın əvvəlində II İrakli P.Potyomkini xəbərdar edir ki, Xoy xanı, Car-Balakən hakimi Ömər xan və Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla birlikdə İrəvanı almaq qərarına gəlmişlər [78, v. 469; bax: 159,182].

Bütün bu tədbirlər Osmanlı dövləti tərəfindən sakit qarşılanmadı. 1787-ci ilin iyununda Xoyda yenicə hakimiyyətə gəlmiş Hüseynqulu xana göndərilən sultan fərmanında deyilirdi: "Tiflis valisi rusları Azərbaycana və bizim torpaqları

* Car-Balakən hakimi və ya Avar xanı Ömər xanın adı rusdilli sənədlərdə "Omar xan" yazıldığı halda [bax: 24. f. VUA 482. op.144, d. 41481; op. 148, d. 41929] Azərbaycan dilinə tərcümədə səhv olaraq Ümmə xan kimi verilir.

qarət etmək üçün dəvət etmişdir. ...Biz heç zaman İrəvanın qarət olunması və dağıdılması ilə razılaşa bilmərik. Odur ki, ehtiyac olarsa, Bayazid, Van və Muşun rəislərinə sizə qoşun göndərməyi əmr etmişik. Əgər Tiflis valisi sərhədi keçmək fikrinə düşsə, o zaman sizə Ərzurum paşası Mustafa kömək edəcəkdir" [79, iş 4252, v.126].

Osmanlıların hərbi fəallığının artmasından xəbər tutan Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı general P.S.Potyomkin türklərin İrəvan istiqamətində hücum edəcəkləri halda necə hərəkət etməli olduğu barədə mərkəzə sorğu göndərdi [79, iş 4252, v. 126].

Polkovnik S.Burnaşev 1787-ci il 8 iyul tarixli məktubunda general P.S.Potyomkinə bildirdi ki, onun məlumatlarına görə, Osmanlı sultanı Azərbaycan xanlarını həmişə müdafiə edəcək, İrəvan şəhəri Azərbaycana məxsus olduğundan onun heç zaman Gürcüstanın tabeliyinə verilməsinə razı olmayacaqdır. Bundan əlavə, sultan Ərzurum paşasına və digər həmsərhəd paşalara nəyin bahasına olursa-olsun rus qoşunlarının qarşısına çıxmağı əmr etmişdir. Regionda siyasi durumun gərginləşməsi ilə əlaqədar Ömər xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan və digər Azərbaycan xanları İrəvanı qəti surətdə gürcülərin təzyiqlərindən xilas etmək üçün birləşmişlər [81, siy. 1/194, sənəd 416, h.I, v.354; 115,77-78].

1787-1791-ci illər Rusiya - Osmanlı müharibəsi zamanı da Rusiyaya arxalanan II İrakli Azərbaycan xanlıqlarına qarşı öz işğalçılıq siyasətini davam etdirməkdə idi. Belə ki, Georgiyevsk müqaviləsinə əsaslanan II İrakli 1787-ci il noyabrın 22-də Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanından yardım istədi. Rusiyadan alacağı köməyə ümid bağlayan gürcü çarı İrəvanı ələ keçirmək və Azərbaycan xanlarına qarşı yenidən hücumla keçmək niyyətində idi [20, 122; bax: 125,82-83]. Bunu başa düşən irəvanlı Məhəmməd xan 1787-ci il noyabrın 26-da yaxınlaşan təhlükəyə qarşı öz elçisi Zeynalabdin vasitəsilə Osmanlı sultanından yardım istədi. Elə həmin ilin dekabrında İrəvan xanlığının elçiləri İstanbulda səmimi qarşılandı və onun xahişi müsbət qarşılandı [19, b. № 9, 6, 71; 125, 83]. Sultan vəziyyətin ciddiliyini və müraciətin əhəmiyyətini nəzərə alaraq İrəvanı "əl-Rumun (Türkiyənin red.) kilidi və Azərbaycanın Dərbəndi" adlandırmışdı [11; 15, 215; 20, 123, 324; 124, 222]. Beləliklə, İrəvan xanlığının xarici siyasətinin ikinci mərhələsində Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlər önəmli yer tutur.

XVIII yüzilliyin 90-cı illərinin ortalarında İrəvan xanlığı cənubdan daha bir güclü təhlükə ilə üz-üzə qaldı. Məlum olduğu kimi, Kərim xan Zəndin ölümündən sonra İranda hakimiyyəti Azərbaycan-türk tayfası qacarlardan olan Ağa Məhəmməd xan ələ keçirdi. Onun ata-babaları vaxtilə I Şah Abbas tərəfindən Azərbaycandan İranın Astrabad vilayətinə köçürülmüşdü. Ağa Məhəmməd xan öz səhlik iddiasını rəsmiləşdirmək üçün səfəvilərin və Nadir şahın idarə etdikləri bütün keçmiş ərəzilləri, o cümlədən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyə çalışırdı. Bu siyasət eyni zamanda müstəqil Azərbaycan xanlıqlarına qarşı da çevrilmişdi. Qacar 1795-ci ilin yazında Şimali Azərbaycana və Gürcüstana hərbi yürüşə başladı.

Ağa Məhəmməd xanın güclənməsi ilə müstəqillikləri cənub tərəfdən də təhlükə altına düşən Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə diplomatik münasibətləri daha da genişləndi. Qarabağlı İbrahimxəlil xan və irəvanlı Məhəmməd xan Osmanlı dövlətindən yardım almaq üçün 1789-1790-cı illərdə İstanbulda danışıqlar aparmaq üçün öz elçilərini Çıldır valisinin yanına göndərdilər [12; 124, 229].

Ağa Məhəmməd şah yürüş ərəfəsində Şimali Azərbaycan xanlarına fərmanlar göndərərək ona tabe olmalarını və itaət əlaməti olaraq girovlar vermələrini tələb etdi. Şahın Cənubi Azərbaycandakı hərəkətlərini yaxından izləyən İrəvan xanı onun yaxın müddətdə Şimali Azərbaycana yürüş edəcəyini yəqin etmiş və Qars mühafizinə göndərdiyi məktubunda bu barədə məlumat vermişdi. Qars mühafizi də öz növbəsində İstanbula xəbər çatdırmış, Ağa Məhəmməd şahın İrəvan üzərinə yürüş edəcəyi halda Qars ətrafındakı bölgədən xeyli köçkün olacağı üçün əlavə qüvvə və hərbi təchizat göndərilməsini istəmişdi [20, sənəd 43, 134-135; bax: 124, 229].

Ağa Məhəmməd xanın güclənməsi ilə bağlı Azərbaycanda baş verənləri Osmanlı dövləti də diqqətlə izləyirdi. Belə ki, Qars mühafizi Kamal paşa hələ 1791-ci ildə Osmanlı sarayına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, Ağa Məhəmməd xan Təbrizdən 6 saatlıq məsafədə olan Müşki ənbər çölünə gələrək Cənubi Azərbaycan xanlarından bir neçəsini özünə itaət göstərməyə razı salmışdı. O, irəvanlı Məhəmməd xanın da yanına gəlməsini tələb etmişdi. Lakin Məhəmməd xan özü getməmiş, qardaşını hədiyyələrlə onun hüzuruna göndərmişdi.

Ağa Məhəmməd şahın İrəvana hücum edəcəyini yəqin edən Məhəmməd xan İrəvan qalasının müdafiəsini möhkəmləndirmiş, Qars mühafizindən kömək istəmiş, İrəvanın mühasirəyə alınacağı halda əhalinin bircə çıxış yolu olan Qarsa köçəcəyini bildirmişdi. Bu məlumatla əlaqədar Osmanlı sultanı bölgəyə xüsusi hazırlığı olan kəşfiyyatçılar göndərərək dəqiq məlumat əldə olunmasını və real vəziyyətə uyğun cavab verilməsini əmr etmişdi [16; 124, 230].

Ərzurum valisi Yusif Ziya paşanın köməkçisi Məmiş ağanın 1795-ci il 15 may tarixli məktubunda da eyni narahatlıq nəzərə çarpır: Ağa Məhəmməd xan İrəvana hücum edərsə, qala darısqal olduğundan təxminən 20-30 min nəfər elat ora sığmayacaq və onların çoxunun Qars, Bayazid və Ərzurumun sərhəd sancxaqlarına pənah gətirəcəkləri yəqindir [20, sənəd 46, s. 145-146, 339-340; 124, 236].

Yaranmış olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə İrəvan xanı çıxış yolu olaraq qardaşını Ağa Məhəmməd xanın sarayına girov kimi göndərdi, özü isə müqavimət göstərmək məqsədilə hazırlıq görməyə başladı. Lakin Ağa Məhəmməd xan İrəvan xanının hiyləsini başa düşərək qardaşı Əliqulu xanı 20 min döyüşçü ilə İrəvan qalasını fəth etməyə göndərdi. Qacar qoşunları qalaya yaxınlaşaraq onu mühasirəyə aldılar. İrəvan qalasının müdafiəçiləri 35 gün müqavimət göstərsələr də, Məhəmməd xanın tabe olmaqdan başqa bir əlacı qalmadı. O, Qacarlar dövlətinin xəzinəsinə ildə 8 funt qızıl və 80 min rubl bac ödəməyə razılıq verməyə

məcbur oldu. Bundan əlavə, İrəvan xanı lazım gəldikdə öz hərbi dəstəsi ilə Qacarın hərbi xidmətinə getməli idi [115, 79-81].

Məlum olduğu kimi, Ağa Məhəmməd xan 1795-ci ildə Cənubi Qafqaza birinci yürüşü zamanı Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşa şəhərini 33 gün mühasirədə saxlamış, Gürcüstana yürüş etmiş və Tiflis şəhərini tutmuşdu. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan qışlamaq üçün Muğan düzünə gəlmiş, oradan isə Tehrana qayıtmışdı [9, 260-261].

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza yürüşü və rəsmən Rusiyanın himayəsində olan gürcü çarlığına hücumu Rusiyanın regiondakı maraqlarına və nüfuzuna ağır zərbə vurmuşdu. Odur ki, Rusiya regionda öz qəsbkarlıq siyasətini həyata keçirmək üçün bəhanə axtarırdı. Buna görə də fürsətdən istifadə edən Rusiya imperatriçası II Yekaterina 30 minlik bir korpusu qraf V.Zubovun başçılığı ilə Cənubi Qafqaza, özü də Azərbaycana göndərdi. Bu, Rusiya imperiyasının Azərbaycana ikinci yürüşü idi.

V.Zubov Şimali Azərbaycanın bir sıra bölgələrini ələ keçirsə də, bu hərbi əməliyyat, nəticə etibarilə, rus dövləti üçün uğursuz oldu. 1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın ölümündən sonra taxta çıxmış oğlu I Pavel Rusiyanın xarici siyasət xəttini dəyişərək rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırırdı.

Rus qoşunlarının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda hərbi əməliyyatlara hazırlaşması Osmanlı imperiyasını çox narahat edirdi. Buna görə də 5000 nəfərlik qoşunla Çıldırda olan Yusif paşa öz nümayəndəsini İrəvan xanının yanına göndərərək onu rus qoşunlarının təcavüzü əleyhinə çıxmağa çağırırdı [24, v.80-81]. Kəşfiyyatdan rus ordusu qərargahına qayıtmış Nikolay Mirzəyev də eyni fikirləri söyləmişdi: "Türklər çalışırlar ki, İrəvan xanı Gürcüstanın tabeliyinə keçməsin" [24, v.80-81].

Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazdakı fəallığı Rusiya dövlətinin təcavüzünə real maneə olduğundan Rusiya xristian dini amilindən fəal surətdə istifadə edirdi. Buna görə də Rusiya imperiyası Kartli-Kaxeli çarlığına Osmanlı imperiyasına qarşı bufer dövlət kimi baxır və hər vasitə ilə ona kömək etməyə çalışırdı. Təsadüfi deyildir ki, rus ordusu ali baş komandanının göstərişinə əsasən İrəvan xanlığını özündən asılı vəziyyətə salması üçün II İrakliyə kömək göstərmək qərara alınmışdı [80, sənəd 628-631, v.19].

Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ilin iyununda ikinci dəfə Azərbaycanın şimalına yürüş etdi. O, bu dəfə Şuşa qalasını ələ keçirə bildi. Lakin elə buradaca sui-qəsdlə qətlə yetirildi. Sərkərdəsini itirmiş İran qoşunları geri - İrana qayıtmağa məcbur oldu [9, 261-262].

Ağa Məhəmməd şah ikinci yürüşü ərəfəsində irəvanlı Məhəmməd xan Qacarı yanına çağıraraq, onunla qohum olmasına baxmayaraq, rus qoşunları ilə əməkdaşlıqda suçlandırıb həbs etmiş və Tehrana* göndərmişdi [41, II, 428; 95,

* Q.P.Butkova görə, Qəzvinə göndərilmişdi [bax: 41, II, 431].

164]. Ağa Məhəmməd şahın əmrinə əsasən onun ögey qardaşı Əliqulu xan Qacar İrəvanda hakimiyyəti idarə edirdi [41, II, 426; 95, 164; 200, 9]. Lakin Əliqulu xanın vergiləri artırması səbəbindən İrəvan əhalisi üsyan edib onu hakimiyyətdən qovdu [41, II, 431; 214, 59]. C.Bornoutyan isə bu hadisəni fərqli təqdim edərək yazır ki, Əliqulu xan Qacar qardaşı Ağa Məhəmməd xanın ölümündən dərhal sonra şah taxt-tacı iddiası ilə Tehrana tələsdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Həsən xan Makulu İrəvan xanlığında hakimiyyəti ələ keçirdi və xalqdan ağır vergilər tələb etdi [200,9]. Ağa Məhəmməd şahın 1797-ci il iyulun 4-də Şuşada öldürülməsindən sonra taxta çıxan varisi Fətəli şah (1797-1834) İrəvanı silah gücünə əldə saxlamağın mümkün olmadığını nəzərə alaraq, İrana - Qacarlar dövlətinə sədaqətini saxlaması şərtilə, Məhəmməd xanı həbsdən azad edib İrəvana göndərdi [115, 85]. Lakin Məhəmməd xan qacarların müti vassalı olmadı. Əksinə, xoylu Cəfərqulu xanla birləşərək yeni şaha tabe olmaqdan imtina etdi. Lakin onlar şahzadə Abbas Mirzənin və sərdar Süleymanın başçılıq etdiyi Qacar qoşunu tərəfindən məğlubiyətə uğradıldılar. Bundan bir neçə il sonra Abbas Mirzə İrəvan xanlığına hücum edərək İrəvan qalasını 40 günlük mühasirədə saxladı. Bu müddətdə ətraf kəndlər və ellər çapılıb-talandı. Nəticədə Məhəmməd xan Abbas Mirzəyə təzminat və sədaqət əlaməti olaraq girovlar verməyə məcbur oldu [115, 8 5-86].

XIX əsrin əvvəllərində Axalsıx hakimi Şərif paşanın sultana qarşı qiyamı ilə bağlı olaraq İrəvan xanlığı ilə Osmanlı dövləti arasında münasibətlərdə gərginlik yarandı. İrəvanlı Məhəmməd xanın Şərif paşanı dəstəkləməsi Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərin pisləşməsinə səbəb oldu. Qiyamın yatırılması Ərzurum paşasına həvalə olundu. Ərzurum paşası bu zaman Fransa ilə müharibədə Türkiyə ilə ittifaq bağlamış Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının komandanı K.F.Knoringə kömək üçün müraciət etdi. K.F.Knoring Tiflisdə olmadığından onun köməkçisi, erməni mənşəli general İ.P.Lazaryev gürcü şahzadəsi Davidi Borçalıdan və Qazaxdan topladığı azərbaycanlılardan ibarət dəstələrlə birlikdə Ərzurum paşasının köməyinə göndərdi (türkləri bir-birinə qırdırmaq siyasəti!!! - red.). Bununla yanaşı, 1801-ci ildə Ərzurum paşası K.F.Knoringə məktub göndərərək Məhəmməd xanın Şərif paşaya kömək etməkdən əl çəkməsinə təsir göstərməsini ondan xahiş etdi [25, sənəd 1031, s.705].

1802-ci ildə Fətəli şah onun hakimiyyətini qəbul etməyən Azərbaycan xanlarını özünə tabe etmək məqsədilə tədbirlər görməyə başladı. İrəvan xanını Naxçıvandan olan köçkünləri Naxçıvana qaytarmadığı üçün hədələyən Fətəli şah sərkərdəsi Abbasqulu xanı İrəvan xanlığına qarşı göndərdi, özü də 1802-ci ilin martında İrəvana gəlmək və öz qüvvələrini buradan Gürcüstana yönəltmək fikrində idi. Müdafiəyə hazırlaşan İrəvan xanı qalanı möhkəmləndirdi, hərbi sursat və ərzaq ehtiyatı topladı. Lakin öz qüvvələrinə arxayın olmadığından ruslardan kömək istədi. General-leytenant Knoring Fətəli şahın qoşununu Gürcüstandan kənarla qarşılayacağını və onları İrəvana buraxmayacağını vəd etdi [41, II, 513-514].

İmperatorun verdiyi 23 aprel 1802-ci il fərmanında Knorinqə bildirilirdi ki, o, Fətəli şahın qüvvələrini Gürcüstana buraxmasın və hər vasitə ilə İrəvan xanının Rusiya himayəsinə qəbul edilməsinə və İrəvanın rus qoşunları tərəfindən tutulmasına nail olsun. Lakin Fətəli şah İrəvana və Gürcüstana yürüşünü təxirə saldı. Bu zaman İrəvan xanı nəinki Rusiya təbəəliyindən imtina etdi, hətta rusların düşməni sayılan naxçıvanlı Kalbalı xanla birlikdə Gürcüstandakı rusları buradan sıxışdırıb çıxara bilməsə də, imkan düşdükcə onlara zərər yetirməyə başladı [41, II, 514-516].

1802-ci ilin mayında naxçıvanlı Kalbalı xan, onun qardaşı Abbasqulu xan və İrəvan xanının birləşmiş qüvvələri Qars əyalətinə hücum və qarət məqsədilə Pəmbək və Qars paşalığı istiqamətində hərəkət etdi. Qarslı Məhəmməd paşa kömək üçün Knorinqə müraciət etdi. Knorinq Pəmbəkdəki rus qoşunlarının komandanına Qarsla olan sərhəd xəttinin lap yaxınlığında Qars paşasının qüvvələri ilə birləşməyi və xanlıqların birləşmiş qüvvələrinə zərbə endirməyi tapşırırdı. 1802-ci ilin iyununda rusların və Qars paşasının birləşmiş qüvvələri irəvanlı Məhəmməd xanla naxçıvanlı Kalbalı xanı məğlubiyyətə uğratdı [41, II, 516-517].

Bəbliklə, İrəvan xanlığı tarixinin bütün istiqamətlərdə araşdırılması aydın sübut edir ki, bu dövlətin idarə olunmasında ermənilərin heç bir iştirakı olmamışdır [162,44]. Əksinə, ermənilər İrəvan xanlığının ərazisini ələ keçirib burada öz dövlətlərini yaratmaq üçün xanlığa qarşı bütün istiqamətlərdən hücumla keçən təcavüzkarlara fəal köməklik göstərirdilər. Azərbaycan torpağında - ölkənin qərbində yaranmış bu xanlıqda bütün hakimiyyət Azərbaycanın qədim türk tayfası olan Ağcaqoyunlu Qacarların əlində cəmlənmişdi və bu dövlət Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri tarixində xüsusi yer tutur.

Şəkil 1.
İrəvan xanlığının bayrağı
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, inv. 461

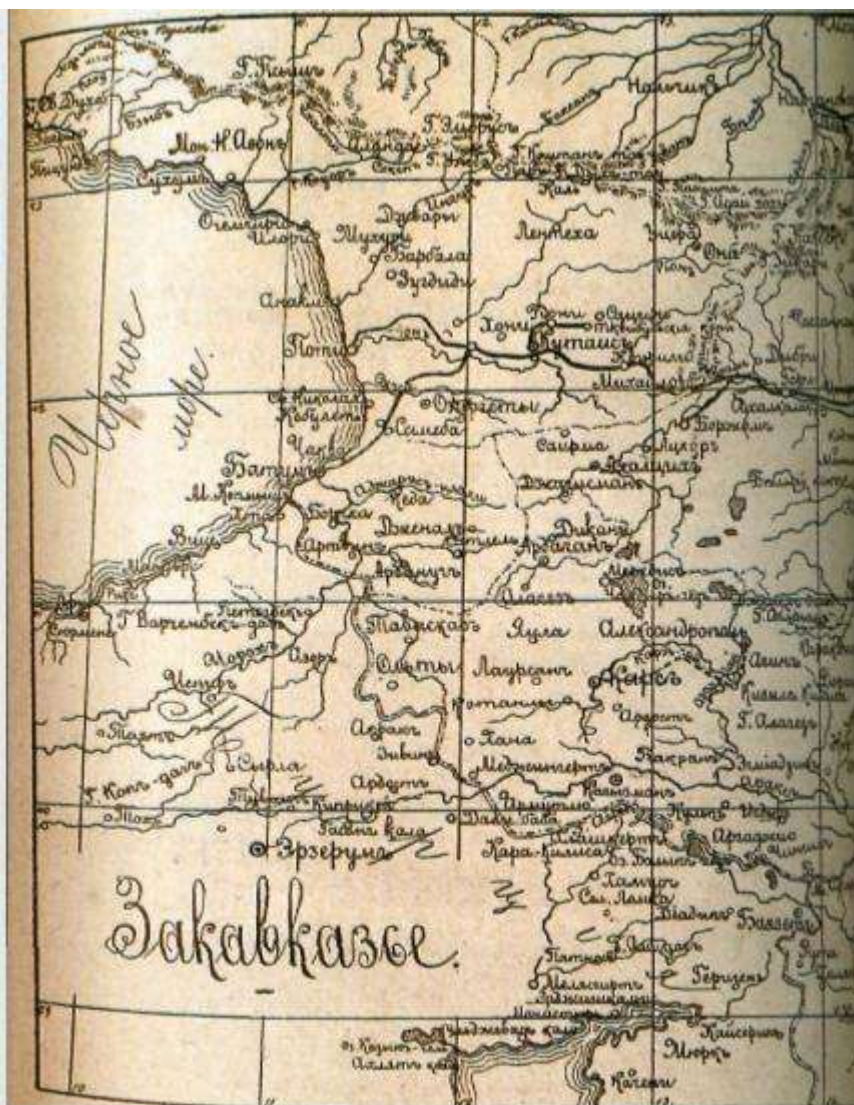

Şəkil 2.
İrəvan xanlığının bayrağı
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, inv. 473

Харита 4

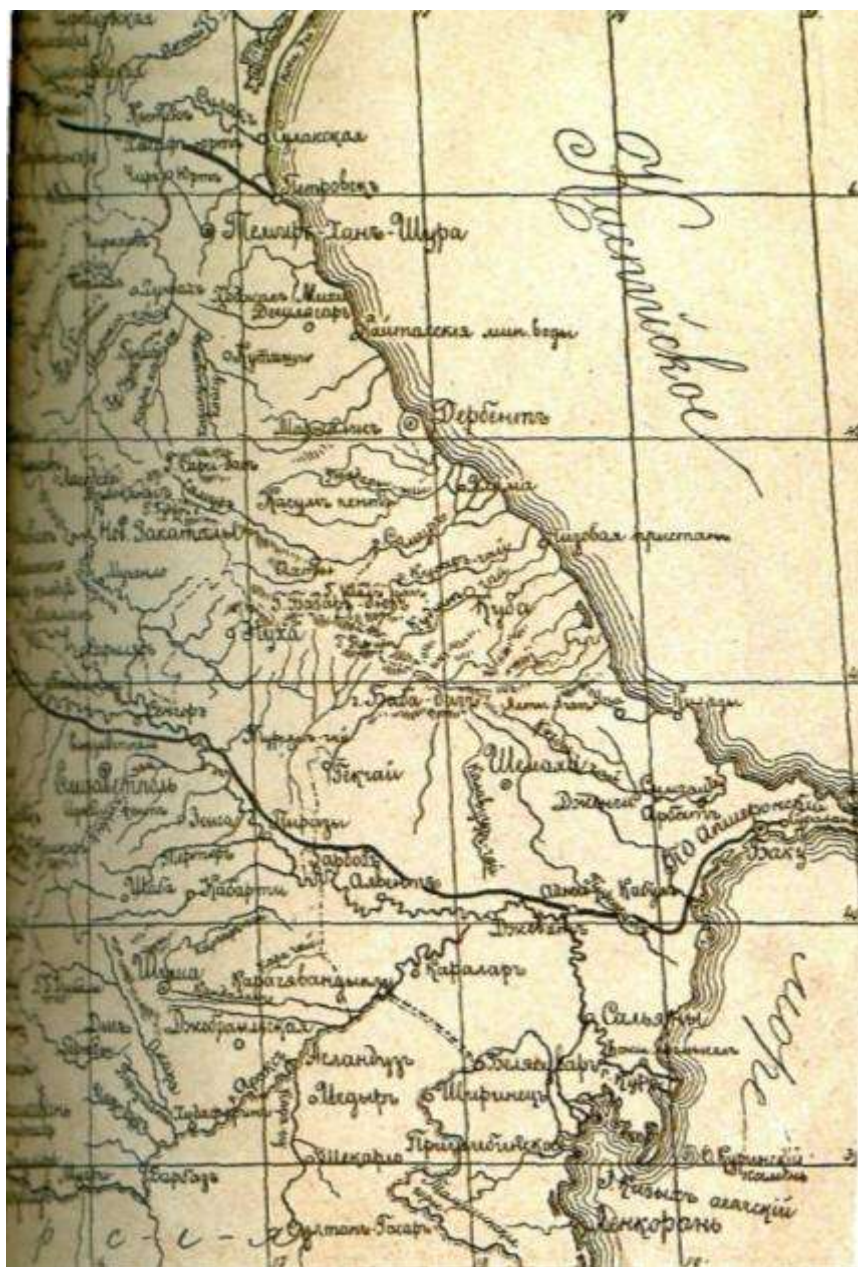
İşğal olunmuş Cənubi Qafqazın yol xəritəsində keçmiş İrevan xanlığı
*Линия Маршрутная карта Кавказского края (составлена и литографирована в
Генеральном штабе Отдельного Кавказского Корпуса, 1847 г.*

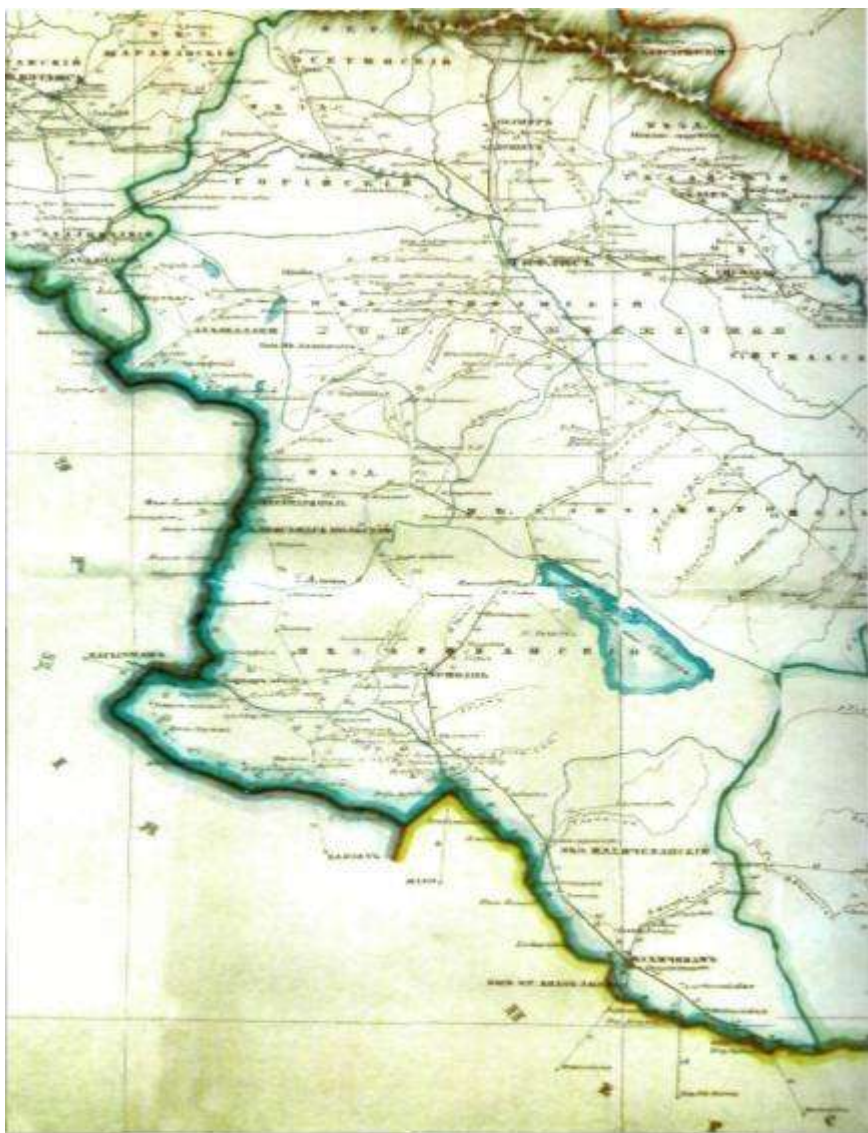

Хәри́та 3. Руси́я тәрафидән ишғал олунmuş Сәну́би Қавқаз.

Рәссам: Е.Степанова

Мәnbә: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иностранцами). Книга I-V, СПб., 1904, с.77-78

Хәritә 4.

İşğal olunmuş Cənubi Qafqazın yol xəritəsində keçmiş İrəvan xanlığı
Цитата: Маршрутная карта Кавказского края (составлена и литографирована в
Генеральном штабе Отдельного Кавказского Корпуса, 1847 г.

Rusiya imperiyasının və Qacarlar dövlətinin işğalçılıq planları

İrəvan xanlığının xarici siyasətinin üçüncü mərhələsində aparıcı xətti xanlığın öz müstəqilliyini qorumaq uğrunda Rusiya imperiyasına qarşı apardığı mübarizə təşkil etmişdir.

Erməni və əksər rus tarixşünaslığında real tarix saxtalaşdırılaraq Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı guya "Şərqi Ermənistan"ın və ya "Ermənistanın" Rusiyaya birləşdirilməsi kimi təqdim edilir. Əslində isə XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalı zamanı bu ərazidə heç bir erməni dövləti yox idi. Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunan "Ermənistan" deyil, məhz Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığının ərazisi idi, yəni Azərbaycan torpağı idi.

1804-1813-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda gedən Birinci Rusiya - İran müharibəsi zamanı İrəvan xanlığı iki dəfə Rusiya qoşunlarının güclü hücumuna məruz qaldı. Lakin İrəvan xanlığı Rusiyaya tabe olmadı. Xanlığın əhalisi müdrik və cəsur dövlət xadimi olan Məhəmməd xan Qacarin və Hüseynqulu xan Qacarin başçılığı ilə çar qoşunlarına qəhrəmanlıqla müqavimət göstərdi. Lakin çar Rusiyası Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə son dərəcə mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan bu Azərbaycan xanlığının ərazisini işğal etmək planından əl çəkmədi.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici siyasətində Cənubi Qafqazın işğalı mühüm yer tuturdu. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxeti çarlığının) Rusiyaya ilhaq olunması ilə Cənubi Qafqazın işğalı prosesi daha da sürətləndi. Çar I Aleksandrın (1801-1825) 16 fevral 1801-ci il tarixli fərmanı ilə Şərqi Gürcüstanla [178, 25] eyni vaxtda Azərbaycanın Şörəyel, Pəmbək, Qazax, Borçalı və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi [150, 372; 132, 28].

Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən İrəvan xanlığına məxsus olan Şörəyel və Pəmbək sultanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalı İrəvan və Gəncə xanlarının kəskin narazılığına səbəb oldu [25, sənəd 801, 802, s.598-599; 132, 28; 41, II, 448]. Rusiya strateji baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edən İrəvan xanlığını tamamilə zəbt etmək üçün hərbi hazırlıqlarını artırmaqda idi.

Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti, o cümlədən Rusiyanın hərbi-siyasi təzyiqinə daha çox məruz qalan İrəvanlı Məhəmməd xan Qacar və naxçıvanlı Kalbalı xan öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamaq əzmində idilər.

İrəvan xanı Rusiyanın təcavüzkar siyasətinə qarşı daha qətiyyətlə çıxış edərək pəmbəkliləri işğalçılara boyun əyməməyə çağırırdı və onlara təklif etdi ki, rus qoşunlarının işğal etdikləri əraziləri tərk edib İrəvana köçsünlər. İrəvan xanının müraciəti ilə 600 pəmbəkli öz kəndlərini tərk edərək İrəvana pənah gətirdi [150,

402; 132, 28]. İrəvan xanı, eyni zamanda, öz nümayəndəsini general İ.P.Lazaryevin yanına göndərərək Pəmbək vilayətinin şahın fərmanına əsasən ona məxsus olduğunu bildirdi. İrəvan xanı Naxçıvan xanı ilə birlikdə hərbi qüvvələrini səfərbərliyə alaraq rus qoşunlarını Pəmbəkə buraxmamaq qərarına gəldilər [150, 402-403; 132, 28-29]. Hərbi əməliyyatda üstünlüyü əldə saxlamaq üçün erməni əsilli çar generalı İ.P.Lazaryevin başçılıq etdiyi qoşun hissələri 30 iyunda Pəmbəkə soxuldu [25, sənəd 799, s.598; 132, 29]. Çar generalı əvvəlcə Pəmbək ağsaqqallarına müraciət edərək İrəvan xanlığına pənah aparan Pəmbək əhalisinin geri qaytarılmasına yardım etmələrini xahiş etdi [25, sənəd 800, s.598]. Bunun nəticəsiz qaldığını görən İ.P.Lazaryev İrəvan xanına məktub yazaraq pəmbəklilərin geri qaytarılmasını tələb etdi və əks təqdirdə xanın Rusiya imperatorunun qəzəbinə gələcəyini bildirdi [25, sənəd 801, s.598-599]. Maraqlıdır ki, bu zaman gürcü şahzadəsi Davidin də Rusiyaya münasibəti dəyişdi. O, Gürcüstanın rus işğalından sonra düşəcəyi ağır vəziyyəti nəzərə alaraq İrəvan xanına Rusiya dövlətinə tabe olmamağı tövsiyə etdi. Və gürcü şahzadələri David, Vaxtanq, Yulon və Aleksandr Gürcüstanı rus qoşunlarından təmizləmək üçün İrəvan xanından kömək istədilər [150, 404]. Bu fakt həmin dövrdə İrəvan xanlığının siyasi nüfuzunun və hərbi qüvvəsinin kifayət qədər güclü olduğunu sübut edir.

Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya əsas diqqətini İrəvan xanlığının işğalına yönəltdi. Rusiyanın xarici siyasət idarələrində İran, Türkiyə və Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verilir, "xüsusilə Tiflis – Təbriz tranzit yolunun üstündə yerləşən İrəvan qalasının alınmasının vacibliyi" qızğın müzakirə olunurdu. Rusiya İrəvan xanlığına strateji baxımdan mühüm bir ərazi kimi yanaşmaqla bərabər bu Azərbaycan torpağını Gürcüstanda sakitliyin bərpa olunması, Cənubi Qafqazda İran və Türkiyənin siyasi təsir dairəsinin zəiflədilməsindən ötrü strateji bir istinadgah hesab edirdi. Məhz buna görədir ki, çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi [178, 38; 25, sənəd 548, s.436].

XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunmasında erməni - Qriqorian kilsəsi və erməni iş adamları fəal iştirak etmişdilər. Belə ki, bu zaman xüsusi olaraq İrəvandan Tiflisə gəlmiş Üçkilsə monastırının arxiyepiskopu Qriqori buradakı rus ordusunun komandanlığına, o cümlədən mənşəcə erməni olan İ.P.Lazaryevə kəşfiyyat xarakterli məlumatlar verir və onları inandırmağa çalışırdı ki, İrəvan və Naxçıvan xanlarına inanmasınlar, çünki "...İrəvan xanı ruslara yalnız zahirən meyil göstərir, daxilən onlara nifrət bəsləyir [25, sənəd 838, s.617-618; 115, 89] və ...İrəvan xanı naxçıvanlı Kalbalı xana arxalanaraq Pəmbək mahalını Rusiyanın təbəəliyindən çıxarmaq istəyir" [25, sənəd 838, s.617-618; 115, 89]. Öz soydaşı olan erməni keşişinin məlumatını "əsas tutan" İ.P.Lazaryev Azərbaycan türklərinə məxsus Pəmbək mahalına yeni-yeni qoşun hissələri göndərmiş və demək olar ki, bütün 14 kəndin əhalisini geri qaytarmışdı. Bu hadisədən sonra Pəmbək

bəylərinin bir hissəsi Rusiyaya təbə olmayıb İrəvana qaçmışdı [25, sonod 838, 617-618; 115, 89J.

İşğal ərafəsində Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı siyasi rəqiblərinin zəifləməsi onun burada işğalçılıq planlarının gerçəkləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. Belə ki, Rusiya 1792-ci ildə bağladığı Yassı müqaviləsi ilə onun bu regionda güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəal siyasət yürütmək imkanından məhrum etmişdi. Digər tərəfdən, həmin dövrdə Qacarlar dövlətində yaranmış siyasi qeyri-sabitlik də Rusiyanın regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlarına yol açmışdı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Rusiya imperiyası vaxt itirmədən Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranının sərhədlərində yerləşən İrəvan xanlığını ələ keçirməyə çalışırdı. Rusiya imperiyası Gürcüstanın işğalı dövründən Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi üçün geniş hazırlıq işləri görmüşdü. Belə ki, Gəncə və Car-Balakənin işğalından sonra növbəti hücum İrəvan xanlığına yönəlmişdi. Elə bu səbəbdən də irəvanlı Məhəmməd xanın "Pəmbək bəyləri ilə əlaqəsini" bəhanə edən Rusiyanın Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı K.F.Knoring 1802-ci il aprelin 18-də Məhəmməd xana Rusiya təbəliyini qəbul etməyi təklif etdi [25, sənəd 840, s.618-619; 115, 90]. Həmin il aprelin 24-də çar I Aleksandr K.F.Knoringə yeni təlimat göndərərək ona Gürcüstanda olan rus qoşunlarının sıralarını möhkəmləndirməyi və hazır vəziyyətdə saxlamağı, İrəvan xanlığının Rusiya təbəliyini qəbul etməsinə nail olmasını tapşırırdı [115, 90].

I Aleksandrın təlimatından aydın görünür ki, Rusiya İrəvan xanlığının strateji mövqeyi və siyasi nüfuzuna mühüm əhəmiyyət verirdi.

Bunu belə bir fakt da təsdiq edir ki, həmin dövrdə İrəvan xanı Məhəmməd xanın sərhəddə yerləşən rus qoşunlarının üzərinə hərəkət etməsindən xəbər tutan K.F.Knoring dərhal hərbi toqquşmaya meyil göstərməmiş, 1802-ci il mayın 17-də Məhəmməd xana məktubla müraciət edərək bu hərəkətin səbəbini izah etməsini tələb etmişdi [115, 90].

İrəvan xanlığının müstəqilliyini qorumağa çalışan Məhəmməd xan K.F.Knoringi hərbi toqquşmadan çəkəndirməyə və hətta ruslarla dostluq əlaqəsi yaratmaq istədiyinə inandırmağa çalışmışdı. Əslində isə o, Rusiyanın təbəlik barədə təklifini dəfələrlə rədd etmiş, hətta Üçkilə monastırının başçılığına Rusiya tərəfindən namizədliyi irəli sürülən Danili qəbul etməyərək özünə sadıq Davidi həmin vəzifədə saxlamışdı [178, 50; 115, 90-91].

Cənubi Qafqazda rus ordusunun baş komandanı K.F.Knoring gürcü əsilli P.D.Sisianovla əvəz olunduqdan sonra (1802-ci il, sentyabr — red.) Rusiyanın bu bölgədəki siyasəti daha da sərtləşdi. Yenicə baş komandan təyin olunan P.Sisianov İrəvan xanlığını ələ keçirmək və ermənilərin etimadını doğrultmaq məqsədilə Tehrandə həbsdə saxlanılan Danili İrəvana qaytarmağı qərara aldı. Rus generalı bunun üçün öncə müxtəlif diplomatik vasitələrə əl atdı. O, 1803-cü il fevralın əvvəlində İrəvan xanına göndərdiyi məktubda xana səmimi dostluq təklif edərək

onu Rusiya təbəəliyinə keçməyə çağırırdı. Məktubun sonunda isə böyük Rusiya imperatoru və böyük sultan (Osmanlı sultanı - ved.) tərəfindən bütün ermənilərin patriarxı təsdiq edilən Danil haqqında verilən fərmanın dəqiq icra olunmasını tələb edirdi [26, sənəd 1214, s.609]. Rusiya imperiyası ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməyən Məhəmməd xan Danilin həbsdən azad olunması haqda göstəriş versə də, onu yenə də patriarx təyin etmir və öz nəzarəti altında saxlayırdı [148, 120; 188, 19].

Məhəmməd xanla şəxsən görüşmək və irəli sürdüyü şərtləri qəbul etdirmək məqsədilə P.D.Sisianov öz nümayəndəsi Tomas Orbelianini İrəvana göndərdi. Bu məqsədlə o, İrəvan xanına və Kalbalı xana müraciət etdi və İrəvan xanlığına Danilin patriarx vəzifəsinə təyin olunmasına köməklik göstərməsi xahişini bildirən məktubla xüsusi nümayəndə heyəti göndərdi. Bu heyətə İrəvan xanlığında gizli kəşfiyyat işləri aparmaq - İrəvan qalasının müdafiəsinin zəif və möhkəm yerləri, Kartli-Kaxetidən İrəvana gələn əlverişli yolları öyrənmək tapşırılmışdı [26, sənəd 1215, s.609-610]. Lakin nümayəndə heyətinin fəaliyyəti heç bir nəticə vermədi. İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar Rusiya komandanlığının bütün tələblərini rədd etdi [26, sənəd 1215, s.610; 148, 121]. Bu hadisədən hiddətlənən P.D.Sisianov 1803-cü il martın 12-də çara göndərdiyi məlumatında yazırdı ki, irəvanlı Məhəmməd xan əlahəzrət imperatorun Danilin erməni patriarxı təyin olunması barədə yüksək göstərişini yerinə yetirməkdən imtina edir. Onun cəzasız qalması silahla ələ keçirdiyimiz yerlərdə Əlahəzrətin nüfuzunu zəiflədir. Ona görə də mən Məhəmməd xanı cəzalandırmaq və Danili erməni patriarxı təyin etmək üçün 6 taborla İrəvana getməli və orada qarnizon yerləşdirməliyəm. Yerli erməni tacirləri bu qarnizonu ərzaqla təmin edəcəklərinə söz verirlər [26, sənəd 1216, s.610; 132, 46]. Lakin İrəvan xanlığını işğal etməyin elə də asan olmayacağını dərk edən P.D.Sisianov Rusiya imperatorundan əlavə hərbi kömək* istədi [26, sənəd 1216, s.610].

Bəhs olunan dövrdə Rusiya qoşunlarının Car-Balakəni (1803-cü il, mart-aprel), çətin və qanlı döyüşlərdən sonra Gəncə xanlığını (1804-cü il, 3 yanvar) işğal etməsi P.D.Sisianovun digər Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirmək iştahasını daha da artırdı. O, İrəvan və Qarabağ xanlarının yanına nümayəndə göndərərək onlara döyüşsüz təslim olaraq Rusiya dövlətinin itaətini qəbul etmələrini tələb etdi [9,265]. Lakin bu danışıqlar heç bir nəticə vermədi.

İrəvan xanının ağır vəziyyətindən istifadə etməklə məqsədinə nail olmağa çalışan P.D.Sisianov 1804-cü il mayın 10-da təkrarən Məhəmməd xan Qacara məktub göndərdi. Həmin məktubda çar generalı Məhəmməd xanı hədələyir və öz şərtlərini İrəvan xanının nəzərinə çatdırırdı: 1. Hər şeydən əvvəl Davidlə aparılan

* P.D.Sisianov 1 Aleksandıra yazdığı 1803-cü il 12 mart tarixli məlumatında İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün əlavə olaraq 3 alay və 100 min rubl lazım olduğunu bildirir və bu qüvvənin köməyi ilə İrəvanı, Naxçıvanı, Şuşanı almağı və hətta Kür-Araz boyu ərəzilərin işğalını başa çatdırmağı vəd edirdi [26, sənəd 1216,s.610; 148,121].

bütün danışıqlar kəsilməli və patriarx Danil öz yerinə bərpa olunmalıdır; 2. İrəvan qalası rus ordusuna təslim edilməlidir; 3. Xan rus imperiyasını öz dövləti kimi qəbul etməli və sədaqətli olacağına and içməlidir; 4. Xan 80 min rubl məbləğində xərac verməli və hər il bu xəracı iki müddətə - birinci yarısını Novruz bayramından bir gün keçdikdən sonra, ikinci yarısını isə iyul ayından sonra ödəməlidir. Əgər xan bu şərtlər daxilində bizə sadıq olarsa, əvvəla, öz hüququnda qalacaq və hakimiyyətini davam etdirəcəkdir; ikincisi, imperator onun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ona xanlıq hüququ barədə şəhadətnamə verəcək, üçüncüsü, xanın ailəsinin İrandan gətirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə ediləcəkdir [26, 613-614; 115, 92].

Danışıqlar yenə heç bir nəticə vermədi. Bu dəfə Məhəmməd xan T.Orbelianiyə Rusiya təbəəliyini qəbul etmədiyini qəti şəkildə bildirdi. Məhəmməd xandan rədd cavabı alan P.D.Sisianov İrəvana hücum planı hazırlamağa başladı. Artıq 1804-cü ilin mayında P.D.Sisianovun əmrinə əsasən İrəvana yürüş etməyə hazırlaşan müxtəlif növ seçmə qoşun hissələri hazır vəziyyətə gətirilərək Tiflisdə cəmləşdirməyə başladı [74, 258].

Gürcü əsilli çar generalı Sisianovun əsas məqsədi "İrəvan yürüşünü tezliklə başa çatdırmaq, bu vilayəti Rusiyanın tərkibinə daxil etməklə yanaşı, İrəvan baş verəcək gələcək müharibədə hərbi əməliyyat meydanını Gürcüstan sərhədlərindən uzaqlaşdırmaq idi" [67,95 97-56,159; 132,47]. Bununla belə, hiyləgər çar generalı İrəvan xanına məktublar yazaraq onu gah şirnikləndirir, gah hədələyir, gah da dih tutaraq müqavimətsiz təslim olmasını tələb edirdi. Şərtlər isə olduğu, kimi qalırdı: Danil Eçmiədzin patriarxı elan edilməli, David isə Tiflisə göndərilib rus komandanlığına təslim edilməli idi; bundan əlavə Məhəmməd xan İrəvan qalasında rus qoşunlarının yerləşdirilməsinə razılıq verməli, işğalçılara xərac ödəməli və sadıq qalacağı barədə and içməli idi [26, sənəd 1224, s.613].

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə İrəvan xanı olduqca mürəkkəb vəziyyət qarşısında qalmışdı. Məsələn burasında idi ki, mühüm strateji məntəqə olan İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına yol vermək istəməyən Qacarlar dövləti də xanlığın ərazisini ələ keçirməyə çalışırdı [178,136]. Hər iki təcavüzkar – həm Qacarlar İrəvanı, həm də Rusiya İrəvan xanlığını işğal etmək üçün bir-birini qabaqlamağa çalışırdı. Sisianovla danışıqlar zamanı cənubdan İran qoşunlarının İrəvan istiqamətində hücum xəbərini alan Məhəmməd xan hadisələrin gedişinə uyğun olaraq siyasi manevr etmək məcburiyyətində qaldı, daha doğrusu, daha güclü düşmən hesab etdiyi Rusiya ita münasibətlərini nizama salmaq, Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyi ilə Qacarlar İrəvanının İrəvanı ələ keçirməsinin qarşısını almaq istədi. Məhəmməd xan bu məqsədlə Tiflisə təcili qasid göndərərək Rusiyaya xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirdi. Bunun əvəzində Sisianovdan qoşunları ilə İrəvana yaxınlaşaraq İran qoşunlarının yolunu kəsməsinə xahiş etdi. Sisianov bu təklifə o şərtlə razılıq verdi ki, Məhəmməd xan Üçkilə monastırının rəhbərliyinə rus pərixəst İosif Arqutinskiyin ölümündən sonra təyin etdiyi özünə "sədaqətli" olan

Davidi rusiyapərəst Danillə əvəz etsin və 500 nəfər rus əsgərinin İrəvanda yerləşdirilməsini təmin etsin [26, sənəd 1224,s.611-614; 115,93,94]. Məhəmməd xan Sisianovun hiyləsini başa düşərək nə Üçkilsə patriarxının dəyişilməsinə, nə də rus qoşunlarının İrəvan qalasına daxil olmana razılıq vermədi [178,143-144]. General Sisianov bu hadisədən İrəvan xanlığına hücum üçün bəhanə kimi istifadə etdi [Bax: xəritə 1.2].

Beləliklə, Pəmbək vilayətində möhkəmlənmiş rus qoşunlarının İrəvana soxulması üçün Davidin Danillə əvəz olunması məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. Rus qafqazşünası V.A.Potto və eyni zamanda erməni tarixçisi V.A.Parsamyan bu həqiqəti etiraf edərək yazırdılar. "Bizim İrəvan xanlığının işlərinə qarışmağımıza bəhanə Üçkilsə taxtı üstündə David və Danilin mübarizəsi oldu" [178, 129;172,20].

Beləliklə, 1804-cü ilin mayında rus qoşunları Sisianovun komandanlığı altında İrəvan xanlığının sərhədlərinə yaxınlaşdı. Qeyd olunduğu kimi, rus komandanlığının bu yürüşdə əsas məqsədi Qacar qoşunlarını Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycanın şimalına buraxmamaq, mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvan xanlığını ələ keçirməklə Rusiyanın regionda gələcək hegemonluğu üçün zəmin hazırlamaq, Türkiyə və İran sərhədlərində keçilməz sədd yaratmaq idi [115,95]. Bunun üçün Rusiya dini amildən istifadə edərək ermənilərin dəstəyi ilə özünə türk-müsəlman dövlətləri olan Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranına qarşı dayaq kimi "erməni dövləti" yaratmaq planını həyata keçirməyə çalışırdı. Təsadüfi deyildi ki, rus tarixçisi P.İ.Kovalevski özü etiraf edirdi ki, Qafqazı işğal etməyə göndərilən P.D.Sisianova öz hərbi planlarının həyata keçirilməsində ermənilərə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmaq və onları müdafiə etmək tapşırılmışdı [67,79-82]. Bundan əlavə, P.D.Sisianova erməniləri xristian olması və Rusiyaya sədaqətli olması baxımından onları sevgi ilə öz himayədarlığına almağı, onlardan istifadə etməyi tapşırırdılar [67,79-82].

Həm Rusiya imperiyası, həm də Qacarlar İranı arasında manevr etməyə çalışan Məhəmməd xan Qacar İrəvan qalasını möhkəmləndirmək üçün müdafiə tədbirləri görməyə başladı. O, ətraf kəndlərin əhalisini qalaya köçürərək onlara özləri üçün hərbi sursat və lazımı ərzaq gətirməyi əmr etdi. Xanın səyi nəticəsində qala müdafiəçilərinin sayı 7 min nəfərə çatdırılmış, qala divarlarına 22 top bərkidilmiş, qalaya sığınmış əhali üçün xeyli ərzaq ehtiyatı toplanmışdı [bax: 148, 298; 74, 267; 115,95-96].

Sisianov İrəvan yürüşünü uğurla başa çatdırmaq üçün mərkəzdən daha 4 alay və 100.000 rubl gümüş pul tələb eldi. Bu qüvvələrlə* o, nəinki İrəvanı, hətta Naxçıvan və Şuşanı almağı, Kür-Araz boyu həyata keçiriləcək işğal planının bir hissəsini bu kampaniyada başa çatdıracağını vəd edirdi [26, sənəd 1216, s.610].

* Sisianovun rəhbərliyi altındakı hərbi qüvvələr 12 topla silahlanmış 3572 piyada, 3 eskadron, 300 kazak və knyaz Orbelianinin başçılığı ilə 200 nəfər gürcü knyazı və əyanlarından ibarət idi [178,137; 26, sənəd 1216, s.610].

V.A.Pottonun yazdığına görə, Sisianov bu qüvvələrlə Rusiya hakimiyyətini nəinki İrəvanda, hətta Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında bərqərar etməyi və Araz çayını Rusiya ilə İran arasında sərhədə çevirməyi düşünürdü [178, 137]. İşğalçı hərbi hissələri döyüşə hazır vəziyyətə gətirən Sisianov hərbi əməliyyata əlavə qüvvələr cəlb etmək üçün vuruşmaq arzusunda olan hər kəsi yürüşə dəvət etdi və döyüşdə fərqlənənlərə mükafatlar vəd etdi [26, sənəd 1225, s.613; 132, 47].

Sisianovun İrəvana yürüşü zamanı İrəvan xanlarına xəyanət edən ermənilər ona bələdçilik edir, rus qoşunlarına maddi və hərbi yardım göstərirdilər. Erməni müəllifləri bu faktı iftixarla qeyd edirlər [147, 95-96]. Bu faktı rus müəllifləri də etiraf edirlər. Məsələn, V.A.Potto yazırdı: "Sisianov və Qudoviçin Gəncə və İrəvan xanlığına yürüşləri zamanı arxiyepiskop İoannes və rahib Nerses 1500 nəfərdən ibarət erməni dəstəsi topladılar və özləri də bu dəstənin başında durdular" [177,722; 178, 138].

Bütün bu faktlar ermənilərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisində gəlmə olduqlarını və buna görə də yaşadıkları Azərbaycan torpaqlarını deyil, işğalçıların mənafeələrini müdafiə etdiklərini sübut edir. Bundan əlavə, yaşadıkları dövlətə xəyanət edən ermənilər Rusiya hakim dairələrinə saxta məktublar göndərirdilər. Rusiyanın Gürcüstandakı mülki müşaviri Kovalenski çara göndərdiyi bir arayışda İrəvan xanının yanındakı erməni məmurlarından biri olan ...məlik Avramın İrəvan xanlığında yaşayan bütün ermənilərin Rusiyaya meyilli olduğunu bildirdiyini yazırdı [25, sənəd 34, s. 119].

Çar Rusiyası Azərbaycan xanlıqlarının işğalının həyata keçirilməsi planlarında xristian qüvvələrinin,* əsasən də ermənilərin köməyindən, erməni xəyanətindən dövlət səviyyəsində istifadə edirdi. Məsələn, çarın həmin dövrə aid bir fərmanına ermənilər haqqında ayrıca bənd daxil edilmişdi:".. Hər cür nəvazişlə erməniləri özünüzə cəlb etməyi sizin xüsusi nəzarətinizə buraxıram" [25, sənəd 548, s.436].

Rusiya və İran təhlükəsi, Gəncənin əqibəti irəvanlı Məhəmməd xan Qacarı son dərəcə ehtiyatlı olmağa və eyni zamanda tərəfləri narazı salmamaq üçün siyasi maneələri etməyə məcbur edirdi. V.Pottonun fikrincə, xan yaxınlıqda olan İrana meyil etməyə başladı [178, 136]. Lakin bu maneələrin artıq heç bir əhəmiyyəti yox idi. Fətəli şah İrəvan xanlığını müstəqil idarə edən Məhəmməd xanı xanlıqdan uzaqlaşdırmağa çalışırdı.** Rus qoşunları isə artıq İrəvanı ələ keçirmək üçün hərbi əməliyyata başlamışdılar.

Bələliklə, 1804-cü il iyunun əvvəlində general-mayor S.A.Tuçkovun komandanlıq etdiyi 1 alay, 2 tabor və 8 topdan ibarət olan qoşunlar İrəvan

* Qeyd etmək lazımdır ki, Sisianovun İrəvan xanlığı üzərinə işğalçı yürüşündə öz hərbi qüvvələri ilə birlikdə gürcü knyazları da iştirak edirdilər [bax: 178, 137].

** E.Xubovun verdiyi məlumata əsasən, artıq 1804-cü il iyunun 1-də Qacarlar İranın qoşunları İrəvan xanlığını mühasirəyə almış, həmin ayın 18-də tərəflər arasında qanlı döyüş baş vermiş və hər iki tərəfdən xeyli itki verilmişdi [bax: 188, 22, 25-26].

xanlığının Şörəyel vilayətini işğal etdi. Burada 2 erməni arxiyepiskopu ilə bərabər 100 erməni atlısı da onlara qoşuldu [178, 138; 148, 311; 132, 48-49]. S.A.Tuçkovun rəhbərliyi ilə Şörəyeli ələ keçirən rus qoşunlarının ön dəstəsi qanlı döyüşlərdən* sonra iyunun 12-də Gümrünü ələ keçirdi [148, 311-312; 74, 260-261].

İrəvan qalasının Rusiya işğalçıları tərəfindən birinci mühasirəsi və şəhərin qəhrəmancasına müdafiəsi (2 iyul-3 sentyabr, 1804-cü il)

1804-cü il iyunun 10-da Qacarlar İrani ilə Rusiya arasında diplomatik danışıqlar kəsildi və bir neçə gündən sonra hər iki dövlət arasında müharibə başladı. Gümrüdə möhkəmlənən rus qoşunları iyunun 15-də oradan Üçkilsəyə doğru hərəkət etdi. Üçkilsəni və Qəmərini böyük çətinliklə** ələ keçirən rus qoşunları iyulun 2-də, səhər çağı İrəvan qalasını mühasirəyə aldı [26, sənəd 1668, s.810; 74, 228, 266]. İrəvan xanının qoşunları yaxşı silahlanmışdı və qalanın müdafiəsi də lazımcınca təşkil olunmuşdu. Hətta erməni müəllifləri də bunu gizlədə bilməyərək İrəvan xanının güclü müqaviməti barədə yazırdılar ki, "...1804-cü il iyulun 24-də rus qoşunlarının İrəvan qalasına hərtərəfli hücumu başlandı. 60 topa və 7000 əsgərə malik olan qala qarnizonunun ruslara qarşı inadlı mübarizəsi başlandı [172,21]".

Həmin dövrdə İrəvan qalası və orada yerləşən müdafiə qarnizonu barədə maraqlı məlumatlar vardır. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, Zəngi çayının kənarındakı ən yüksək təpədə inşa olunan İrəvan qalasının çay tərəfdən qala divarı qalan divarlara nisbətən zəif idi. Qalanın digər divarları ikiqat hasarlardan ibarət idi. Kərpic və daşdan hörülmüş qala divarları həm hündür, həm də qalın idi. Birinci qala divarı ilə ikinci divarın arasındakı məsafə 15 və yaxud 20 sajenə* bərabər idi. Divarlar arasındakı xəndək su ilə doldurulurdu. Qalanın 17 bürcü var idi. İrəvan qalasının üstündə qurulmuş 60 topdan yalnız 20-si saz vəziyyətdə idi. İrəvan qalasında üç mortir (qısalüləli top - red.) də qurulmuşdu. Qalanı müdafiə edən

* Bu döyüş Abbas Mirzənin rus qoşunlarına qarşı göndərdiyi Mehdiqulu xan Dəvəlinin rəhbərlik etdiyi 8 minlik dəstə arasında olmuşdu [bax: 127,30].

** Üçkilsədə yerləşən Qacarlar İranının qoşunları ilə rus qoşunları arasında 5 gündən artıq qanlı döyüş gedir. Bu döyüşlərdə rus qoşunları xeyli ilki verərək iyunun 26-da kilsəni tərk edir. Sisianovın başçılıq etdiyi rus qoşunları İrəvan yaxınlığında Zəngi çayı üzərində yerləşən, əlverişli strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirməyə can atır. Bu zaman ermənilər general Sisianova artıq şah qoşunları tərəfindən Üçkilsənin boşaldıldığını xəbər verirlər. General az miqdarda qoşun göndərərək kilsəni müqavimətsiz ələ keçirir. Eyni zamanda Qəmərli kəndi uğrunda İrəvan xanının və Abbas Mirzənin qoşunları ilə rus qoşunları arasında qanlı döyüşlər gedir. Lakin iyunun sonunda əlavə kömək alan rus qoşunları böyük çətinliklə də olsa mühüm strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirə bilir [bax: 74, 225-227, 261-266; 148, 314-315; 320-321; 188,38].

* 1 sajen 2,134 metrə bərabər idi.

qarnizon 7000 nəfərdən ibarət idi [74, 267; 115. 97].

Rusiya dövlətinin sifarişi ilə yazılmış XIX əsr Azərbaycan salnamələrində, məsələn, Mirzə Adıgözəl bəyin "Qarabağnamə"sində də irəvanlıların qəhrəmanlıq mübarizəsi öz əksini tapmışdı: "Qızılbaşlar (burada İrəvan xanının və Qacar dövlətinin qoşunu nəzərdə tutulur - red.) gəliş-gediş yollarını o dərəcədə kəsmişdilər ki, Rusiya qoşununun çarəsi hər tərəfdən üzülmüşdü. Hətta Sisianova qoşulub onunla bir yerdə gəlmiş olan gürcü knyazları qaçdıqları zaman qızılbaşların əlinə keçib əsir alınmışdılar" [8,1, 68]. Ərazisində yaşadıkları dövlətə xəyanət edən ermənilər isə rus qoşunlarının bu yürüşünə böyük ümid bəsləyirdilər. Məlik Abovun oğlu Rüstəm və Qriqor Manuçaryan öz atlı dəstələri ilə rus qoşunlarına kömək edirdilər [178, 150; 172, 21]. Məhz bu səbəbdən qalanın müdafiəsinə rəhbərlik edən Məhəmməd xan Qacar və qayını naxçıvanlı Kalbalı xan qala sakinlərini ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Ermənilərin xəyanətinə bələd olan Məhəmməd xan Qacar inandığı adamların başçılığı ilə qala divarlarında güclü nəzarətçi dəstələr yerləşdirdi. Hətta, gecə vaxtı öz adamlarını tanımaq üçün onlara xüsusi parol təyin etmişdi və bu parollar tez-tez dəyişdirilirdi [188, 49].

İrəvan qalasının Rusiya işğalçılara qarşı nəinki qəhrəmancasına müdafiə olunmasını, hətta imkan düşdükcə qaladan çıxaraq bir neçə istiqamətdə qəfil hücumlar edərək rus qoşunlarına ağır itki verməsini dövrün digər mənbələri də təsdiqləyir [26, sənəd 1672, s.811, sənəd 1673, s.812; 148, 325]. Mühasirədə olan irəvanlıların belə hücumları nəticəsində rusların 13 zabiti və 173 əsgəri məhv edildi [178, 147; 67, 100]. Arxiv sənədlərində Qacarlar İranının qoşunlarının ilk dəfə irəvanlıların köməyinə qalanın mühasirəsinin 15-ci günü gəlib çatdığı və rus qoşunları ilə müdafiəçilər arasında baş verən 8 saatlıq döyüşdə rusların 3 zabit, 120 əsgər itirdiyi, 6 zabit, 200 əsgərinin isə yaralandığı qeyd olunur [74, 269-270].

Çarəsiz qalmış P.Sisianov İrəvan xanına məktubla müraciət edərək məsələni ruslar tərəfindən az itki ilə həll etməyə çalışırdı. Lakin onun İrəvan xanı ilə 6 ay davam edən yazışmaları nəticəsiz qaldı. Belə olduqda P.Sisianov Məhəmməd xanın onun yanına gəlmiş sonuncu nümayəndəsi ilə kobud rəftar etmiş, onu və İrəvan xanını təhqir edərək bir saat ərzində xanın Üçkilsə monastırından apardığı xəzinəni və monastırın əsir götürülmüş yepiskopları David və Danili geri qaytarmasını tələb etmişdi. Xanın nümayəndəsi qalaya qayıtdıqdan sonra Məhəmməd xan tərəfindən Sisianova heç bir cavab verilmədi [115,97-98].

Qalanın müdafiəsinə tam arxayın olan və getdikcə havaların soyumasını nəzərə alan Məhəmməd xan rus qoşunlarının ərzaq və sursatlarının tükənəcəyinə, Tiflisdən sursat və ərzaq çatana qədər yolların keçilməz olacağına əmin idi. Ərzaq təminatı ilə bağlı rus komandanlığının gördüyü bütün tədbirlər nəticəsiz qaldı. Əvvəlcə avqustun 22-26-da mayor Levitskinin başçılığı ilə Üçkilsəyə ərzaq dalınca gedən 100 nəfərlik dəstə geri dönmədiyinə görə polkovnik Maykovun başçılığı ilə 250 nəfərlik yeger dəstəsi ona köməyə göndərildi. Lakin müdafiəçilərlə işğalçılar arasında baş verən qanlı döyüşdə rus qoşunlarından 20 nəfər öldürüldü. kapitan

Pirsov başda olmaqla 50 nəfər yaralandı [74, 274-275]. Avqustun sonlarında P.Sisianov mayor Montrezoru* 350 nəfər əsgər və 3 topla Tiflisdən gətirilən ərzağı qəbul etmək məqsədilə Qarakilsəyə yolladı [148, 339; 178, 153; 132,49]. Bundan əlavə, P.Sisianov aclıq çəkən rus əsgərlərinə bölgədə taxıl axtarmağı əmr etdi. Yerli əhali düşməyə yardım etməmək üçün taxılı iri küplərə doldurub yerə basdırmışdı. Sisianov gizlədilmiş taxılı tapanlara 50 qəpik gümüş pul verməyi vəd etsə də, bunun heç bir nəticəsi olmadı. Bu zaman işğalçılara qoşulmuş ermənilər baş komandana Üçkilsə monastırının ətrafında azərbaycanlılara məxsus biçilməmiş taxıl zəmilərinin olduğunu çatdırdılar. Lakin işğalçı rus qoşunu gələndə qədər irəvanlılar bütün taxıl zəmilərini yandırdıqları üçün bunun da faydası olmadı [148, 338-339; 74, 272; 115, 101-102].

Üçkilsə monastırı ətrafında yaşayan ermənilər rusların düşdüyü çətin vəziyyətdən istifadə edərək əldə etdikləri taxılı çox baha qiymətə gizlincə rus zabitlərinə satırdılar. Ermənilər bir funt unu ruslara bir abbasiya, ya da 34 qəpiyə satırdılar ki, bu da o dövr üçün çox böyük məbləğ idi [74, 272-273].

Qacarlar dövlətinin müharibəyə başlaması ilə işğalçılara qarşı mübarizə genişləndi və kütləvi xarakter almağa başladı. Car-Balakən üsyanları, qarabağlıların Rusiya işğalı altındakı Yelizavetpol (Gəncə - red.) vilayətinə hücumu [177, 372; 132, 50] və başqa azadlıq çıxışları** Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı mövqeyini xeyli sarsıtdı.

Gürcüstan valisi Aleksandr Mirzənin başçılıq etdiyi qoşunlarla birgə hərəkət edən üsyan etmiş yerli əhəlinin Tiflis İrəvan yolunu bağlaması İrəvandakı rus qoşunlarının vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Qarakilsə kəndinin 12 verstliyində mühasirəyə alınan mayor Montrezor, demək olar ki, bütün dəstəsi ilə məhv edildi* [54, 241; 74, 275; 132, 50]. P.Sisianov əsirlikdən azad etdiyi 20 nəfər İrəvan ermənisini qalaya göndərərək axırıncı dəfə Məhəmməd xandan qalanı təslim etməyi tələb etdi [147, 275; 74,275; 132, 50]. Əvvəlki hədə-qorxuları mülayim müraciətlərlə əvəz edən və xana müxtəlif güzəştlər vəd edən Sisianov axırıncı ana qədər xanın qalanı təslim edəcəyinə ümid bəsləyirdi. Sisianovun "geridə qalmış" bir xalqın nümayəndəsi hesab etdiyi İrəvan xanı onu çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Məhəmməd xanın yaxşı hərbi hazırlığı və özünü doğrultmuş uğurlu taktiki

* Vaxtilə Qarabağ xanı İbrahimxəlilə xəyanət edərək ailəsi ilə birlikdə Qarabağdan Gürcüstana qaçmış xristian mülki Abovun oğlu Rüstəm Montrezora bələdçiliyi öz öhdəsinə götürdü [178, 150].

** General Sisianov aclıq çəkən rus qoşunlarına ərzaq əldə etmək üçün Semyon Behbutovu Qazax əyalətinə göndərdi. Bu "gürcü qəhrəman" işğalçı rus qoşunlarına qarşı üsyan qaldırmış qazaxlılar tərəfindən ələ keçirilərək İran Qacarlar dövlətinə təhvil verilmişdi [bax: 74, 272]. İrəvan ətrafında olan general-mayor Orbelianov yanındakı gürcü knyazları ilə birlikdə ərzaq çatışmazlığı səbəbindən Tiflisə qaçımaq əmrini verdi. Yolda Pəmbək hakimi Nağı bəy onları əsir götürdü. Əksəriyyətini öldürdü və Orbelian, knyaz Baqration-Muxranski başda olmaqla, digərlərini (onların içərisində Sisianovun "məşhur müşavir" rütbəsi verdiyi qılınc ustası Kaçaturi də vardı) Baba xana göndərdi [bax: 74, 273-274].

* Bu qanlı döyüşdən yalnız bir erməni xilas ola bildi. Onun Sisianova çatdırdığı məlumatla görə, "toplari ələ keçirdilər, yalnız 1 yaralı zabiti və 15 əsgəri əsir götürdülər, qalanlarını isə məhv etdilər". General Sisianov bu məlumatın gizli qalmasını tələb etdi [bax: 74, 275].

manevrləri onun görkəmli siyasi və hərbi xadim olduğunu göstərirdi [bax: 26, sənəd 1241, s.618; 132, 50-51]. Xanın əsas gücünü Sisianovun həqarətlə yanaşdığı vətənpərvərlər, mübariz azərbaycanlılar təşkil edirdi. Onlar yadelli Rusiya işğalçılarına və onlarla əlbir olan ermənilərə qarşı öz doğma vətənlərini müdafiə edirdilər.

1804-cü il avqustun 31-də knyaz Sisianov general-mayorlar Tuçkov, Leontyev, Portnyagin, polkovnik Maykov, podpolkovniklər Simonoviç və baron Klot fon Yurgenzburqun iştirakı ilə çağırıldığı hərbi şurada** İrəvan qalasının mühasirəsinin götürülməsini və qoşunların geri çəkilməsini qərara aldı. Həmin il sentyabrın 1-də Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xandan İrəvan qalasını təhvil verməsini tələb etdi. Onun bu müraciətinə ertəsi gün Məhəmməd xan yenidən rədd cavabı verdi. Yalnız bundan sonra - sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verildi [26, sənəd 1242, s.619; 178, 154-155; 74, 275-276; 115, 104].

Cənubi Qafqazın işğalı zamanı Azərbaycana xəyanət edən və buna görə də rus hərbiçilərinin hər cür kömək göstərdiyi ermənilər yaşadıkları yerləri tərk edib Rusiyanın işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarına köçürdülər. Belə ki, məlik Abraham və yüzbaşı Qavril 200 ailə ilə birlikdə Rusiyanın nəzarəti altında olan Qarakilsəyə köçərək Sisianova "İrəvan qalası ətrafında yaşayan və qaçmaq imkanı olmayan 500 erməni ailəsinin də xilas edilməsi" üçün yalvarırdılar [26, sənəd 1256, s.626; 74, 283; 172, 22]. Bundan əlavə, İrəvan xanının ona xəyanət edən təbəələrini cəzalandırması təbii idi.

Göründüyü kimi, general Sisianov bu yürüşdə öz doğma torpağını qoruyan Azərbaycan vətənpərvərlərinin inadlı müqavimətinə rast gəldi və mühasirəyə aldığı İrəvan qalasını ələ keçirə bilmədi. Mənbənin məlumatına görə, İrəvan qalasının birinci mühasirəsi zamanı Rusiya komandanlığı 2000-ə yaxın hərbiçini itirmişdi [26, sənəd 1682, s.815-816]. Beləliklə, rüsvayçı uğursuzluğa düşərək olan çar qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin bu, məcburiyyət nəticəsində atılan müvəqqəti addım idi. Rusiya qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik İrəvan xanlığı ərazisinin işğal olunması Rusiya hərbi dairələrinin əsas məqsədi olaraq qalırdı. Məhz bu səbəbdən İrəvan xanlığının ərazisini hissə-hissə işğal etmək ön plana keçirildi. 1805-ci il martın sonlarında İrəvan xanlığına tabe olan, strateji və iqtisadi baxımdan əlverişli olan Şörəyel sultanlığı rus qoşunları tərəfindən tamamilə işğal edildi* [bax: 26, sənəd

** Müzakirə zamanı podpolkovnik baron Klot fon Yurgenzburq bildirdi: "Qalada — qarşımızda dəfələrlə güclü olan qarnizon, arxamızda isə çoxsaylı düşmən ordusu olduğu üçün qalaya hücum mümkünsüzdür. Ona görə də mühasirəni götürməyi təklif edirəm". General Portnyagin isə çoxlu yaralının olması və atların çatışmaması ucbatından geri qayıtmağın çətin olacağını bildirdi. Nəhayət, gərgin müzakirələrdən sonra digər şura üzvləri də geri çəkilmək təklifini qəbul etdilər [bax-74, 275-276].

* Şörəyelin itirilməsi ilə barışmayan İrəvan xanı Məhəmməd xan Qacar öz sərkərdələri Qasım bəy və Məhəmmədəli bəyin başçılığı ilə oraya 3 minlik qüvvə göndərdi. İrəvan xanının qoşunları ilə general-mayor Nesvetayevin başçılıq etdiyi işğalçı rus ordusu arasında Böyük Talın kəndində qanlı döyüş baş

1672, s.572-574].

Rusiyanın işğalçılıq niyyətindən xəbərdar olan Abbas Mirzə 1805-ci ilin yayında "xarici siyasətdə ardıcıl olmayan" Məhəmməd Hüseyn xan Qacarı hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb Mehdiqulu xan Qacarı İrəvan xanlığında hakimiyyətə gətirdi [26, sənəd 1256, s.626; 200, 14-15; 188, 113].

1806-cı ilin əvvəllərində Sisianov yenidən İrəvan istiqamətində hücum keçmək qərarına gəldi. Lakin onun Bakı əməliyyatı zamanı öldürülməsi bu işğalçı yürüşün həyata keçirilməsinə mane oldu. Həmin ilin iyununda Sisianovun yerinə İ.V.Qudoviç Qafqazın ali baş komandanı təyin edildi və ona Azərbaycan xanlıqlarını tamamilə işğal edib Rusiya imperiyasının tərkibinə qatmaq tapşırığı verildi [8, 72-73; 39, 187-188].

Qeyd olunan dövrdə İrəvan xanlığının daxilində vəziyyət sabit deyildi. Mehdiqulu xanın vergiləri artırması və əhalini qarət etməsi nəticəsində irəvanlılar ona qarşı üsyan qaldırdılar [26, sənəd 1256, s.626-627]. 1806-cı ilin yayında Mehdiqulu xan Qacarı Təbriz və Marağa xanı Əhməd xan əvəz etdi [82, 5; 74, 368-370]. Marağalı Əhməd xan əhalinin Mehdiqulu xan tərəfindən qarət olunan əmlakını geri qaytardı, İrəvanda xeyli abadlıq işləri və müdafiə tədbirləri gördü. O, üç aylıq hakimiyyəti dövründə əhalinin rəğbətini qazansa da, İrəvanda baş qaldıran epidemiya nəticəsində 1806-cı il oktyabrın 17-də vəfat etdi. Bu hadisə şahzadə Abbas Mirzəni çox məyus etdi [98, 285-286; 74, 380]. Əhməd xan Marağalının vəfatından sonra Fətəli şahın tələbi ilə xanlıqdan uzaqlaşdırılan Məhəmməd Hüseyn xan Qacar yenidən İrəvan xanlığına geri qayıtsa da [bax: 27, sənəd 792, s.421], hakimiyyətini davam etdirə bilmədi. Mənbələrdə artıq 1806-cı ilin dekabrında İrəvan xanlığında hakimiyyətdə Hüseynqulu xan Qacarin olduğu qeyd edilir [27, sənəd 129, s.69-70; 74,456; 95, 167; Bax: şəkil 1].

Bəhs olunan dövrdə beynəlxalq vəziyyət Rusiyanın xeyrinə deyildi. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza təcavüzü təkcə Qacarlar İrani və Türkiyənin deyil, Fransa və İngiltərənin də qəti etirazına səbəb oldu. 1806-cı ilin dekabrında Osmanlı dövləti Rusiyaya müharibə elan etdi. Bu, Rusiyanın Cənubi Qafqazda vəziyyətini xeyli ağırlaşdırdı. Fransadan Türkiyəyə əsgərlərə təlim keçmək üçün zabitlər və müdafiə istehkamları yaratmaq üçün mühəndislər göndərildi. Fransız mühəndislərinin rəhbərliyi ilə Türkiyənin sərhəd bölgələrində hərbi istehkamlar və qalalar inşa olundu [115, 106]. İki cəbhədə müharibə aparmağa çətinlik çəkən Rusiya kapitan Stepanovu danışıqlar aparmaq üçün İrana göndərdi. Qudoviçin təklifinə görə, Rusiya və İran arasında sərhəd İrəvan xanlığı da daxil olmaqla, Kür və Araz çaylarından keçməli idi. Lakin İranda olan Fransa diplomatları bu danışıqları poza bildilər [bax: 27, sənəd 831, s.456-460; 178, 268].

verdi. Lakin son nəticədə İrəvan xanının qoşunları məğlub olaraq Üçkilsəyə doğru geri çəkildi. Rus qoşunları onları təqib etsə də, Məhəmməd xan Qacarin əlavə qüvvə toplayaraq hücumu hazırlaması xəbərini eşidən general-mayor Nesvetayev rus qoşunlarına geri çəkilmək əmri verir [26, sənəd 1672, s.573-574].

1807-ci ildə bağlanmış Fransa - İran müqaviləsinə görə, Fransadan İrana general Qardanın başçılığı ilə bir dəstə mühəndis gəldi. İrəvanın strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, onların bir hissəsi şahın xahişi ilə İrəvana gələrək qalanın müdafiəsini möhkəmləndirməyə başladı. General Qudoviç İrəvan qalasının fransız hərbi mühəndisləri tərəfindən xeyli möhkəmləndirilməsi barədə yazırdı: "İrəvan qalasının Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş iki divarı, xəndəyi və torpaqdan düzəldilmiş səddi var. Təpənin üstünə əvvəllər burada yerli hərbiçilər tərəfindən istifadə edilməyən karteçlə işləyən toplar qoyulmuşdur. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirlər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin nəticəsidir" [27, sənəd 467, s.254; 115, 107-108]. Yeri gəlmişkən, bu zaman irəvanlılar tərəfə keçən podpolkovnik Koçnev də rusların yürüşü ərafəsində bu işə cəlb edilmişdi [74, 462-463; 132, 90].

Qudoviçin mərkəzə göndərdiyi məktublarından məlum olur ki, fransız mühəndisləri Üçkilsə monastırını da möhkəmləndirməklə məşğul olurdular. Hətta, fransızlar Qudoviçdən İrəvan diyarından çıxmasını tələb edirlər. O yazır: "...Mən qoşunlarımla Pəmbək istiqamətində hərəkət edərək İrəvan sərhədlərinə yaxınlaşmadan əvvəl fransızlar öz mühəndis və zabitlərini ...İrəvan qalası və Üçkilsə monastırını möhkəmləndirmək üçün göndərmişlər" [79, iş 4265, v.17-18; 115, 108]. Digər bir məktubunda isə Qudoviç bildirir ki, "fransızlar məndən İrəvan vilayətini tərk etməyi tələb edirlər, halbuki bu yerlərə mən silah gücü ilə sahib olmuşam" [75, sənəd 168, v.60-72; 115, 108].

Cənubi Qafqazı güzəştə getmək istəməyən Qacarlar İrani Rusiyanın sülh təklifini qəbul etmədi. Rus qoşunları bundan bir bəhanə kimi istifadə edərək 1808-ci ilin baharında İrəvan istiqamətində yenidən hücumla keçdilər. İrəvanı ələ keçirmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş rus qoşunları İrəvan, Qars və Axalsix tərəfdən İran və Türkiyə qoşunlarının gözlənilməz hücumlarının qarşısını almaq üçün Pəmbəkdəki Qarakilsə, habelə Dərəbaş, Hamamlı, Qacarabad, Gümrü kimi yerlərdə istehkamlar inşa etmişdilər. 1808-ci ilin sentyabrında Qudoviç Pəmbəkdən 6 minlik qoşun və 12 topla İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Digər məlumatda isə, rus qoşunlarının tərkibi 240 zabit və 7506 süvari əsgərdən ibarət idi. 500 nəfərdən çox erməni süvarisi də işğalçı orduya qoşulmuşdu [151,209; 115, 109-110].

Təcavüzkar Rusiya ordusu və onlara köməklik göstərən ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirdikləri işğallarda hərəsinin öz marağı vardı. İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən İrəvan xanlığı ərazisinə axışmağa başlayan ermənilər yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycanın qərb torpaqları hesabına "erməni dövləti" yaratmaq məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar. Məqsədlərinə yetmək üçün dəridən-qabıqdan çıxan ermənilər rus komandanlığına müxtəlif cür məxfi xarakterli məlumatlar verir, Rusiya hakim dairələrinə müxtəlif məzmunlu məktublar göndərir, onları özlərinin "xilaskarı" hesab edir, rus qoşunlarını İrəvanın işğalına şirnikləndirir və səbirsizliklə onların yolunu gözlədiklərini qeyd edirdilər [26, sənəd 1258, s.627]. Rusiya dövləti isə, öz

növbəsində, Cənubi Qafqazı ələ keçirdikdən sonra Azərbaycanın qərb torpaqlarında yerli azərbaycanlılara və qonşu müsəlman dövlətlərinə qarşı "erməni bufer vilayəti" yaratmaq məqsədilə ermənilərin göstərdikləri bütün köməklərdən, o cümlədən maliyyə vəsaitlərindən lazımınca istifadə edirdi.

Rus zabitləri onlara kömək edən ermənilərin "cəsurluğunu" yüksək qiymətləndirir, onlara tez-tez yazılı təşəkkürlər verməkdə öz səxavətlərini əsirgəmirdilər [bax: 180, 7-30, 56-62, 85-103].

Rusiya dövlətinin İrəvan xanlığını işğal etmək niyyətindən əl çəkməyəcəyini bilən Hüseynqulu xan Qacar hakimiyyətə gələn kimi dərhal müdafiə tədbirlərinə başladı. O, hələ 1806-cı ilin dekabrında Zəngi çayından başlayaraq İrəvan qalasının ətrafındakı xəndəyi daha da dərinləşdirdi və möhkəmlətdi, qalanı müdafiə edən qoşunların sayını artırdı [27, sənəd 424, s.232; 74, 456]. Rus qoşunlarının İrəvana hücumu ərəfəsində xan artıq İrəvan qalasını fransız mühəndislərinin köməyi ilə Avropa üslubunda yenidən möhkəmləndirdi. İrəvanın qalın qala divarlarının çöl tərəfində səngərlər qazıldı və bu səngərlərə toplar düzüldü. Döyüşlərdə fuqas adlı xüsusi bombalardan istifadə olunurdu [27, sənəd 467, s.254]. Məhz bu səbəbdən Rusiya komandanlığı xüsusi casuslar vasitəsilə İrəvan xanının qoşunlarının sayı haqda məlumatlar toplayırdı [27, sənəd 436, s.235].

Sentyabrın 26-da artıq rus qoşunları dağıdılmış Abaran kəndinə gəlib çatdı. Hüseynqulu xan Qacar İrəvanı müdafiə etmək üçün kiçik qardaşı Həsən xanı 2 min nəfər döyüşçü ilə qalada qoyaraq özü 4 min nəfər piyada ilə rus qoşunlarının qarşısına çıxdı. Lakin Əştərəkdə məğlub olan İrəvan xanı geri çəkilməyə məcbur oldu. 1808-ci il sentyabrın 30-da ermənilər Üçkilsəni rus qoşunlarına təslim etdilər. İşğalçılar burada sevinclə qarşılandılar [27, sənəd 453, s.243].

İrəvan qalasının ikinci mühasirəsi və rus qoşunlarının rüsvayçı məğlubiyyəti (3 oktyabr - 30 noyabr 1808-ci il)

Qudoviçin başçılığı ilə Üçkilsəni ələ keçirən rus qoşunları İrəvan yaxınlığındakı Qarabağ kəndində mövqə tutdu. Hüseynqulu xan düşməne qarşı Gərniçay sahilində düşərgə salsada, ilk döyüşdə məğlub oldu [79, iş 4265, v.4-16; 115, 110; 178, 295-297]. Artıq oktyabrın 3-də Qudoviçin rəhbərlik etdiyi rus qoşunları Zəngi çayını keçərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı [27, sənəd 450, s.244]. Qudoviç şəhər əhalisindən və İrəvan qalasının komendantı Həsən xan Qacardan təslim olmağı tələb etdi. Qraf Qudoviç oktyabrın 4-də öncə İrəvan əhalisinə məktubla müraciət edərək onları könüllü olaraq rus qoşunlarına tabe olmağa çağırırdı, özlərinin və əmlaklarının toxunulmazlığına söz verdi. Müqavimət

göstərəcəkləri halda isə aman verilməyəcəyi ilə hədələdi.*

İlk döyüşdə rus qoşunlarına məğlub olan Hüseynqulu xan İrəvan istiqamətində hücumla keçərək qalaya daxil olmağa səy göstərdi. Xanın məqsədi rus qoşunlarına kənardan qəfil zərbələr endirməklə onları İrəvanın mühasirəsindən uzaqlaşdırmaq idi. Lakin Qudoviç general-mayor Portnyaginın başçılıq etdiyi hərbi hissəni Hüseynqulu xanı təqib etmək üçün göndərərək onun planını baş tutmağa qoymadı [27, sənəd 450, s.244: 178, 298-299; 115, 110]. İrəvan əhalisinə müraciətinin heç bir nəticə vermədiyini görən rus qoşunlarının baş komandanı Qudoviç qalanı bombardman etmək məqsədilə qalaətrafi strateji nöqtələri tutmaq əmrini verdi.** Ciddi müqavimətlə rastlaşan rus qoşunları oktyabrın 9-u günortaya yaxın əmri yerinə yetirə bildi. Ətraf ələmdən təcrid olunan İrəvan qalası işğalçı rus qoşunu tərəfindən bombardman edildi [27, sənəd 453, s.244-245; 178, 296-297]. İrəvan qalasını ətraf ələmdən təcrid etməyə müvəffəq olan Qudoviç oktyabrın 17-də növbəti hədələyici və şirnikləndirici məktubla İrəvan qalasının komendantı Həsən xan Qacara müraciət etdi.* Həsən xan Qacar oktyabrın 21-də general Qudoviçə göndərdiyi cavab məktubunda qalanı heç bir zaman təslim etməyəcəyini bildirdi [74, 473].

Hüseynqulu xan isə qalanın mühasirəsini yarıb şəhərə daxil olmağa çalışır, vaxtaşırı düşməyə zərbələr endirirdi. Belə olduqda Qudoviç mühasirə olunmuş qalaya hücumu müvəqqəti dayandıraraq Hüseynqulu xanın üzərinə böyük bir hərbi dəstə göndərdi [27, sənəd 458; s.248-249]. Podpolkovnik Podlutskinin başçılıq etdiyi həmin dəstə ilə döyüşdə irəvanlılar məğlubiyətə uğradılar. Xan sağ qalan qüvvələrini qorumaq üçün Arazın o tayına çəkilməli oldu. Bu hadisədən xəbər tutan Fətəli şah Qacar irəvanlılara yardım etmək məqsədilə Fərəculla xanın başçılığı ilə 5 min nəfərlik qoşun göndərdi. Qorxuya düşən rus komandanlığı general-mayor Portnyagini əlavə qoşunla Podlutskinin dəstəsinə göməyə göndərdi. Lakin Hüseynqulu xan rus qoşunlarının əsəbləri ilə oynayaraq hər dəfə açıq döyüşə girməkdən yayınırdı [27, sənəd 453, s.245].

Qudoviç İrəvan qalasını mühasirədə saxlamaqda ikən Naxçıvan xanlığı general Nebolsinin rəhbərlik etdiyi rus qoşunları tərəfindən işğal olundu. Lakin nə Naxçıvanın işğalı, nə də İrəvan qalasının sudan məhrum edilməsi** irəvanlıların

* Qudoviç lovğalanaraq məktubda yazırdı: "İrəvanın əvvəlki müvəffəqiyyətsiz mühasirəsindən (1804 red.) nümunə götürməyin, onda vəziyyət tamamilə başqa idi, indi başqadır. ...tabeliyimdəki qoşunla nəinki İrəvan qalasını məhv edərdim, hətta İrəni belə keçərdim [27, sənəd 443, s.237].

** Oktyabrın 7-si gecə polkovnik Simonoviçin başçılıq etdiyi dəstə qalanın şimal tərəfində yerləşən Təpəbaşını, Borçovun dəstəsi Zəngi çayını keçərək qalanın cənub-qərbində yerləşən Mağtəpə kurqanını, mayor Buxvolsovun dəstəsi isə qalanın cənub-şərqində yerləşən, ətrafı bağlarla əhatə olunmuş Muğanlıtəpə kurqanını ələ keçirə bildi [27, sənəd 453, s.244-245; 178, 296-297].

* Qudoviç İrəvan sərdarının qarşısı Həsən xan Qacara Hüseynqulu xanı məğlub etdiyini, onlara heç bir kömək gölməyəcəyini bildirdi. Qalanı könüllü təslim edəcəyi halda onu sərbəst buraxaraq Arazı keçməyə icazə verəcəyini, əgər qalmaq istəsə, İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına Rusiya imperatoru adından söz verirdi [27, sənəd 447, s.239].

** İşğalçı rus ordusu və ona kömək edən ermənilər tərəfindən mühasirəyə alınmış İrəvan qalasının atılan

döyüş ruhunu qıra bilmədi. Mühasirənin başlamasından 40 günə yaxın keçməsinə baxmayaraq, qala qarnizonu və şəhər əhalisi işğalçılara qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərdi [178, 299-302; 132, 91]. İrəvanlıların inadkarlığını görən qraf Qudoviç İrəvan qalasının komendantı Həsən xanla yenidən danışıqlara başladı və ona şirnikləndirici məktubla müraciət etdi. Noyabrın 12-də yazmış olduğu məktubunda dəfələrlə "möhtərəm komendant" ifadəsini işlədərək qalanı rus qoşunlarına təhvil verməsini xahiş etdi [27, sənəd 458, s.248-249].

Qudoviçin təslim olmaq tələblərinə cavab olaraq, Həsən xan Qacar çar zabitinə yazdı: "Nə olursa-olsun biz sizinlə nəinki qalanın içində (bu o qədər də çətin deyil!), eləcə də açıq düzdə vuruşmağa hazırıq. Məlumatınız olsun ki, qala qarnizonu bu barədə artıq öz qərarını verib" [27, sənəd 460, s.249-250; 178, 301; bax: bölmənin sonu, sənəd 1]. Bundan əlavə, məktubu Qudoviçə yetirən İrəvan elçisi qala qarnizonunun axırını adam həlak olana qədər silahı yerə qoymayacağıni bildirdi [151, 222; 178, 301].

Naxçıvanın rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, Qudoviç İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün hücumla keçməyə cəsarət göstərmir, hələ də Həsən xanla məktublaşır və ondan İrəvan qalasını təhvil verməsini tələb edirdi. Bundan istifadə edən Həsən xan Qacar rədd cavabı verməklə vaxt qazanır və qalanın müdafiəsini daha da möhkəmləndirirdi [79, iş 4266, v.1-2; 115, 111; 178, 301].

Mühasirənin uzanması, soyuqların düşməsi və ərzaq çatışmazlığı rus qoşunlarının vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırırdı. Nəhayət, Qudoviç qalanı hücumla ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalasına hücum 1808-ci il noyabrın 17-si səhər saat 5-ə təyin edildi [27, sənəd 895, s.509]. Rus qoşunları beş kalona bölündü. Dörd kalon müxtəlif istiqamətlərdən hücum etməli, beşinci kalon isə ehtiyatda dayanmalı idi. İrəvan qalasına hücum edən qoşunların sayı 3000 nəfərə yaxın [172, 26], digər mənbədə isə 4645 nəfər idi [27, sənəd 467, s.253-256]. Lakin onlar irəvanlıların ciddi müqavimətinə rast gəldilər. Hücum başlanan kimi irəvanlılar top atəşləri ilə rusları geri oturdular. Rus qoşunlarının düzəlttdiyi nərdivanlar qalaya daxil olmağa kifayət etmədi. Nəhayət, 1000 nəfərə yaxın itki verən rus qoşunları hücumu dayandıрмаğa məcbur oldu [41, h.III, 390]. Digər mənbənin məlumatına görə, rus qoşunlarından 17 zabit, 269 əsgər məhv olmuş, 64 zabit, 829 əsgər isə yaralanmışdı [27, sənəd 467, s.256]. Şəhərə daxil ola bilməyəcəyinə əmin olan Qudoviç noyabrın 30-da səhər tezdən İrəvanın mühasirəsindən əl çəkərək rus qoşununa Tiflisə qayıtmaq haqqında əmr verdi. Dekabrın 1-də Naxçıvanda

top mərmiləri nəticəsində iki qülləsi sıradan çıxmış, qalanın divarları zədələnmişdi, irəvanlıların mübarizə ruhunu qırmağa çalışan işğalçı ordu daha qəddar bir tədbirə əl aldı. Teymur bulağından İrəvan qalasına çəkilmiş suyun qarşısını kəsərək irəvanlıları sudan məhrum etdi. Lakin onların bu niyyəti baş tutmadı, cəsur müdafiəçilər top atəşi altında gecə vaxtı suyu Zəngi çayından qalaya çəkə bildilər [27, sənəd 453, s.246].

möhkəmlənən rus qoşunları da oranı tərk etməli oldu [27, sənəd 895, s.509, 510; 178, 304-305]. Rusiya imperiyasının sifərişi ilə yazılmasına baxmayaraq, "Qarabağnamə" müəllifləri də İrəvanın mühasirəsi zamanı rus qoşunlarının heç bir iş görə bilmədiyini, "məqsədinə çatmadan qayıtmaq təbilibi çaldırıb Darüssürura (Tiflisə) qayıtdı"ğın qeyd edirlər [8,1,75; 8,II, 55].

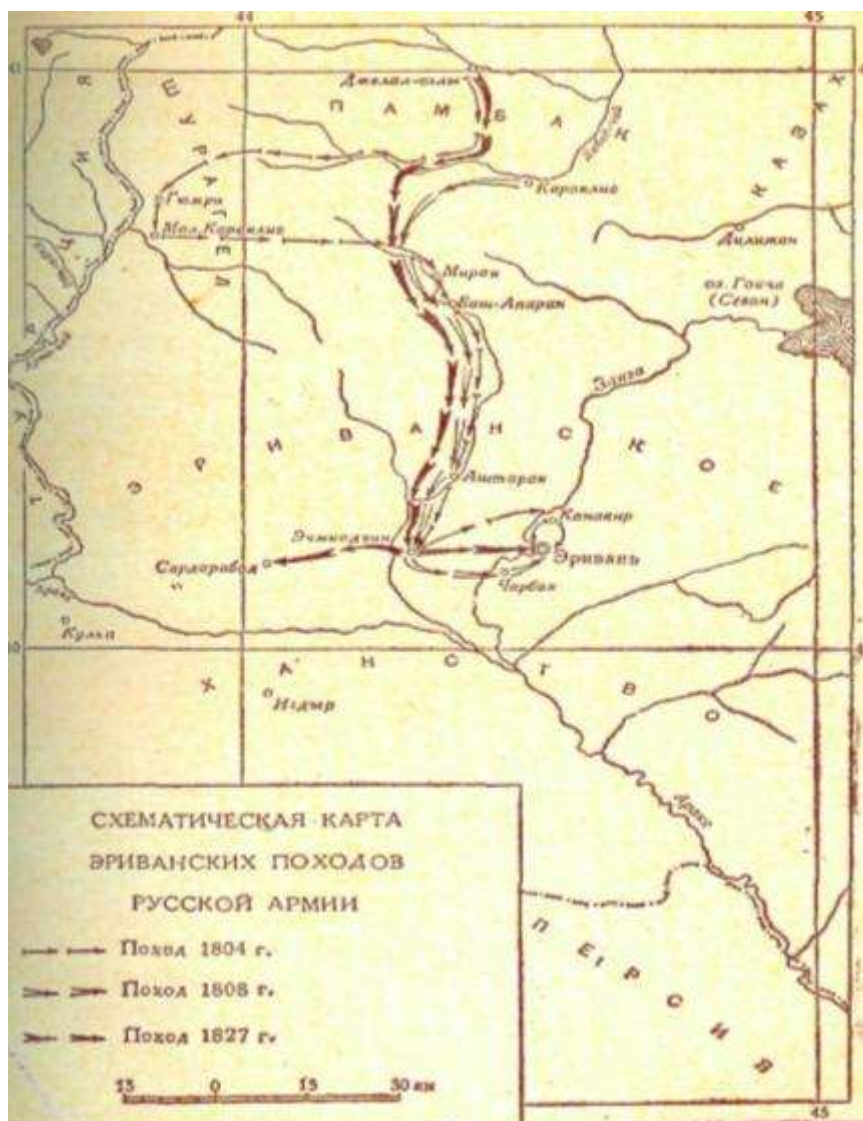
Beləliklə, Vətən torpağının azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxan İrəvan qalasının müdafiəçiləri bir-birinin ardınca çar generalları Sisianovu və Qudoviçi rüsvayçı məğlubiyyətə uğratdılar.

Məğlubiyyətə uğramış rus qoşunlarının İrəvan qalasına hücumu zamanı itkisi də çox oldu. Qudoviçin çara göndərdiyi raportunda isə bu itkilər barədə rəqəmlər kiçildir, guya Rusiya tərəfindən cəmi 17 zabit və 269 əsgərin öldürüldüyü, 64 zabit və 829 əsgərin isə yaralandığı göstərilirdi [27, sənəd 467; 132, 92]. N.Dubrovinin məlumatı da irəvanlıların bu döyüşdə rus qoşunları üzərinə parlaq qələbə çaldıqlarını təsdiq edir. Onun yazdığına görə, "...alaylar (rus ordusu alayları - red.) elə vəziyyətə düşdü ki, təkrar hücum haqqında düşünməyə belə dəyməzdi" [151, 224; 132, 92; 178, 304]. Azərbaycan vətənpərvərlərinin hücumları və güclü qar yağması nəticəsində rus qoşunları da ha 1000 nəfərə yaxın itki verərək geri çəkildi [178, 305]. Yeri gəlmişkən, İrəvan xanının qardaşı Həsən xan Qacarın qəhrəmanlığını, hətta, erməni müəlliflər də etiraf edirlər. Baş komandanın qalanı yenidən təslim etmək tələbinə cavab olaraq Həsən xan Qacar yazırdı; "...Tələb edirsiniz ki, İrəvan qalasını könüllü təslim edim, əvəzində isə İrəvan xanlığını mənə verəcəksiniz. Əgər bu cür əməl yaxşıdırsa, onda siz İran hökmdarına qulluq edin ki, əvəzində İrəvan, Təbriz və başqa xanlıqları alarsınız" [74, 473; 178, 298]. İrəvanı ələ keçirmək ümidindən əli üzülən Qudoviç Naxçıvandan geri çəkilən general Nebolsinə rus qoşunları ilə getmək istəyənləri (Azərbaycana xəyanət elmiş ermənilər nəzərdə tutulur - red.) Qarabağa aparmağı tapşırırdı [27, sənəd 462, s.250-251]. Bu yürüş rus qoşunlarına çox baha başa gəldi və demək olar ki, hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlərin yarısı məhv oldu. Beləliklə, Rusiya qoşunlarının İrəvan üzərinə ikinci yürüşündə rüsvayçı məğlubiyyətə uğrayan və Quba yürüşündə heç bir nəticə əldə edə bilməyən Qudoviç 1809-cu ilin fevralında erməni mənşəli Tormasovla əvəz olundu [39, 191]. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı uğursuzluqları regionda ingilislərin fəallaşmasına səbəb oldu. Rusiya imperiyasının əleyhinə kampaniyaya başlamaq istəyən ingilislər İranın xarici siyasətində mühüm rol oynamağa başladılar. Bu məqsədlə ingilis hərbi mütəxəssislərinin bir dəstəsi Türkiyə ərazisindən İrəvana gəldi. Onların təkidi ilə İrəvan xanı Hüseynqulu xan 20 minlik qoşunla Türkiyə ərazisindən Gürcüstana hücum etdi. Lakin o, bu yürüşdə uğurlu nəticə əldə edə bilmədi [bax: 28, sənəd 1112, s.725; 28, sənəd 1127, 736; 115, 112].

1810-cu ilin aprelində şahın təklifi ilə Əskəranda Rusiya ilə Qacarlar İrəvan arasında danışıqlar başlandı [178,160]. Danışıqlarda Rusiya Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını, İran isə Lənkəran xanlığını tələb edirdi. Danışıqların aparıldığı dövrdə

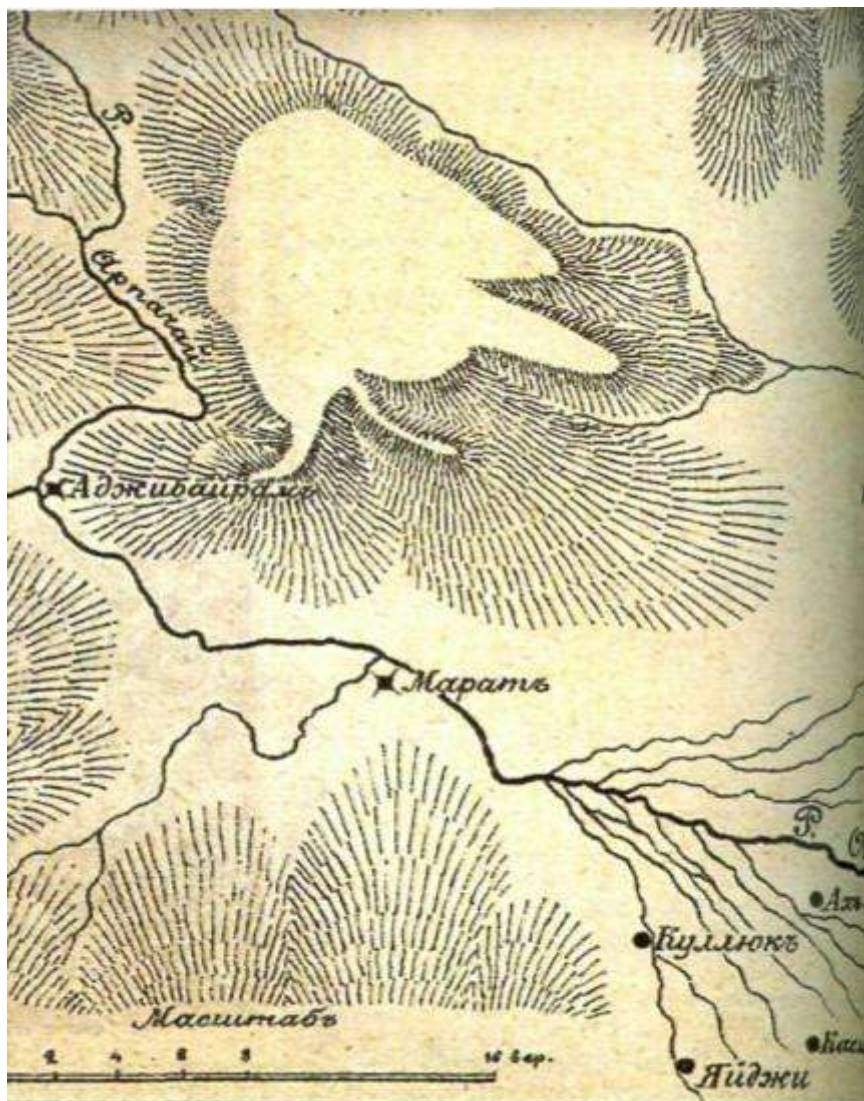
Rusiya İrəvan xanını öz himayəsinə girməyə məcbur etmək üçün bir-birinin ardınca İrəvana qarətçi və dağıdıcı hərbi yürüşlər təşkil etməyə başladı. Bu yürüşlərdə irəvanlıları qorxutmaq üçün ən dəhşətli metod və vasitələrdən istifadə olunurdu. Baş komandanın belə yürüşlərdən birinə hazırlaşan Lisaneviçə verdiyi göstərişdə deyilirdi: "Bu ekspedisiya ilə onlara qarşı güclü dəhşət və dağıntılar törədin ki, bu, heç vaxt onların yadından çıxmasın. Bacardıqca çoxlu ailə əsir götürün" [29, sənəd 170, s.120; bax: bölmənin sonu, sənəd 2]. Belə bir tapşırıq Corayevə də verilmişdi [28, sənəd 666, s.478]. 4 tabor və 200 atlı ilə qəfil hücum edən Lisaneviç 10 gün ərzində göstərişi "layiqincə" yerinə yetirdi: çar Rusiyası ordusunun vəhşiliyi nəticəsində çoxlu dinc əhali qətlə yetirildi, kəndlər dağıdıldı. Bu vəhşiliklərin şahidi olan əhali rus ordusunun gəldiyini eşidən kimi hər yerdə ev-eşiyini tərk edərək vahimə içərisində dağlara və Arazın o tayına qaçırdı [29, sənəd 172, s. 122]. 1813-cü ilin martında polkovnik Pestel İrəvan xanlığına qarşı yeni yürüşə başladı. Xeyli canlı qüvvə və 6 topla hücum edən rus qoşunları xanlığın əhalisinə ağır zərbə vurdu. Baş komandan həmin yürüşdəki "şücaətinə" görə Pesleli 11 dərəcəli Anna ordeninə təqdim etdi [74, 616-617]. Bütün bu qanlı işğalçılıq yürüşlərinə və ermənilərin hərtərəfli yardımlarına baxmayaraq, Rusiya yenə də İrəvan xanlığını özünə tabe edə bilmədi.

1813-cü il sentyabrın 27-də Qarabağda - Zeyvə çayı sahilindəki Gülüstan kəndində rus dövləti ilə şahın nümayəndəsi arasında sülh danışıqları başladı. Qacarları Mirzə Əbülhəsən Şirazi, rus tərəfini isə Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanı Nikolay Rtişşev təmsil edirdi. Nəhayət, oktyabrın 12-də (yeni üslubla 23-də) 11 maddəlik sülh müqaviləsi bağlandı [29, sənəd 879, s.736; 29, sənəd 883, s.739-747]. İran heç bir hüquqi əsasa malik olmadığı halda Azərbaycanın Arazdan şimaldakı müstəqil xanlıqlarının (İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla) ərazilərini Rusiyaya güzəştə getdi. Beləliklə, Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan və razılığı olmadan onun torpaqları iki işğalçı imperiya arasında bölüşdürüldü. Bu, Azərbaycan torpaqlarının Qacarlar İrəvanı ilə Rusiya arasında birinci dəfə bölüşdürülməsi idi. Gülüstan müqaviləsi zamanı Rusiyanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ələ keçirə bilməməsinin əsas səbəbi bu xanlıqların yerli əhalisi olan Azərbaycan vətənpərvərlərinin işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi idi.

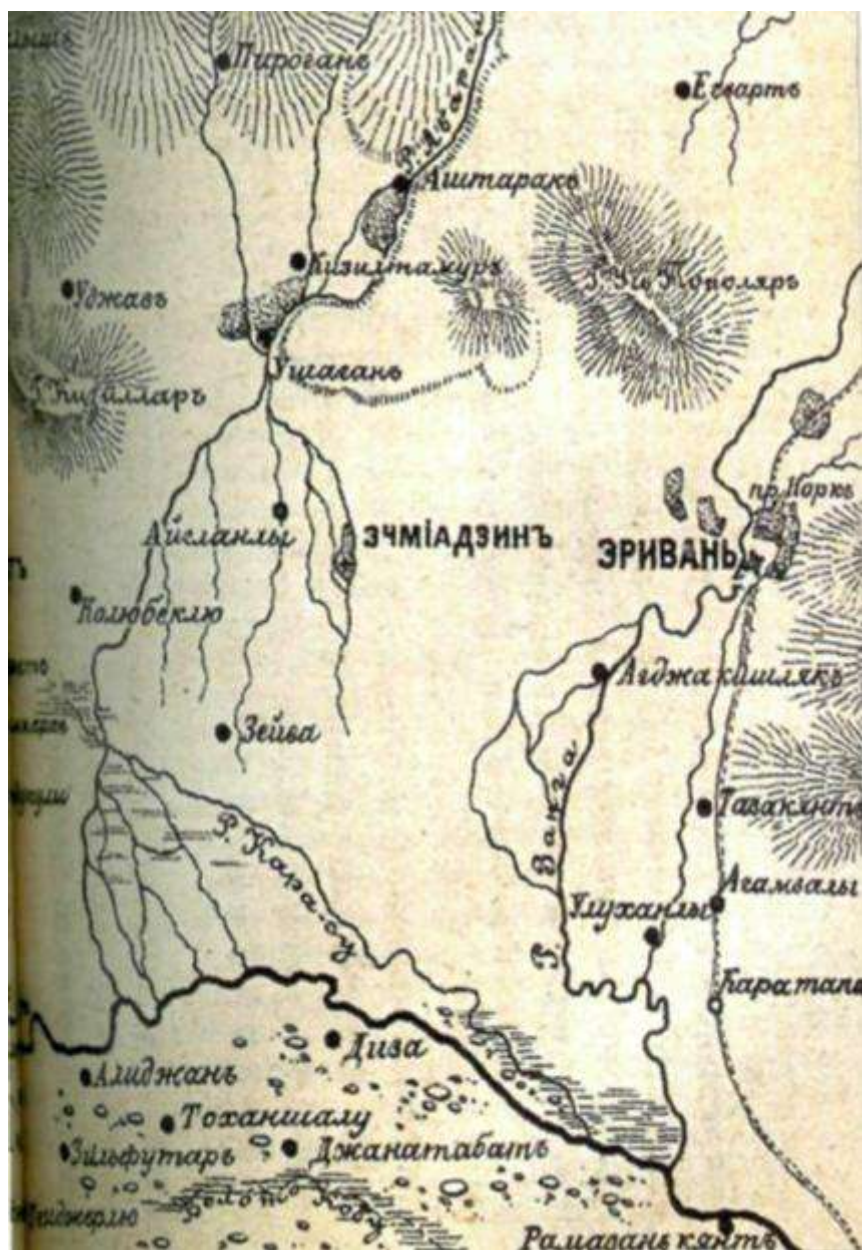
Харита 1.

Русија qoшунларının İrəvan xanlığıна işğalçı yürüşləri
Manba: Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении
 к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.83.

Хәритә 2. Ігеван ханlığının planı

Мәnbә: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями). Книга I-V. СПб., 1904

... مرساة ائمالیجا، واصل و ان مضامینش ائلاعی
 حاصل شد اینکە قلمی نمود، بودند که قلعه ایروانرا بدون
 تأخیر بشتریف داد، باشیم چون قلمی نمود، اند که قشون
 بارانگست داد، از رود ارس گذرانیده ظاهر است که ماها
 وقتی باین قلعه داخل و وارد گردیدیم چشم اعانت و امداد
 از قشون خودمان پوشیده وجود ایشانرا با عدم ایشان معاوی
 دانسته مطلقاً انتظارى از جانب ایشان نداریم بهر جا رفته
 باشند خوب است بحمد الله تعالى احتیاج امدادى نداریم
 و نیز قلمی نمود، بودند که از شدت تریبها بیروج قلعه خراب
 گشته و چند عراق توپ از بیروج بزین افتاده است ازین
 عبارت و فقرات ملازمان سامی معلوم کردند که عقدمات
 بعضی همچون هم بهمین قسم خواهد بود بهر صورت ماها را
 خیال اینکە بدون قلعه و توپ در خارج و صحرا هم توانست
 گزری کرد، باشیم. و اگرچه کسی در اندرون قلعه توقف
 و مشغول نلر خود کرد چندان گزری نکرده همه کسرا قوه
 است که در اندرون قلعه نشسته آنگنانی که در قریه آخرکاک
 نشسته و ملاحظه شد، که بجه متوال آخرکار صورت گرفت
 و دیگر اینکه اظهار کرده بودند که بزیر دیوار قلعه را مستقر
 نموده خواهند بود بر معلومست که بعد از اینکە اراده یورق
 کردند بطریقى صورت انجام خواهد که بالنت رفع قیل
 و قال از طرفین شد، فارغالی کلی حاصل کرده و گمانیکە
 درین قلعه هستند دست از جان خود کشید، منتظر تقدیرات
 الهی بود، و میباشد و در مرساة خود ایشان نیز قلمی داشته
 بودند که در جواب مرسالات عالیجاهان میرزا محمد شفیع
 و میرزا بزرگ مرقوم شد، که از جانب پادشاه مانجم گردید،
 است که قلعه ایروان گرفته باشیم و از جانب پادشاه، چچا،
 بنامیر حکم و مقرر شده است محافظت قلعه را کرد، باشیم
 پس حتر مطلب آنست که ملازمان سامی مصوبت فرمانده
 عالیجاهان معزین انبها قلمی و ارسال داشته است منتظر
 جواب مرسالات ایشان باشند باقی در دوستی و خیرخواهی
 ملازمان سامی موجود و امداد، بیده انتظار جواب مرساة داریم

..... И получивъ письмо в. с., въ которомъ вы предлагаете мнѣ уступить вамъ кр. Эривань, сообщивъ мнѣ, что вы разбили нашу армію и прогнали за Араксъ. Да будетъ вамъ извѣстно, что мы, вступивъ въ эту крѣпость, закрыли глаза отъ надежды на помощь со стороны своей арміи, а существованіе и несуществованіе ея сочли одинаковыми, — следовательно мы не ожидаемъ ее; пусть она удалится куда угодно. По милости Аллаха мы не имѣемъ нужды въ ея содѣйствіи.

Также пишете вы, что отъ дѣйствій вашихъ пушекъ будто въкоторыя крѣпостныя башни разрушены и въкоторыя наши пушки, помѣщавшіяся на нихъ, опрокинуты. Изъ этихъ фразъ вы заключаете, что вѣроятно и сраженіе подь Нахичеванью кончится тѣмъ-же. Какъ бы то ни было, мы готовы даже мѣ въ крѣпости, въ чистомъ полѣ, также дѣйствовать противъ васъ, ибо внутри крѣпости защищаться и дѣйствовать противъ васъ не составляетъ большой важности. Всякій можетъ обороняться внутри крѣпости и быть свидѣтелемъ того же послѣдствія, которое постигло васъ при осадѣ Ахалкалакъ.

Еще вы увѣряете, что силою и штурмомъ покорите крѣпость. Очевидно, что когда дѣло дойдетъ до приступа, конецъ будетъ совершенно удовлетворительный. Во всякомъ случаѣ да будетъ вамъ вѣдомо, что гарнизонъ этой крѣпости уже рѣшился на самоотверженіе и ожидаетъ предопредѣленія Аллаха.

Вы поставяете мнѣ еще на видъ, что въ отѣчныхъ письмахъ Мирзѣ-Шеѣи и Мирзѣ-Безюргу мы отѣчали, что имѣете повелѣніе отъ своего падишаха покорить крѣпость Эривань, но мы также имѣемъ повелѣніе отъ своего падишаха защищать ее. Следовательно ожидайте отвѣта отъ названныхъ лицъ. — Въ заключеніе пребываю вашимъ другомъ и доброжелателемъ и остаюсь въ ожиданіи отвѣта.

Sənəd 1, davamı. Nəsən xan Qacarın general Qudoviçə noyabr, 1808-ci il tarixli cavab məktubu, (rus dilində). *Mənbə*: AKAK, т. III. Тифлис, 1869, д. 460, с.250

подъ военнымъ присмотромъ съ 1804 года по сіе время, стояли большіея и меншея съ тѣмъ широкимъ надзоромъ для ямши Е. И. В., и принимали дать имъ свободу и отступать по желанию ихъ въ Персію. Правда-же, побужденія моя имѣть сію рѣшимость, были тѣ, что я считалъ несправедливымъ содержать подъ арестомъ военныя ни въ чемъ виновныхъ и невинныхъ, чтобы ихъ бить, тѣмъ, чтобы казнить ямшу отъ безпомощныхъ наджеевъ и превратить ширити, кои являлись Диванд-ханаго мусульманскаго поля, ушедшаго въ Персію, не простиала имѣть чрезъ себя жемшица. При томъ-же слухи сей представляли мнѣ

удобность примичивымъ образомъ войти въ сношенія съ вельможными Персін Аббас-шарано, изъ которыхъ я писалъ шемшу. Впрочемъ, одна изъ Диванд-ханаго жемъ по имени Багши-ханузи пожелала остаться въ Карабахъ при дочери своей, походившей изъ ширитей за однимъ изъ родственниковъ ямши кахлѣнскою изъ Карабахъ хана, которой я и далъ позволеніе туда отправиться. Въ Персію-же уѣхалъ Диванд-ханаго жемъ Шнувар-ханузмъ, также дочери его отъ родственника Хатуи-бегиомъ и Балаки-бегиомъ, ямши Мусаб-аги, мать его Тути и дочь сына Диванд-ханаго Усру-ау-аги, съ тремя при нихъ служителями.

Г. ЭРИВАНЬ.

170. Представленіе маркиса Паулуцин ген.-м. Лисаневичу, отв. 27-го октября 1811 года, № 39.

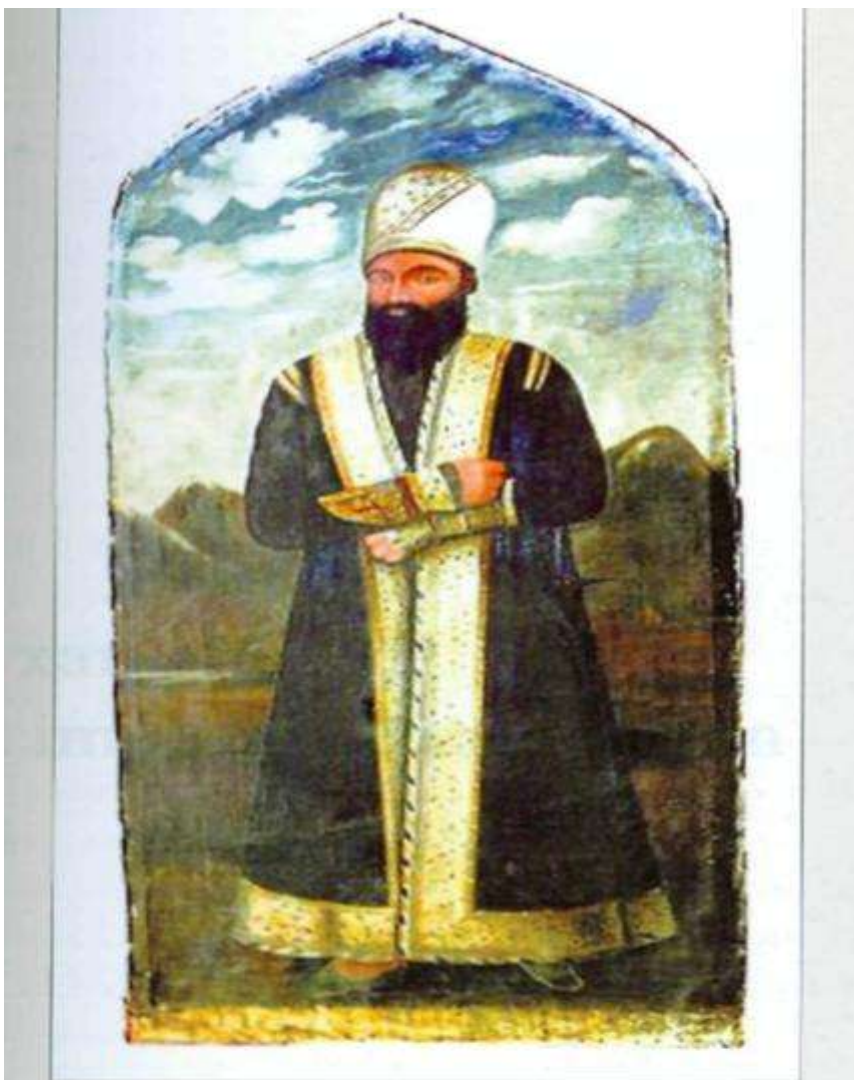
Слухи дошли уже сюда, что в. пр. находится съ войсками въ Эриванской области; но я, въ совершенному удивленію моему, по извѣстію отъ ямши кахлѣнскаго сѣвѣнія ни о половинѣ ямши, ни о нашихъ дѣятельныхъ, хотя обвиняемыхъ ямши была равнорядность мнѣ даже о своемъ изступленіи вѣдомъ въ сію экспедицію. А потому равносудно ямши ширити всегда въ точности исподить сію обвиняемость, не оставая главную намѣтенію изъ неискренности. И промывая необходимымъ отправить къ в. пр. моего адъютанта, лейб-гусарскаго полка пор. им. Чичинадзе съ тѣмъ, чтобы имъ чрезъ него доставилъ мнѣ познаніе сѣвѣнія о нашихъ дѣятельныхъ и ушибныхъ. Между тѣмъ въ общности поручая ямши стараться сою экспедиціей шестни сканная ушамъ Персинамъ и сѣвѣнія оуку вѣдому познанию Эриванскимъ, чрезъ невозможноею своей раскорее; вѣдиче-же старайтесь сколько можно больше захватить въ ширити семействъ и розгалго скота, хотя до 4 т. штукъ, который въ предположенію моему шестни подожной магазинъ нескон для сего употребленія нуженъ. При томъ не упустите, буде можно, имѣть и должную контрабанду съ Эриванцевъ, промывая возможное оустановленіе. Раздвесьте также по всей Эриванской провинціи, что помыя главнокомандующій въ Гууай, т. е. и, поставивъ себя за непрѣмное правило никогда боязъ строгихъ наказаній не оставлять вѣдичею со стороны Персинамъ покушанію на границы, Россійской Имперіи принадлежашія, и что каждаго разъ, когда только Персидскія войска гдѣ-бы ни было сѣвѣностямъ въ нашихъ границахъ, вѣдичею ханчичество, во храбрый войска Россійскія вѣдичею жедони будеть въ службу ихъ ямши

и подобнымъ образомъ всякій разъ будеть имъ наказано. Въ заключеніе-же я должное припоминать, что ушамъ будучи совершенно въ оустановленіи нашихъ военныхъ дѣятельныхъ, оустановленіи и безразуміи, и остаться въ ширити для всехъ вышдъ, что в. пр., равносудителенъ испытаннымъ изъ ямши кахлѣнскимъ ушеріемъ въ службѣ Е. И. В., сообразно сію экспедицію сѣвѣнностями показавъ неискренности Г. И., съ показимъ ушамъ: ежели при томъ ушамъ в. пр. чрезъ промыванію сканная ушамъ изъ Персинамъ сою экспедиціей поучитъ въ пользу ширити съ Россійскою Имперією какъ промывать Эриванскаго скарара Хусеини-Кули-хана оу войска его кахлѣнскимъ вступитъ въ подданство Россіи, на томъ условіи, что ему предоставляется будеть вся его права, промыванія и доходы,—съ тѣмъ только, что въ оной ширити поставимъ будеть Россійскій посланникъ: во в. пр. чрезъ сей посланника вѣдичею ширити ушамъ на пользу службѣ Е. И. В. и общаго ширити отдавъ ямши полную справедливость чрезъ редкостно вѣдичею вѣдичею вѣдичею Г. И., что ушамъ сіи сѣвѣнностями истиннаго ушерія ямши изъ пользы службѣ Е. И. В. Когда имъ сообразите все сіе дѣлъ, не оставите дать мнѣ подробный отчетъ чрезъ моего адъютанта им. Чичинадзе.

171. Тамъ же, отв. 3-го ноября 1811 года, № 37.

Получивъ ригорты в. пр., коимъ доносилъ мнѣ объ ушиблахъ ямши дѣятель, промыванія ямши въ Эриванской области, равно и о изступленіи ямши въ границы съ войсками, кои походили въ сей экспедицію подъ главными ямши повелѣніемъ, исподичею отвѣтствовать в. пр., что я ушамъ ширити, что имъ при вѣдичею вѣдичею вѣдичею

Sənəd 2. Markiz Pauluçinin general-mayor
Lisaneviçə 27 oktyabr 1811-ci il tarixli göstərişi
Mənbə: AKAK, t.V. Tiflis, 1873, d.170, s.120

Şəkil 1.

İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar (1806-1827)

Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/hossein_khan_sardar
(hazırda həmin şəkil göstərilən saytdan "çıxarılmışdır")

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğal

İkinci Rusiya - İran müharibəsi (1826-1828) ərəfəsində İrəvan xanlığı ağır siyasi böhran içərisində idi. Bununla belə, Rusiya işğalı ərəfəsində İrəvanda ticarət geniş inkişaf etmişdi [95, 873-874]. Mənbənin verdiyi məlumatla görə, "Sərdarın hakimiyyəti dövründə 57 min puddan çox pambıq istehsal olunduğu halda, hazırda cəmi 1500 puda yaxın pambıq istehsal olunur" [71. h.I, 51]. İrəvan xanlığından ixrac olunan məhsullar hər il 300 min gümüş rubla çatırdı [71, h. IV, 284]. Bu da ilk növbədə xanlığın, Azərbaycanın digər xanlıqlarından fərqli olaraq, öz müstəqilliyini nisbətən uzun müddət qoruyub saxlaya bilməsi ilə bağlı idi.*

Azərbaycan xalqının İrəvan xanlığının müdafiəsi zamanı Rusiya işğalçılarına qarşı azadlıq mübarizəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlıq, azadlıq ruhu birinci Rusiya - İran müharibəsinin (1804-1812) sonuna yaxın Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı olmuş markiz Pauluçqinin Rusiya imperiyasına təqdim etdiyi 22 fevral 1812-ci il tarixli məlumatında çox aydın əks olunmuşdur. O yazırdı: "Mənim vicdanım üzərimə belə bir müqəddəs vəzifə qoyur ki, Siz əlahəzrətlərinə çatdırım ki, 1802-ci ildə..., habelə 1804-cü ildə Sisianovun dövründə, onun İrəvan üzərinə yürüşü zamanı və nəhayət, indi üçüncü dəfə buradakı yeni xalq içərisində aşkara çıxmış üsyankar ruhun dəfələri özünü göstərməsi aydın şəkildə sübut edir ki, buradakı xalq Rusiya idarəçiliyinə meyilli deyildir..." [29, sənəd 88, s.59-60; bax: böimənin sonu, sənəd 1].

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, xanlıq əhalisinin olduqca az qismini təşkil edən ermənilər, ilk növbədə Qriqorian kilsəsi və erməni tacirləri, ərazisində yaşadıkları dövlətə xəyanət etmək işğalçı rus qoşunlarına hər vasitə ilə kömək edir, ərzaq və pulla yardım göstərir, onların xeyrinə təxribat və casusluqla məşğul olurdular. Məsələn, yüksək mənəb sahibi olan bir rus məmurunun Üçkilə monastırında erməni kilsə strukturunda katolikosdan sonra ikinci şəxs sayılan arxiyepiskop Nersesin azərbaycanlılara qarşı casusluq fəaliyyəti barədə verdiyi məlumat bunu bir daha təsdiq edir. Həmin məmurun yazdığına görə, "arxiyepiskop Nerses İrəvan xanlığının vəziyyətini öyrənməkdə bizə dəfələrlə yardım göstərmiş, özünün inanılmış adamları vasitəsilə orada baş verənləri bizə çatdırmış və düşmənin (İrəvan xanının red.) bütün niyyətləri barədə bizi əvvəlcədən xəbərdar etmişdir" [29, sənəd 523, s.443-444].

XIX əsrin əvvəlində xanlığın məruz qaldığı siyasi qeyri-sabitlik bu diyarın iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdi. Rusiya qoşunlarının həyata keçirdikləri irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar, törətdikləri dağıntılar, talanlar və

* Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən digər xanlıqları 1813-cü il Gülistan müqaviləsinə əsasən Rusiyaya ilhaq olunduğu halda, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları hələ də öz müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilmişdi.

qarətlər xanlığın iqtisadiyyatına çox ağır zərbə vurmuşdu. Güzəram pisləşən əhalinin bir hissəsi canını götürüb təhlükəsiz yerlərə pənah aparmağa, doğma vətəni tərk etməyə məcbur olmuşdu. Bütün bunlar xanlığın iqtisadi, hərbi və siyasi qüdrətini sarsıtmışdı. Bəzən isə xamn özü də əhalini qırğınlardan, qarətlərdən qorumaq üçün bütün əmlakı ilə birlikdə bir yerdən başqa yerə köçürürdü [82, 40-41; 93, 231; 177, 334].

Bununla belə, XIX əsrin əvvəllərində İrəvan xanlığı, yenə də, Azərbaycan xanlıqları içərisində ən güclü dövlət qurumu olaraq qalırdı. Məhz bu səbəbdən də 1816-cı ilin iyulunda imperator Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolova yazırdı: "Çox yaxşı olardı ki, İran şahı İrəvan və Naxçıvanı bizim tərəfimizdən tutulan Arazdan cənuba doğru olan ərazilərə dəyişsin. Ancaq İran tərəfinin bu ərazilərin Rusiyaya güzəştə gedilməsində göstərdiyi inadkarlıq nəzərə alaraq, onların bu işə razılıq verəcəklərinə ümid etmək olmaz [93,12-13].

Məlum olduğu kimi, İrəvanın ələ keçirilməsini, öz sələfləri kimi, imperator 1 Nikolay da diqqət mərkəzində saxlayır, bu məsələni tez-tez Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı Yermolova xatırladırdı [93, 122; 175, 410-411]. İrəvan xanı isə əsrin əvvəlində Rusiyanın köməyi ilə gürcü knyazlarının işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq və düşməni qabaqlamaq məqsədilə Tiflisə hücum etmək üçün əlverişli məqam gözləyirdi. Beləliklə, hər iki tərəf müharibəyə hazırlaşdığından Azərbaycan öz qüvvələrinin sayını artırır və münasibətlər getdikcə kəskinləşirdi.

Əvvəlcə rus komandanlığı xanlığın şərqindəki bəzi Azərbaycan ərazilərinin guya Rusiyaya məxsusluğunu iddia edərək Gil, Zod və Göyçə bölgələrinə hərbi mühəndislər göndərdi. Lakin İrəvan xanının tutarlı cavabı onları bu işdən çəkinməyə məcbur etdi [30, sənəd 1370-1371, s.892; 132, 162; 58, 40-42]. Nəhayət, 1826-cı ilin yazında rus komandanlığının Şirəkə (Mirak*) hücum etməyi qərara aldı [132, 162]. Bununla da Rusiya İrəvan xanlığına qarşı yeni hücum kampaniyasına başladı.

Rus qoşunlarının getdikcə İrəvan xanlığının mərkəzinə yaxınlaşmasından narahat olan İrəvan xanı qoşunlarını sərhəddə cəmləşdirdi. İrəvan xanın sərhəd yaxınlığındakı qüvvələri bu mövqələrdə yerləşmişdi: Göyçə gölü yaxınlığında 1000 nəfərdən çox süvari dəstə; Balıqçay məntəqəsi ilə üzbəüz 1000 nəfər qarapapaq süvarisi; Şirək yaxınlığında Hüseynqulu xan Qacarin özünün başçılıq etdiyi iki piyada taboru, 6 top və 3000 süvari; Adıyamanda (Təbrizdən Gümrü-yə gedən yolda) İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacarin başçılığı ilə 5000 nəfərlik süvari dəstə [59, 105]. Bundan vahiməyə düşən Dəlicanda* yaşayan ermənilər

* Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının topladığı bəzi sənədlərdə İrəvan xanlığının Şirək adlanan ərazisi səhvən Mirak kimi qeyd olunmuş [30, sənəd 1374 və s.] və sonralar nəşr olunmuş digər qaydalarda da [60, 179; 177, 32, 36; 59, 105; 93, 37 və s.] bu səhv təkrarlanırdı. Xanlıqlar dövrünə mənəbdə - "Camb" da bu ad olduğu kimi, "Şirək" şəklində təqdim olunur [105,191].

* Azərbaycan türklərinə məxsus olan "Dəlican" toponimi sonralar ermənilər tərəfindən təhrif olunaraq

qaçmağa başladılar. Sərhəddəki rus qoşunlarının komandiri Seversamidze ermənilərlə Azərbaycan türklərini müqayisə edərək yazırdı ki, əsgər olmayan bu sərhədlərdə ermənilər tatarsız (burada: azərbaycanlısız - red.) keçinə bilməzlər. ...Tatarlardan fərqli olaraq ermənilər daha çox sülh vaxtı yararlı və sadıqdirlər [30, sənəd 1372, s.892; bax: bölmənin sonu, sənəd 2]".

1826-cı il iyulun 16-da İrəvan xanının qoşunları əks-hücumla keçərək Şirəkə, qardaşı Həsən xanın qüvvələri isə Şörəyelə daxil oldular. Xeyli itki verən rus qoşunları geri çəkilməyə məcbur edildi. "Rəvan sərdarı və qardaşı Həsən xan Abaran qalasını azad edib, oradan qaçıb Qarakilsəyə sığınan rusları qılıncdan keçirdilər. Bölgə əhalisi Rəvan tərəflərinə, Gümrü qəzasının bəzi kəndləri isə Əcəm tərəfinə köçürüldü. Şahzadələr Tiflisə hücum etmək qərarına gəldilər" [20, 111-112]". İyulun 16-da İrəvan xanı 5 minlik qoşunla sərhədi keçərək Tiflis piyada alayının komandiri knyaz Seversamidzeni Şirək düşərgəsindən Gümrü məntəqəsinə tərəf geri çəkilməyə məcbur etdi [93, 37; 59, 104]. Rusiya qoşunlarının işğal etdikləri Balıqçay, Sadağaçay, Qarakilsə və başqa keşikçi məntəqələri darmadağın edildi. Həsən xanın qoşunları Gümrü yolunu nəzarətə götürdü. Beləliklə, qısa müddət ərzində Pəmbək və Şörəyel işğalçılardan təmizləndi. Bu faktı, Rusiya dövlətinin sifarişi ilə yazmasına baxmayaraq, öz salnaməsində Mirzə Adıgözəl bəy də təsdiq edir: "Knyaz Səvirzə Mirzə (Seversamidze) Pəmbək və Şörəyeldən çıxdıqdan sonra Hüseyn xan və Həsən xan İrəvan tərəfindən gəlib Rusiya hökumətinə aid dam-daşı yıxıb od vurdular və oralara yiyələndilər [8, I, 81-82]". Əslində isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, Seversamidze Pəmbək və Şörəyeldən çıxarılmış, irəvanlılar isə doğma Azərbaycan torpaqlarını geri almışdılar. Ümumiyyətlə, İrəvan xanının rəhbərliyi altında iyunun 16-dan sentyabrın 21-dək Pəmbək və Şörəyelin azad olunması uğrunda gedən döyüşlərdə 92 nəfər Rusiya əsgəri öldürülmüş, 2 zabit və 37 sırayı yaralanmış, 2 zabit və 25 sırayı əsir götürülmüşdü [146, 143-144].

Beləliklə, 1826-cı il iyulun 19-da İkinci Rusiya - İran müharibəsi başlandı.

Əvvəlki mövqelərinin itirilməsi və İrəvan xanının qoşunlarının Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşması ilə barışmaq istəməyən Rusiya ordusunun Qafqazdakı baş komandanı general Yermolov Balıqçay məntəqəsinə yeni hərbi dəstə göndərdi. Lakin 166 nəfərdən ibarət bu hərbi dəstə iyulun 26-da xan süvariləri tərəfindən mühasirəyə alınaraq, demək olar ki, tamamilə məhv edildi. Onlardan 113 nəfəri öldürüldü, başda dəstə komandiri olmaqla 18 nəfər əsir götürüldü, qalanları isə (40 nəfər) döyüş meydanından qaçmağa məcbur oldular [177, 47-50]. Ruslar bu məğlubiyyətin səbəbini dəstədəki rus xidmətinə girmiş qazaxlıların üstünə yığıaraq bildirirdilər ki, onlar Voronkovun dəstəsini azdıraraq birbaşa düşmən üzərinə aparmış, onların bir hissəsi öz silahlarını rus dəstələrinə qarşı çevirmiş, digərləri isə guya ilk atəşdən sonra qaçmışlar [177,50].

"Dilican" şəklində salınmışdır. Hətta XX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyası tərəfindən tərtib olunmuş xəritədə belə "Dəlican" şəklində təqdim olunur [bax: bölmənin sonu, xəritə 1].

Xan qoşunlarının hərbi uğurları yerli və qonşu vilayətlərin əhalisinin döyüş ruhunu yüksəltdi. Pottonun yazdığına görə, Pəmbək və Şörəyelin azad olunmasından sonra "Borçalı, Şəmşəddil və Yelizavetpol Rusiyaya açıqcasına xəyanət etdi, rus səfəri İrəvanda tutulub saxlanıldı" [177, 52; 132, 164]. Qazax ağalarını öz tərəfinə çəkmək məqsədilə İrəvan xanı onlara ünvanladığı məktubunda yazırdı: "Ruslarla bizim aramızda sülh olanda siz xahiş edirsiniz ki, sizi və ailənizi rusların əlindən qurtaraq... İndi bu zaman yetişmişdir" [152,618-619; 132, 164]. İrəvan xanının bu məktubu öz işini gördü. Qazax camaatı ayağa qalxdı. Qazax pristavı Snejevski ona sadıq qalan bir neçə erməninin köməyi ilə çətinliklə qaçıb canını qurtara bildi [177, 52].

İrəvan xanına məxsus atlı dəstə 1826-cı il iyulun 14-də vaxtilə rus komandanlığı tərəfindən Tiflis yaxınlığında - Azərbaycan torpaqlarında salınmış alman məskəni, sentyabrın 1-dən 2-sinə keçən gecə isə Həsən xan 3 min nəfərdən çox süvari dəstəsi ilə Loridə yaradılmış yunan məskəni ələ keçirdi [177, 63; 93, 84-85; 43, 261]. Lakin Cəlaloğluda yerləşən 3 rus taqımı və artilleriyasının bir hissəsi onları geri oturdaraq təqib etməyə başladı. Digər tərəfdən, İrəvan sərdarı... Rusiya tərəfdarlarını cəzalandırmaq məqsədilə Göyçə gölü tərəfdən Şəmşəddil distansiyasına yönəldi. General Yermolov öz dəstəsilə onun qarşısını almaq üçün hərəkət etdi. Rus hərbi qüvvələri alman və yunan məskənlərini geri aldılar [43, 261] və bu Azərbaycan torpaqları bir daha öz həqiqi sahiblərinə qaytarılmadı. Rusiya işğalçıları bununla öz ata-baba torpaqları uğrunda mübarizə aparan azərbaycanlılarla alman və yunan icmaları arasında narazılıq yaratmağa cəhd göstərdi.

İrəvan xanlığının Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması və rus qoşunlarının xanlığın ərazisindən qovulması haqda hələ məlumat olmayan çar I Nikolay İrəvana qarşı hərbi yürüşə başlamaq və burada iştirak edəcək qoşunların sayı barədə fərman verdi. General Yermolova göndərilmiş 1826-cı il 1 avqust tarixli həmin fərmanda deyilirdi: "Təcili İrəvan sərdarı üzərinə yürüş edin. Tezliklə sizdən belə cavab gözləyirəm: Allahın köməkliliyi ilə sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tutulub - Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir" [55, 214; bax: bölmənin sonu, sənəd 3]. Lakin avqustun 1-də verilmiş bu göstərişi general Yermolov yerinə yetirə bilmədi. Çünki artıq müstəmləkəçilərə qarşı başlamış genişmiqyaslı xalq azadlıq hərəkatı nəticəsində bütün Şimali Azərbaycan xanlıqları üzərində nəzarət itirildiyindən rus qoşunlarının İrəvana doğru hərəkət etməsi mümkün deyildi. Buna görə də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə nəzərdə tutulan yürüş təxirə salındı.

Rusiya qoşunlarının Şəmkir və Gəncə döyüşlərindəki qələbələri İrəvan xanlığına da öz təsirini göstərdi. Ruh düşkünlüyü keçirən xan qoşunları geri çəkilməyə başladı. Pəmbək və Şörəyel, demək olar ki, yenidən boşaldıldı. Rus qoşunları irəliləyərək sentyabrın 21-də Cəlaloğluya gəlib çıxaraq burada düşərgə saldı. Davıdovun həmin dəstəsi ertəsi gün İrəvan xanlığının içərilərinə doğru

yürüşə başladı. Lakin görünür, İrəvana hücumların əvvəlki acı nəticələrindən ehtiyatlanan Yermolovun əmrilə Davidov sentyabrın 29-da əvvəlki mövqeyinə qayıtdı [152, 686-687; 93, 87; 132, 165]. İmperiyanın əsas qüvvələri yenidən üsyana qalxmış Şimali Azərbaycan xanlıqlarının işğalına yönəldildiyindən, hələlik İrəvana həlledici hücum gözlənilmirdi. Az qüvvə ilə isə İrəvana yürüş təhlükəli idi. Belə ki, İrəvan sərdarı (Hüseynqulu xan Qacar nəzərdə tutulur - *red.*) əks hücumla ruslara arxadan zərbə endirib onların Gürcüstanla əlaqəsini kəsə bilərdi [93, 87-88; 132, 165] və rus qoşunları üçün məğlubiyyət qaçılmaz olardı.

1826-cı il oktyabrın 21-də imperator Yermolova yazırdı: "Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkünsə, bu imkanı əldən verməyin". Çar İrəvan və Sərdarabad qalalarını [bax: bölmənin sonu, şəkil 1, 2] ələ keçirməyin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü və bunu tez-tez Yermolova xatırladırdı [93, 122].

Rusiya ordusunun baş qərargahı Yermolov və Paskeviçin rəyi əsasında növbəti hərbi kampaniya ilə bağlı 1826-cı ilin sonunda iki layihə hazırladı. Paskeviçin planına əsasən, gözlənilməz yerdən vurulan zərbə ilə İrəvan və Naxçıvan Azərbaycanın başqa yerlərindən tamamilə təcrid edilməli idi. Əsas zərbə isə Təbrizə endirilməli idi [152, 687; 93, 159-160, 166; 132, 165].

Yermolovun təklifi isə belə idi ki, mövcud qüvvələrlə İrəvan xanlığını tutmaqla kifayətlənməli, qalalarda rus qoşunlarına dəstək olan ermənilərdən istifadə edilməklə onların hamısı müsəlmanlara qarşı silahlandırılmalı idi. Sonra Meşkin vilayətindən keçilməklə Ərdəbil, Xalxal və Azərbaycanın başqa vilayətləri ələ keçirilməli, habelə Lənkəran xanlığı itaət altına alınmalı idi. Çar I Nikolay Yermolovun planını təsdiq edərək əsas zərbənin İrəvan xanlığına endirilməsi fikrini bəyəndi [93, 157-166, 205-208].

Göstərilən layihənin reallaşdırılmasına hazırlıq görmək üçün baş qərargahın rəisi baron Dibiç 1827-ci ilin fevralında Tiflisə gəldi və bu planı bütün incəliklərinədək nəzərdən keçirdi. Çar öz sərəncamı ilə bu planın həyata keçirilməsi üçün 400 min çervon və ya 500 min rubl vəsait ayırdı. Bakı və Redutqalaya xeyli taxıl və un göndərildi [93, 166-170].

I Nikolay general Yermolovun dekabrırlərlə əlaqəsindən şübhələndiyi üçün çox keçmədən onu Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı vəzifəsindən azad etdi. 1827-ci il martın sonlarında çara sadıq olan general İ.F.Paskeviç (1827-1831) Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edildi [93, 226. 228-229; 177,283; 172,38-39]. Yeni baş komandan İrəvan xanlığının strateji əhəmiyyətini dərk etdiyi üçün ilk zərbəni bu xanlığa endirməyi qərara aldı.

1827-ci il martın 26-da baron Dibiç İrəvan xanlığına hərbi əməliyyatların başlandığını elan etdi. Aprelin əvvəlində general Paskeviçin əmri ilə rus qoşunlarının ön dəstəsi general Benkendorfun komandanlığı altında, erməni arxiyepiskopu Nerses Əştərəklinin müşayiəti ilə Borçalıdan İrəvana doğru hərəkətə başladı [32, sənəd 214, s.258-260; 177, 287; 93, 222-223, 229-230, 233; 137, 12; 132,

166]. Aprelin 11-də Benkendorf Üçkilsənin 40 verstliyində yerləşən Sudakəndə yaxınlaşdı. Bu zaman ruslar üçün əlverişsiz şərait yarandı. İrəvanın bütün əhalisi Arazdan cənuba köçürülmüş, xanlığın ərazisi boşaldılmışdı; rus qoşunlarını ərzaqla təchiz etmək mümkün deyildi [93, 231]. Aprelin 13-də müqavimətə rast gəlmədən Üçkilsə monastırına səlib çatan rus komandanlığı burada ermənilər tərəfindən təntənə ilə qarşılanırsa da, tezliklə ağır vəziyyətə düşdüyünü və ermənilər tərəfindən əldə alındığını anladı.* Aclıqdan əziyyət çəkən rus əsgərləri hətta bitki kökləri ilə qidalanmağa başlamışdı [32, sənəd 214, s.258-259].

Rusiya işğalçıları tərəfindən Sərdarabad qalasının birinci mühasirəsi və qəhrəmancasına müdafiəsi (16-17 aprel 1827-ci il)

Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Benkendorf aprelin 16-da Üçkilsə monastırından Sərdarabada doğru istiqamət götürdü. Ətrafi quru xəndəklə əhatə olunan Sərdarabad qalası 22 topa malik idi. Qala qarnizonunun sayı 3000 nəfərə çatırdı. Qalanın rəisi İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan və nəvəsi (Fətəli xan - red.) idi [59, 28]. Sərdarabad qalasını qəfil həmlə ilə ələ keçirməyə çalışan general Benkendorf aprelin 16-da səhər 5 taqım və 4 topla qalaya hücum etsə də, yalnız axşam gizlicə qalaya yaxınlaşa bildi.** Lakin qaladakılar rusların gəlişindən xəbər tutdular və qala müdafiəçiləri onlara aman verməyərək toplardan atəş açmağa başladı. Niyətinin baş tutmadığını görən Benkendorf qaladakıların könüllü təslim olması üçün qala rəisinin yanına elçi göndərdi. Qala rəisi (Fətəli xan - red.) Benkendorfun bu tələbini rədd edərək "qalanı təslim etməkdənsə onun dağıntıları altında ölməyim yaxşıdır" cavabını verdi [177, 304-305]. Sərdarabad qalasının müdafiəçilərindən rədd cavabı alan Benkendorf aprelin 16-dan 17-nə keçən gecə qalanı güclü top atəşinə tutmağı əmr etdi. Lakin qala müdafiəçiləri düşməyə əks zərbə endirməklə cavab verdilər. Bundan əlavə, ərzaq cəhətdən korluq çəkən rus qoşunlarının ətraf kəndlərdən ərzaq toplamaq cəhdi də boşa çıxdı. Sərdarabad

* General Benkendorfun dəstəsi Üçkilsədə tezliklə ağır vəziyyətə düşdü. Yürüşə cüzi ərzaq ehtiyatı ilə başlayan rus qoşunu bu tələbatı ödəmək üçün ermənilərə böyük ümid bəsləyirdi. Başda Nerses Əştərəkli olmaqla ermənilər rus komandanlığına həm maddi, həm də hərbi cəhətdən kömək edəcəklərinə vəd vermişdilər. Lakin ermənilər tərəfindən ruslara heç bir kömək göstərilmədi [bax: 177, 287-288; 175. h.IV, 409]. Şübhəsiz ki, dəfələrlə olduğu kimi, bu dəfə də ermənilərin məqsədi rus qoşunlarını İrəvan xanlığına yürüşə şirnikləndirmək və tələsdirmək idi. Sonralar 1828-ci ilin noyabrında general Paskeviç özünün yazdığı məxfi məktubunda rus qoşunlarının rüsvayçı məğlubiyyətlərinin səbəblərini məhz erməni katolikosu Nersesin onları valançı vədlərlə aldatmasında gördürdü [32, sənəd 214, s.258-259].

** General Benkendorfun hərbi planlarından vaxtında xəbər tutan Həsən xan Qacar 1000 nəfər süvari dəstəsi ilə rus qoşunlarını Sərdarabad qalasından 10 verst aralıda qarşılamaş, məğlub olmasına baxmayaraq, düşmənin qalaya hücumunu xeyli çətinləşdirmişdi [bax: 93. 243].

qalasının qəhrəman müdafiəçilərinin əzmkarlığı nəticəsində qalanı ala bilməyən rus qoşunları aprelin 17-də yenidən Üçkilsə monastırına çəkildi [93, 243-244; 177,305]. Bu zaman maddi cəhətdən korluq çəkən rus komandanlığı Qars və Ərzurum paşalıqlarına müraciət etsə də, bu müraciət uğursuz oldu [93, 245]. Nəhayət, aprelin 23-də Tiflisdən rus qoşunlarına göndərilən ərzaqla dolu araba karvanı düşərgəyə gəlib çatdı. Bu ərzaq rus qoşunlarını yalnız 10 gün təmin edə bilərdi [177, 306]. Beləliklə, müvəqqəti də olsa ərzaq problemini həll edən rus qoşunları əsas məqsədinə yetişmək - İrəvan qalasını ələ keçirmək və xanlığı tamamilə işğal etmək üçün tələsdi.

İrəvan qalasının üçüncü mühasirəsi və qala qəhrəmanlarının Rusiya işğalçılara təslim olmaması (27 aprel - 23 iyun 1827-ci il)

İrəvan sərdarı Hüseyinqulu xan Qacar rus qoşunlarının məqsədini anladığından İrəvan qalasının müdafiəsinə yaxşı hazırlaşmışdı. Xan ətraf kəndlərdən qalaya çoxlu taxıl ehtiyatı topladı, qala qamizonunu daha da möhkəmləndirdi. Təkcə İrəvan qalasında yerləşən qarnizonun sayı 5 minə çatırdı, mələdə 26 top yerləşdirilmişdi [59,28]. Dəfələrlə ermənilərin xəyanəti ilə üzləşən Hüseyinqulu xan bu dəfə ehtiyatlı davranıb Üçkilsə monastırını nəzarətə götürərək burada 400 nəfərlik qarnizon yerləşdirmiş, kilsədə olan ərzaq ehtiyatını İrəvan qalasına daşıtdırılmış və burada bir neçə nəfər din xadimi qoyaraq qalan erməniləri İrəvan qalasına gətirtirərək nəzarət altında saxlayırdı [93,233]. İrəvan xanı Hüseyinqulu xan qardaşı Həsən xanı Sərdarabad və İrəvan qalasının mühafizəsinə təyin etdi, özü isə qoşunla ətraf yerləri qoruyurdu [8,11, 84].

Vaxt itirmək istəməyən Benkendorf Üçkilsədə podpolkovnik Voljenskinin başçılığı ilə 2 tabor qoyaraq aprelin 23-də oradan çıxdı. Səhəri gün Zəngi aşırımını keçərək İrəvanın cənub-şərqinə doğru hərəkət edərək yüksəklikləri tutdu. Aprelin 24-dən 27-nə qədər İrəvan qalasının müdafiəçiləri ilə işğalçı rus ordusu və İrəvan xanına xəyanət edən ermənilər arasında dəfələrlə qanlı döyüş baş verdi.* Çox çətin mübarizədən sonra, aprelin 27-də isə mayor Voljenskinin başçılığı ilə İrəvan qalasının şərq tərəfindəki şəhəratrafi adlanan hissə tutuldu. Bununla da İrəvan qalasının mühasirəsi başa çatdı [93, 256-258; 177, 308-310]. Hər tərəfdən

* Düşmənlə vuruşmaq üçün İrəvan qalasından ayrılan 500 nəfərlik süvari dəstə qala yaxınlığındakı kəndlərin birində düşmənlə qanlı döyüşə girdi. İrəvan süvarilərinin inadla döyüşməsinə baxmayaraq, yaxşı silahlanmış düşmən qalanın cənub-şərq hissəsindəki Muğanlıtəpə kurqanını ələ keçirdi. Lakin qala müdafiəçiləri onları güclü top atəşinə tutdu. Aprelin 25-də düşmən qanlı döyüşdən sonra "İrakli dağı" təpəsini ələ keçirdi. Həmin gün qala rəisi Sübhəngulu xanın başçılıq etdiyi hərbi dəstə şəhər bağlarında yerləşən düşmən alayına hücum etdi. Düşmən alayı geri çəkildi, lakin rus qoşunları əlavə hərbi kömək aldığı üçün İrəvan döyüşçüləri məğlub oldu... [bax: 93, 256, J57; 177, 308-309].

mühasirəyə alınmasına baxmayaraq, İrəvan qalasının müdafiəçiləri mərdliklə mübarizə aparırdı. Buna görə də general Benkendorf qala rəisi Sübhanqulu** (Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı oğlu və kürəkəni - red.) xan vasitəsilə Hüseynqulu xanla danışıqlar aparmağa məcbur oldu. General əvvəlcə xanı pulla ələ almaq istədi, bunun nəticəsiz olduğunu gördükdə xana könüllü təslim olacağı təqdirdə onun Rusiya dövləti tərəfindən hakimiyyətində saxlanacağına və əvvəlki gəllirlərinin özünə qaytarılacağına söz verdi.

Lakin Hüseynqulu xan Qacar generalın təklifini nəinki qəbul etmədi əksinə, yenə də mübarizəni davam etdirməyi üstün tutdu. Aprelin 29-dan 30-na keçən gecə İrəvan süvariləri Zəngi çayının üstündən keçən körpünü qoruyan düşmən gözətçi dəstələrinə qəflətən hücum edərək onları çətin vəziyyətdə qoydular. Məqsəd düşmən mühasirəsini yarıb İrəvan qalasına daxil olmaq idi. Lakin rus qoşununun güclü top atəşləri bu hücumun axıradək davam etdirilməsinə mane oldu [177, 309-312].

Aprelin 30-da Həsən xan Qacar 200 nəfərlik süvari dəstə ilə şərq tərəfdən mühasirəni yarmaq və qaladakılarla əlaqəyə girməyə çalışdı, lakin ruslar buna imkan vermədilər [93, 258]. Mayın 1-də general Paskeviçin göndərdiyi 2-ci hərbi sursatı alan Benkendorfun dəstəsi artıq ərzaqla təmin edilmiş, bundan əlavə, ona Qara dəniz kazaklarının iki alayı da qoşulmuşdu. Həsən xan tez-tez süvari dəstəsi ilə rusların düşərgəsinin ətrafında görünür, lakin ciddi toqquşmalara girişmirdi. Yəqin ki, xanın əsas məqsədi rus qoşunlarını narahat etmək və yormaq idi [93, 260]. Mayın 7-də Həsən xan təqribən 4 minlik dəstə ilə Zəngi çayının mənsəbində düşərgə qurdu. Ayın 8-i axşam Benkendorf 1200 kazak və 1 topla silahlanmış iki bölüklə bərabər düşərgədən çıxaraq gecə Uluxanlı kəndini keçib səhər Zəngi çayının mənsəbinə çaldı. Çayın o biri sahilində Həsən xanın dəstəsi durmuşdu. Sarvanlar kəndi yaxınlığında çayı keçən Benkendorf xanın sol cinahına doğru yönəldi. Həsən xan Abaran çayına doğru geri çəkilməyə Benkendorfun Qara dəniz və Don kazaklarının hücumuna məruz qaldı. Həsən xanın dəstəsini təqib edən Benkendorf onların ölən və yaralananlarla birlikdə 300 nəfər itki verdiyini bildirdi. 54 nəfər isə əsir düşmüşdü. Əsir düşənlərin arasında Xoy və Qarapapaq bəyləri, İrəvan sərdarının qayınatası da var idi. Sərdarabad yaxınlığında Həsən xanın təqibi dayandırıldı. Səhəri gün Benkendorf düşərgəyə qayıtdı. Həsən xan Arazın cənubunda yerləşən Bəybulaqda düşərgə salıb bir sıra yerli tayfalardan süvari dəstələr toplayaraq qoşunun sayını 5 min nəfərə çatdırdı [93, 261-162].

İrəvan qalası müdafiəçilərinin qəhrəmancasına müdafiə olunması, mühasirənin uzanması baş komandan Paskeviçin şəxsən özünü İrəvan üzərinə səlib

** Potto İrəvan qalasının komendantı Sübhanqulu xanın adını əsərinin bir yerində "Savatqulu" xan [177, 309-311], digər yerində isə "Suvanqulu" xan [177,514], Şerbatov isə "Suanqulu" xan [93, 264] kimi təqdim edir. Lakin digər mənbədə Hüseynqulu xan Qacarın qardaşı oğlu, İrəvan qalasının komendantı Sübhanqulu xan kimi verilir [32,566].

yürüşünə məcbur etdi. Belə ki, general Paskeviçin başçılıq etdiyi qoşun hissələri, ona qoşulmuş erməni və gürcü dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 12-də İrəvan istiqamətində hərəkətə başladı. Paskeviçin ardınca imperator I Nikolayın razılığı ilə təşkil edilən ilk erməni atlı alayı* mayın 17-də İrəvan xanlığının ərazisinə doğru hərəkət etdi. İrəvan sərhədlərində onların sayı 1000 nəfərə çatırdı [177, 323-324]. Bütün bunlar bir daha İrəvan qalasının o zaman necə möhtəşəm qala olduğunu sübut edir.

İyunun 8-də Üçkilsədən İrəvan qalasına doğru yönələn Paskeviç İrəvan xanlığına məxsus qalalar haqqında kəşfiyyət məlumatları toplamağa başladı. General Sərdarabad qalasında 1000 sərbazdan ibarət qarnizon və 500 Mazandaran atıcısının olduğunu, qalanın torpaq səngərlərində 18 top yerləşdirildiyini və iki aylıq ərzaq tədarükü görüldüyünü öyrənə bildi. İrəvan qalası haqda Paskeviç hərbi əməliyyatlar jurnalında yazırdı: "İrəvan qalasının dərin xəndəklə əhatə olunmuş bürcləri olan iki hündür divarı var. Divarların arasındakı dar zolaq da sanki xəndək kimi maneə rolunu oynayır. İç divarın qapalı bürclərində toplar yerləşdirilib, bayır divar isə mazğal və bürclərdəki falkonet (kiçik çaplı top - red.) və tüfənglərdən açılan atəşlə qorunur. Qala qarnizonu 2 min sərbazdan və təxminən bu qədər qeyri- nizamı atıcıdan ibarət idi" [93, 262-263]. Paskeviçin rəyinə görə, İrəvan qalasının müdafiəsi kifayət qədər möhkəm idi və qala qarnizonunun yüksək əhval-ruhiyyəsi onun əhəmiyyətini daha da artırır. Alınmaz hesab edilən İrəvan qalasının hələ 1804-cü ildə Sisianov 1808-ci ildə isə Qudoviç tərəfindən ələ keçirmək cəhdlərinin uğursuzluqla nəticələndiyini [93, 263-264] Paskeviç yaxşı bilirdi və bu uğursuzluqları təkrar etmək fikrində deyildi.

Paskeviç İrəvan qalasının ətrafına çatanda Benkendorfun Sübhanqulu xanla (İrəvan qalasının komendantı - red.) danışıqlar apardığını öyrəndi. O, İrəvan sərdarının yaxın köməkçisi və təbəəsi olan Sübhanqulu xana etibar etməirdi, lakin qalanı döyüşsüz ələ keçirməyi ehtimal etdiyindən danışıqların davam etdirilməsinə icazə verdi. Hələ bir neçə gün bundan əvvəl Sübhanqulu xan knyaz Seversamidzeyə rus qoşunlarının baş komandanı ilə görüşmək istədiyini bildirmişdi. Paskeviç qalanın komendantına öz gəlişi barədə xəbər göndərəndə komendantdan deyil, sərdarın özündən cavab aldıqda Benkendorf çox təəccübləndi. İrəvan sərdarı Hüseyinqulu xan knyaz Seversamidzeyə bildirmişdi: "Əgər söhbət qalanın təslim edilməsindən getmirsə, onda qalanın komendantına Paskeviçlə görüşməyə icazə verirəm. Əks halda bu, mənasızdır - çünki mən qalanı heç vaxt təslim etməyəcəyəm" [93, 264-265]. Bundan sonra Paskeviç qala ilə bütün əlaqələri kəsməyi əmr etdi [93, 265; 132,167]. Krasovski 20-ci piyada diviziyası və iki kazak alayı ilə İrəvan yaxınlığına gəldi. Burada o, Paskeviçlə birlikdə hücumə keçməli olan

* General Sipyagin 1826-cı ildə ermənilərin iranlıların (İrəvan xanının və Qacarlar İranının qoşunları - red.) əleyhinə göstərdikləri xidmətlərdən fəxrlə danışırdı. Ona görə də ermənilərdən ibarət dəstələrin yaradılmasına diqqət yetirən Sipyagin 1827-ci il mayın 24-də dəstələrə daxil olmaq istəyənlər üçün xüsusi qaydanı imzaladı [153, 62-64].

Benkendorfun mühasirə dəstəsini əvəz etməli idi [177, 449].

Hava şəraiti ilə bağlı olaraq İrəvanın mühasirəsi artıq qoşunların qüvvəsi xaricində idi. Yay bürküləri başlamış, eyni zamanda qoşunun arasında xəstəlik yayılmışdı. Paskeviç bir günün içində İrəvanı mühasirə edən gürcü qrenadyor alayında 240 nəfərin xəstələndiyini bildirdi. Taborlar seyrəlməyə başlamışdı və döyüşə biləcək əsgərlərin sayı 400 nəfərdən bir az artıq idi. Mühasirə artilleriyası hələ gəlib çıxmamışdı (artilleriya yalnız iyunun 26-sında Tiflisdən yola düşmüşdü). Buna görə də Paskeviç mühasirədən əl çəkərək qoşunu ərzaq və su ehtiyatı olan dağlarda yerləşdirmək, yollara nəzarəti əldə saxlamaq və lazım gəldikdə tez bir zamanda İrəvan, Üçkilsə və Sərdarabada yeritməyi düşünürdü.* Üçkilsəyə geri dönməyi Paskeviç Həsən xanın 3 min süvari və sərbazla Arazi keçərək Alagöz dağının şərq ətəklərinə yaxınlaşdığını eşitdi. Buna mane olmağa çalışan Paskeviç iyunun 10-da Şipovun başçılığı ilə Həsən xana qarşı qoşun göndərdi. Onların Başabarana çatdığını eşidən Həsən xan Qaracasara - Alagöz dağlarına doğru geri çəkildi [93, 265-267].

İrəvan qalasını işğal etməyin mümkünsüzlüyünü görən general Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüş etmək qərarına gəldi və qoşunlarını İrəvanın 25 verstliyində yerləşən Gərniciy kənarındakı düşərgəyə topladı. Lakin Naxçıvana yürüşdən əvvəl İrəvan qalasının mühasirəsini möhkəmləndirmək tədbirlərini də unutmadı. Benkendorfun yerinə general-leytenant Krasovski İrəvan mühasirə dəstəsinin rəisi təyin edildi.** Paskeviç Krasovskinin dəstəsini İrəvan ətrafında yerləşdirərək ona lazımı təlimatlar*** verdi: havalər istiləşənədək İrəvanın mühasirəsini davam etdirmək, sonra isə lazım olarsa, Sudakəndə doğru geri çəkilməyi tapşırırdı. Paskeviç xəbərdarlıq edirdi ki, İrəvan sərdarının, xüsusilə də komendant Sübhanqulu xanın danışıqlar aparmaq cəhdi yalnız Krasovskini qəti tədbirlərdən yayındırmaq məqsədi güdür. Buna görə də Krasovski onlarla mümkün qədər az danışıqlara girsin [93, 267-273; 177, 332-333].

İyunun 19-da hərəkətə başlayan rus qoşunları ayın 21-də Dəvəli kəndinə girdi. Kənd əvvəlcədən boşaldılmışdı [93, 273; 132,167] Qeyd olunduğu kimi, sərdar əvvəlcədən əhalini İrəvana köçürmüş bəzi qalalarda isə mühafizə dəstəsi qoymuşdu. Şəratovun yazdığına görə, qalaya 18 min sakin köçürülmüşdü [93, 322; 132, 167].

İrəvanlıların güclü müqaviməti, havalərin isti keçməsi və əsgərlər arasında yayılan xəstəliklər İrəvan qalasını mühasirəyə alan rus qoşunlarının vəziyyətini günbəgün ağırlaşdırırdı. Leytenant Krasovski iyunun 17-də gündəliyində yazırdı ki,

* Dağlara çəkilmək fikri yalnız İrəvana hücum edən qoşuna aid idi, Paskeviç özü isə əsas qüvvələrlə Naxçıvan üzərinə getməyi planlaşdırırdı [193,266].

** İrəvan dəstəsində 3200-ə yaxın piyada, 1200 süvari, 16 top, əsas qüvvələrin tərkibində isə 4800 piyada, 800 nəfər nizami və 3000 nəfər qeyri-nizami süvari dəstəsi, 26 top var idi [93, 269-270].

*** Paskeviç gələcəkdə əyalətin idarə olunmasında yaxından iştirakı nəzərdə tutulan erməni arxiyepiskopu Nersesə isə taxıl yığımına və tarlaların suvarılmasına xüsusi diqqət yetirməyi tapşırırdı [bax: 93, 273].

artıq Üçkilsə hospitalında 700-dən çox hərbi yerləşdirilib [59,6]. Eyni fikri - iki ay ərzində havaların çox isti keçməsinə, əsgərlər arasında dəhşətli xəstəlik yayılmasını V.Potto da təsdiq edərək yazırdı ki, avqust ayında gəlməsi gözlənilən mühasirə artilleriyası olmadan qalanın alınmasından söhbət belə gedə bilməz. Mövcud vəziyyət barədə Paskeviç məlumat verən Krasovski İrəvan qalasının mühasirəsinin mənasız olduğunu bildirir və mühasirədən əl çəkmək üçün ondan razılıq istəyirdi [177, 449-451]. Pottoya görə, nəhayət, Paskeviçdən İrəvanın mühasirəsindən əl çəkməyə icazə alan Krasovski iyunun 21-də gecə yarısı Üçkilsəyə doğru geri çəkildi. Səhəri gün rusların geri çəkilməsindən xəbər tutan qala sakinləri 2 ay sürən mühasirədən sonra rahat nəfəs aldılar. Onların sevinclərinin həddi-hüdudu yox idi [177, 451].

Şərbatov isə Krasovskinin ayın 22-dən 23-nə keçən gecə mühasirədən əl çəkərək Sudakəndə keçməyi planlaşdığını yazırdı [93.275]-Lakin Krasovskinin özünün gündəliyində İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkməsinin gizli şəkildə həyata keçirildiyi və qalanı mühasirəyə alan birləşmiş qüvvələrin 1827-ci il iyunun 23-də gecə yarısı Üçkilsəyə doğru geri çəkildiyi qeyd olunur [59, 6].

Ruslar geri çəkildikdən sonra Hüseynqulu xan qalanı möhkəmləndirməyin qayğısına qaldı və bunun üçün heç bir şeyi əsirgəmədi. Hətta bəzi şeylələrə görə, xan bir zərbdə rus korpusunun yarısını çoxunu qıra biləcək dəhşətli top yaratmaq təşəbbüsündə olmuş, yalnız bunun üçün əridilmiş metal azlıq etmişdi [177, 453-454].

Naxçıvan qalası yaxınlığında rus qoşunları Qacarlar İranının Həsən xanın və Nağı xanın komandanlığı altında olan süvari hərbi qüvvələri ilə qarşılaşdılar. Lristovun komandanlığı ilə sayca üstün olan rus qoşunları üstün gəldilər [115, 118]. İyunun 26-da Naxçıvan ələ keçirildi. Naxçıvanı tutan Paskeviç iyulun 1-də bütün qüvvəsi ilə Abbasabadın mühasirəsinə başladı [93, 275-280]. Bu zaman Hüseynqulu xan Qacar Üçkilsəyə hücum etmişdi** [177, 454]. Görünür, İrəvan xanı Abbasabad qalasını mühasirəyə alan rus qoşunlarının diqqətini yayındırmağa çalışırdı.

İyulun 5-də Abbasabadın mühasirəsinə yarmağa çalışan Abbas Mirzə Həsən xanla birgə Xoy tərəfdən hücum keçdi. Lakin Cavanbulaqda baş verən döyüş onların məğlubiyyəti ilə bitdi. Qala şiddətli atəşə tutuldu. İyulun 7-də qala qarnizonu təslim oldu. İyulun 8-də Paskeviç Abbasabada daxil oldu. İyulun 13-də

* Rusların İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəkməsindən sonra Hüseynqulu xan məscidə gedərək kafirlərin hücumundan xilas olduğu üçün Allaha dua etmişdi... İrəvan qalası Hüseynqulu xan üçün çox əziz idi, onun 23 illik döyüş xatirələri, ən yaxşı günləri bu qalada keçmişdi [177.452. 453-454].

** İyulun 4-də İrəvan sardarı 4 minlik süvari dəstəsi və 2 topla silahlanmış 2 sərbaz taboru ilə İrəvan qalasından çıxaraq Üçkilsəni tutmağa getdi. Sərdar komendanta məktub göndərərək arxiyepiskop Nersesə qulaq asmayaraq monastır təslim etməyi təklif etdi. Təslim olmaq əvəzinə monastırdan top atəşləri açıldı. Sərdarın dəstələri monastır mühasirəyə aldı, Lakin bir neçə erməni monastırdan qaçaraq Krasovskini xəbərdar etdi. Krasovski 2 tabor və 4 topla iyulun 5-da monastıra yönəldiyindən sərdar mühasirədən əl çəkdi və İrəvana doğru geri çəkildi [177,454-455; 59,8].

general-mayor Saken qalanın komendantı və Naxçıvan vilayətinin rəisi təyin edildi [93, 282-287, 293; 132,167]. 1827-ci il iyulun 19-da Qriboyedov baş tərcüməçisi A.Bakıxanovla birlikdə Abbas Mirzənin düşərgəsinə gəldi. Danışıqlar zamanı Qriboyedov İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya güzəştə gedilməsini və hərbi təminat ödənilməsini tələb etdi Abbas Mirzə isə hərbi əməliyyatların 10 aylığa dayandırılmasını təklif etdi. Danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi [153, 76].

Üçkilsədə yerləşən rus qoşunu iyulun 1-dək buranın müdafiəsini möhkəmləndirməklə məşğul oldu və qoşunun müəyyən hissəsini burada qoyaraq Üçkilsədən 35 verst aralı, Abaran çayı sahilində yerləşən Çınqılı kəndində düşərgə saldı. Rus qoşunlarını təqib edən İrəvan qoşunları* isə onların düşərgəsindən 10 verst aralı Alagöz dağının ətəyində onlara nəzarət edirdi [59, 6; 177, 452-455].

Abbas Mirzə öz qüvvələrini cəmləşdirib (onun qoşununda 10 min piyada, 15 min süvari və 28 top var idi [93,301]), avqustun 17-də Uşağa vuruşmasında rus qoşunlarına ağır zərbə endirdi. Səhər saat 7-dən gündüz saat 4-dək davam edən qanlı döyüş Üçkilsənin 2 verstliyində başa çatdı. Döyüşdən qaçan Krasovski Üçkilsə monastırına sığındı Abbas Mirzə Uşağadakı mövqelərini möhkəmləndirərək hücum etməyə qərar vermədi [93, 302-303]. Gizetti adlı müəllifin bu vuruşma haqqında məlumatına görə, Krasovskinin dəstəsi həmin döyüşdə 1166 əsgər və zabit itirdi (685 nəfər öldürüldü, 347 nəfər yaralandı, 134 nəfər isə əsir düşdü) [146, 145; 132, 167]. Şerbatova görə isə, Krasovskinin dəstəsindən 700-ə yaxın əsgər və zabit öldürüldü, 300 nəfərədək yaralandı və generalın özü çiyindən ağır yara aldı. Şerbatov Abbas Mirzənin itkisinin 3 minə çatdığını qeyd edir [93,303]. Görünür, müəllif Abbas Mirzənin itkisini çox, ruslarınkini isə az göstərmişdir. Krasovskinin dəstəsi qaçaraq geri çəkildiyindən rus qoşunlarının itkisi daha çox olmalı idi.

Krasovski öz məğlubiyyətinə haqq qazandıraraq bildirirdi: Abbas Mirzə Uşağada mövqeyini elə möhkəmləndirmişdi ki, böyük qurbanlar və itkilər vermədən oranı keçib yenidən düşərgəyə qayıtmaq niyə mümkün deyildi. Digər tərəfdən, əgər mən bu təhlükəli hərəkətə qərar versəydim, onda Üçkilsənin itirilməsi labüd olardı [93,303-304]. General Paskeviçin Uşağa döyüşündən sonra Krasovskinin İrəvanın mühasirəsini yenidən davam etdirməyə qadir olmadığını etiraf edərək yazır: "Hətta əgər Abbas Mirzə təkrar Krasovskiyyə hücum etsəydi, o, Üçkilsə monastırında çətin ki tab gətirə biləydi [177, 481]. Həmin döyüşdən bəhs edən müəlliflər yazır: "İrəvanın mühasirəsindən əl çəkən Krasovski Üçkilsəyə* yürüş etdi. Bundan istifadə edən sərdar 4000 atlı, 2 briqada sərbazla oraya hərəkət etdi. Avqustun 4-də Abbas Mirzə 30 minlik qoşunu ilə Üçkilsə düzündə göründü və avqustun 6-da Əştərək kəndini tutdu. Onlar birləşərək avqustun 17-də rus qoşunlarını mühasirəyə alıb, qırmağa başladılar. 200 əsiri çıxmaqla 24 zabit, 1130

* Pottoya görə, qarapapaqlılardan ibarət bu ayıq və cəsur dəstəyə Nağı xan başçılıq edirdi [177-455].

* Üçkilsə bir rus taboru ilə müdafiə olunurdu, Krasovski isə 2 minlik dəstəsi və ərzaq daşıyan transportu (nəqliyyat) ilə ora yönəlmişdi [185.48].

əsgər öldürüldü" [185, 48; 177, 457, 469-478; 137, 21; 132, 168]. Bu qələbə rus qoşunlarının İrəvana yürüşünü xeyli ləngitdi.

Sərdarabad qalasının rus qoşunları tərəfindən ikinci mühasirəsi, qəhrəmancasına müdafiəsi və süqutu (14-20 sentyabr 1827-ci il)

1827-ci il avqustun 29-da Üçkilsədə toplaşan rus qoşunları bu dəfə Sərdarabad qalasını hədəf seçdilər. General Paskeviçin qalada çoxlu ərzaq ehtiyatının olması haqda məlumatı vardı və rus qoşunlarının gələcək yürüşünü təmin etmək üçün bu qalanın alınması zəruri idi [64,138]. Sentyabrın 11-də general Paskeviç birləşmiş qüvvələrlə Sərdarabada doğru yürüşə başladı və səhəri gün qalaya yaxınlaşdı. Bu xəbəri eşidən Abbas Mirzə öz qüvvələri ilə birlikdə Makuya doğru geri çəkildi. Sərdarabad qalası İrəvan xanı Hüseynqulu xan və qardaşı Həsən xanın öz qüvvələri ilə müdafiə olunurdu [32, sonəd 518, s.561; 177,494].

Sentyabrın 14-də Krasovskinin başçılıq etdiyi qoşun Sərdarabad qalasını mühasirəyə aldı [59, 31]. 10-12 il bundan əvvəl İrəvan xanı tərəfindən tikilmiş* Sərdarabad qalası Üçkilsədən Alagözə doğru uzanan geniş düzənlikdə yerləşirdi. Dördbucaq şəklində nəhəng qüllə və qapıları olan, ikiqat hündür divarları qalaya kifayət qədər müdhiş görkəm verir və onun alınmasını çətinləşdirirdi. Qalanın 14 topla silahlanmış iki minlik qarnizonuna Həsən xanın nəvəsi gənc və təcrübəsiz Fətəli xanın başçılıq etməsi Paskeviçə qalanın tutulmasına ümid verirdi. Lakin İrəvan sərdarının qardaşı Həsən xan Qacar qalaya girməyə müvəffəq oldu və müdafiəçilərin döyüş ruhunu yüksəldərək onları qala divarları arasında öləcəklərinə, amma təslim olmayacaqlarına and içdirdi [32, sənəd 518, s.561; 177,494-495; 93, 315-316]. Paskeviç əvvəlcə qalanı hücumla deyil, düzgün təşkil edilmiş mühasirə ilə almaq istədi və general-leytenant Krasovskini mühasirə korpusunun rəisi təyin etdi. Paskeviç ilk həmləni qalanın cənub hissəsindən başlamağı qərara aldı. Sentyabrın 15-dən başlayaraq Sərdarabad top atəşinə tutuldu və qaladakılar cavab atəşi açdılar. Sentyabrın 16-da tezdən mühasirə artilleriyası gəlib yetişəndən sonra onların qala ətrafında yerləşdirilməsinə başlandı. Sentyabrın 18-dən başlayaraq şəhər 24 topdan şiddətli atəşə tutuldu. 2 gün fasiləsiz davam edən atəşdən sonra qala qarnizonu ələ keçməmək üçün mühasirədən çıxmağa müvəffəq oldu. Sentyabrın 20-də səhər Paskeviç əsas qüvvələri ilə qalaya daxil oldu [32, sənəd 518, s.561; 177, 495-501; 93, 315-317]. Məcburiyyət qarşısında atılan bu addım Həsən xanın yüksək sərkərdəlik məharətini nümayiş etdirirdi.

* İ.Şopenin məlumatına görə, İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar Sərdarabad qalasının əsasını 1810-cu ildə qoymuşdu [95, 255].

Bununla belə, qaladakı xeyli hərbi sursat və ərzaq - 13 top, 14 min çetvert buğda ilə dolu anbar, çoxlu pambıq parça, xeyli hərbi sursat rus qoşunlarının əlinə keçdi [177, 501-502; 32, sənəd 518, s.561-562, 563-564]. Şerbatova görə, qala qarnizonundan 500 nəfər öldürülmüş və yaralanmış, 250 nəfər isə əsir götürülmüşdü. Burada ələ keçirilən taxıl ehtiyatı, Paskeviçin hesablamalarına görə, rus ordusunun bütün sağ cinahını altı ay ərzaqla təmin edə bilirdi. Bundan əlavə, anbarlarda çoxlu barıt, mərmi, pambıq və s. ehtiyatı, qala divarlarında isə 13 mis top ələ keçirilmişdi. Paskeviç hərbi əməliyyatlar jurnalında yazırdı: "Buradan əldə edilənlərin qiyməti yoxdur, onlar olmadan sonralar İrəvanın mühasirəyə alınması şübhə altında qalardı. Yəqin ki, Sərdarabad Abbas Mirzənin ordusunu ərzaqla təmin edən ehtiyat anbarı olmuşdur [93, 318]". Sərdarabad qalasında bu qədər ehtiyatın toplanması göstərirdi ki, xan öz qoşunlarını yadelli işğalçılara qarşı uzunmüddətli mübarizə üçün hazırlamışdı. Lakin çoxlu sayda top və batareyaların şəhəri fasiləsiz atəşə tutması nəticəsində xan və onun qoşunları həmin ərzaq və hərbi sursat ehtiyatlarını məhv edə bilməmişdi. Bəzi məlumatlara görə, Sərdarabadın itirilməsindən sonra şahın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını güzəştə getmək niyyətinə baxmayaraq, Abbas Mirzə onun Rusiya ilə sülh bağlamaq barədə əmrini yerinə yetirmirdi [132, 168].

İrəvan qalasının dördüncü mühasirəsi, erməni xəyanəti və İrəvan qalasının süqutu (24 sentyabr - oktyabr 1827-ci il)

Qacarlar İranının hərbi uğursuzluqlarına baxmayaraq, İrəvan xanının qoşunları işğalçılara qarşı müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Əsas diqqət İrəvan qalasının müdafiəsinə yönəldilmişdi. Sərdarabadın mühasirəsindən çıxıb Həsən xan İrəvan qalasını möhkəmləndirməkdə idi [177,505]. Sentyabrın 21-də Paskeviç mühasirə artilleriyasını Üçkilsəyə yola saldı. Ertəsi gün bütün dəstə İrəvana doğru yola düşməli idi. Sərdarabada polkovnik Xomutov komendant təyin edildi. Qala qarnizonu Krım alayından bir tabor, iki top, erməni və kazak dəstələrindən ibarət idi [93, 319]. Sentyabrın 23-də Paskeviçin hərbi qüvvələri İrəvan qalasının 2 verstliyində düşərgə salaraq qala divarlarından 750 sajen məsafədə yerləşən Muğanlıtəpə kurqanını tuldular və İrəvan qalasına baxış keçirdi: "Zəngi çayının sıldırım sahilindən İrəvan qalasının bağları, minarə və qüllələri ilə birlikdə içəridəki binalar görünürdü. Dik sahilin zirvəsində, 200 sajen məsafədə mazğalları və cinahlarda bürcləri olan qala divarları uzanırdı. İrəvanın sahil müdafiə xəttinə lazımı fikir verilməmiş, bəzi yerlər isə uçub-tökülmüşdü. Lakin sahilin dik olması və çayın axını sahil müdafiə xəttini yarmağa və mühasirəyə almağa mane olurdu. Qalanın digər üç tərəfi isə 50 topla təchiz edilən və su ilə doldurulan dərin xəndəklə əhatələnmişdi. Bürclərdən və cinahlardan müdafiə

olunan iqiqat qalın divarların olması isə qala qarnizonunun inadla müdafiə olunacağından xəbər verirdi. Sərdarabadın süqutu bundan sonra İrəvan qalasına başçılığı öz üzərinə götürmüş Həsən xanın güc və fəaliyyətini zəiflədə bilməmişdi. Paskeviç kəşfiyyat nəticəsində öyrənmişdi ki, İrəvan qaləsindəki çoxlu barıt, mərmə və taxıl ehtiyatı onun müdafiəsini və qarnizonun ərzaq ehtiyacını bir neçə ay ödəyə bilər. Lakin Həsən xanın qardaşı - İrəvan sərdarı Hüseynqulu xan tərəfindən İrəvan şəhərindən və qalanın ətraf ərazilərindən qalaya 18 min əhali köçürülmüşdü. Yalnız onların tibbi-sanitariya vəziyyəti xanı narahat edə bilərdi" [93, 321-322]. Qalaya baxış keçirən Paskeviç oranın mühasirəsinə cənub-şərq tərəfdən başlaması qərara aldı [93, 323]. İki hündür qülləsi olan İrəvan qalasının iri xəndəklə əhatə olunmuş divarları arxasında toplar qurulmuşdu. Qala qarnizonu 2 min əsgər və 2 min atıcıdan ibarət idi. Qaladakı ərzaq ehtiyatı yarım ilə nəzərdə tutulmuşdu [93, 263].

Artıq hər tərəfdən təcrid olunduğu üçün qalanın müdafiəsinin mümkünsüzlüyünü yəqin edən Hüseynqulu xan Qacar öz süvariləri ilə Türkiyəyə tərəf geri çəkildi. Qalanın müdafiəsinə onun qardaşı Həsən xan Qacar başçılıq etdi [177, 492].

1827-ci il sentyabrın 24-də İrəvanın rus qoşunları tərəfindən növbəti mühasirəsi başlandı. Paskeviç həmin gün Muğanlıtəpədən sağa doğru batareyalar qurdu və bütün gecəni qalanın içərisini top atəşinə tutdu [93,323; bax: bölmənin sonu, şəkil 1]. Şəhəri ara vermədən 2 batareyaya 3 gün artilleriya atəşinə tutdu. Ağır topların atəşinə davam gətirməyən qala bürcləri dağıldı. Qala müdafiəçilərini sudan məhrum etmək məqsədilə Paskeviçin əmrilə qala divarlarının dibindəki kəhrizlər daşla dolduruldu. Eyni zamanda Paskeviç Həsən xandan qalanın təslim olunmasını tələb etdi. Lakin bu müraciətə məhəl qoymayan Həsən xan Qacar əksinə, bürcləri təmir etdirərək yeni döyüşə hazırlaşdı. Qala qarnizonu rus qoşunlarını güclü atəşə tutdu. Lakin işğalçıların mühasirə korpusu topları şəhərə yaxınlaşdıra bildi. Növbəti təslim cavabına müsbət cavab almayan Paskeviçin əmrilə İrəvan qalasına 40 topdan 1000-dən artıq mərmə yağdırıldı. Şəhər od-alov içində yanmağa başladı. Uçqunlar altında və yanan şəhərin tüstü-dumanı içərisində qalan dinc əhali içərisində təşviş və ümitsizlik baş aldı [177, 505-511]. İrəvanlılar da düşməni top atəşinə tuturdular. Lakin qaladakı ermənilərin xəyanət edərək düşmənlə əlaqəyə girməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Erməni casusları Paskeviçlə əlaqə yaradıb qala müdafiəçilərinin mövqeyi, sayı, topların yerləşdirildiyi yerlər və s. barədə bütün hərbi sirləri ona çatdırırdılar. Bundan başqa, təcrübəli topçuların olmaması üzündən onların atdığı mərmilər sərrast olmurdu. Digər tərəfdən, bəzi topların arxasında ermənilər durduğundan onlar xəyanət edərək topu rus qoşununa deyil, boş yerlərə atırdılar [84,36; 153,86]. Həmçinin qaladan bayırda olan ermənilər də İrəvan qalasının ələ keçirilməsi üçün rus qoşunlarına yardım edirdilər. Əştərəkli Nerses adlı bir erməni sentyabrın 27-28-də rus qoşunlarına təcili yardım etmək üçün Üçkilə kəndlilərinə xüsusi çağırışla müraciət etmişdi [172,44]. Bundan başqa,

İrəvan qalasının müdafiəsi zamanı şəhərdə yaşayan azsaylı ermənilər rus qoşunlarına hər cür yardımı göstərirdilər. Hələ 1827-ci ilin aprelinə şəhər əhalisi ilə yerlərini tərk edib qalaya köçəndə ermənilər azərbaycanlılardan təcrid olunmuş şəkildə qalada yerləşdirilmişdi [153,85-86]. Ermənilər qala divarlarının üstünə qalxıb papaqlarını yellədə-yellədə təslim olduqları barədə işğalçılara işarə verdikləri halda [143, 164], qalanın azərbaycanlı əhalisi özlərinin qədim şəhərini qəhrəmancasına müdafiə etməkdə davam edirdilər.

Sentyabrın 30-da qalanın mühasirəsi daha da daraldıldı. Toplar yeni, daha yaxın mövqelərə gətirildi. Qala divarları bütün mövqelərdən atəşə tutuldu. Həsən xanın əmrilə oktyabrın 1-nə keçən gecə qala müdafiəçiləri rus qoşunlarını yenidən güclü atəşə tutdu. Lakin bu, istənilən nəticəni vermədi.

Oktyabrın 1-də qaladakı ermənilər işğalçılarla əlaqəyə girərək qiyam qaldırdılar və Həsən xandan tələb etdilər ki, qalanı ruslara təslim etsin.* Ermənilər, xanın bütün söylərinə baxmayaraq, qalanın şimal qapılarını rus qoşunlarının üzünə açdılar [32, sənəd 523, s.566]. Pottroya görə isə, qala qapılarının üzərində ağ bayraq qaldıran adamlar görünə də, qapı açılmamışdı [177, 512-513]. Bu təslim bayrağını qaldıranlar yaşadıkları dövlətə xəyanət edən ermənilər idi. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İrəvanın mühasirəsi zamanı ermənilər Paskeviçlə əlaqəyə girə bilmiş və azərbaycanlıların qalanın hansı hissəsində yerləşdiklərini, top atəşlərini hara istiqamətləndirmək lazım olduğunu ruslara bildirmişdilər [153, 85-86]. Bundan istifadə edən podpolkovnik Qurko və Şepelevin dəstəsi qalanın cənub-şərq qülləsini tutdu. Bundan sonra qalanın şimal qapılarına yaxınlaşan Krasovski tatar dilini (Azərbaycan türkcəsi - red.) yaxşı bilən Belova onlara elə həmin dəqiqə qala qapılarını açmalarını deməyi əmr etdi. Bu, sözlər Belovun ağzından çıxan kimi qaladan atəş açıldı və folkonetdən açılan iri mis mərmisi onun beynini göyə sovurdu. Bu İrəvan qalasından Həsən xan Qacarı əli ilə atılan sonuncu mərmisi oldu. Bir dəqiqədən sonra darvazalar açıldı və rus qoşunları qalaya soxuldu. Məlumatə görə, İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar [bax: bölmənin sonu, şəkil 5] son anda qalanı düşməyə təslim etməkdənsə partlatmaq məqsədilə barıt qülləsinə yanan fitil qoymuşdu. Lakin poruçik Lemyakin bunu vaxtında görmüş və əli ilə yanan fitili götürmüşdü. Hələ bu anda qarnizon silahı yerə qoymuşdu. Həsən xan isə özünə sadıq adamları ilə məsciddə müdafiə olunurdu [175. 415; 177, 512-513; 67,252].

M.Şerbatova görə isə, ruslar qala qapısını sındırıb içəri girmişdi [93, 329]. Ermənilərin xəyanəti nəticəsində şəhərin qərb tərəfində yerləşən Təpəbaşı adlanan məhəlləni tutmağa hazırlaşan ruslar Zəngi çayını keçərək orada batareyaya qurdular... Məhz 6 günlük mühasirədən sonra bu hissədən qala divarları dağıdıldı və 6 qvardiya alayı şəhərə daxil ola bildi [153, 86].

Erməni xəyanətindən istifadə edərək qalaya daxil olan rus qoşunları ilə

* Digər mənbənin məlumatında bu qiyamın sentyabrın 28-də baş verdiyi göstərilir və Həsən xanın bu tələbi rədd etdiyi qeyd olunur [bax: 177,508].

onun qəhrəman müdafiəçiləri arasında qanlı doyüş baş verdi. 200-dək əyanla qaladakı məscidlərin birinə çəkilən Həsən xan Qacar müqavimət göstərməkdə yenə də davam edirdi. Axşama yaxın İrəvan qalası işğalçıların əlinə keçdi. Həsən xan Qacarla* bərabər qalanın Komendantı Sübhəngulu xan,** xüsusi tabor komandiri Qasım xan, Mərəndli Cəfərqulu xan, Təbrizli Əlimərdan xan, Əhəli Aslan xarı Fətəli xan və başqaları ələ keçirildi. Həmçinin qala üzərindəki bütün toplar, silah və sursat ehtiyatı da düşmənin əlinə keçdi [32, sənəd 523 s.564-566; 93, 328-330; 177, 514]. Bundan əlavə, vaxtilə böyük türk sərkərdəsi və hökmdarı Əmir Teymura məxsus olmuş, dəstəyi qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmiş Həsən xan Qacara məxsus qiymətli qılınc* da rusların əlinə keçdi.

Rus qoşunlarının İrəvanda törətdikləri dağıntılar və şəhərə vurulan maddi zərərlə bağlı V.Potto hadisənin şahidi olan bir nəfərin dediklərini olduğu kimi yazırdı: "Mən qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısına təəccübləndim. Mənə elə gəlir ki, mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrdə belə edə bilməzdi" [177, 516; bax:bölmənin sonu, şəkil 3,5,6].

Doğma torpağının azadlığı naminə dəfələrlə yadellilərə qəhrəmancasına müqavimət göstərən İrəvan qalasının ələ keçirilməsi Rusiya imperatorunun sarayında böyük sevinclə qarşılandı və təntənəli mərasimlə qeyd olundu. V.Potto bu hadisəni təsvir edərək yazır ki, İrəvan qalasının işğalı xəbərini alan I Nikolay Rıqadan tələsik Peterburqa qayıtdı. Noyabrın 8-də İrəvanın alınması münasibətilə imperator bütün ailə üzvləri ilə birlikdə Qış sarayı kilsəsində dua oxuma mərasimi keçirdi. Elə həmin gün İrəvan qalası darvazasının açarları və qala divarlarından ələ keçirilmiş 4 bayraq şəhərin mərkəzi küçələrindən keçirilərək nümayiş etdirildi [bax: 177, 518-519].

Erməni xəyanəti nəticəsində əldə olunan bu "qələbəyə görə Paskeviç qraf titulu aldı" [93, 330]. Bundan əlavə, Paskeviç Abbasabadın alınmasına görə 1-ci dərəcəli Müqəddəs Vladimir ordeni, İrəvanın alınmasına görə 2-ci dərəcəli Georgi

* Doğma torpağının azadlığı uğrunda işğalçılara qarşı rəşadətə vuruşan, "Aslanlar başı" titulu daşıyan Həsən xan Qacarin sonrakı aqibəti haqda məlumat olduqca azdır. Həsən xan Qacar İrəvan qalasının işğalından sonra Paskeviç tərəfindən Peterburqa - I Nikolayın yanına göndərildi. Lakin onun Peterburqa çatmasına siyasi şəraitin dəyişməsi mane oldu. Həsən xan Qacar yolda Terek sahilində Yekaterinoqradda saxlanıldı [bax: 177, 516]. Xanın sonrakı taleyi haqda məlumat verilmir.

** Paskeviç İrəvan qalasının işğalından iki gün sonra — 1827-ci il oktyabrın 3-də verdiyi raportunda Həsən xan Qacarla bərabər əsir düşən 6 nəfərin arasında Sübhəngulu xanın da olduğunu qeyd edir [bax: 32, sənəd 523, s.566]. Digər müəlliflər isə Sübhəngulu xanın bir qədər sonra poruçik tərəfindən zirzəmidən tapıldığını göstərir [bax: 177, 514; 93, 329].

* Əmir Teymur bu qılıncı vaxtilə (1402 red.) Osmanlı sultanı İldırım Bayazidi məğlub etmişdi. Əmir Teymurdan Səfəvi şahlarına keçən qılınc, Nadir şah hakimiyyətə gələrkən Səfəvilərin digər qiymətli əmlakı ilə bərabər onun əlinə keçmişdi. Nadir şahdan sonra Qacarlar sülaləsinin əlinə keçən bu qılınc Fətəli şah Qacara çatmışdı. Fətəli şah türklər üzərində qələbədən sonra göstərdiyi igidliyə görə bu qılıncı Həsən xan Qacara bağışlamışdı. Həsən xan İrəvan qalasından kəndirlə düşərkən itirdiyi qılıncının tapılmasını general Krasovskidən xahiş etdi. Bu qiymətli qılınc tapılaraq I Nikolaya hədiyyə göndərildi [bax: 59, 61-62; 177, 515-516].

ordeni, sülhün bağlanmasına görə 1 milyon rubl dəyərində əskinas və İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə "Erivanski" titulu aldı [177, 591]. Bundan əlavə, İrəvan qalasının alınması münasibəilə xüsusi medallar təsis olundu [bax: bölmənin sonu, şəkil 6,7]. İşğalçı general İrəvanda Krasovskinin rəhbərliyi ilə "müvəqqəti hökumət" təşkil etdi. Ermənilərin işğalçı rus qoşunlarına göstərdikləri "qulluğa" görə arxiyepiskop Nerses həmin hökumətə üzv seçildi. Qafqazşünas S. Qlinkanın qeyd etdiyi kimi "Krasovski və Nerses əlbir hərəkət edirdilər" [46, 34-35; 132, 170].

Paskeviçin əmrilə 1827-ci il oktyabrın 2-də İrəvan qalasının işğalı ilə bağlı rus qoşunlarının "qələbə" paradı keçirildi. Parad zamanı İrəvanın qala divarlarının böyük bir hissəsi, sanki tarixin bu ədalətsizliyinə tab gətirməyərək, uçdu və onun dağıntıları altında çoxlu işğalçı Rusiya əsgəri qalıb məhv oldu [177, 517-518].

İrəvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın bütün ərazisi Rusiyanın tərkibinə qatıldı. Məğlub edilmiş Qacarlar İranı ilə 1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçayda müqavilə imzalandı. Müqavilənin üçüncü maddəsinə əsasən, Şimali Azərbaycanın Gülüstan müqaviləsinə (1813) daxil edilməmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiya imperiyasına ilhaq edildi [76, 125-126-131; bax: bölmənin sonu, sənəd 4].

Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında yenidən - ikinci dəfə bölüşdürüldü. Öz torpağının əsil sahibi olan Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan Azərbaycan Rusiya imperiyası ilə Qacarlar İranı arasında bölüşdüldü. Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının, Cənubi Azərbaycan isə Qacarlar İranının əsarəti altına düşdü. Çox keçmədən - 1828-ci il martın 21-də (Novruz bayramı günlərindən birində - red.) imperator I Nikolayın xüsusi fərmanı ilə Rusiya işğalçıları qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazilərində "Erməni vilayəti" adlı qondarma qurum yaratdılar [76, 272-273; 32, sənəd 437, s. 487; bax: bölmənin sonu, sənəd 5]. Bununla Azərbaycan torpaqlarında sonralar erməni dövlətinin yaradılmasının, həm də Cənubi Qafqaz regionunda yeni gərginlik ocağının əsası qoyuldu [163,37].

V

СМУТЫ ВЪ ГРУЗИИ

81. *Извѣщеніи о ратови маркіз Паулуçинъ, отъ 22-го февраля 1812 года, № 46.*

Въ донесеніяхъ моихъ, отъ 12-го числа сего мѣсяца, чрезъ посольнаго министра и князя счастье довелъ до Высочайшаго сейдана В. Н. В. объ оконченіи военныхъ дѣйствій въ Дагеставъ, кои совершены съ величайшею пользою для службы В. В. Ныкъ-же съ великою скорбью и догадкою заключить приношу князю В. Н. В., что можетъ быть послѣдовало-бы совершенное употребленіе Россійскихъ войскъ, къ достигненію край разсоловинныхъ, вѣкъ благоустройства и славы къ сѣдующаго:

То что чина сего мѣсяца получено было знано, при извѣщеніи изъ Дербента въ Кюри, неприятно извѣстна, что Персїане въ числѣ 20 т. войскъ, между кои въ больша часть заключены изъ регулярной пѣхоты, въ 17-ти орудіяхъ, ворвались въ Карабагскую провинцію, почему для удержанія Карабага и изъ другой же рѣки, то-есть 8-го числа, командировалъ отрядъ изъ 1.000 человекъ, поручивъ оный полк. Котларевскому, съ повелѣніемъ сдѣлать изъ повои Шемахъ въпервомъ днѣ маршемъ. Самъ-же, пробѣжавъ чрезъ Баку (дѣль мѣй необходимо нужно было окончить много дѣла), и довелъ былъ соединиться съ силами отрядныхъ 12-го числа. Въ самомъ дѣлѣ, 12-го и прибылъ къ повои Шемахъ и оттоль съначала посѣлившись въ Зарабъ, дабы идти навстрѣчу неприятелю и его разбить, но судьба въ союзъ случилъ различна. Въ мѣй Шемахъ доузнать и развѣсть полк. Жакшвицкаго, командующаго войсками въ Карабагъ, что батальонъ Троицкаго полка, подъ командою майора Жи-

ли, занимавшій постъ въ Султан-бурдъ, былъ 1-го числа сего мѣсяца атакованъ неприятелемъ, и что тогда сей майоръ былъ убитъ, а майоръ Саленскій тяжело раненъ и кил. Гуроничъ также убитъ, то кил. Олованинничкогъ, послѣ идъ призывній команду надъ батальономъ, былъ столько подлъ, что войдя въ сношенія съ неприятелемъ, сдѣлалъ изъ издѣль.

По прибытіи моихъ въ Зарабъ я осмѣдоучился, что неприятель, узнавши о моемъ движеніи къ войскамъ, сейдана, собравъ Карабагскихъ жителей сколько можетъ, переплыть въ Дравскъ; также, что самъ Баба-хановъ съимъ Абба-кираръ привалъ наискрѣе ретироваться. Побужденіемъ къ сей оккасіону въ Карабагъ и провинціюмъ неприятелю былъ Джавар-Кули-ага, предзнаменувшій наследника Карабагскаго ханства, который, вѣдѣвъ причины къ неудачности, дѣлаю уже вопель къ тайнаи сношеніи съ Персїанскимъ правительствомъ и котораго, сколь скоро пѣвѣвъ его былъ обнаруженъ чрезъ шемахъ изъ нему Персїанскаго правительства, кои были перехвачены, вышѣ извѣстна у мѣя, немедленно приказалъ арестовать, что и было въ точности исполнено, но тотъ-же самый кил. Олованинничкогъ, который сдѣлалъ Персїанскій батальонъ, заучилъ его изъ-подъ караула. Теперь приказалъ и собрать всѣ бумаги относительно сего безчестнаго дѣла, дабы дать вѣрній во всемъ отчетъ В. Н. В.

Знаювъ, къ вышнему приспорбю моему получить и развѣсть изъ Тизаба, что вдруть иса Кавказскій народъ и итеганъ Алакурскана уйда, попушавшиса оккадѣть вр. Аманурогъ, дабы связь способъ войти въ связь съ обитателями Кавказскаго

Sonad 1. Qafqazdaki rus qoşunlarının komandiri markiz Pauluçqinin
22 fevral 1812-ci tarixli məlumatı

Mənbə: АКАК, т. V. Тифлис, 1873, д. 88, с. 59-60

уцелен, стремительно выдвиг оружие, устремил многих из войсков В. И. В. из их квартир в проломленные угловые стены, вынул прапоры предстать перед Французской революцией. Но шара одно-же из сто трезвонки железия, выдвину опасность для Карабга, во гранидей кобы и выдвинул, во пошалою мой самому тогчасъ събитисъ къ Тавлея, гдѣ во выдвинул къ французскому страж. А потому я уверять только разошлась тогчасъ нужнаю посылка о сборѣ войско, въ оруженности Тавлея разошломности.

Между тѣмъ принятиемъ моего приказа, устремил все нужное для безопасности Карабга и остальных командующихъ въ туго промъ номъ. Болгарского, а съ стремительно посылать въ Тавлея, куда прибылъ оставшего числа и заключеній делъ съ войсками въездило въ Каледия.

При семъ случаѣ первомъ немедленно присоветовать, что Дагестанъ, въ которомъ началось война, Шаранский Мустафа-ханъ, ханъ Шахпурского хандия, между коими обнаружилось смещение, обидѣ быть множество воиновъ во вой Каледия, также усиленно возбужденъ изъ метою Татаръ Ворчанскихъ, Шапшадюльскыхъ и Камагюльскыхъ, изгнанныхъ изъ Гургии, о коихъ и сошлись получалъ сведения, что и они начинаютъ собираться въ вѣрности къ В. И. В., а въ одно съ севъ время собранный набѣдъ Персиа, вмѣстѣ съ собою Гуржанского широнетъ Азебидица; равновремъ собѣдъ въ Аргонскѣ бунтовались съмъ широнетъ Юския, въ Мисекъ прованшского, ш. Григорія, о которыхъ вышѣ излучилъ мною разсудокъ, что они стараются склонить къ метю Карабга жителей и всю Карабгию, гдѣ идиотамъ дороси пошалою обнаружиться склонность къ набѣдъ, — во оставаться на шибѣиномъ собитисъ къ тому, что иѣдъ скривался умаленный авторъ, чрезъ который всѣ хандия В. И. В. отъ самаго Камага дажны-бы были интересами иѣдѣдъ съ войсками, ниѣдъ запридумали. Однако-же одержимая изъ Дагестанъ побѣдъ, прованшита больше каины на всѣ хандия край, во послѣднюю изгнанныго Мустафа-хана Шарпанского, при которыхъ я усилѣ совершенно переменить его выдѣдъ, и сеще, что и мета выдѣдъ Карабга скорю пошону, бызуну съидетелью шибѣиной регистраи киратеедъ, разстрою сей вышней заговоръ и иѣдъ остѣдѣдъ теперь только усилеть для потребъ Кахсанскыхъ ханежонныхъ, противъ коихъ а буду непосредно употребилъ то мѣрдъ прогона, то оружія.

Алакурскій убадъ уже весь почти привеледъ къ

явнорость выдвигъ. Указавшамъ, устремилъ ту съ двумъ батальонами вой Карабга, въ коимъ командующій ген.-м. Стадъ убадъ досѣдъ предъороси въ должностъ провинциалъ. Во иѣдѣ тѣмъ, въ себѣеюлемъ сердцѣ и дажныя В. И. В. юска, что въ Каледия, гдѣ главныйя провинция былъ изъ войско аккупат провинциалъ, иѣдѣеюлемъ провинциалъ чиновинокъ истреблениа убито, демальюлемъ ружья при иѣдѣ состоянній расхищенъ и жоганы съ хабѣдѣдъ бунтовщиками разорубаны.

О непробавностяхъ всѣхъ силъ выстѣеюлемъ провинциалъ а не прованшъ немедленно прованшъ В. И. В. пошлоустановленіи совершеного смещения къ край, Высокочею упреками кошу изгнаны. Иѣдѣ-же сайку кадоматъ изрѣдѣ случившася іѣдѣ обязанности, дабы усилить В. И. В. иѣдѣеюлемъ, во выдѣдъ-бы распространить опасеніе оного трая.

Вознакоившій Государя! Почва кою указывающія выдѣеюлемъ на мета выдѣеюлемъ иѣдѣ юска В. В., что немедленно приказъ обнаружилъ материальнаго дѣла между хандиями края, иѣдѣеюлемъ въ Кахсанскыхъ, бунтовались изъ 1802 году, при открытій иѣдѣ Прантисыема, также въ 1804 при побѣдѣ ш. Ципаншѣ, во время послѣдней его въ Эфендѣ, и иѣдѣеюлемъ теперь, въ грѣи реж, аѣдѣеюлемъ, что нароцъ хандия въ иѣдѣеюлемъ къ Россійскому провинциалъ. Прими иѣдѣ случившася въ Каледия быти ошѣдъ въ иѣдѣеюлемъ не отъидѣдъ и дѣдѣ иѣдѣеюлемъ, усилеть на стражѣ иѣдѣ предпринятій иѣдѣеюлемъ, станса теперь дѣдѣдъ разломанъ, что ко-бу оборъ пошалою для прованшности войны, къ чему въ иѣдѣеюлемъ выносилшася ошѣдѣеюлемъ употребилъ кошу иѣдѣеюлемъ, былъ пошодою изъ иѣдѣеюлемъ кошу иѣдѣ, но я приѣдѣеюлемъ В. И. В. усилеть, что иѣдѣеюлемъ не выдѣеюлемъ въ ошѣдъ случай иѣдѣеюлемъ къ быту, а что, вопротивъ того, даю умаленный заговоръ, съ приговораіемъ пошону жогонныхъ умонъ, сѣдѣеюлемъ обнаружился съ толкаею ошѣдѣеюлемъ. Ноосориваише-же дополнѣеюлемъ ошѣдѣеюлемъ то, что иѣдѣеюлемъ первоначально иѣдѣеюлемъ въ ш. Ахмета, Тавлея и въ Алакурскыхъ убадѣ, нѣдѣеюлемъ иѣдѣеюлемъ во била употребилъ во иѣдѣеюлемъ провинциалъ. Впрочемъ, и во ошѣдѣеюлемъ кошу кошу строжайшимъ сѣдѣеюлемъ а во отъидѣеюлемъ иѣдѣеюлемъ причинъ не прованшъ немедленно юска съ всѣхъ иѣдѣиш. При томъ же иѣдѣеюлемъ край В. В., что а послѣднихъ теперь изъ ошѣдъ провинциалъ провинциалъ, въ шибѣиномъ иѣдѣеюлемъ дѣдѣеюлемъ иѣдѣеюлемъ

ВЫСОЧАЙШЕЕ ПРЕДПИСАНИЕ ВЫСТУПИТЬ НЕМЕДЛЕННО ПРОТИВЪ ПЕРСИЯНЪ.

Собственнооручное.

Съ прискорбiеиъ читалъ Я донесенiе ваше, Алексiй Петровичъ! Стало, не всегда добрыя намѣренiя вѣнчаются успѣхомъ, и за скромность и миролюбiе наше платить намъ коварствомъ.

Сколь ни избѣгалъ Я войны, сколь ни избѣгалъ оной до послѣдней крайности, но не дозволю никогда, чтобы достоинство Россiи терять могло отъ наглости соседей безумныхъ и неблагодарныхъ. Хотя надѣюсь и полагаю, что происшедшiя военныя дѣйствiя суть собственное наказанiе Сардара Эриванскаго, но въ Государствахъ, столь благоустроенныхъ, каково Персидское, можно, требуя удовлетворенiя, и самимъ оное себѣ доставлять; а по тому, и предаясь вамъ немедленно выступить противъ Эриванскаго Сардара, ожидаю скорого набищенiя вашего, что, съ помощiю Божiею, имѣть Сардара, и Эриванъ съ его областiю занять вами: вы и 15 тысячъ Русскихъ достаточный мнѣ залогъ успѣховъ.

Прочее увидите въ предписанiи; одно здѣсь прибавлю: вы Христiанскiй вождь Русскiй; докажите Персiянамъ, что мы ужасны не поль битвы, но что мирный житель можетъ найти вѣрный опоръ и всегдашнее покровительство среди стана нашего.

На вашу ответственность возлагаю наблюденiе сей моеи не-премѣнной воли.

За сего Богъ съ вами! Былъ бы Н. П. прежнiй человекъ, можетъ быть, явился къ вамъ, у кого въ командѣ въ первый разъ вѣлакъ изъ ноженъ шпагу; теперь остается мнѣ ждать и радоваться извѣстiямъ о вашихъ подвигахъ, и награждать тѣхъ, которые привыкли подъ начальствомъ вашимъ ноживать дзвры. Еще разъ Богъ съ вами! Буду ожидать частыхъ донесенiй вашихъ, которыхъ прошу доставленiя по возможности.

Вамъ искренно доброжелательный

Николай.

Москва
1-го Августа, 1826 г.

Sənəd 3. Rusiya çarı I Nikolayın (1825-1855) İrəvanın zəbt olunması üçün general Yermolova göndərdiyi 1826-cı il 1 avqust tarixli fərmanı
Мѣло: Записки Алексѣя Петровича Ермолова (1816-1827), ч.II, Москва, 1868, с.214

1828

смысл Общественнаго Призрѣнія, за каждый прощальный день по 2 руб. 6) Чтобы равныхъ образомъ не изымать были отъ подобнаго наказания и Чины Сыскныхъ Начальствъ, равно и Секретари оныхъ, за всякую въ приглашеніи избранныхъ недобросовѣстность, и замѣчавшіе се имѣть быть допускяемо до 3 только разъ, а потомъ всякіяе отстраняются отъ должности. II 7) Чтобы наконецъ міра сія распространена была по усмотрѣнію Начальства и въ производимыхъ оныхъ дѣлахъ; и для того, чрезъ каковыхъ преступлѣ къ рассмотрѣнію подобнаго дѣла, Начальство назначаетъ примѣрныя сроки, сообразованныя съ обстоятельствами, въ которыхъ производствомъ и рѣшеніемъ оныхъ не можетъ быть окончено. Правила сія, сдѣланныя къ разрѣшенію пренятостей въ Сенскихъ и Третейскомъ разбирательствѣхъ, составилъ являть и жалобъ, предлагаемыхъ Военной Канцеляріи объявить къ исполненію въ надѣжныхъ мѣстахъ, ей Судебныхъ мѣстахъ, и уездныхъ мѣстностяхъ по всему Войску Донскому въ означенномъ времени, имѣя съ своей стороны наблюдение за непримѣнимымъ исполненіемъ. По выслушаніи сего Войсковая Канцелярія опредѣляетъ: къ исполненію Войску Донскому Исканаго Атамана Кутейского 2-го, въ точномъ исполненію по Войску Донскому въ Присутственныхъ мѣстахъ и для объявленія Войсковымъ жителямъ опубликовать таковыя, кои и послать въ Сыскныя Начальства и Полицію города Новочеркасска; о чемъ доноситъ Правительствующему Сенату. Према- талкъ объ оныхъ распоряженіи Войска Донскаго Военной Канцеляріи уведомить 2 Департамента Правительствующаго Сената ко- лѣжъ съ сего опредѣленія.

1794. — Февраля 10. Трактатъ, заключенный между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ. — *О мирѣ между Россією и Персією.*

Божію помоществующею милостію, Мы НИКОЛАЙ ПЕРВЫЙ, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій, и прочая, и прочая, и прочая. Объявляемъ чрезъ сіе, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что сего 1828 года Февраля 10 дня, въ Персидскомъ селеніи Туркменчай, между Нашимъ Императорскимъ Величествомъ и Его Владѣнцемъ Шахомъ Величествомъ Восточнаго предѣла Высочайшаго мѣста превосочайшія прехваленыя степеніи великодержательную власть древнему Великихъ Государей Персидскихъ Царей принявшимъ Магометанскихъ Государей честию превосходившимъ и многихъ Магометанскихъ народовъ Повелителемъ, Персидскія земли Начальникомъ и добрымъ Нашимъ вѣстодомъ, Великимъ Государемъ Фетъ-Али-Шахомъ, чрезъ Уполномоченныхъ съ обѣихъ сторонъ, а именно съ Нашей стороны, чрезъ Сятельнаго и Высочайшепросвѣдительнаго Графа Николая Паскевича-Эриванскаго, Нашего Генерала-Адъютанта и Генерала отъ Инфантерій, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частію въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскою флотилією и Кавалера, и Превосходительнаго Александра Обрѣжкова, Нашего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Камергера и Кавалера; со стороны же Его Шаха Величества, чрезъ Его Высочества Принца Аббасъ-Мирзу, по силѣ данныхъ имъ полныхъ мочей, постановленъ и заключенъ Трактатъ вѣчнаго мира, состоящій изъ 16 статей, котормя отъ слова до слова гласятъ тако:

Во имя Бога Всесоущаго.

Его Императорское Величество, Всепресвѣтѣйшій, Державнѣйшій, Великій Государь, Императоръ и Самодержецъ Всероссийскій, и Его Величество Нашимъ Персидскій, равно движимые непримѣнимымъ желаніемъ положить конецъ нагуб-

Sənəd 4. Rusiya imperiyası və Qacarlar İramı arasında Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsini təsdiq edən Türkmənçay müqaviləsinin mətni, 10 fevral 1828-ci il

Mənbə: ПСЗРИ, собр. второе, т. III, 1828, СПб., 1830, с.125-131

1828

нимъ слѣдствіемъ войнъ, совершенно противной ихъ взаимныхъ намереній и восстановитъ на твердомъ основаніи прежнихъ отношеній добраго сосѣдства и дружбы между обоими Государствами, постановленіемъ мира, которая бы въ самомъ себѣ заключала ручательство своей прочности, отвращала на предбудущее время всякой поводъ къ несогласіямъ и недоразумѣніямъ, назначила своимъ Уполномоченнымъ для совершенія сего священнаго дѣла: Его Величество Императоръ Всероссийскій, Своего Генерала-Адъютанта, Генерала отъ Инфантеріи, Командующаго Отдѣльнымъ Кавказскимъ Корпусомъ, Главноуправляющаго гражданскою частью въ Грузіи, Губерніи Астраханской и Области Кавказской, Начальствующаго Каспійскаго флотиліи, Кавалера орденовъ: Св. Александра Невского съ алмазными украшеніями, Св. Анны 1-й степени съ алмазными украшеніями, Св. Владимира 1 степени, Св. Георгія 2 класса, вѣщающаго двѣ шпаги за отважнѣе, въ коихъ одна съ надписью: за храбрость, а другая украшена алмазами, и Кавалера иностранныхъ орденовъ: Прусскаго Краснаго Ораи 1 степени, ордена Луизы Высокой Порты Оттоманской и многихъ другихъ, Ивана Паскевича, и Своего Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника, Камергера и Кавалера орденовъ: Св. Владимира 3 степени, Польскаго Станислава 2 степени и Св. Юанна Иерусалимскаго, Александра Обрѣзова; а Его Величество Шахъ Персидскій, Его Высочества Принца Аббасъ-Мирзу. Уполномоченные сіи, съдѣлавши въ осязани Туркменчай, и по разнѣмъ даннѣмъ имъ полномочій, кои найдены въ надскажемъ порядкѣ, постановили и заключили нижеслѣдующія статьи:

Ст. I. Отнынѣ на вѣчныя времена пребудетъ миръ, дружба и совершенное согласіе между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Величествомъ Ша-

хомъ Персидскимъ, Ихъ Наслѣдникамъ и Преемникамъ Престоловъ, Ихъ Державамъ и вѣчными владѣніями.

Ст. II. Его Величество Императоръ Всероссийскій и Его Величество Шахъ Персидскій, принявъ въ уваженіе, что съ войною, между высокими договаривавшимся сторонами возникшею и влѣдъ системы прекращенною, востановилъ и заключилъ по слѣдъ Гюльштарскаго Трактата областныя, признала нужнымъ замѣнить означенныя Гюльштарскія Трактаты настоящими условіями и постановленіями, подлежащими утвердить и утверждать болѣе и болѣе будучи мирными и дружественными между Россіею и Персіею отношеніями.

Ст. III. Его Величество Шахъ Персидскій отъ своего имени, и отъ имени своихъ Наслѣдниковъ и преемниковъ, уступитъ Россійской Имперіи въ совершенную собственность Ханство Эриванское по сю и по ту сторону Арма, и Ханство Нахичеванъ. Въ слѣдствіе сей уступки, Его Величество Шахъ обязуется, не позже 6 мѣсяцевъ, со дня отъ подписанія настоящаго договора, сдать Россійскимъ Начальствомъ двѣ арміи и публичные документы, относящіеся до управленія обоими вышеозначенными Ханствами.

Ст. IV. Съ согласія обоихъ вѣдомыхъ договаривавшихся сторонъ постановлена граница между обоими Государствами слѣдующая черта: начиная съ той точки отъ границы Турецкихъ владѣній, которая есть болѣе въ правую направленіи отстоятъ отъ вершины Малаго Арагата, гравитная черта пойдетъ до вершинъ сей горы; отсюда до восточнаго ея сойду въ верховья рѣкъ Чалла Карсу, вытекающей съ восточной стороны Малаго Арагата; потомъ сія границная черта продолжится во теченіи той рѣки до впаденія ея въ Армакъ противъ Шеруръ; отъ сего пункта она пойдетъ по руслу рѣкъ Арма

оние денежным возмездіемъ. Сумму сего вознагражденія обѣ высокія договаривающіяся стороны постановили въ десять куруровъ томановъ рандже, или 20 милліоновъ рублей серебряныхъ; сроки же, образъ платежа и обязанности оного постановлены въ особомъ договорѣ, который будетъ имѣть такую же силу, какъ бы онъ былъ внесенъ въ настоящій Трактатъ отъ слова до слова.

Ст. VII. Какъ Его Величество Шахъ Персидскій призналъ за благо назначить своего преемникомъ и наследникомъ Престола Августѣйшаго Сына своего, Принца Аббас-Мирау; то Его Величество Императоръ Всероссийскій, дабы всепародно доказать Его Величеству, Шаху Персидскому, Свое дружественное расположеніе и желаніе содѣйствовать къ утвержденію сего наследственного порядка, обязуется признавать отнынѣ въ Августѣйшемъ лицѣ Его Высочества Принца Аббасъ - Мирзы преемника и наследника Персидской Короны, а по вступленіи его на престолъ, почитать его законнымъ Государемъ сей Державы.

Ст. VIII. Россійскія купеческія суда, по прежнему обычаю имѣють право плавать свободно по Каспійскому морю и вдоль береговъ оного, какъ равно и приставать къ нимъ; въ случаѣ кораблекрушенія, имѣеть быть подаваемо имъ въ Персіи всякая помощь. Такимъ же образомъ предоставляется и Персидскимъ купеческимъ судамъ право плавать на прежнемъ положеніи по Каспійскому морю и приставать къ берегамъ Россійскимъ, гдѣ угодно, въ случаѣ кораблекрушенія, имѣеть быть оказываемо имъ всякое пособіе. Относительно же военныхъ судовъ, какъ вѣдрено одинъ военный судъ подъ Россійскимъ военнымъ флагомъ могли имѣть плаваніе на Каспійскомъ морѣ: то по сей причинѣ предоставляется и подтверждается имъ и нынѣ прежнее сіе исключительное право, съ тѣмъ, что противъ Россіи

никакая другая Держава не можетъ имѣть на Каспійскомъ морѣ судовъ военныхъ.

Ст. IX. Его Величество Императоръ Всероссийскій и Его Величество Шахъ Персидскій, желая всѣми средствами утвердить союзъ мира и дружбы, столь счастливо между ими возобновленный, соизволяютъ, чтобы всякіе высокіе Дворовъ Послы, Министры и Повѣренные въ дѣлахъ, отправляемые къ той или другому Государству, для исполненія временныхъ порученій, или для постоянного пребыванія, были принимаемы съ почестями отличіемъ, соотвѣствующими ихъ званію, достоинству высокіихъ договаривающихся сторонъ, искренней признаніи ихъ соединяющей и жилищемъ обычаямъ. На сей конецъ постановленъ будетъ особый протоколъ церемоній для наблюденія съ той и другой стороны.

Ст. X. Его Величество Императоръ Всероссийскій, и Его Величество Шахъ Персидскій, признавая возстановленіе и равенство торговыхъ между обоими Государствами сношеній, однимъ изъ главнѣйшихъ благоудѣльныхъ послѣдствій возстановленія мира, въ полномъ взаимномъ согласіи разсудки за благо, устроить всѣ распоряженія, относящіяся до повровительства торговли и безопасности обоюдныхъ подданныхъ, и вложить оныя въ прилагаемому у сего отдѣльнаго Акта, который будучи заключенъ обоюдными Уполномоченными, сего и будетъ почитаемъ равносильною частію настоящаго мирнаго договора. Его Величество Шахъ Персидскій предоставляетъ Россіи, какъ то было и прежде, право определять Консуловъ, или торговыхъ Агентовъ, повсюду, гдѣ польза торговли сего востребуетъ, и обязуется снѣжъ Консуламъ и Агентамъ, изъ которыхъ каждый будетъ имѣть въ свѣтъ своей не болѣе десяти человекъ, оказывать покровительство, дабы пользовались они почестями и преимуществами, публиковану ими званію присвоенными. Его Величество

1828

Императору Всероссийской обещать съ Своей стороны соблюдать совершенное взаимство и въ отношеніи Ковсуловъ или торговых Агентов Его Величества Шаха Персидскаго въ случаѣ основательной жалобы Персидскаго Правительства на Россійскаго Агента въ Ковсула, Россійскій Министра или Покровный въ двѣхъ при Дворѣ Его Величества Шаха, или непосредственный Начальникъ или, имѣть удалить виновнаго отъ должности и крѣпко поручить оную другому лицу, по своему усмотрѣнію.

Ст. XI. Въ требованія обоимъ подданныхъ и другія дѣла, оставшіяся воиномъ, будутъ рассуждены и рѣшены сообразно справедливости послѣ заключенія мира. По договорнымъ обязательствамъ обоимъ подданнымъ между собою и на казенъ того или другаго Правительства, имѣть послѣдовать выдѣльное и полное удовлетвореніе.

Ст. XII. Высокія договаривающіяся стороны, для выгоды обоимъ подданныхъ, постановятъ по общему Ихъ согласію, тѣмъ изъ нихъ, которые имѣютъ недвижимую собственность въ оной сторонѣ Аракса, предоставить трехлѣтній срокъ, въ продолженіи котораго они могутъ свободно продавать и обихивать оную; въ Его Величеству Императору Всероссийскому, повелѣно то до него касается, именовать къ оному свидѣтельству расчлененія Губей-Хана, бывшаго Эриванскаго Сердара, брата его Гасанъ-Хана и Керимъ-Хана, бывшаго Прямая Пахичеванскаго.

Ст. XIII. Въ военнопленные обѣихъ сторонъ, каковы въ продолженіи последней войны для прежде, а равно подданные обѣихъ Правительствъ, каково владѣніи когда-либо въ войнѣ, должны быть освобождены и возвращены въ теченіи четырехъ мѣсяцевъ; они имѣютъ быть освобождены живыми или припасены къ прочимъ потребностямъ и отпущены въ Абелъ-Мадъ для сдачи какому-либо Комис-

сарамъ, кои назначатся для принятія ихъ и распоряженія дальнѣйшаго пропровожденія къ мѣста жительства. Высокія договаривающіяся стороны будутъ такимъ же образомъ поступать со всѣми военнопленными и всѣми Россійскими и Персидскими подданными, каково владѣніи въ войнѣ, кои не будутъ возвращены въ означенный срокъ по отдаленности ихъ нахождения, или по иной какой-либо причинѣ въ обстоятельству. Обѣ Договора предоставляютъ себѣ точное и неограниченное право требовать таковыхъ во всякое время, и обязуются возвращать ихъ каково по мѣрѣ того, какъ они будутъ означены, или когда поступать о нихъ требованія.

Ст. XIV. Ни одна изъ Высокихъ договаривающихся сторонъ не будетъ требовать выдачи переметчиковъ и дезертировъ, перенесшихъ въ подданство другой до началу послѣдней войны, или во время оной. Для предупрежденія же вредныхъ послѣдствій, каковы могутъ произойти отъ укромныхъ сношеній между некоторыми изъ сихъ переметчиковъ и ихъ прежніи соотечественниками или подданными, Персидское Правительство обязуется, во владѣніяхъ его, состоящихъ между Араксомъ и чертою, образуемою рѣкою Чара, озеромъ Урміа, рѣкою Джакату и рѣкою Кимзы-Озаною, до выдѣнія ея къ морю Каспійскому, воспретить пребываніе тѣмъ лицамъ, и кои, каковы въ послѣдствіи, будутъ поимены Россійскимъ Правительствомъ означены. Его Величество Императору Всероссийскому съ Своей стороны обещать равнообразно не дозволитъ Персидскимъ переметчикамъ скраться или проидти въ Халетскихъ Карабухсанъ и Пахичеванскую и въ части Ханства Эриванскаго, на правый берегу Аракса лежащей. Но само собою разумеется, что сіе условіе имѣетъ и будетъ имѣть силу только въ отношеніи къ лицамъ, воспретивъ публичанами явленіи или интригами какое-либо достоинство; каковы суть:

Томъ III.

17

Ханы, Бегы и Духовные Начальники или Моллы, кои личными приятиями, внушениями и тайными связями могут иметь вредное влияние на прежних своих союзников, бывших въ ихъ управленіи, или ихъ подвластныхъ. Что касается вообще до жителей обѣихъ Государствъ, то Высочайше договоривающіеся стороны постановили, что обоюдные, кои перешли, или прежде перейдутъ изъ одного Государства въ другое, могутъ селиться и жить повсюду, гдѣ дозволятъ то Правительство, куда концы они будутъ находиться.

Ст. XV. Его Величество Шахъ, даявшаго благотворнаго и спасительнаго имѣреніемъ возвратитъ спокойствіе Державѣ своей и устранивъ отъ подданныхъ своихъ все, что могло бы увеличить еще бѣдствія, навлеченныя на нихъ войною, столь счастливо настоящими договорами окончанною, даруетъ совершенное и полное прощеніе всѣмъ жителямъ и Чиновникамъ Области, именуемой Азербайджаномъ. Ничто изъ нихъ, къ какому бы разряду имъ принадлежалъ, не можетъ подвергнуться преслѣдованію, ниже оскорбленію, за мѣста, поступки свои, или поведеніе въ теченіи войны или въ продолженіи временнаго занятія помянутой Области Россійскими войсками. Сверхъ того будетъ предоставленъ тѣмъ Чиновникамъ и жителямъ годичный срокъ, считая отъ сего числа, для свободнаго перехода съ своими семействами изъ Персидскихъ Областей въ Россійскія, для вывоза и продажи движимаго имущества, безъ всякаго со стороны Правительства и мѣстныхъ Начальствъ препятствія, и не подверженъ продаваемыя или вывозимыя ими вещи и имущества и вещи какой-либо пошлинѣ или налогу. Относительно же имѣнія недвижимаго, опредѣляется 5-лѣтній срокъ для продажи оного, или учиненія произвольныхъ объ ономъ распоряженій. Но распространяется однако же сіе прощеніе на тѣхъ, кои до истеченія помянутого годичнаго

срока впадутъ въ какую-либо злу или преступленіе, подлежащее судебному наказанію.

Ст. XVI. По подписаніи сего мирнаго договора, обоюдные Уполномоченные отъ каждой безъ отлагательства во всѣ мѣста известія и подлежащія повелѣнія, о немедленномъ прекращеніи военныхъ дѣйствій. Настоящій мирный договоръ, учиненный въ двухъ одинаковаго содержанія экземплярахъ, подписанный Уполномоченными обѣихъ сторонъ, утвержденный печатями гербовъ ихъ, и взаимно имъ ратифицированный, можетъ быть утверждёнъ и ратификованъ Его Величествомъ Императоромъ Всей Россіи и Его Величествомъ Шахомъ Персидскимъ, и торжественно, и общественно, и въ подписаніемъ, ратификаціи, будутъ раздѣлены обоюдными Уполномоченными въ теченіи четырехъ-мѣсячнаго срока, или скорѣе, буде возможно. Заключенъ въ селеніи Туркменчай, 10 Февраля, въ мѣсяцъ Рождества Христова 1828.

Того ради, Наше Императорское Величество, по довольному рассмотрѣніи вышепронисаннаго Трактата, подтвердили и ратификовали оный, яко же самъ за благо придежь, подтвержденъ и ратификуемъ за него его содержаніи, обѣдалъ Императорскимъ Нашиимъ словомъ за Насъ и Насѣдниковъ Нашиихъ, что все въ ономъ Трактатѣ установленное наблюдено и исполнено. Намъ будетъ вѣруемо. Во увѣреніе чего, Мы съ Нашу ратификацію подписали, сверстали, и печатью утвердили Государственною Нашию печатью. Дана въ Санктпетербургѣ, 17го въ Рождества Христова 1828, Марта 20 дня, Государствованіи Нашего въ третье лѣто.

Подлинная подписана собственникомъ Ею Императорскаго Величества рукою тако: НИКОЛАЙ.

1795. — Февраля 10. Трактатъ, заключенный между Его Величествомъ Императоромъ Всероссийскимъ и Его Ве-

находится в распоряжении Зависимости наши провинции, из которых не принадлежат нескольким дачам не приступали еще к благоустройству. В с. месте повидать, что не пристроены и не начаты, или не собственности, побуждают меня к такому объяснению, ибо, получив отношение ваше, от 2-го декабря, № 10,329, и не получив тогда ни счета действительного, Красноярского наделания скарбов, и скарбов скляных его принять предлагаемое ему место помещающего викария из Персидской дачи и начальника областей вновь приобретенных; но, имея теперь весьма достоверно известия ген. Красноярского к. мнимо предпринятым, и позволяю себе выдать, что оныя к сему месту не могут быть посыланы.

Всё сие обстоятельство излагать мне самому здесь к Эривани, дабы там удостовериться из места и сделать нужные распоряжения, хотя дела и требовали бы скорейшего прибытия моего из Тавриды.

437. *Высочайший указ Правительствующему Сенату, от 21-го марта 1828 года, № 1888.*

Силою трактата, съ Персией заключенного, присоединенная к России отъ Персид ханства Эриванское и ханство Нахичеванское доставлены во всея дачах, включены отъезд Области Армавирской и включены оную к титулу Паша. Обь устройств сий области и воевод из управления Правительствующий Сенатъ въ свое время получить наделания помещающих^{*)}.

Получено „НИКОЛАЙ“.

438. *Отечественный в. Писемко к начальнику Генерала Шуба Е. И. В., от 2-го апреля 1828 года, № 51.*

Въ донесенной восьмь в. с., отъ 3-го марта, № 339, предвещаю вам о совершенном бодрейшим Эриванского Временного Правления со времени учреждения оного и о позволениях ихъ можах предпринять, имея в честь объяснить, что, при проезде чрез Эривань, я буду стараться обнаружить причины столь жалкого поветия сего Правления о выношении его обязанности и о вознаграждениях подробно доносю в. с.

Познавша на дороге уведомлений мною о близкой войне к Турции и вotomy будучи приужденъ сбиться к Тавриды, чтобы тотчас приступить къ потребностям по сему предмету распоряжившимся, ни жогъ и оставаться к Эривани ближе 4-хъ сутокъ и въ

течение столь короткого времени не имея средств собрать потребный по делам чистых скарбов, оже вынуждъ по всей подробности провинциальныи Эриванскому управлению дачъ, — изъ себя сама, в сегомъ испулении моего к Эриванскому области воеводу по прибытии к Эривани; удостоверившись изъ личной жрбъ, что въ области сей я не приступил еще къ учреждению какого либо устройства. Вообщимъ наместкомъ мною скарбовымъ назначенным мною изъ донесенной ген.-к. в. Чавчадзе и чиновника, назначенного для осмотра, к сему порядку дела по Эриванскому Временному Правлению провинциальныи:

1) До сего времени не было учтено какою распространения обь удобнейшее разделение области на волости или волости и внутреннему управлению оныи оставлено безъ всякого внимания, такъ что Эриванское Временное Правление по всея дачахъ даже не было сведены изъ старинной казны дачи. Въ одномъ Шарурскомъ нагазъ назначенъ к сему приставомъ Русский ошмеръ, но внутреннею маню весьма негодная и неинна. Ему предоставлено, имея прочими, отдавать на откупъ красавцы, провинция дозоду казны довольно значительной, тогда какъ и подобно откупныи торги должны производиться къ присутствию Эриванского Временного Правления; следовательно, ошибкой было къ тому, что чиновнику Гусейновскому вридаютъ к товарищи Армавиръ боленный, который, имея казакъ, большею дачкою вельдичию на управление нагазъ. Такихъ образомъ назначенный Русского чиновника не только обидно, но даже унижено. Всякма легко пластунуть какою, живое действие должны были провинности таковыи репортирования изъ лучшихъ нагазъ, населенныхъ оными мусульманиныи.

2) Эриванское Временное Правление, имея инструкцию, данную мною ген.-к. Красноярскому 6-го октября, не только не приступило тотчасъ къ исполнению оной, но даже не приняло къ тому никакихъ предварительныхъ жрбъ и всё почти время означенной инструкции оставалось неисполненнымъ с сего времени.

3) Заседания Правления не были регулярныи и даже не имели определеннаго дней. Велухъ установленных, какъ по журналу видно, съ 8-го октября 1827 по 21-ю февраля 1828 года, в. с. изъ предвещенъ 4-хъ месяцевъ, было 11; въ 1828 году было одно такое заседание 21-го февраля, въ день скарбовъ дачности областного начальника ген.-к. Красноярского к. в. Чавчадзе. Обстоятельство сие открывать мною

^{*)} См. Дач. Скар. Зап. 1828 год., №№ 1794 и 1795.

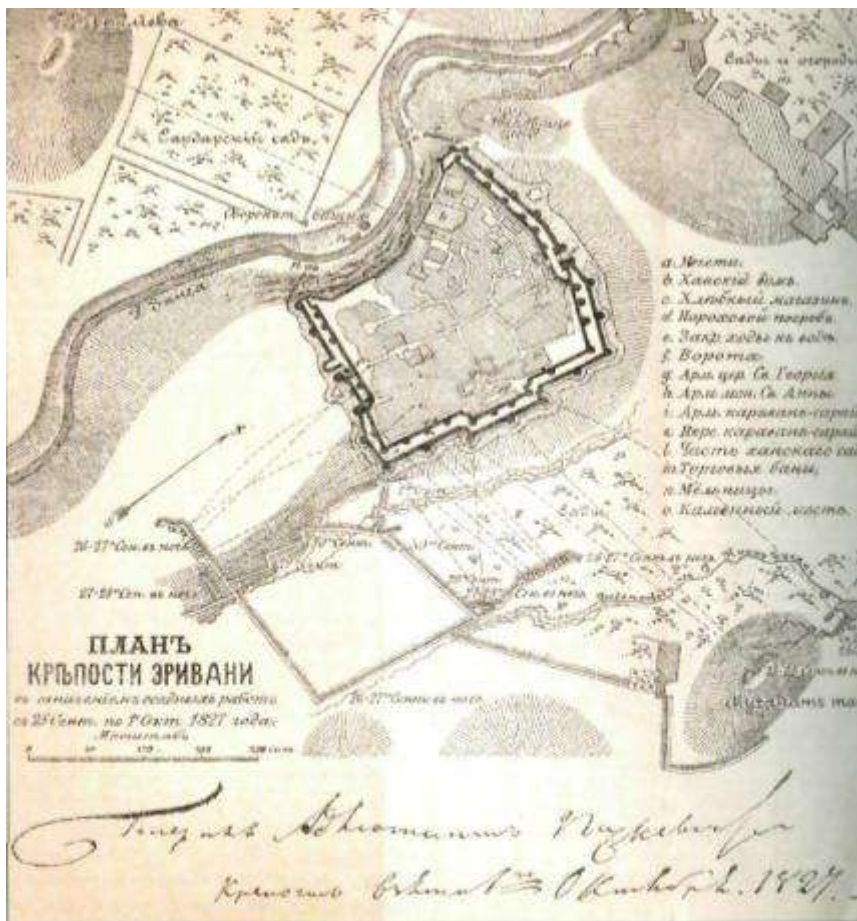
Sənəd 5.

I Nikolayın (1825-1855) "Erməni vilayəti" yaradılması haqqı farmanı

Mənbə: АКАК, т. VII, Тифлис, 1878, д. 437, с. 487

Харита 1.
Сѣвуби Кавказин инзубати харитосиндѣ Ирѣван губерниѣсѣинн
ѳмуби тѣсвирѣ (1903-цѣ ил)

Şəkil 1.

İrəvan qalasının 1827-ci il mühasirəsinin planı*

Mənbə: Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. т. III, вып. 3, СПб., 1887, с. 502 об.

*V. Potto tərəfindən təqdim olunan İrəvan qalasının planında qeyd edilən erməni kilsəsi qalanın içərisində deyil bayır şəhərdə tikilmişdi.

Qalanın içərisində olan kilsə ruslar tərəfindən tikilən pravoslav kilsəsi idi [bax: 95, 686-687].

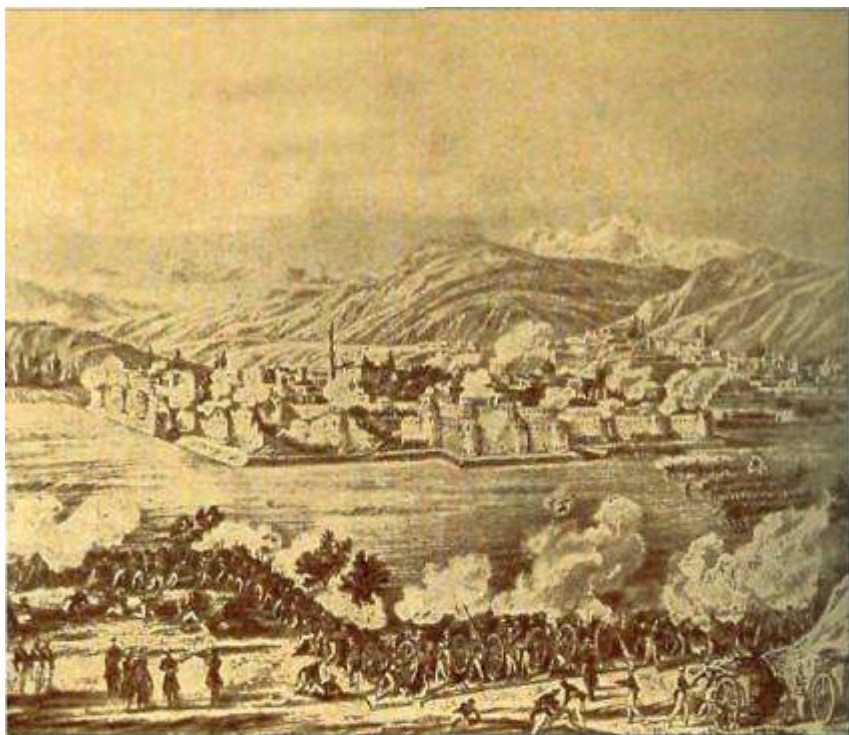
Şəkil 2.

Sərdarabad qalası uğrunda döyüş səhnəsi

Rəssam: *Hadisələrin şahidi*

general-mayor Qriqori Qaqarin (1811-1893)

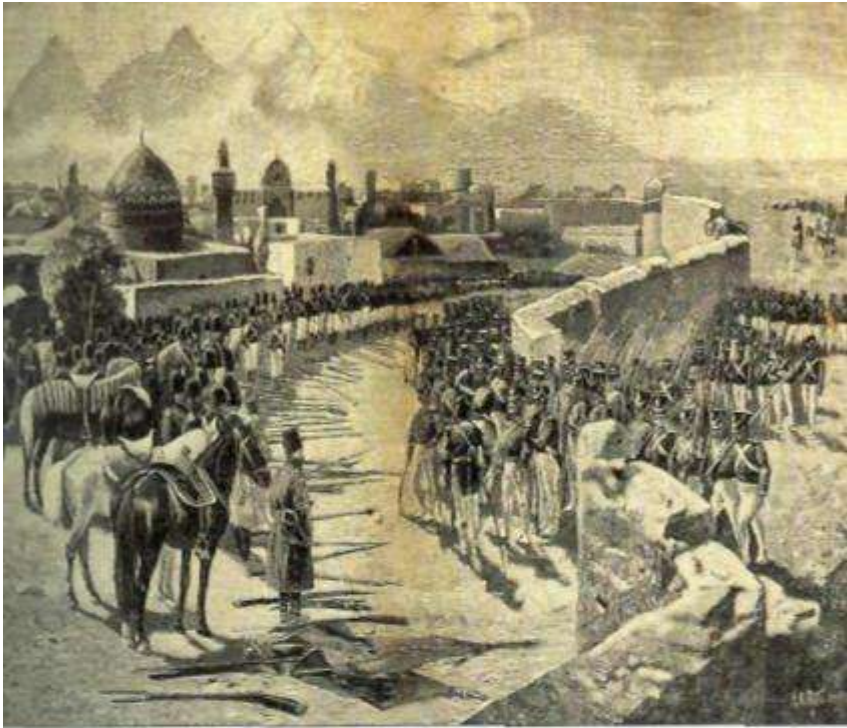
Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/Grigory_Gagarin

Şəkil 3.

Çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən İrəvan qalasının alınması
(1827-ci il, oktyabr)

Mənbə: Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении
к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.115

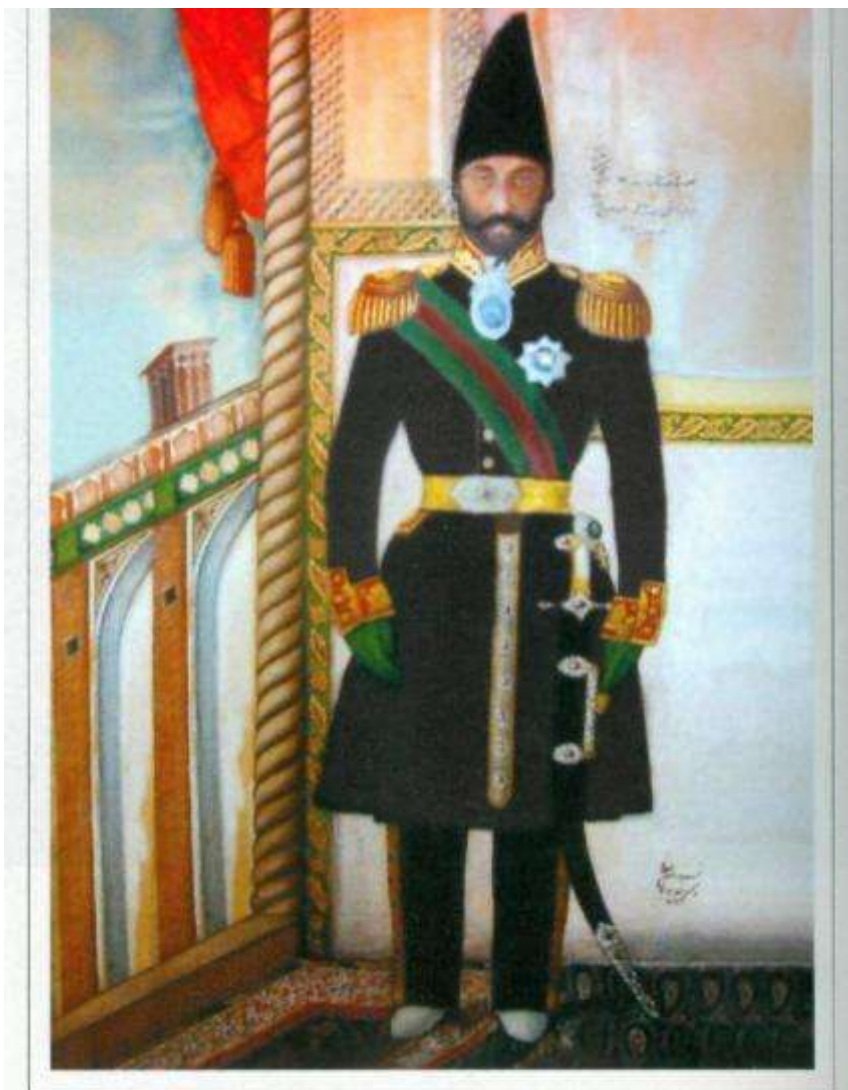

Şəkil 4.

İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən alınması

Mənbə: Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями)

Книга I-V, СПб., 1904

Şəkil 5.

İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəçisi Həsən xan Qacar
Mənbə: <http://sardari-iravani.org/FamilyHistory/familyhistory1.htm>

Şəkil 6.

I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal (1827-ci ilin dekabrında Təbrizdə basılmışdır)

Mənbə: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Файл:ErevanMedal.jpg>

Şəkil 7.

I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal (1829-cu il)*

Mənbə: Арзуманян. Око Бюракана. Ереван, 1976, с.352 об.

*I Nikolayın fərmanı ilə təsis olunmuş medaldə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan bütün əvvəlki görünüşü — məscidləri, minarələri ilə təsvir olunmuşdur.

İşğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərin İrandan və Osmanlı imperiyasından kütləvi sürətdə köçürülməsi

Köçürmədə məqsəd. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və özünün gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirməkdən ötrü Türkmənçay* və Ədirnə** müqavilələrinin şərtlərinə əsaslanaraq erməniləri dərhal İrandan və Osmanlı imperiyası ərazisindən kütləvi sürətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə başladı.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi məsələsi hələ XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq niyyəti güdən Rusiya imperiyasının çoxdankı işğalçılıq planlarının tərkib hissəsi idi.

İran və Türkiyə sərhədlərində bufer xristian zolağı yaratmaq niyyətində olan Rusiya erməniləri başlıca olaraq Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazilərinə, habelə digər münbit torpaqlarına köçürdü.

Əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyimiz kimi, qriqorian missionerləri istisna edilməklə, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən İrəvan bölgəsinə köçüb gəlməsi prosesi 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun Kilikiyadan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisinə - Üçkilsəyə köçürülməsindən sonra başlamışdı.***

Erməni katolikosluğunun Qaraqoyunlu ərazisinə köçürülməsindən sonra Qriqorian kilsəsinin müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan türklərinə məxsus torpaqları ələ keçirməsinə və zaman-zaman erməniləri burada yerləşdirməsinə baxmayaraq, ermənilər Çuxursəd (İrəvan) bölgəsində say etibarilə həmişə cüzi azlıq təşkil edirdilər. Ermənilər tərəfindən Rusiyaya və Avropanın digər dövlətlərinə çatdırılan məlumatların həmişə təhrif olunmasını, ermənilərinin sayının süni şəkildə şişirdilməsini nəzərə alsaq (İrəvan şəhərində oturaq erməni əhalisinin yaşamadığını sübut edən faktlar II bölmədə verilmişdir – red.), İrəvan bölgəsində Erməni əhalisinin cüzi az bir azlıq təşkil etməsinə hələ XVIII əsrin sonlarında tərtib olunmuş arxiv sənədləri də təsdiq edir. 1783-cü ildə P.Potyomkin İrəvan xanlığında yaşayan

* 1828-ci il fevralın 10-da Cənubi Azərbaycanın Türkmənçay kəndində Qacarlar İranı və Rusiya imperiyası arasında bağlanmış müqavilə, Rusiya tərəfinin təkidi ilə bu müqavilənin 15-ci maddəsinə əsasən İran ərazisində yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi rəsmiləşdirildi.

** 1829-cu il sentyabrın 2-də Ədirnədə Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında bağlanmış müqavilə, Rusiya tərəfinin təkidi ilə bu müqavilənin 13-cü maddəsinə əsasən Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi rəsmiləşdirildi.

*** Ermənilərin bu torpaqların yerli sakini deyil, gəlmə olduqlarını digər xristian qaynaqları ilə yanaşı erməni mənbələri də sübut edir. Bax: bölmə II.

ermənilərin məktubları üzərində katolikosun möhür və imzasının niyə olmadığı haqqında soruşduqda erməni nümayəndəsi bunu belə izah etmişdi: “Katolikos bütün dünyaya səpələnmiş ermənilərin dini rəhbəri olduğundan o öz öhdürünü ermənilərin bir qrupunun – Ararat ölkəsi sakinlərinin məktubu üzərinə vura bilməz” [214,107]. Göründüyü kimi XVIII əsrin sonlarında İrəvan xanlığı ərazisində yaşayan ermənilər çox az olduğu üçün erməni müəllif V.R.Qriqoryan da bu faktı etiraf edir. Buna görə də erməni işbazları İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşan ermənilərin azlıq təşkil etməsini ört-basdır etmək üçün Rusiyaya göndərilən məktublarda onların sayını xüsusi məqsədlə süni şəkildə artırırdılar. Məsələn, İrəvan xanlığındakı erməni icmasının başçısı S.Ter-Sahakyan 1784-cü ilin dekabrında knyaz Q.Potyomkinə ünvanladığı məktubunda bildirdi ki, H.Arqutyannın (Rusiyadakı ermənilərin dini başçısı – red) tapşırığına görə ermənilərin sayını dəfələrlə çox şişirdərək göstərir [214,109]. İrəvan bölgəsində ermənilərin azlıq təşkil etməsi Rusiya imperiyasının İran və Osmanlı sərhədində bufer xristian dövləti yaratmaq siyasətinə zidd idi. Elə bu səbəbdən də Azərbaycanın Arızdan şimaldakı torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası erməniləri kütləvi şəkildə “Rusiya təbəliyində olan torpaqlar” adı altında Azərbaycanın keçmiş İrəvan, Naxçıvan,* Qarabağ xanlıqlarının ərazilərində və Gürcüstanın məhz azərbaycanlılara məxsus torpaqlarında yerləşdirdi. Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi bu qanlı siyasət Azərbaycanın qədim tarixi torpaqlarında gələcəkdə ermənilərə dövlət yaradılması məqsədi daşıyırdı. Bu mənfur siyasəti rus müəlliflərinin özləri də etiraf edirlər. Ermənilərin köçürüldüyü torpaqlar haqda S.Qlinka yazırdı ki, bu ərazilər... yer üzünə səpələnmiş erməni tayfalarını başına toplayacaq və I Nikolayın xoşbəxt dövləti himayəsində erməni çarlığı öz şöhrəti və bütün xatirələri ilə dirçələcək [46, 92].

Köçürmədən əvvəlki vəziyyət. İrəvan xanlığının işğalından sonra həmin ərazilərdə yeni - Rusiya idarəçilik sistemi yaradılmasına başlandı. Bu məqsədlə Qafqazın baş hərbi hakimi Paskeviçin əmri ilə 1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvanın "Müvəqqəti idarə"si* adlı qurum yaradıldı. Yerli qoşunların komandanı general Krasovski onun rəisi, işğalçıların əlaltısı olan erməni arxiyepiskopu Nerses isə "Müvəqqəti idarə"nin üzvü təyin edildilər. Yerli əhali olan azərbaycanlılar dövlət idarəçiliyi və himayəsindən məhrum edildilər. Krasovski Nersesə qeyri-məhdud səlahiyyətlər verdi. İşğalçılarla əlbir hərəkət edən ermənilər istədiklərinə nail oldular. Mühəribədən çıxmış əhaliyə paylamaq üçün verilən 4500 çetvert taxılın

* Naxçıvan azərbaycanlılarının inadlı mübarizəsi nəticəsində ermənilər burada qərar tuta bilmədilər

* İşğal etdiyi Azərbaycan ərazilərində ermənilərə dövlət yaradılması sahəsində “tarixi təcrübəsi” olan Rusiya hakim dairələri belə bir idarəçilik formasını təqribən 160 ildən sonra Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Yuxarı Qarabağla bağlı yenidən təkrar etdi. 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti “Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qərarı qəbul etdi. Ermənipərəst A.Volskinin rəhbərliyi ilə Moskvaya təbə olan Xüsusi İdarə Komitəsinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Qarabağın yuxarı hissəsi əməli olaraq Azərbaycanın tabeliyindən çıxarıldı. Eyni metod 1828-ci ildə “Erməni vilayəti”nin yaradılması zamanı da tətbiq olunmuşdu.

böyük hissəsi cüzi azlıq təşkil edən ermənilərə paylandı. Erməni azğınlığı az vaxt içərisində o həddə çatdı ki, bu, hətta işğalçı general Paskeviçin özünü də narazı saldı. Belə ki, Paskeviç baş qərargah rəisinə göndərdiyi məktubunda belə öz etirafını gizlətmirdi: "Mən təsəvvür etməzdim ki, Krasovski yalnız Nersesin iradəsi ilə hərəkət edəcək. Mənim ona verdiyim təlimata məhəl qoymayıb, yenicə ələ keçirilmiş əyalətin idarə edilməsi qayğısına qalmayacaq, bütün əhalinin dördü üçün* təşkil edən müsəlmanlara (Azərbaycan türklərinə - red.) himayədarlıq etməyəcək, lazımi vəsait ayırmayacaq" [32, sənəd 438, s.487-491; 109, 22; bax: bölmənin sonu, sənəd 1].

Yeni rus idarəçiliyi yerli azərbaycanlı əhali arasında narazılığın artmasına səbəb oldu. Onlar doğma yurdlarını tərk edib başqa yerlərə, o cümlədən Osmanlı ərazisinə və İrana köçməyə başladılar. Naxçıvan xanlığı və Pəmbək-Şərəyellə birlikdə İrəvan quberniyasını tərk edən və həlak olan müsəlmanların (azərbaycanlıların - red.) sayı 12,3-13,5 min nəfərə çatırdı [bax: 177, 335; 182, 112-113]. Potto bu barədə yazırdı: "Oturaq əhali** Arazın o biri tərəfinə keçmişdi. Tərə-kəmə tatarların az hissəsi Türkiyəyə, çox hissəsi isə İrana getmişdi" [177, 334]. General Paskviein qraf Nesselroda 27 iyun 1827-ci il tarixli məlumatından bəlli olur ki, həmin ilin birinci yarısında İrəvan xanlığını 4500 tərəkəmə (elat) müsəlman tərk etmişdi. Belə ki, yerli Azərbaycan türkləri olan qarapapaqlıardan 800 ailə Arazın o tayma köçmüş, bundan əlavə, qarapapaqlılardan 100 ailə və ayrımlardan 300 ailə Qarsa, güclü Uluxanh tayfasından 600 ailə Bayazidə pənah aparmışdı [32, sənəd 512, s.547].

Rusiyadan narazı qalan azərbaycanlı əhalinin sərhədin o tayında cəmləşməsi Paskeviçi narahat etdi. Buna görə də o, Nersesi İrəvanın "Müvəqqəti idarə"indən uzaqlaşdırmağa məcbur oldu. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Paskeviç general Krasovskini də "Müvəqqəti idarə"nin rəisi vəzifəsindən azad etdi. Bunun ardınca azərbaycanlı əhaliyə qarşı bəd əməllərdən əl çəkməyən Nersesi Bessarabiyaya sürgün etdirdi [109, 22; 172, 72].

Türkmənçay müqaviləsinin təsdiq edilməsinin (20 mart, 1828) ertəsi günü I Nikolay "Erməni vilayəti" yaradılması haqqında fərman imzaladı. Fərmanda deyilir: "İranla bağlanmış müqaviləyə əsasən, İrandan Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını bundan sonra "Erməni vilayəti" adlandırmağı hökm edir və öz titulumuza daxil edirik. Həmin vilayətin quruluşu və onun idarə edilməsi qaydası haqqında Ali Senat lazımi fərmanları öz vaxtında alacaqdır" [76, 272-273;

* İrəvan xanlığının böyük çətinliklə işğal edilməsində, İrandan və Osmanlı imperiyasından çox-saylı erməni əhalisinin məqsədyönlü şəkildə bölgəyə köçürülməsində yaxından iştirak edən Qafqazın baş hərbi hakim general Paskeviçin erməni köçünün həyata keçirilməsi zamanı belə İrəvan xanlığı ərazisində əhalinin dördü üçün Azərbaycan türkləri olmasını etiraf etməsi ermənilərin İrəvan bölgəsində çoxluq təşkil etməsi ilə bağlı uydurma fikirləri bir daha təkrar edir.

** V.Potto burada oturaq əhali dedikdə İrəvan xanlığının qədim yerli əhalisi olan Azərbaycan türklərini nəzərdə tutur. Bu faktın özü də İrəvan xanlığı ərazisinin ən qədim yerli əhalisinin məhz azərbaycanlılar olduğunu bir daha təsdiq edir.

bax: bölmənin sonu, sənəd 2]. Rusiyaya ilhaq olunan iki Azərbaycan xanlığının torpaqları hesabına yaradılan "Erməni vilayəti" İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü [32, sənəd 437, s.487]. İrəvan əyalətinə, keçmiş İrəvan xanlığında olduğu kimi, 15 mahal, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal, Ordubad dairəsinə də 5 mahal daxil idi. "Erməni vilayəti" idarəsinin rəisi vəzifəsinə yerli qoşunların komandanı general-mayor, gürcü knyazı A.Q.Çavçavadze təyin edilmişdi [32, sənəd 438, s.487; 109, 23].

Ermənilərin İrandan İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi

Köçürməyə hazırlıq. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə görə, şah hökuməti müharibə dövründə öz dövlətinə xəyanət edərək ruslara xidmət etmiş şəxslərin (yəni ermənilərin - red.) Rusiya tabeliyində olan ərazilərə köçmələrinə mane olmamalı idi. Bununla da İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiyanın himayəsinə keçmək hüququ verildi [47, 339-341; 130, 85-86]. İranın hökumət və yerli hakimiyyət orqanlarının heç bir maneçiliyi olmadan, onların satlıq malına və ya əmlakına, əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan əmlakını aparmaq və satmaq üçün bir il, daşınmaz əmlaka gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam (vəkalət) üçün 5 illik müddət müəyyən edildi [76, 130; 75 221-222; 46, 44; 4, 283].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsi hələ 1827-ci ildə A.S.Qriboyedovun başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz diyarının diplomatik dəftərxanasında hazırlanmışdı. Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedov İran ermənilərinin yenidən işğal edilmiş Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsində fəal iştirak edirdi. Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin reallaşması ilə əlaqədar olaraq Rusiya hökumətinin İranla sərhədboyu ərazilərə 80 min kazakın köçürülməsi barədə əvvəllər hazırladığı layihə qüvvədən salındı [79, sənəd 923, v.1-16; 153, 128, 129]. İ.Yenikolopova görə, A.Qriboyedov ermənilərin İrandan Rusiya sərhədlərinə, yəni Çuxursəd çökəkliyinə köçürülməsinə xüsusi diqqətlə yanaşır və bu məsələyə Rusiyanın Şərqdəki mövqelərinin möhkəmlənməsinin təminatı kimi baxırdı [153,128].

Artıq 1827-ci ilin mayında general Paskeviçin Peterburqdan xüsusi tələbnamə əsasında ermənilər arasında nüfuza malik olan polkovnik Lazaryevi*

*Rusiya imperiyası ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini mütəşəkkil həyata keçirmək üçün Peterburqda yaşayan polkovnik Q.Lazaryevi 1827-ci il oktyabrın 19-da Təbrizə komendant təyin etdi [46, 40]. Hələ XVIII əsrdə Rusiya çarlarının qılığına girərək Peterburqda və Moskvada möhkəmlənən varlı erməni ailəsinin nümayəndəsi olan bu qanıqan polkovnik, 1787-1791-ci illərdə baş vermiş Osmanlı - Rusiya savaşında türklərə qarşı qəddarlığı ilə seçilən qardaşı İvan Lazaryev [bax: 74, 649] kimi, nəinki Azərbaycan türklərinin, bütövlükdə

(Qazaros Lazaryan^{**}) öz sərəncamına götürməsi ilə köçürülmənin hazırlıq işlərinə başlandı [153, 129]. Oktyabrın əvvəlində artıq Lazaryev Cənubi Azərbaycan erməniləri arasında iş aparmaq üçün ayrılan dəstənin tərkibində idi. Rus qoşunlarının Təbrizə hücumu zamanı (13 oktyabr - red.) Lazaryevin çağırışından "ruhlanan" ermənilər həmişə olduğu kimi, yenə də yaşadıkları dövlətə xəyanət edərək Təbrizin darvazalarını rus qoşunlarının üzünə açdılar. Oktyabrın 19-da Lazaryevin Təbrizin komendantı təyin edilməsi xəbəri ermənilər tərəfindən böyük sevincle qarşılandı [46, 38, 40].

Yeri gəlmişkən, Rusiya hakim dairələrinin ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi siyasətinin hazırlanmasında "uzaqgörən" ermənilər az rol oynamamışdılar. Bu qanlı siyasətin həyata keçirilməsi məxfi deyildi və açıq-aşkar surətdə həyata keçirilirdi. Köçürmə planının həyata keçirilməsində bütün ermənilərin katolikosu yepiskop Nerses öz köməkliyini vəd etmişdi [153, 129]. Paskeviç, eyni zamanda, Tiflisin hərbi qubernatoru Sipyaginə dekabrda göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Urmiya ətrafında yaşayan 15 min yunan [aysor - red.] və erməni Rusiyanın əyalətlərinə köçmək istəyir. Sipyagin isə cavabında onların İrəvan və Naxçıvan əyalətlərində yerləşdirilməsi təklifini irəli sürmüşdü [153, 129-130]. Arxiv sənədləri sübut edir ki, İran ermənilərinin özləri də general Paskeviçin yanına gələrək onların Rusiya tərəfindən yeni ələ keçirilmiş vilayətlərə köçürülməsinə icazə istəyirdilər [79, iş 978, № 1; 153, 129-131]. Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinin Azərbaycan torpaqları olduğunu yaxşı bilən ermənilər Rusiya işğallarından sonra məqsədyönlü olaraq mütəşəkkil surətdə və külləvi halda məhz bu ərazilərə köçürülmələrinə nail olmaq istəyirdilər.

Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan dərhal sonra 1828-ci il fevralın 14-də Lazaryev elə oradaca Paskeviçə göndərdiyi raportunda xatırladırdı ki, ermənilər müharibə zamanı Rusiyanın qələbəsi üçün mümkün olan hər şeyi ediblər və indi evlərini qoyub Rusiya tərəfə (yəni İrandan Şimali Azərbaycana - red.) köçmək istəyirlər. Ermənilərin sürətlə və rahat köçürülməsi üçün Lazaryev aşağıdakı təklifləri edirdi: 1) Köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün Paskeviç ona yazılı təlimat versin və həmin sənəddə köçənlərə verilən güzəştli göstərsin; 2) köçürmə işlərinə rəhbərlik etmək üçün erməni dilini bilən lazımi qədər ştaps və ober-zabitlər təyin etmək məsələsi onun ixtiyarına verilsin (bununla Lazaryev bu işə erməni zabitlərini cəlb etmək istəyirdi - red.); 3) iqlim şəraitinə görə köçürmə işlərinin ləngidəcəyi yerlərdə rus ordusu orada gözləsin və ordu köçənləri müşayiət etsin; 4) kasıb köçkünlər üçün xəzinədən vəsait ayrılınsın [32, sənəd 553, s.588; 32,sənəd 561, s.603-604; 109, 26].

Paskeviç bu təkliflərin yerinə yetirilməsi üçün fevralın 26-da Lazaryevə,

müsəlmanların düşməni idi.

^{**} Q.Lazaryanın 1828-ci il martın 30-da İran ərazisində yaşayan və Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi nəzərdə tutulan ermənilərə müraciətinin erməni dilində olan variantında qaniçən generalın adı tam şəkildə verilir [46, 11 lj].

29-da isə İrəvan "Müvəqqəti idarə"sinə xüsusi təlimat göndərdi.

Paskeviçin Lazaryevə verdiyi 19 maddəlik təlimatda göstərilirdi: "Köçürülən xristianlardan ticarətlə məşğul olanlar şəhərlərdə yerləşdiriləcəklər ki, yenə ticarətlə məşğul olsunlar; kəndlilərə kifayət qədər münbit torpaq ayrılacaq və onlar 6 il müddətinə vergilərdən, 3 il müddətinə isə torpaq mükəlləfiyyətindən azad ediləcəklər; köçməyə hazır olan ailələrə veriləcək güzəştlər haqqında onlara xüsusi formada vəərəqələr verilməlidir; köçürülənlər kəndlər üzrə dəstələrə ayrılmalı, hər dəstədə 150-dən 300-ə qədər aid olmalıdır; köçürülənləri İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə istiqamətləndirmək lazımdır ki, həmin ərazilərdə xristian əhali mümkün qədər artırılsın; hər dəstəni müşayiət etmək üçün ermənincə bilən bir zabıt və 2-5 kazak ayrılınsın; köçkün dəstələri yola düşən kimi, dərhal İrəvan "Müvəqqəti idarəsinə" ailələrin sayı, onların yaşadıqları ərazinin iqlim şəraiti, məşğuliyyətləri, malik olduqları sürülər və sərəhdə yetisəcəkləri təxmini vaxt haqqında xəbər götürmək lazımdır. Kasıb ailələrə 10 gümüş rublu keçməmək şərti ilə köməklik göstərmək üçün 25 min rubl gümüş pul ayrılınsın" [bax: 46,98-107; bax: bölmənin sonu, sənəd 3].

Paskeviçin İrəvan "Müvəqqəti idarə"sinə verdiyi 16 maddəlik təlimatda isə göstərilirdi: "Komitə köçürülən ailələrin sayına uyğun torpaq sahəsi ayırılmalı və onların nəzərdə tutulan yerlərdə məskunlaşmasına rəhbərlik etməlidir. Komitə çalışmalıdır ki, köçürülən kəndlərin sakinləri əvvəlki ərazilərdəki kimi, yığcam şəkildə ayrıca və bir-birinə qonşuluqda yerləşdirilsinlər. Dağlıq şəraitində yaşayanlar dağlıq yerdə, düzənlikdə yaşayanlar isə düzənlikdə yerləşdirilməlidir ki, onlar mümkün qədər xəstəlik və ölümdən xilas olsunlar, onların adət-ənənələrinin və təsərrüfat vərdişlərinin saxlanılmasına şərait yaradılsın.* Məsəlmanların yaşadıqları kəndlərdə xristianların yerləşdirilməsinə yol verməməli, xristianlardan ibarət ayrıca dairə və mahallar yaratmaq lazımdır: Məsəlman (xristian) kəndlərinin əhatəsində yaşayan xristianları (məsəlmanları) öz dindaşlarının yanına köçürmək lazımdır. Köçürülənlər mülkədar torpaqlarında deyil, dövlət torpaqlarında yerləşdirilməlidir. Yeni məhsul götürülənədək ilkin taxıl səpini üçün köçürülənlərə bərabər miqdarda borc verilməli, təsərrüfatın dirçəldilməsi üçün götürülən borc faizsiz olaraq dörd il müddətinə verilməli, bundan sonra altı il ərzində ödənilməlidir. Məskunlaşdırmaq üçün yer seçərkən sağlamlıq üçün şərait və yaxşı içməli suyun olması nəzərə alınmalıdır. Hər bir ailənin yerləşdirilməsi haqqında xüsusi formada hesabat verilməli və hesabatda çəkilən ümumi xərclərin miqdarı göstərilməlidir" [77,189-191; 109,27-28].

Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar hər iki təlimatın köçürmədə könüllülük

* Rusiya hökuməti ermənilərə belə qayğı göstərdiyi halda, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların doğma torpağı olan İrəvan bölgəsindən deportasiyası zamanı dağlıq və dağətəyi bölgədən köçürülən əhali Azərbaycan SSR-in isli iqlimi olan Kür-Araz ovalığında yerləşdirildi və bununla onların həyatına qəsd edildi. Bu ağır cinayət nəticəsində onlar kütləvi surətdə qırılıb məhv oldular.

prinsipinin əsas tutulması barədə tələbləri tamamə pozuldu. Belə ki, Lazaryev və onun yerlərə göndərdiyi erməni nümayəndələr Türkmənçay müqaviləsini və onlara verilən təlimatı pozaraq erməniləri Şimali Azərbaycana könüllü deyil, zorla köçürməyə başladılar.

Rusiyanın bufer erməni dövləti yaratmaq siyasətini başa düşən Abbas Mirzə Rusiya ilə İrənin yeni sərhədləri boyunca ermənilərin kütləvi surətdə yerləşdirilməsindən narahat idi [65, 60]. Buna görə də o, ermənilərin İrəndən kütləvi surətdə köçürülməsinə mane olmağı çalışırdı. Bu prosesin qarşısını almaq üçün onun nümayəndələri yerlərdə olur, ermənilərə köçmədikləri halda 6 il müddətinə vergilərdən azad ediləcəklərini vəd edirdilər [32, sənəd 586, s.619-620]. Bununla bağlı Abbas Mirzə iki dəfə polkovnik Lazaryevə müraciət etmişdi ki, ermənilərin zorla köçürülməsi hallarına son qoysun və Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əməl etsin [bax: 46, 66-67, 76-78]. Abbas Mirzənin Lazaryevə göndərdiyi ikinci məktubunda erməni polkovnikin ikiüzlü siyasəti açıq-aydın ifşa olunurdu: "İndi cənabınız Səlmada qalır və qoşunlar da oradadır. Köçməyən kəndlərdən kazaklar və yasavullar vasitəsilə pul tələb edirsiniz, köçənlərə isə, eyni zamanda, pul verirsiniz" [46, 77-78].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına zorla köçürülməsi onların öz içərisində də ciddi etirazlara səbəb olurdu. Bununla bağlı Lazaryev öz hesabatında general Paskeviçə yazırdı ki, İrənda yaşayan saysız-hesabsız nestorianları [aysor - red.] razı salmaq üçün durmadan səy göstərməyimə və daha çox maddi yardım təklif etməyimə baxmayaraq, böyük zəhmət bahasına yalnız yüzə yaxın ailə köçürə bildim [46, 115]. Bundan əlavə, Səlmas monastırının yepiskopu İsrail ermənilərin zorla köçürülməsinə maneçilik törətdiyi üçün erməni arxiyepiskopu Nerses 1828-ci il martın 17-də general Paskeviçə yazdığı məktubunda generaldan xahiş etdirdi ki, İsraili bu işdən çəkəndirmək üçün Xoydakı yerli komendantə göstəriş versin və onu rütbəsindən məhrum edərək cəzalandırmaq üçün Üçkilsəyə göndərsin [32, sənəd 568, s.607-608; 65, 72-73; 109, 28]. Həmin il martın 19-da general Paskeviçin Nersesə cavab məktubunda bu xahişin yerinə yetiriləcəyi vəd olunurdu [32, sənəd 568, s.607-608].

Köçürmənin həyata keçirilməsi. Şimali Azərbaycana köçürülən kasıb erməni ailələrinə kömək üçün xəzinədən 25 min rubl gümüş pul ayrılmışdı. Lazaryevin və ona təhkim edilən erməni zabıtların vəzifəsi köçürülənlərin sərhədə çatdırılması ilə bitirdi. Bundan sonra işlərə rəhbərlik İrəvan "Müvəqqəti idarə"si yanında xüsusi olaraq köçürülən ermənilərin yerləşdirilməsi üçün yaradılan komitəyə həvalə edilirdi. Komitə köçürülən erməni dəstələrini sərhəddə qarşılamaq üçün heyət göndərməli və həmin heyət onları yeni yaşayış məntəqəsindəki müşayiət etməli idi. Qarabağ üzrə bu vəzifə gömrük hərbi dairəsinin rəisi knyaz Abxazova həvalə edildi [46,105-106].

Ermənilərin İrənin ərazisindən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin həyata keçirilməsi haqqında məlumatı Lazaryevin 1829-cu il

dekabrın 24-də qraf Paskeviçə yazdığı "Yekun hesabat"ında izləmək mümkündür. Hesabata görə, köçürmə prosesi 1828-ci il fevralın 26-da başlamış və iyunun 11-də başa çatdırılmışdı. Bu qanlı siyasətin tezliklə həyata keçirilməsinə çox canfəşanlıq göstərən erməni general Qazaros Lazaryan şəxsən özü rəhbərlik etmişdi. Digər erməni zabıtları - 41-ci yeger polkunun podpolkovniki knyaz Melikov Üzümçü və onun ətrafındakı kəndlərin, gürcü qrenadyor polkunun podpolkovniki knyaz Arqutinski-Dolqoruki Təbriz, onun ətrafındakı kəndlərin və Səlmas əyalətinin, kollec assessoru Qamazov Marağa və Urmiya xanlıqları kəndlərinin, knyaz Şalikov isə Xoy xanlığında yaşayan ermənilərin köçürülməsində* ona yaxından kömək etmişlər [bax: 46, 48, 55, 63, 69, 115-116].

Müqaviləyə əsasən, rus qoşunlarının geriçəkilmə prosesinə martın 8-dən etibarən Marağadan başlanıldığı üçün ilk növbədə orada yaşayan erməniləri köçürmək nəzərdə tutulurdu. 1828-ci il fevralın axırlarında Marağaya gələn Lazaryev qar yağdığı üçün köçürməni dayandırıb erməni dəstələrini Marağa kollec assessoru Qamazova və ştabs - kapitan Voynikova tapşırıb... martın 7-də Marağadan çıxdı. Artıq martın 9-da general Paskeviç və "Müvəqqəti Azərbaycan İdarə Heyəti"nin üzvləri Təbrizi tərk etdi. Abbas Mirzə yenidən Təbrizdə öz hakimiyyətini bərpa etdi. Buna görə də Lazaryev Təbrizdən cəld keçərək Sufiyana - (Təbrizin şimalında qəsəbə - red.) rus sərkərdəsinin yanına gəldi və köçürmə üçün yeni pul vəsaiti ayrılmasına icazə aldı [46, 55-56]. Həmin il martın 9-da Lazaryev Paskeviçə yazdığı raportunda göstərirdi ki, artıq 4500 erməni ailəsi köçürülərək Araz çayının İran tərəfindəki sahilinə gətirilmişdir [32, sənəd 592, s.624-625].

Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin ermənilərini keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisinə yola salan Lazaryev ermənilərin köçürülməsi prosesini davam etdirmək üçün podpolkovnik Arqutinski-Dolqorukini Təbrizdə qoyaraq özü yenidən Marağaya yola düşdü [46,48]. Səlmas və Qəzvin xanlıqları ərazisindən gələn ailələr də Marağadan köçürülən dəstələrə qoşuldular [bax: 46,57-58]. Köçürmə işlərinin ləngidiyini görən Lazaryev 1828-ci il martın 30-da ermənilərə müraciət etdi. Müraciətdə deyilirdi: "...orada (yəni Şimali Azərbaycanda - red.) siz xristianların məskunlaşdırıldığı Yeni Vətən əldə edəcəksiniz ... İranın müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların bir yerə cəmləşdiyini görəəcəksiniz. Tələsin!

* Tədqiq olunan dövr üzrə mütəxəssis olmayan AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. F.Məmmədova yazır ki, İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilər guya XVII əsrin əvvəllərində Qarabağda İrana sürgün edilmiş xristian albanlar idi [Мамедова Ф. Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, s.601-602 və s.]. Bu fikrin heç bir elmi əsası yoxdur. Çünki həmin dövrün görkəmli mütəxəssisi, tanınmış şərqşünas İ.P.Petruşevskinin araşdırmalarına görə, Şah I Abbasa qarşı üsyan edən Qarabağ xristianları - albanlar Mazandarana sürgün olunmuşdular. Çar Rusiyası isə Mazandarandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına ümumiyyətlə xristian əhali köçürməmişdir. Digər tərəfdən, bu qeyri-elmi iddianın kiçik belə elmi əsası olsaydı, bunu qanlı köçürmə siyasətini həyata keçirən Rusiya işğalçıları hamıdan əvvəl və hamıdan daha yaxşı əsaslandırardılar.

Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İrani tərk edəcək, bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik" [46, 107-111; bax: bölmənin sonu, sənəd 4]. Lazaryevin müraciətinin ermənicə mətni İranda yaşayan bütün ermənilər arasında yayıldı.

1828-ci ilin aprel-may aylarında Lazaryev Urmiya, Xoy, yenidən Səlmas xanlıqlarında və İranın Kürdüstan ərazisində yaşayan ermənilərin də Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini təmin etdi [bax: 46, 59-60, 61-62]. Lazaryev İrandan təkcə erməniləri deyil, kürdləri də Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürməyə çalışırdı. O. 1828-ci il mayın 27-də göndərdiyi raportda təxminən 500 ailədən ibarət müsəlman kürdlərin də İran Kürdüstanından İrəvan əyalətinə köçmək niyyətində olduğunu bildirmişdi. Lakin erməni zabitanın bu planı baş tutmadı. Çünki hələ fevralın 29-da Lazaryevə xüsusi məktubla tapşırılmışdı ki, müsəlmanların köçürülməsinə imkan verməsin [32, sənəd 598, s.629; 109,29].

Ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına kütləvi surətdə köçürülməsini müxtəlif arxiv sənədləri də təsdiq edir. Məsələn, Gürcüstandakı baş qərargah rəisinə təqdim edilən 1828-cı il 26 may tarixli raportda bildirilirdi: "Rusiyaya məxsus olan vilayətlərə xristianların köçürülməsi müvəffəqiyyətlə aparılır. Artıq Qarabağda 279, İrəvan vilayətində 948 ailə məskunlaşdırılmışdır; polkovnik Lazaryevin vədinə görə, köçənlərin sayı 5 min ailəyə çatdırılmalıdır" [79, iş 978, v. 19].

İ.Şopenin məlumatına görə, İrandan köçürülən ermənilərdən təkcə 366 ailə (1715 nəfər) İrəvan şəhərinin özündə, 265 ailə (1110 nəfər) Naxçıvan şəhərində və 36 ailə (182 nəfər) isə Ordubad şəhərində yerləşdirildi [95,636-638]. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində məskunlaşdırıldı. Ümumiyyətlə, İrəvan əyalətində 4559 13568 nəfər, Naxçıvan əyalətində 2137 (10652 nəfər), Ordubad dairəsində 250 (1340 nəfər) erməni ailəsi yerləşdirildi. Nəticədə qondarma "Erməni vilayəti"nə 35560 nəfərdən ibarət 6949 erməni ailəsi köçürüldü [95, 635-642; 109, 31-32].

Lazaryevin özünün hesabatından isə məlum olur ki, üç ay yarım ərzində İran ərazisindən 8249 xristian - erməni ailəsi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdü, bu da, ən azı, 40 min nəfər demək idi; köçürmə işlərinə xəzinədən 14000 manat qızıl, 400 manat gümüş pul xərclənmişdi; köçmək istəyən 1500 erməni ailəsi İranda qaldı. Çünki Lazaryev köçürmə üçün ayrılan vaxt başa çatdığından onları köçürməyə imkan tapmamışdı [bax: 46, 131; 109, 31]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Lazaryevin hesabatında İrandan Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülən erməni ailələrinin miqdarı tam dolğunluğu ilə əks olunmamışdır. Məsələn, rus tədqiqatçısı N.A.Smironov İrandan 90 min erməninin köçürülərək Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırıldığını yazır [bax: 183, 180].

Köçürülənlərin yerləşdirilməsi. Lazaryevin tapşırığını yerinə yetirən Qamazov öz hesabatında bildirdi ki, İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin

əksəriyyəti buranın ən yaxşı mahallarında - Şərur, Dəvəli, Gərniçay, Zəngi, Abaran, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Araz çayının İran tərəfində yerləşən hissəsindəki Saat Çuxurunda (Çuxursəd - red.), yəni Sürməli mahalında yerləşdirildi. 300-dən artıq sənətkar erməni ailəsi İrəvanda yerli şəhərlilərin azərbaycanlıların evlərində yerləşdirildi [153, 135-136; 122, 94]. Solmas və Xoy xanlıqlarından köçürülən 200-dək erməni ailəsi isə T.Arqutinskinin göstərişi ilə Sürməli mahalına göndərildi [153, 141; 122, 94]. Beləliklə, İrandan köçürülən ermənilər İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində (Naxçıvanda - Dərələyəz, Şərur, Naxçıvan və Azadçıran şəhərində; İrəvanın mərkəzi mahallarında - Gərnibasar, Zəngibasar, Dərəçiçək, Qərbibasar, Abaran və b. yerlərdə) məskunlaşdırıldılar [45, 93; bax:182, 118]. Köçürülənlərin dövlət torpaqlarında yerləşdirilməsi haqqında Paskeviçin verdiyi təlimata baxmayaraq, ermənilərin əksəriyyəti Azərbaycan mülkədarlarına məxsus torpaqlarda yerləşdirildi. Özü də ermənilərə bu zaman yaylaqlarda olan azərbaycanlıların evləri paylandı. Yaylaqlardan qayıdan azərbaycanlılar isə ev-eşiksiz qaldı. Bunu rus müəllifi İ.K.Yenikolopov təsdiq edərək öz əsərində yazırdı: "Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra ayrı-ayrı qrupların köçürülməsi eynə bə cə formada həyata keçirilməyə başlandı: xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından yerli əhalinin (yəni ermənilərin - red.) əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin (Azərbaycan türklərinin - red.) evlərində yerləşdirildi" [153,135].

Bundan başqa, müəllifi A.Qriboyedov olduğu ehtimal edilən "Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlərdə göstərilir ki, "ermənilərin mülkədar torpaqlarında yerləşdirilməsi, onların müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, hələ üstəlik onlara güzəştlər də verildi. Halbuki ziyan çəkən tərəf müsəlmanlar idi. Əslində, erməniləri deyil, buranın müsəlmanlarını köçkün hesab etmək lazımdır. Ermənilər köçürülən zaman müsəlman ailələrin əksəriyyəti yaylaqda idi və gəlmə ermənilərin onların evlərində yerləşdirilməsindən xəbərləri yox idi"* [32, sənəd 618, s.642-644; 65, 81-85; 153, 140; bax: bölmənin sonu, sənəd 5].

İlk mənbələrin məlumatından görünür ki, İrandan köçürülən ermənilərin əksəriyyəti, bu bərədə verilmiş təlimatların əksinə olaraq, müsəlman kəndlərində yerləşdirilmişdi. Bundan əvvəl köçürülmüş ermənilərin müsəlmanlarla qarışıq yaşadıkları kəndlərdə isə, demək olar ki, yeni köçkünlər yerləşdirilmədi. Təbiidir ki, torpaqlarının və evlərinin əllərindən alınması azərbaycanlı əhalinin kəskin narazılığına səbəb olurdu. Naxçıvan kəndlərində bu cür narazılıqlar daha tez-tez baş verirdi. Odur ki, Qriboyedov vəziyyətdən çıxış yolu kimi Naxçıvan əyalətində müsəlmanlar yaşayan kəndlərdə məskunlaşdırılmış 500 erməni ailəsini Dərələyəzə köçürməyi təklif etdi. Onun bu təklifi həyata keçirildi [32, sənəd 623, s.647-648; 109, 30-31]. Təqribi hesablamalara görə, ermənilərin köçürülməsi İrana, əsasən Cənubi

* Rus mənbələrindən [32. Sənəd 618, s.642-644; 65, 81-85] fərqli olaraq, İ.Yenikolopovun əsərində Rusiya hökumətinin bu qanlı siyasətini açıqlayan həmin yazıların İ.Qriboyedova deyil, hər bə cə D.Zubarevə məxsus olduğu göstərilir [bax: 153, 140].

Azərbaycana 32 milyon rubl ziyan vurmuşdu. Köçümə prosesinin bütün ağırlığı yerli əhəlinin üzərinə düşmüş, onların vəziyyətini kəskin şəkildə pisləşdirmişdi. Köçürülmə Şimali Azərbaycanda da azərbaycanlıların məhsuldar torpaqlarının əllərindən çıxması ilə nəticələnmişdi. Köçürmənin xərcləri, demək olar ki, Cənubi Azərbaycanın hesabına həyata keçirilmişdi [bax: 130, 94].

Beləliklə, Rusiya imperiyasının erməniləri İrandan Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrinə və Qarabağa köçürməsi siyasəti azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqlarından sıxışdırıb çıxarmaq məqsədi güdüdü və "erməni dövləti"nin yaradılmasına hazırlıq idi. Tarixi hadisələrin sonrakı gedişi bir daha sübut etdi ki, İran erməniləri Şimali Azərbaycana xüsusi məqsədlə - onlara burada "yeni vətən" yaratmaq məqsədilə köçürülmüşdü.

İrandan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsində fəallıq göstərən hərbiçilər və din xadimləri Rusiya tərəfindən mükafatlandırıldılar.

Ermənilərin Osmanlı imperiyasından İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi

1826-1828-ci illər Rusiya - İran müharibəsində qələbədən ruhlanan rus ordusu 1828-ci il iyunun 14-ə Paskeviçin komandanlığı altında Gümrü yaxınlığından 12 minlik qoşunla Arpaçayı keçərək Şərqi Anadoluda işğallara başladı və iyunun 23-də Qars qalasını ələ keçirdi. Hücumu genişləndirən rus qoşunları iyulun 24-də Axalkələyi, avqustun 15-də Ahıskanı, 22-də Ərdəhanı, 28-də Bayazidi tutdular. 1829-cu ilin yazında müharibənin yenidən qızışması nəticəsində rus ordusu Ərzurumu, daha sonra Muşu, Oltunu və Bayburtu işğal etdi [109, 33].

Yeri gəlmişkən, birinci və ikinci Rusiya - İran müharibələri nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisindən - öz ata-baba yurdlarından didərgin salınan azərbaycanlılar əsasən Şərqi Anadoluda sığınacaq tapmışdılar. Rusların Şərqi Anadoluya hücumu zamanı qırğınlara və yenidən köçkün düşməyə məruz qalanların əksəriyyəti yenə də azərbaycanlılar idi. Bu dəfə onlar Türkiyənin içərilərinə doğru köçməyə məcbur oldular [193, 826; 109, 33].

1829-cu ilin avqustunda rus ordusu Balkan cəbhəsindən İstanbula yaxınlaşdıqda II Sultan Mahmud Rusiyaya barışıq təklif etdi və sentyabrın 2-də Ədirnə müqaviləsi imzalandı. Yeni təyin olunan rus-türk sərhədinə görə, Axılkələk qalası və Axıska şəhəri Rusiyaya ilhaq olundu, müharibə zamanı ruslar tərəfindən zəbt edilmiş Qars, Trabzon, Bayazid və Ərzurum paşalıqları isə Türkiyəyə qaytarıldı [183, 180].

Köçürməyə hazırlıq. Ədirnə müqaviləsinin 13-cü addəsinə əsasən, Türkiyənin işğal olunmuş ərazilərindəki ermənilərə 18 ay müddətində daşınan əmlakları ilə birlikdə Rusiya təbəəliyinə keçmək hüququ verilmişdi. Rus qoşunlarının Qars, Ərdəhan, Bayazid, Ərzurum və digər bölgələrdən geri çəkilməsi

hərbi əməliyyatlar zamanı türklərə xəyanət edən erməniləri çıxılmaz vəziyyətə saldı. Rus qoşunlarının komandanlığı İran erməniləri kimi, Türkiyə ermənilərini də yenidən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına köçürmək və bununla da Türkiyə ilə sərhədböyü ərazilərdə də ermənilərin say üstünlüyünü təmin etirərək qərarına gəldi. Bu məqsədlə də 1829-cu il oktyabrın 10-da general Paskeviç imperator I Nikolaya raport yazıb Ərzurumda və Qarsda yaşayan ermənilərdən 10 min nəfərin Gürcüstanda və "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirilməsinə icazə istədi [32, sənəd 818, s.830].

1829-cu il noyabrın 18-də hərbi nazir Çernişev Paskeviçə bildirdi ki, imperator onun təklifini bəyənmişdir [32, sənəd 819, s.830-832] Bundan xəbər tutan Paskeviç dərhal əməli fəaliyyətə başladı. O, dekabrın 3-də Gürcüstanın mülki qubernatoruna məktubla xəbər göndərdi ki, Türkiyədə yaşayan və könüllü surətdə Gürcüstan və Rusiyaya məxsus digər vilayətlərə köçmək istəyən, bunun üçün maddi yardım tələb etməyən ermənilərə yola düşmək üçün lazımı sənədlər verilməsi barədə yerli qoşun rəislərinə icazə verib və bundan istifadə edən bir çox erməni ailəsi dərhal yola düşmüşdür [32, sənəd 820, s.831]. Paskeviç ermənilərin köçürülməsi və köçürülən erməni ailələrinin məskunlaşdırılması işinə rəhbərlik etmək üçün xüsusi komitə yaratmışdı. Həmin komitənin fəaliyyətini tənzimləmək üçün 12 maddədən ibarət ümumi qaydalar müəyyənləşdirilmişdi [32, sənəd 822, s.835-836].

Köçürmənin həyata keçirilməsi və köçürülənlərin yerləşdirilməsi. Qars və onun ətraflarından köçürülən ermənilər yaşadıkları yerlərin iqlim şəraitinə uyğun olan Ələyöz (Alagöz) dağı ətrafındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində məskunlaşdırıldı. General Pankratyev Paskeviçə xəbər göndərdi ki, Loru dərəsində yerləşmək üçün 95 erməni ailəsinə sənəd verilmişdir. General-mayor Bereman da Qarsdan Gümrüyə yola düşən 400 erməni ailəsinə sənəd verdiyini bildirdirdi [32, sənəd 820, s.831]. İrəvan xanlığına, Gəncəbasara, Qarabağa və digər Azərbaycan torpaqlarına, həmçinin Gürcüstan köçürülən ermənilər yerli müsəlman əhalinin torpaqlarında – təbii gözəlliyi, yaxşı iqlimi, saf suyu ilə fərqlənən dağətəyi bölgələrdə və şəhərlərdə yığcam şəkildə yerləşdirildi. Hətta, Sərdarabad qalasında olan 270 ev belə həmin vaxt ermənilər tərəfindən tutulmuşdu [71, IV, 291; 122, 95]. Bir qədər keçdikdən sonra M.Vladikin ermənilərin bura köçürülməsi barədə yazırdı: "İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin əksəriyyəti buranın yerli sakinləri olmayıb, 1828-1829-cu illər müharibəsindən sonra Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşlər" [142, 12; 122, 95].

1830-cu il yanvarın 22-də Paskeviçin Çernişevə göndərdiyi məlumata görə, Qars və ətrafından köçən 2500 erməni ailəsi onun sərəncamına əsasən yaşadıkları yerin iqliminə uyğun olan Ələyöz (Alagöz) dağı yaxınlığında - Pəmbək distansiyasındakı boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində yerləşdirildi [32, sənəd 821, s.833].

Türkiyə hökuməti də, İran kimi, onun ərazisində səpələnmiş halda

yaşayan ermənilərin ruslar tərəfindən köçürülüb sərhəd boyunca ərazilərdə yığcam şəkildə yerləşdirilməsindən ehtiyat edirdi. Ona görə də Osmanlı hökuməti bu köçürmənin qarşısını almaq məqsədilə Rusiya işğalları zamanı ermənilərin Türkiyəyə etdiyi xəyanəti, törətdikləri vəhşilikləri bağışlamaq barədə qərar verdi və fevralın 17-də yerlərdəki ermənilərə "əfvnamə"lər göndərdi. Türkiyə tərəfi, eyni zamanda, ermənilərin köçürülməsinin qarşısını almaq məqsədilə işğala məruz qalan, lakin Ədirnə müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Rusiya tərəfindən boşaldılmalı olan Ərzurum, Qars, Bayazid, Ələşgird və s. bölgələrə öz nümayəndələrini göndərdi [189, 386-387; 109, 37-38].

Köçürülən ermənilərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqların salınması məsələsini həll etmək üçün Paskeviç öz nümayəndəsi mayor Vannikovu Ərzuruma göndərdi. Yeri gəlmişkən, bu ərazilərdəki erməni kəndlərinin əksəriyyəti əvvəllər onlara məxsus deyildi. Həmin kəndlər bir qədər əvvəl, yəni müharibə zamanı təhlükəsiz yerlərə köçməyə məcbur olan müsəlmanların tərk etdiyi kəndlər idi. Ermənilər bu yolla təkcə Qars bölgəsində 80 kəndə tamamilə, 15 kəndin isə yarısına yiyələnmişdilər. Digər tərəfdən, Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərdən (əsasən, Axıskəkək və Axıskəkək bölgələrindən) Türkiyənin digər bölgələrinə qaçan türklərin qoyub getdikləri əmlak və torpaqları, onların boşaltmağa məcbur olduqları kəndlərin taleyi Rusiya tərəfi əsla maraqlandırmırdı [109, 38].

Ədirnə müqaviləsi ilə müəyyən edilən müddətin başa çatması ərəfəsində, yəni 1831-ci il aprelin 3-nə qədər tərtib edilən sənəddə Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin təxmini sayı və məskunlaşdıqları ərazilər göstərilmişdir. Türkiyədən köçürülən ermənilər Axıskəkək-Pəmbək-Şörəyel və "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirildi [32, sənəd 830 s.847]. Həmin sənəddən məlum olur ki, Türkiyə paşalıqlarından Rusiya hüduddlarına (yəni Axıskəkək paşalığı, Borçalı distansiyası, Pəmbək və Şörəyelə, Talın mahalı, Göyçə gölü ətrafı və Baş Abarana) 14044 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Ərzurumdan köçürülən 7288 erməni ailəsindən 5000-i, eləcə də Ərdəhandan 67 erməni ailəsi Axıskəkək paşalığı* ərazisində, 1050 ailə Borçalı distansiyasında və Çalqa ətrafında, qalan 1305 ailə isə Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında məskunlaşdırılmışdı. Qarsdan köçürülən 2464 ailədən 2264-ü Pəmbək və Şörəyel distansiyalarında, 200-ü isə Talın mahalında, Bəyaziddən köçürülən 4215 ailə Göyçə gölü ətrafında və Baş Abaranda məskunlaşdırılmışdı [32, sənəd 830, s.847]. Həmin sənədə aid əlavə qeyddə göstərilir ki, tam və dəqiq hesabat təqdim edilmədiyi üçün Türkiyədən neçə nəfərin köçürüldüyü dəqiq göstərilməmişdir. Lakin hesablama komissiyasının təxmini sayına görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 84 min nəfərdən artıq erməni və yunan köçürüldüyü məlum olur [32, sənəd 830, s.847]. Lakin 1831-ci il aprelin 24-də qraf Paskeviçin adına verilmiş

* Axıskəkək paşalığı indiki Gürcüstan Respublikasının Cavaxeti bölgəsidir. XX əsrin ortalarında Stalin rejmi bölgənin yerli əhalisi olan Məhsəti türklərini zorla Mərkəzi Asiyaya köçürdükdən sonra yenidən, ikinci dəfə bu bölgəyə erməniləri yerləşdirdi. Qonşulara qarşı saxta torpaq iddialarından çəkinməyən ermənilər müasir dövrdə Cavaxeti (Məhsəti) bölgəsinə də ərazi iddiası sürürlər.

Əlahəzrətin buyuruğunda Türkiyə vilayətlərindən köçürülmüş xristianlar, yəni erməni və yunanlardan ibarət 14 mindən çox ailə (min nəfərə qədər) üçün 380 min rubl gümüş pul ayrıldığı bildirilirdi [89, 61; 32, sənəd 832, s.847]. General Paskeviç özü köçürülənlərin 90 ildən artıq [32, sənəd 829, s.845; 172, 66], erməni tarixçisi Tavakalyan isə 100 min nəfərə yaxın olduğunu göstərir [186,37].

Osmanlı imperiyası ərazisindən Gürcüstana köçürülən ermənilər əsasən Azərbaycan və Məhsəti türklərinin yaşadığı bölgələrdə yerləşdirildi. Bu faktı gürcü müəllifləri də öz əsərlərində təsdiq edirlər. Ədirnə müqaviləsindən sonra 106 mindən çox erməni general Paskeviçə Axıska torpağında məskunlaşmaq üçün müraciət etdi. Köçürmənin birinci böyük axını Axıskaya, ikincisi isə Kverno-Kartliyə (Borçalı, - red.) oldu [212, 75]. General Paskeviç Ərzurumdan köçürülən 100 min erməni Axılkələk və Axıska bölgələrinə yerləşdirdi [212, 100]. Artıq 1832-ci ildə Axıska əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil edirdi [213, 82-111]. Digər müəllifin məlumatına görə, Rusiya tərəfindən köçürülən 20 min erməni ailəsi Cavaxetidə [Axıska - red.] yerləşdirildi [21 1,70].

Ümumiyyətlə, Türkiyədən keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülən ermənilər şəhərlərdə yerləşmək istəmədiyindən özləri üçün yaşayış məskəni olaraq Göyçənin cənubunu və qərbinə, Dərəçiçək, Abaran, Sürməli və Talın mahallarını seçdilər [45, 93; bax: 182, 118]. Beləliklə, yeni köçürülənlərin əksəriyyəti İrəvan vilayətinin şimal və mərkəzi hissələrində və demək olar ki, bütünlüklə Pəmbək-Şörəyeldə yerləşdirildilər. Bunun nəticəsində Pəmbək və Şörəyeldə ermənilər 96 faizə çatdırıldı [71, II, 303-304; 182, 118].

Ermənilərin İrandan köçürülməsi zamanı fəallıq göstərən hərbiçilər və din xadimləri mükafatlandırıldıqları kimi, Türkiyədən köçürülmələr zamanı da xidməti olanlara yüksək mükafatlar verildi. İ.Şopenin apardığı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, ümumiyyətlə, 1828-1829-cu illər Rusiya – Türkiyə müharibəsindən sonra "Erməni vilayəti"nə Türkiyədən 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürd köçürülmüşdür. Köçürülən ermənilər əsasən keçmiş İrəvan xanlığının Qırxbulaq, Sürməli, Talın, Körpübasar Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahallarının 129 kəndində yerləşdirildi [95,636-642; 109,40]. Qeyd olunmalıdır ki, Şimali Azərbaycana məxsus olan Şörəyel Lori-Pəmbək bölgələri 1801-1805-ci illərdə Gürcüstana birləşdirildiyindən, "Erməni vilayəti"nə daxil edilməmiş və Gürcüstanın tərkibində qalmışdı. 1829-cu ilədək (yəni Rusiya - Türkiyə müharibəsindən sonra ermənilərin rəsmi surətdə köçürülməsinə qədər) Şörəyel-Pəmbək distansiyasına 1536 erməni ailəsi (5425 nəfər kişi cinsi) köçürülmüşdü. Sonra isə Türkiyədən 3148 ailə (10575 nəfər kişi cinsi) köçürüldü. 1832-ci ilin sonu, 1833-cü ilin əvvəlində Türkiyədən Zalqayaya köçürülən ermənilərdən 182 ailə (674 nəfər kişi cinsi) yenidən Şörəyel-Pəmbək distansiyasına gətirildi. Köçürülənlər arasında 169 nəfər yunan və 963 nəfər erməni katoliki də var idi [71, h.II, 302-304; 109, 41]. Smirnova görə isə, Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinin onlara verdiyi hüquqdan yararlanan

ermənilər İrandan 90 min nəfər, Türkiyədən isə təxminən 75 min nəfərədək köçürülərək Azərbaycan ərazisində məskunlaşdırıldı [183,180]. Erməni mənşəli amerikan tarixçisi C.Bornoutyan öz tədqiqatında Rusiya işğalından sonra İrəvan xanlığına xeyli sayda erməni əhalinin köçürülüb gətirildiyini, azərbaycanlıların isə ata-baba yer adlarının erməniləşdirildiyini etiraf edir; məsələn, Osmanlı imperiyasından ermənilər köçürüləndən sonra Göyçə mahalının mərkəzinin [Kəvər - red.] ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək Nor Bayazid adlandırıldığı qeyd edir [200,37-38;145,122].

İrəvan xanlığı ərazisində etnodemoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi

Rusiya imperiyası tərəfindən həyata keçirilən bir qanlı siyasət nəticəsində İrəvan xanlığında etnodemoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirildi.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan torpaqları hesabına yaradılan "Erməni vilayəti" İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İmperatorun fərmanı ilə "Erməni vilayəti" təşkil olunan zaman İrəvan əyalətində 4 dairə yaradıldı: İrəvan, Sərdarabad, Şərur və Sürməli. Həmin dairələrə daxil edilən mahallar isə əvvəllər sayında saxlanıldı [71, IV, 270].

Ermənilərin İrandan və Türkiyədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürülməsi işğaldan sonra uzun müddət davam etdirildi. Malenadaranda saxlanılan sənədlərə istinad edən N.A.Tavakalyan İrandan köçürülən ermənilərin sayının 8510 ailə olduğunu qeyd edir [186, 33].

1834-cü ilin kameral təsvirinə görə, İrəvan şəhərinin ətrafında yaşayan 2750 ailədən 1807 ailə tatar (yəni Azərbaycan türkü - red.), 898 ailə erməni, 40 boş (qaraçı - red.) ailəsi vardı və onların içərisində çoxu müxtəlif peşədən olan ustalar və sənətkarlar idi [71, IV, -91]. Həmin kameral təsvirə görə, bütövlükdə İrəvan əyalətində 22336 ailə var idi ki, bunun da 65300 nəfərini kişi cinsi təşkil edirdi. Bunların 29690 nəfəri tatar (yəni Azərbaycan türkü - red.), 10350 nəfəri əvvəllər köçürülmüş ermənilər və 24255 nəfəri İran və Türkiyədən yenidən köçürülən ermənilər, 1000 nəfərə yaxını Bayazid paşalığından buraya köçürülən yezidi kürdlər və az bir hissəsi boş adlanan qaraçılardan ibarət idi [71, IV, 270-271; bax: bölmənin sonu, cədvəl 5].

Azərbaycanlı əhalinin doğma torpağından didərgin salınmasının haşlanması

Ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı olaraq azərbaycanlı əhalinin təqib olunması və sıxışdırılması nəticəsində 1828- ci ildə İrəvan və Naxçıvandakı müsəlmanlar açıq və ya gizli şəkildə vətənlərini tərk edib xarici ölkələrə pənah aparmaqda davam edirdilər [32, sənəd 622 s.646; sənəd 623, s.647]. Bu cür vəziyyət

Rusiya işğalçılarını və gəlmə erməniləri tamamilə təmin edirdi. Belə ki, 1828-ci ilin aprelinə Paskeviçin verdiyi əmrə görə, İrəvan əyalətini tərk edən müsəlman köçkünlər Rusiya hüdudlarına (yəni öz vətənləri olan İrəvan xanlığı ərazisinə - red.) yalnız onun xüsusi icazəsi əsasında qayıda bilərdilər [32, sənəd 438, s.490].

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç- "Eriivanski"nin tapşırığı ilə kollec assessoru İ.Şopen "Erməni vilayəti"ndə kameral siyahıyaalma keçirdi. Əlyazması 20 cildəndən ibarət olan həmin siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən "Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi" adlı əsərində verilmişdir. İ.Şopenin siyahıyaalmasına görə, müharibələrdən sonra "Erməni vilayəti"ndə mövcud olmuş 752 kənddən 521-i İrəvan əyalətinə, 179-u Naxçıvan əyalətinə, 52-si isə Ordubad dairəsinə aid idi [95, 485-508]. Müharibə nəticəsində vilayətin ərazisində 359 kənd, o cümlədən 310 kənd İrəvan əyalətində (nəzərə almaq lazımdır ki, o vaxt Şərur mahalı İrəvan əyalətinə daxil idi - red.), 43 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd isə Ordubad dairəsində xaraba qaldı. Bu Azərbaycan kəndlərinin əhalisi kütləvi qırğınlara məruz qaldı və öz doğma yurduvularından didərgin salındı [95, 510-518]. Deməli, dağıdılmış və xaraba qalan kəndlərlə birlikdə "Erməni vilayəti"ndə cəmi 1111 kənd (359 xaraba qalmış və 752 abad kənd) olmuşdur ki, bunların da 831-i (521 abad və 310 xaraba kənd) əvvəllər İrəvan xanlığının ərazisinə daxil idi [109, 23; bax: bölmənin sonu, əlavə 2;3].

İ.Şopenin hesablamasına görə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsində "Erməni vilayəti"ni təşkil edən ərazilərdə təxminən 23730 ailə (İrəvan əyalətində 17000, Naxçıvan əyalətində 4600, Ordubad dairəsində isə 2130 ailə) yaşamışdır ki, bu da orta hesabla hər ailəyə 5 nəfər olmaqla, 118650 nəfər edir [95,542].

Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, köçürülməyədək vilayətdə 81749 nəfər müsəlman və 25151 nəfər erməni* qeyd alınmışdı. Bu tarixi fakt ermənilərin kütləvi surətdə köçürülüb gətirilməsinə baxmayaraq, yerli azərbaycanlı əhalinin yenə də böyük üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Bundan əlavə, İ.Şopenin siyahıyaalmasında ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri üzrə İrandan (35560 nəfər) və Türkiyədən (21666 nəfər) Azərbaycan torpaqlarına köçürülən erməni ailələrinin sayı (ümumilikdə 10631 ailə) və onların hansı yaşayış məntəqələrində məskunlaşdırıldığı da göstərilmişdir [95, 639-642]. Bu da siyahıyaalmanın o zamankı tarixi reallığı əks etdirən ilk mənbə olduğunu göstərir [bax: bölmənin sonu, əlavə 1].

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi sonrakı illərdə də davamlı olaraq həyata keçirilirdi. Qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisində Rusiya işğalından sonra gəlmə ermənilərin sayının süni surətdə artırıldığını, yerli Azərbaycan türklərinin isə sayının azaldığını çox aydın göstərir. Belə ki, 1826-1828-ci illər Rusiya işğalınadək İrəvan xanlığında ermənilərin sayı 20

* İ.Şopenin siyahıyaalmasına əsasən, "Erməni vilayəti"ndə "əvvəllər yaşayan" ermənilər bura XIX əsrin əvvəllərindəki Rusiya – İran və Rusiya – Türkiyə müharibələri zamanı köçürülmüşdülər.

faizdən** də az olduğu halda, işğaldan sonra - 1832-ci ildə artıq onların sayı 55,5 %-ə çatdırılmışdı.

Əhalinin demoqrafik tərkibində zorla aparılmış dəyişikliyi rus mənbələri də təsdiq edir: "Pəmbək və Şərəyelin əhalisi rus işğalından sonra dəyişdi. Yerli əhalini (yəni Azərbaycan türklərini - red.) gələnlər (yəni ermənilər - red.) əvəz etdi. Belə ki, yerli əhali içərisində oranın əvvəlki sakini olmuş hər hansı hir qoca erməni nadir halda taparsan. Yeni əhali buraya əsasən "Erməni vilayəti"ndən, Ərzurumdan, Qars və Kürdüstandan köçürülmüşdür. Hazırda Pəmbək distansiyasının sakinləri 2 hissəyə bölünür. Yerli sakinlər (yəni Azərbaycan türkləri red.) və yeni köçürülənlər (yəni ermənilər - red.). Axırıncılar Rusiya – Türkiyə müharibəsindən sonra 1829-cu ildə rus hökumətinin təbəəliyinə keçənlərdir". 1829-cu ilin kameral təsvirinə görə, distansiyanın əhalisi - yerli sakinlər 1536 ailə (5425 nəfər) və yeni köçürülənlər 3148 ailədən (10575 nəfər kişi cinsi) ibarətdir [71, II, 303; 122, 95-96].

Ən çox etnik dəyişikliyə İrəvan və Naxçıvanın kənd əhalisi məruz qaldı. Hər iki əyalətdə ermənilərin sayı 2 dəfədən çox artdı. İrəvanda ermənilər sayca yerli əhali ilə bərabərləşdi, Naxçıvanda isə əhalinin 1/3-nə çatdı. Şəhər əhalisi içərisində azərbaycanlılar - İrəvan şəhərində 64%, Naxçıvanda 66% çox, Ordubadda 98% üstünlük təşkil edirdi [95, 635-638; 182,118]. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsində yerli əhalinin kütləvi narazılıqları nəticəsində ermənilər bu yerləri tərk etməyə məcbur oldular.

N.Voronov qeyd edirdi ki, ümumiyyətlə, köçürülənlər məskunlaşdırılarkən rus hökuməti erməniləri bu ərazilərə yerləşdirməklə müsəlman elementinin əhəmiyyətini azaltmağa çalışırdı [45, 92].

1832-ci il siyahıyaalmasına görə, İrəvan əyalətindəki kəndlərdən 463-də müsəlmanlar [Azərbaycan türkləri - red] 98-də ermənilər" 65 kənddə isə azərbaycanlılar və ermənilər qarışıq yaşayırdılar. Əvvəllər ermənilərin heç yaşamadığı Göyçə, Abaran, Vedibasar, Şərur digər mahallarda onların kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi diqqəti cəlb edir. İrandan köçürülən ermənilər Azərbaycan türklərinin tərk etməyə məcbur olduqları 62 kənddə, Azərbaycan türklərinin yaşadığı 68 kənddə, qarışıq əhalisi olan 24 kənddə və yalnız yeni salınmış 32 erməni kəndində məskunlaşdılar. Türkiyədən köçürülən ermənilər, İrandan köçürülənlərdən fərqli olaraq, rus işğalına qədər ancaq müsəlmanların yaşadığıları, lakin məcburiyyət qarşısında tərk etdikləri 64 kənddə yerləşdirildi. Onların bir hissəsi bundan əvvəl köçüb gəlmiş ermənilərin (15 kənd) və İran ermənilərinin (23 kənd) və ya əhəlinin qarışıq yaşadığı kəndlərdə (12 kənd) məskunlaşdırıldı. Yalnız Türkiyə ermənilərinin cüzi hissəsi azərbaycanlı-erməni kəndlərində (12 kənd) yerləşdi. Beləliklə, erməni köçkünləri boşaldılmış 126 azərbaycanlı kəndində, azərbaycanlıların yaşadığı 70 kənddə, 22 qarışıq və 47 erməni kəndində məskunlaşdırıldılar [95, 543-630; bax:

** Qeyd etdiyimiz kimi, İrəvan xanlıq əhalisinin təqribən 20 %-ə qədərini təşkil edən ermənilərin əksəriyyəti bura əsasən XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğalının başladığı dövrdə köçürülmüşdü.

182, 118-119].

Hətta, ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi layihəsini hazırlayan Qriboyedovun özü belə köçürmə prosesini mənfi qiymətləndirmiş və ermənilərin dövlət torpaqlarında deyil, əsasən müsəlmanlara - mülkədarlara və kəndlilərə məxsus torpaqlarda yerləşdirildiklərini və onların burada müsəlmanları sıxışdırdıqlarını qeyd edir [32, sənəd 618, s.642].

Şimali və Qərbi Azərbaycana köçürülən ermənilərin böyük hissəsi dövlət kəndliləri olan azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilirdi. Bu torpaqların sahibləri yay aylarında yaylaqlarda olduqlarına görə ilk vaxtlar gəlmə ermənilərin yerləşdirilməsi əməliyyatı sakit bir şəraitdə gedir, elə bir münaqişə baş vermirdi. Lakin sonralar yerli əhali yaylaqdan qayıtdıqdan sonra bu prosesin daimləşdiyini görə ermənilərin ciddi narazılıq dövrü başladı. Rus diplomatı Qriboyedov bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazırdı: "Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan vahiməni aradan qaldırmaq və sonuncuların düşdükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik" [47, 341]. Maraqlıdır ki, Rusiya səfirinin təklifinə əsasən müsəlmanlara ermənilərin onların torpaqlarında məskunlaşdırılması barədə yalan məlumatlar verilir. Qriboyedov yazırdı ki, indi biz müsəlmanları düşdükləri bu çətin vəziyyətlə barışdırmalı və onları inandırmalıyıq ki, ermənilər bu torpaqlarda müvəqqəti qalacaqlar. Çünki, azərbaycanlılarda belə bir fikir yaranıb ki, "ermənilər ilk dəfə ayaq basdıqları torpaqlara həmişəlik yiyələnirlər". Biz müsəlmanları bu fikirdən daşındırmalıyıq [47, 341].

Köçürmə komissiyasının verdiyi təlimata görə, yeni salınan xristian-erməni kəndləri müsəlman-azərbaycanlı kəndlərindən ayrı olmalı, xristianlar-ermənilər xüsusi dairə və mahallarda yetişdirilməli idi [90, 159].

İrəvan xanlığının ərazisinə ermənilərin kütləvi köçürülmələri sonrakı dövrlərdə də davam etdirildi. Ermənilərlə yanaşı, yezidi kürdlər də İrəvan xanlığı ərazisində yerləşdirildi. 1834-cü ilin məlumatına görə, Bayaziddən gətirilən 1000 nəfər (təqribən 300 ailə) yezidi kürd İrəvan əyalətində məskunlaşdırıldı [71, h.IV, 270-271]. Ələyaz (Alagöz) dağının ətəyindəki bir sıra boşaldılmış Azərbaycan kəndlərində də yezidi kürdlər məskunlaşdırıldı. Yezidi kürdlər 1839-cu ildə Mirək Qurubogaz, Carcarçı, Çobangərəkməz kəndlərində, sonralar isə Pəmbək, Qundaxsaz, Böyük Camışlı, Kiçik Camışlı və Korbulaq kəndlərində yerləşdirildi. Nəhayət, 1877-ci ildə yezidi kürdlər Bağdad-Dolu-Taxt və Kiçik Cəngi (və ya Şah Səngər) kəndlərində yerləşdirildi [70, 4]. Türkiyədən köçürülən yunanlar isə əsasən Şörəyel-pəmbək distansiyasının Bayandur, Sisimədən, Alakilsə (Baytar) kəndlərində və Gümrüdə məskunlaşdırıldı [109,42].

Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya - İran və 1828-1829-cu illər Rusiya - Türkiyə müharibələrindən sonra kütləvi köçürmələr zamanı "Erməni vilayəti"nə - İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 57226

nəfər erməni (10631 ailə) köçürüldü. Köçürülmələrdən əvvəl həmin ərazidə cəmi 25151 nəfər (4428 ailə) erməni yaşayırdı ki, onlar da bundan əvvəlki müharibələr zamanı köçürülmüşdü. Müharibələr nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən Azərbaycan türklərinin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81749 nəfər (16078 ailə) azərbaycanlı qalmışdı. Kütləvi köçürmələrdən sonra "Erməni vilayəti"ndə ermənilərin sayı 82377 nəfərə (15059 ailə) çatdı. Nəticədə vilayətdə erməni əhali müsəlmanları, cüzi də olsa, sayca üstələdi [95, 642; 109,42]. Bununla da bu qanlı siyasəti həyata keçirən çar Rusiyası və erməni siyasətçiləri öz çirkin məqsədlərinə nail oldular. Ümumiyyətlə, İrandan köçürülən 8249 ailədən 6949-nun "Erməni vilayəti"ndə yerləşdirilməsi nəzərə alınsa, Onda belə qənaətə gəlmək olar ki, qalan 1300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür [109, 32].

1840-cı ildə "Erməni vilayəti" ləğv edildi. Onun əvəzində İrəvan qəzası yaradıldı və bu qəza Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə daxil edildi. Bununla Azərbaycanın ərazi-dövlətçilik əhəmələrinə növbəti zərbə vuruldu və İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaratmaq üçün növbəti addım atıldı. 1849-cu ildə İrəvan, Aleksandropol [Gümrü — red.], Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid [Göyçə mahalının şərq hissəsi - red.] qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edildi və 1917-ci ilə qədər bu struktur əsasən dəyişməz qaldı [109, 24]. İrəvan quberniyasının yaradılması Şimali Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması yolunda həlledici addım oldu.

Yeri gəlmişkən, XIX əsrin əvvəlində Rusiya imperiyasının bəzi hakim dairələri Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin deyil, məhz rus kolonistlərinin - kazaklar, molokanlar duxoborlar və başqa təriqəllərdən olan xristian əhəlinin yerləşdirilməsinə üstünlük verirdi. Bu məqsədlə bir neçə layihə hazırlansa da, sonralar onların icrası təxirə salındı.

N.N.Şavrov Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı müstəmləkəçilik siyasəti haqqında yazır: "Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Cənubi Qafqazda rusların deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladığımız. 1826-1828-ci illər müharibəsinin qurtarmasından sonrakı iki il ərzində - 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza 40 min İran və 84 min Türkiyə ermənisi köçürdük və onları erməni əhəlinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik. Onları, həmçinin, Tiflis quberniyasının Borçalı, Axıska və Axıləkək qəzalarında yerləşdirdik. Onların yerləşdirilməsi üçün 200 min desyatindən artıq dövlət torpağı ayrıldı, müsəlmanlardan 2 milyon rubldan artıq məblağda xüsusi mülkiyyət torpaqları satın alındı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi köçürülən 124 min nəfər erməni ilə yanaşı, qeyri-rəsmi şəkildə köçənlər də çox olmuşdur və ümumiyyətlə, köçürülənlərin sayı 200 min nəfərdən xeyli artıqdır" [92, 63; 109,43].

Ermənilərin keçmiş İrəvan xanlığı ərazisinə axını 1877-1878-ci illər Rusiya – Türkiyə müharibəsindən sonra daha da gücləndi. XIX əsrin 90-cı illərində

Türkiyədə dövlətə qarşı baş verən erməni qiyamlarının yatırılmasından sonra daha 400 minə yaxın erməni yenə də Cənubi Qafqaza Azərbaycan torpaqlarına köçdü. N.Şavrov qeyd edir ki, XIX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin bir milyondan çoxu yerli əhali deyil, onları bura biz köçürüb gətirmişik. N.Şavrovun yazdıqlarını orijinalda olduğu kimi təqdim edirik: "Кроме армян в наши пределы переселилось не которое количество айсор, а также и мусульман (в Бакинскую губернию), по наибольшее количество переселенцев выпадает на долю армян: так, из 1.300 т., проживающих ныне в Закавказье армян, более 1.000.000 душ не принадлежит к числу коренных жителей края и поселены нами" [92,63].

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Qacarlar İrani və Osmanlı dövlətini məğlubiyyətə uğradaraq Cənubi Qafqazı işğal edən Rusiya imperiyası zor gücünə regionun etnik mənzərəsini dəyişdi. İran və Türkiyəyə qarşı yeni müharibələrə hazırlaşan çar Rusiyası Cənubi Qafqazda yeni xristian bufer xətti yaratmaq üçün kütləvi surətdə erməniləri İran və Türkiyədən yenidən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına keçmiş İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə və digər yerlərə köçürdü.

Bununla XIX əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Cənubi Qafqazın etnik xəritəsində yeni toplum erməni toplumu peyda oldu. İran və Osmanlı dövlətinə qarşı müharibələrdə daim Rusiyaya hər cür xidmət göstərən və Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə əraziləri hesabına özünə dövlət yaratmağa çalışan ermənilər Cənubi Qafqazda daimi gərginlik ocağı yaratdılar. Bütün Cənubi Qafqazda və Şərqi Anadoluda ermənilərin və onların havadarlarının əli ilə törədilən soyqırımları və deportasiyalar dövrü başlandı. Bu qanlı siyasətin əsas hədəfi isə Azərbaycan və Türkiyə oldu.

Cədvəl 1.

İrandan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi və yerləşdirilməsi
(1828-ci il)

haradan	tarix 1828	miqdan	köçürmə işlərinə rəhbərlik edən şəxs	köçürüldüyü bölgə
1	2	3	4	5
Marağa	7-8 mart		Qamazov və Voynikov	
Tabriz	9-16 mart		knyaz Arqutinski- Dolqorukov	
Qəzvin				
Səlmas və Xoy		200 ailə 20 aprelədək hər iki xanlıq 5000 erməni ailəsi tərk etmişdi	knyaz Arqutinski- Dolqorukov	Sürməli mahalı
Urmiya (kəndləri — Camal, Kəhriz, Qulinağa, Svath, Lulustoa, Qızılca, Axtəxan, Baxşıkənd, Aqismeyl, Barispe, Savra, Xosrov, Avtavan və Pacuk)	22-23 mart, 20-21 aprel rus qoşun- larının Urmianı tərk etməsi		Kollec assessoru Qamazov, knyaz Şalikov və kapitan Şaqubatov	Lazaryev bə zaman köçürü- lənləri Naxçıvan və İrəvana deyil, Qarabağa yönəltməyə çalışmalarını zərər etmişdi

1	2	3	4	5
Xoy	13 aprel, 9 may (mayın 22-də Xoya qayıdan Lazaryev orada qalan ermənilərin bir hissəsini köçürməyə hazırladı və mayın 29-da oramı tərk etdi)	mayın axırında köçürülməli idi	Podporuçik İskritski, knyaz Şalikov və Arqutinski-Dolqorukov	əsasən İrəvana köçürüldülər, Naxçıvana köçürülənlər ərzaq çatışmazlığı üzündən Lazaryev tərəfindən yol xərcələri verilməklə İrəvan və Qarabağ xanlıqlarına yönəldildi
Ünvanlı və ətraf kəndləri			Knyaz Şalikov	Qarabağa
Cənubi Azərbaycandan köçürülən ermənilər	1828-ci ilin 26 fevralından 11 iyunadək	cəmi 8249 ailə (40 min nəfərdən çox), yerlərdə qalan 1500 ailə istisna olmaqla, köçürülmüşdü. Köçürülənlərdən 300 sənətkar ailəsi İrəvan şəhərində yerli şəhərlilərin evlərində yerləşdirilmişdi.	Polkovnik Lazaryev	İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa köçürülməli idilər. İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin böyük hissəsi ən yaxşı mahallarda: Şorur, Dəvəli, Gərniciy, Zəngi, Abaran, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Çuxursəddə, yeni Sürməli mahalında yerləşdirildilər.

Әlavә I.

1829-1832-ci illәrdә "Ermәni vilayәti"ndә (keçmiş İrәvan vә Naxç xanlıqlarının әrazisi) keçirilән kameral siyahıyaalmanın nәticәlәri.

ТАБЛИЦА НАРОДНОСТИ

№ общин	№ по мѣстамъ	Название городовъ и селеній.	Многочисленнѣе.				Всѣ	
			Число семействъ.	Число душъ.				Число семействъ.
				муж.	жен.	всего		
ПРОVINЦІЯ ЭРИВАНСКАЯ.								
г. Города Эривани.								
		Шагарской	802	1627	1527	3199	255	
		Табатабанской	594	1333	1204	2537	277	
		Дамірбуздагской	511	789	806	1595	—	
		Всего . . .	1807	3749	3582	7331	567	
Магалы:								
г. Кирги-булукскій.								
1	1	Окчабердъ	12	33	50	73	—	
2	2	Мавлюкъ	11	34	26	60	—	
3	3	Джозоринскъ	—	—	—	—	22	
4	4	Кемакъ	13	21	16	37	—	
5	5	Тутія	10	21	15	36	—	
6	6	Зяръ	20	59	50	89	—	
7	7	Чотракъ	5	10	9	19	—	
8	8	Гюярскъ	—	—	—	—	6	
9	9	Агазоръ	3	13	14	27	9	
10	10	Банъ-кендъ	—	—	—	—	—	
11	11	Шагабъ	—	—	—	—	—	
12	12	Арамусъ	—	—	—	—	—	
13	13	Дзакъ	—	—	—	—	1	
14	14	Ариджъ	—	—	—	—	33	
15	15	Авакъ	—	—	—	—	—	
16	16	Чамакчи (по-армянски Норки)	—	—	—	—	80	
17	17	Канзакъ	2	10	5	15	58	
18	18	Китракъ	6	14	13	27	—	
19	19	Потганъ	—	—	—	—	18	
20	20	Меггюббъ	—	—	—	—	—	
21	21	Шларъ	—	—	—	—	18	
22	22	Евокианъ	—	—	—	—	17	
		Всего . . .	81	205	178	383	262	

В СЕ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.														
А р м я н с к о е о б щ е с т в о .											В с е г о .			
Число душ.*			Н е р е с е л е н н ы е .						Д у ш ы .					
муж.	жен.	итого	Число семейств.	Н а з П е р с и я .			Число семейств.	Н а з Т у р ц и я .			Число семейств.	муж.	жен.	итого.
				муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого				
530	468	998	231	598	513	1111	8	14	16	30	1285	2769	2569	5338
589	587	1176	87	187	187	374	3	11	7	18	961	2120	1985	4105
101	94	195	—	—	—	—	—	—	—	—	46	101	94	195
—	—	—	48	118	112	230	—	—	—	—	459	907	918	1825
1220	1159	2369	366	903	812	1715	11	25	23	48	2751	5897	5566	11463
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	40	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	34	26	60
54	49	103	1	2	3	5	—	—	—	—	23	56	52	108
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	21	16	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	15	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	49	40	89
—	—	—	11	24	26	50	—	—	—	—	15	34	35	69
15	14	29	26	96	74	170	—	—	—	—	32	111	88	199
20	22	42	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	36	69
—	—	—	2	4	5	9	—	—	—	—	2	4	5	9
—	—	—	28	73	61	134	—	—	—	—	28	73	61	134
—	—	—	53	123	98	221	1	4	3	7	54	127	101	228
2	2	4	7	18	18	36	10	41	33	74	18	61	53	114
100	92	192	9	24	23	47	1	2	2	4	43	126	117	243
—	—	—	38	91	83	174	—	—	—	—	38	91	83	174
197	181	378	13	32	32	64	3	9	6	15	96	238	219	457
214	172	386	16	24	17	41	6	18	17	35	76	266	211	477
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	14	13	27
51	41	92	—	—	—	—	—	—	—	—	18	51	41	92
—	—	—	5	19	14	33	1	10	7	17	6	29	21	50
44	44	88	3	9	6	15	12	26	29	55	33	79	79	158
46	36	82	10	22	22	44	4	13	11	24	31	81	69	150
743	653	1396	216	561	482	1043	38	123	108	231	597	1632	1421	3053

8-ci İldən əvvəl Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış ermənilər nəzərdə tutulur.

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСІИ

№ общин	№ ма-га-данъ	НАЗВАНІЕ ГОРОДОВЪ И СЕЛЕНІЙ.	МУСУЛМАНАТЫ,			Число се-мелетъ.	Число се-мелетъ.
			Число душъ.				
			муж.	жен.	итого		
<i>2. Зани-басирскій.</i>							
23	1	Шинговитъ-Баятъ	16	39	36	75	—
24	2	Чаръ-бахъ	7	17	14	31	—
25	3	Шинговитъ	—	—	—	—	11
26	4	Норазовитъ	—	—	—	—	28
27	5	Бейбутъ-абадъ	—	—	—	—	—
28	6	Улукханли	341	970	767	1737	—
29	7	Неджли юзасий	45	203	208	411	—
30	8	Неджли верхній	20	86	69	155	—
31	9	Гаджи-Элисъ	75	250	195	445	—
32	10	Казали	—	—	—	—	35
33	11	Агдаж-кишлакъ	14	33	37	70	—
34	12	Ширъ-абадъ	—	—	—	—	31
35	13	Арбатъ	50	139	125	264	—
36	14	Хачапарохъ	75	182	144	326	—
37	15	Гёгъ-сюрбадъ	4	12	9	21	8
38	16	Сарванларъ-хараба	7	17	12	29	—
39	17	Даморчи-шозли	46	196	142	338	—
40	18	Кара-кишлакъ	23	84	67	151	—
41	19	Вермазъ-аръ	11	33	28	61	—
42	20	Донгузъ-ганъ	42	188	167	353	—
43	21	Сарванларъ-ули	28	85	67	153	—
44	22	Ригали	12	49	31	80	—
45	23	Абуль-кенди	17	50	35	85	—
46	24	Севиль-кенди	20	59	54	113	—
47	25	Сариджаларъ	18	59	48	107	—
48	26	Шозли-метгилдаръ	69	228	178	406	—
Итого			910	2979	2434	5413	133
<i>3. Гюрри-басирскій.</i>							
49	1	Аг-гамали	45	118	114	232	—
50	2	Джабачили	19	72	63	135	—
51	3	Кара-гапъ	6	26	19	45	—
52	4	Карадзган	26	70	58	128	—
53	5	Харатли	31	95	88	183	—
54	6	Богазли	30	123	120	243	—

III АРМЯНСКОЙ ОБЛАСТИ.

А Р М Я Н С К И Е В О О Б Щ Е.										В С Е Г О.				
СЕМЬЯХЪ.			И Е Р Е К С А Н Ц К И Е.							Число семействъ.	Д Е Т Я.			
Число душъ.			Възр. Парсы.				Възр. Турки.				муж.	жен.	итого.	
			Число семействъ.		Число душъ.		Число семействъ.		Число душъ.					
муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.		жен.	итого.		
—	—	—	11	33	26	59	—	—	—	—	27	72	62	134
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17	14	31
25	23	48	74	204	186	390	—	—	—	—	85	229	209	438
82	76	158	84	264	224	488	—	—	—	—	112	346	300	646
—	—	—	150	454	412	866	—	—	—	—	150	454	412	866
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	311	970	767	1736
—	—	—	24	68	46	114	—	—	—	—	69	271	254	525
—	—	—	14	38	38	76	—	—	—	—	34	124	107	231
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	250	195	445
77	73	150	—	—	—	—	—	—	—	—	33	77	73	150
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	33	37	70
103	112	215	21	45	48	93	—	—	—	—	72	148	160	308
—	—	—	31	61	66	127	—	—	—	—	81	200	191	391
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	182	144	326
18	14	32	33	84	63	147	—	—	—	—	45	114	86	200
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17	12	29
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	196	142	338
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	84	67	151
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	33	28	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	188	167	355
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	85	67	153
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	49	31	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	50	35	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	59	54	113
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	59	48	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	228	178	406
305	298	603	442	1251	1109	2360	—	—	—	—	1585	4535	3841	8376
—	—	—	43	101	102	203	—	—	—	—	88	219	216	435
—	—	—	25	82	57	140	—	—	—	—	44	155	120	275
—	—	—	4	13	10	23	—	—	—	—	10	39	29	68
—	—	—	36	87	81	168	—	—	—	—	62	157	139	296
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	95	88	183
—	—	—	11	23	29	52	—	—	—	—	41	146	149	295

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕНІЯ

№ общин	№ по ма-га-лань.	Название городовъ и селеній.	МЮСГАММЕЛАНЬ.				Всѣ	
			Число се-мействъ.	Число душъ.				Число се-мействъ.
				муж.	жен.	итого		
55	7	Иванъ-шаги	5	17	14	31	—	
56	8	Кара-кониан	13	38	34	72	—	
57	9	Койласаръ ули	24	62	59	121	—	
58	10	Тоханъ-тогли	—	—	—	—	—	
59	11	Шейхъ-задь-Али	64	250	224	474	—	
60	12	Тазамли	—	—	—	—	—	
61	13	Кара-гамизли	11	33	22	55	—	
62	14	Чиндамли	34	96	70	166	—	
63	15	Башинъ-Али	8	14	16	30	—	
64	16	Огурбегли	13	46	41	87	—	
65	17	Чинханли	29	79	76	155	—	
66	18	Даллузаръ бекюк	10	27	19	46	—	
67	19	Даллузаръ кичюк	—	—	—	—	—	
68	20	Иворузан	1	4	3	7	—	
69	21	Камарли	31	88	79	167	—	
70	22	Дарекали	22	69	56	125	—	
71	23	Юва	5	18	15	33	—	
72	24	Маасимли	10	34	28	62	—	
73	25	Бедживазли	22	57	45	102	—	
74	26	Бузавандъ-Ахунди	20	55	47	102	—	
75	27	Арузангъ	—	—	—	—	—	
76	28	Курбанъ-кули (или Топрахъ-кале)	12	22	18	40	—	
77	29	Ташъ-башни	1	3	2	5	—	
78	30	Дюк	15	32	19	51	—	
79	31	Азали	7	21	22	43	—	
80	32	Бузавандъ-кулямъ-Али	18	50	36	86	—	
81	33	Догкузъ	27	65	62	127	2	
82	34	Ямарджали	10	26	18	44	—	
83	35	Меграбли	—	—	—	—	—	
84	36	Агдазъ-кишиаги	—	—	—	—	11	
85	37	Джанатли	13	27	32	59	—	
86	38	Аг-башъ	—	—	—	—	21	
87	39	Ишакли	5	11	11	22	—	
88	40	Койласаръ-суфла	1	3	2	5	—	
89	41	Ариана	8	19	16	35	—	
90	42	Каравали	16	53	49	102	—	
91	43	Аратанъ	14	52	47	90	—	
92	44	Эминджа	11	26	19	45	—	

ВЪ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

А р м я н с к ъ в о о б щ е										В с е г о .				
П е р е с е л е н ц е в ъ .										Д у ш ъ .				
Число душъ.			Изъ Персии.			Изъ Турции.			Число семействъ.					муж. жен. итого.
			Число душъ.			Число душъ.								
муж.	жен.	итого	Число се- мействъ.	муж.	жен.	итого	Число се- мействъ.	муж.	жен.	итого	Число се- мействъ.	муж.	жен.	итого.
—	—	—	79	191	169	360	—	—	—	—	84	208	183	391
—	—	—	39	92	72	164	—	—	—	—	52	130	106	236
—	—	—	58	115	106	221	—	—	—	—	82	177	165	342
—	—	—	43	87	89	176	—	—	—	—	43	87	89	176
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	61	250	224	747
—	—	—	16	41	40	81	—	—	—	—	16	41	40	81
—	—	—	29	60	65	125	—	—	—	—	40	93	87	180
—	—	—	87	191	177	368	—	—	—	—	121	287	247	534
—	—	—	48	101	74	175	—	—	—	—	56	115	90	205
—	—	—	31	80	65	145	—	—	—	—	44	126	106	232
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	79	76	155
—	—	—	36	74	80	154	—	—	—	—	46	101	99	200
—	—	—	33	70	64	134	—	—	—	—	33	70	64	134
—	—	—	38	118	96	214	—	—	—	—	39	122	99	221
—	—	—	54	139	102	241	—	—	—	—	85	227	181	408
—	—	—	43	123	105	228	—	—	—	—	65	192	161	353
—	—	—	51	123	97	220	—	—	—	—	56	141	112	253
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	34	28	62
—	—	—	48	136	114	250	—	—	—	—	70	193	159	352
—	—	—	8	17	18	35	—	—	—	—	28	72	65	137
—	—	—	90	191	179	370	—	—	—	—	90	191	179	370
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	22	18	40
—	—	—	10	22	18	40	—	—	—	—	11	25	20	45
—	—	—	36	68	64	132	—	—	—	—	51	100	83	183
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	21	22	43
—	—	—	28	80	70	150	—	—	—	—	46	130	106	236
6	2	8	38	92	88	180	—	—	—	—	67	163	152	315
—	—	—	23	53	40	93	—	—	—	—	33	79	58	137
—	—	—	28	62	56	118	—	—	—	—	28	62	56	118
26	19	45	12	32	28	60	—	—	—	—	23	58	47	105
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	27	32	59
38	54	92	38	82	73	155	—	—	—	—	59	120	127	247
—	—	—	24	42	42	84	—	—	—	—	29	53	53	106
—	—	—	18	42	38	80	—	—	—	—	19	45	40	85
—	—	—	6	11	9	20	—	—	—	—	14	30	25	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	53	49	102
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	52	47	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	26	19	45

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСІИ

№ общин	№ по ка-та-лякъ.	Название городовъ и селеній.	Мюгаммедань.				Число ер-вобранъ.	Вс
			Число ер-местнъ.	Число душъ.				
				муж.	жен.	итогъ.		
93	45	Аралхъ	20	44	48	92	—	
94	46	Джонгланъ	5	17	14	31	—	
95	47	Сирбоганъ	4	10	9	19	—	
96	48	Байбургъ	19	54	42	96	—	
97	49	Гилтаръ	28	79	64	133	—	
98	50	Кёри-кулаги	26	64	65	129	—	
99	51	Гёль	11	38	24	62	—	
100	52	Кёхтъ	6	24	16	40	—	
Итого . .			753	2231	1945	4176	34	
<i>4. Води-базарскій.</i>								
101	1	Хоръ-шрабъ	3	4	4	8	—	
102	2	Веди-су-фаъ	28	83	83	166	—	
103	3	Али-Мюгаммедъ-кишлаги	20	49	53	102	—	
104	4	Шютли	35	135	128	263	—	
105	5	Ханса	23	81	68	119	—	
106	6	Давали	2	11	17	28	—	
107	7	Веди-удли	131	441	358	799	2	
108	8	Ташли	16	43	41	84	—	
109	9	Герванъ	9	35	24	59	—	
110	10	Експджа	4	18	19	37	—	
111	11	Авшаръ	13	42	38	80	—	
112	12	Саларакъ	135	469	409	878	—	
113	13	Аси	11	20	21	41	—	
114	14	Кюрки	3	11	6	17	—	
115	15	Кадли	11	24	21	45	—	
116	16	Бартачь	12	52	42	94	—	
117	17	Джюмушъ-басанъ	9	26	25	51	—	
118	18	Джиглиъ	37	87	91	178	—	
119	19	Джирмеванъ	24	61	44	105	—	
120	20	Кюсизъ	39	113	108	221	—	
121	21	Аронъ	9	23	21	44	—	
Итого . .			574	1828	1621	3449	2	
<i>5. Шарурскій.</i>								
122	1	Куши-дамрочли	37	77	65	142	—	
123	2	Махта	39	90	68	158	—	

А Р М Я Н С К О Й О Б Л А С Т И											В С Е Г О.			
А Р М Я Н С К О Й О Б Л А С Т И											В С Е Г О.			
Число душъ.			П е р е с е л е н н ы е.						Число семействъ.	Д о у з ы.				
муж.	жен.	итого.	Изъ Персии.			Изъ Турции.				муж.	жен.	итого.		
			Число семействъ.	Число душъ.		Число семействъ.	Число душъ.							
муж.	жен.	итого.	Число семействъ.	муж.	жен.	итого.	Число семействъ.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	44	48	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	17	14	31
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	54	42	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	79	64	143
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	64	65	129
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	38	24	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	24	16	40
70	75	145	1211	2842	2347	5359	—	—	—	—	1998	5143	4537	9680
—	—	—	—	1	3	3	6	—	—	—	4	7	7	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	83	83	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	49	53	102
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	135	128	263
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	81	68	149
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	103	347	318	661
9	6	15	98	220	210	410	—	—	—	—	231	670	574	1244
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	43	41	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	35	24	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	18	19	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	42	38	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	135	469	469	878
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	29	21	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11	6	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	24	21	45
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	52	42	94
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	26	25	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	87	91	178
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	64	44	105
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	113	108	221
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	21	44
9	6	15	200	555	514	1069	—	—	—	—	775	2392	2141	4533
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	77	65	142
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	90	68	158

ТАБЛИЦА НАРОДОВАСІИ

№ області	№ по ма- га- дамъ.	Название городовъ и слезней.	Мюгаммедль.				Всѣ Число се- мьей.
			Число се- мьей.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого.	
124	3	Дуданга	23	62	55	117	—
125	4	Зейла	24	59	57	116	—
126	5	Норашень-су-ола	11	39	30	69	—
127	6	Акси-кендъ	10	26	15	41	—
128	7	Магмудъ-кенди	11	35	33	68	—
129	8	Норашень-уали	25	62	54	116	—
130	9	Юшанъ	5	13	10	23	—
131	10	Ташъ-архъ	15	34	31	65	—
132	11	Коречини	28	107	88	195	—
133	12	Курдъ-кенди	19	40	44	84	—
134	13	Шагриаръ	54	103	80	183	—
135	14	Енгиджа	104	246	238	484	—
136	15	Чомхитиръ	29	58	67	125	—
137	16	Чарчи-богачъ	19	54	46	100	—
138	17	Мюгаммедъ-Сабиръ	9	21	19	40	—
139	18	Муганджикъ-мирза-Месломъ	12	31	31	62	—
140	19	Муганджикъ-жестраби	10	25	21	46	—
141	20	Кархунъ	28	76	72	148	—
142	21	Аралихъ-Кашъ-Али-ханъ	26	73	65	138	—
143	22	Аралихъ-Мюгаммедъ-Али-бегъ	17	45	32	77	—
144	23	Слагутъ	17	51	40	91	—
145	24	Кесса-дианъ	23	71	61	132	—
146	25	Нарчи	30	101	68	169	—
147	26	Азали	12	28	30	58	—
148	27	Еакулъ-агачъ	19	36	37	73	—
149	28	Вермазъ-аръ	33	95	94	189	—
150	29	Хашимларъ	—	—	—	—	—
151	30	Абадъ-уали	22	68	68	136	—
152	31	Кашлагъ-Аббасъ	39	103	111	214	—
153	32	Токаси	22	54	45	99	—
154	33	Вайхиръ-су-ола	21	52	55	107	—
155	34	Сардаръ-абадъ	23	40	41	81	—
156	35	Дианъ	9	23	23	46	—
157	36	Арабъ-енгиджа	45	106	92	198	—
158	37	Кара-Гасали	57	147	137	284	—
159	38	Бабаси или Абаси	11	31	30	61	—
160	39	Кештасъ	18	51	47	98	—
161	40	Давришларъ	33	93	77	170	—
162	41	Арбатанъ	19	37	46	83	—

АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.											Всего.			
А р м я н ь в о о б щ е.											Д у ш ь.			
П е р е с е л е н н ы е.											Число семействъ.			
Число душъ.			Изъ Перси.			Изъ Турци.			муж. жен. итого.					
муж.	жен.	итого	Число душъ.			Число душъ.								
			Число се- мействъ.	муж.	жен.	итого	Число се- мействъ.	муж.	жен.	итого				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	62	55	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	59	57	116
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	39	30	69
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	26	15	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	35	33	68
—	—	—	92	285	251	536	—	—	—	—	117	347	305	652
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	10	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	34	31	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	107	88	195
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	40	44	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	103	80	183
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	104	246	238	484
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	58	67	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	54	46	100
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	21	19	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	31	31	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	25	21	46
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	76	72	148
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	73	65	138
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	45	32	77
—	—	—	28	70	49	119	—	—	—	—	45	121	89	210
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	71	61	132
—	—	—	34	75	60	135	—	—	—	—	64	176	128	304
—	—	—	53	139	131	270	—	—	—	—	65	167	161	328
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	36	37	73
—	—	—	42	117	96	213	—	—	—	—	75	212	190	402
—	—	—	62	162	128	290	—	—	—	—	62	162	128	290
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	68	68	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	103	111	214
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	54	45	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	52	55	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	40	41	81
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	23	46
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	106	92	198
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	57	147	137	284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	31	30	61
—	—	—	25	105	89	194	—	—	—	—	43	156	136	292
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	93	77	170
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	37	46	83

№ по обшей	№ по ма-га-лазъ.	Имязвѣ городовъ и селеній.	МОГАМЕДАВЪ.				Число со-мѣстн.
			Число душъ.			Число со-мѣстн.	
			муж.	жен.	итого		
163	42	Халлакъ	32	59	71	130	—
164	43	Ашнаръ	33	82	102	184	—
165	44	Муганн	37	103	102	205	—
166	45	Корчии	18	53	45	98	—
167	46	Агъ-Агмедъ	30	96	92	188	—
168	47	Кара-бурджъ	25	65	60	125	—
169	48	Таа-кендъ	9	37	23	60	—
170	49	Бурунн	18	50	48	98	—
171	50	Вайхиръ-ули	105	289	247	536	—
Итого			1305	3397	3113	6519	—
<i>б. Сурмаланскій.</i>							
172	1	Аркъ-ури	—	—	—	—	177
173	2	Рахмедъ-абадъ или Рамазанъ-кенди	18	55	50	105	—
174	3	Гасанъ-абадъ	12	50	48	98	—
175	4	Судейманъ-абадъ	22	97	77	174	—
176	5	Джаннатъ-абадъ	23	87	68	155	—
177	6	Таиъ-бурунн	—	—	—	—	38
178	7	Тоханъ-шагли-каджаръ	29	112	87	199	—
179	8	Тоханъ-шагли-баатъ	14	44	39	83	—
180	9	Гѣджали	9	28	25	53	—
181	10	Ширачи	7	25	19	44	—
182	11	Саваръ-кули	13	41	31	72	—
183	12	Али-деанъ	—	—	—	—	17
184	13	Гусейнъ-кенди	—	—	—	—	21
185	14	Муринудъ-Али-кишлагн	8	23	22	45	—
186	15	Зиль-шкаръ	10	28	28	56	—
187	16	Теджирли	3	10	11	21	35
188	17	Эджинаръ	—	—	—	—	31
189	18	Амаратъ	3	8	8	16	—
190	19	Наджавъ-Али	3	12	12	24	19
191	20	Кали-кишлагн	14	46	30	76	23
192	21	Агетли	—	—	—	—	26
193	22	Панкъ	—	—	—	—	43
194	23	Кизилъ-запаръ	11	28	31	59	4
195	24	Казачи	20	81	72	153	—
196	25	Сари-чобанъ	13	38	32	79	—
197	26	Агаверь	10	31	19	50	—
198	27	Агъ-Могаммедъ	48	175	153	328	—
199	28	Арабларн	15	62	63	125	—
200	29	Мули-Агмедъ	20	102	103	205	—

А р м и я н ь в о о б щ е .										В с е г о .				
Родныхъ.			П е р е с е л е н н ы е .							Число семействъ.	Д у ш ь .			
Число душъ.			Изъ Перси.			Изъ Турци.					муж.	жен.	итого.	
			Число семействъ.	Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.						
муж.	жен.	итого.		муж.	жен.	итого.		муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67	221	196	517	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	62	63	125	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	51	59	100	
266	231	497	—	—	—	—	9	21	21	42	78	287	252	539
125	122	247	—	—	—	—	10	20	16	36	51	145	138	283
—	—	—	64	147	129	276	37	135	103	238	101	282	232	514
114	112	226	—	—	—	—	11	27	21	48	52	155	146	301
—	—	—	53	118	107	223	7	15	12	27	50	133	119	252
53	49	102	108	255	237	492	6	17	13	30	133	325	299	624
—	—	—	53	120	91	211	31	99	75	174	93	296	242	538
104	93	197	—	—	—	—	5	12	7	19	32	116	100	216
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	321	295	616
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	239	210	449
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	284	252	536
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	12	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	11	9	20
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	19	19	38
182	159	341	—	—	—	—	—	—	—	—	54	182	159	341
74	75	149	—	—	—	—	27	101	82	183	52	175	157	332
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	57	55	112
590	528	1118	—	—	—	—	—	—	—	—	173	590	528	1118
3052	2840	5892	299	788	671	1459	261	746	596	1342	2204	7144	6384	13525
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	45	56	91
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	32	29	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	61	55	116
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	65	57	122
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	15	8	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	24	24	48
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	16	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	17	16	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	45	39	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	33	32	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	29	20	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	30	21	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	73	69	142
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	21	12	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	44	29	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	33	32	65

№ общин	№ по ма-галымъ.	Название городовъ и селеній.	Мюхаммеданск.				№	
			Число се-мелетъ.	Число душъ.				Число се-мелетъ.
				муж.	жен.	всего		
238	17	Дамыр-суханъ	8	20	14	34	—	
239	18	Бай-хараба	6	19	13	23	—	
240	19	Алужали	1	3	2	5	—	
241	20	Караджейранъ	14	37	35	73	—	
242	21	Чатранъ	5	11	7	18	—	
243	22	Гей-саякъ	11	37	32	69	—	
244	23	Бай-кишлакъ	8	26	23	49	—	
245	24	Гюлаби	8	21	19	40	—	
246	25	Акеракъ	21	68	52	120	1	
247	26	Суки	12	32	36	68	—	
<i>Даркентское Уезде.</i>								
248	27	Катинъ	22	66	60	126	—	
249	28	Гасанъ-джакъ	5	12	10	22	—	
250	29	Халими	7	20	17	37	—	
251	30	Сар-абадъ	7	28	22	50	—	
252	31	Чичагли	9	20	24	44	—	
253	32	Балъки	11	32	28	60	—	
254	33	Бумъ-булагъ	10	28	27	55	—	
255	34	Гасанъ-кеди	10	29	24	53	—	
256	35	Агдись	17	43	33	76	—	
257	36	Соукъ-булагъ	4	17	14	31	—	
258	37	Джакъ-дворникъ	16	42	44	86	—	
259	38	Амиръ-е-джакъ	8	16	17	33	—	
260	39	Киралъ-булагъ	13	32	28	60	—	
261	40	Балача	25	81	84	165	—	
262	41	Огруджа	11	37	27	64	—	
263	42	Аг-танъ	6	15	14	29	—	
264	43	Джакаръ-абадъ	5	11	11	22	—	
265	44	Кара-танъ или Байранъ-кеди	2	8	6	14	—	
266	45	Али-верди-хараба	11	37	25	62	—	
267	46	Гирамол-ашага	12	39	36	75	—	
268	47	Али-мали	12	33	28	61	—	
269	48	Тавалги	15	60	43	103	—	
270	49	Ниръ-амиръ	2	4	3	7	—	
271	50	Тихали	17	57	40	97	—	
272	51	Чирагли	8	26	21	47	—	
273	52	Нарманутъ и Ниръ-абадъ	34	97	98	195	—	
274	53							
275	54	Османъ-кеди	3	10	7	17	—	
Итого			589	1742	1525	3267	1	

А Р М Я Н Ъ В О О Б Щ Е										В С Е Г О				
Р Е Ш И В Ш И Х			П Е Р Е С Е Л Е Н Н Ы Х							Ч и с л о с е м е й с т в	Д у ш а			
Ч и с л о д у ш			И зъ П е р с и я			И зъ Т у р ц и я					м у ж	ж е н	И т о г о	
			Ч и с л о д у ш			Ч и с л о д у ш								
м у ж	ж е н	И т о г о	Ч и с л о с е м е й с т в	м у ж	ж е н	И т о г о	Ч и с л о с е м е й с т в	м у ж	ж е н	И т о г о	м у ж	ж е н	И т о г о	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	20	15	34
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	10	13	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	5
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	37	35	72
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	11	7	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	37	32	69
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	26	23	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	24	19	40
3	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	22	71	54	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	32	36	68
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	66	60	126
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	12	10	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	20	17	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	28	22	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	20	24	44
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	32	28	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	28	27	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	29	24	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	33	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	17	14	31
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	42	44	86
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	17	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	32	28	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	81	84	165
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	37	27	64
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	15	14	29
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	11	11	22
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	8	6	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	37	25	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	39	36	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	28	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	60	43	103
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	3	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	57	40	97
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	26	21	47
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	97	98	195
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	10	7	17
3	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	590	1745	1527	3272

№ общин	№ по магаландиямъ.	Названіе городовъ и слатинъ.	Мюгаммеданъ.				Ко- Число сел- местъ.
			Число сел- местъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
8. Салтинъ.							
276	1	Согютли	4	11	8	19	—
277	2	Гусейинъ-кенди	9	30	27	57	—
278	3	Джирюханъ	13	34	48	102	—
279	4	Элиоджанъ	4	8	6	14	—
280	5	Гаджи-Байрамли	52	172	160	332	—
281	6	Агриси-ватъ	6	14	14	28	—
282	7	Хейри-бегли	47	155	156	301	—
283	8	Ассаръ	14	52	40	92	—
284	9	Шахъ-варидъ	9	21	38	59	—
Итого .			160	517	487	1004	—
9. Талинскій.							
285	1	Новал-Талинъ	—	—	—	—	—
286	2	Эшникъ	11	31	31	62	—
287	3	Мегрибанли	13	40	33	75	—
288	4	Ириндъ	6	13	16	29	—
289	5	Каргазюмась	12	30	19	49	—
290	6	Агджа-кадъ верхняя	16	36	34	70	—
291	7	Агджа-кадъ нижняя	11	30	23	53	—
292	8	Яшикъ	5	9	9	18	—
293	9	Башъ-свизъ	4	8	4	12	—
294	10	Багчаджикъ	3	5	3	10	—
295	11	Шейхъ-гаджи	4	9	10	19	—
296	12	Далали	—	—	—	—	—
297	13	Ардикъ	3	8	8	16	—
298	14	Талинъ-старая	—	—	—	—	—
299	15	Гёзли	—	—	—	—	—
300	16	Кармазили-новый	—	—	—	—	—
301	17	Куль-дервинъ	—	—	—	—	—
302	18	Ади-аманъ	—	—	—	—	—
303	19	Масдара	1	3	4	7	74
304	20	Согютли	—	—	—	—	—
Итого .			91	222	198	420	74
10. Сидли и Ахсазлы.							
305	1	Діанъ	7	17	15	32	—
306	2	Каралжаларъ	19	37	47	104	—
307	3	Аванъ	15	39	45	104	—

Армянцы вообще.										Всего.			
Ренныхъ.			Переселенцевъ.							Число семействъ.	Душъ.		
Число душъ.			Изъ Персии.			Изъ Турши.					муж.	жен.	итого.
			Число душъ.			Число душъ.							
муж.	жен.	итого.	Число семействъ.			Число душъ.							
муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	11	8	19	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	30	27	57	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	54	48	102	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	8	6	14	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	52	172	160	332	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	14	14	28	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	47	153	146	301	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	52	40	92	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	21	38	59	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	160	517	487	1004	
—	—	—	—	—	—	56	140	151	291	56	140	151	291
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	31	31	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	40	35	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	13	16	29
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	30	19	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	36	34	70
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	30	23	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9	9	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	8	4	12
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5	5	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	10	19
—	—	—	—	—	—	5	19	17	36	5	19	17	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	8	8	16
—	—	—	—	—	—	29	86	80	166	29	86	80	166
—	—	—	—	—	—	10	36	28	64	10	36	28	64
—	—	—	—	—	—	5	11	11	22	5	11	11	22
—	—	—	—	—	—	13	49	46	95	13	49	46	95
—	—	—	—	—	—	10	38	32	70	10	38	32	70
225	191	416	—	—	—	22	72	66	138	97	300	261	561
—	—	—	—	—	—	35	140	122	262	35	140	122	262
225	191	416	—	—	—	185	591	553	1144	350	1038	942	1980
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17	15	32
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	57	47	104
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	59	45	104

№ общины	№ во ла- га- тамъ	НАЗВАНИЕ ГОРОДОВЪ И СЕЛЕНІЙ	МОГАМЕДАВЪ			Ко Число со- местствъ	
			Число душъ				
			муж.	жен.	итого	Число со- местствъ	
308	4	Махта	4	21	17	38	—
309	5	Кюнгъ	12	32	30	62	—
310	6	Койтуль	6	16	12	28	6
311	7	Уджанъ	16	37	25	62	—
312	8	Догиръ	7	23	12	35	—
313	9	Нерей	14	43	33	76	—
314	10	Кётагли	17	43	37	80	—
315	11	Назиръ-агачъ	35	101	93	194	—
<i>Земля Ахсагли.</i>							
316	12	Казанъ-аръ-новый	20	59	51	110	—
317	13	Сергеуль	16	49	38	87	—
318	14	Уши	26	84	83	167	—
319	15	Кичикъ-кенель	12	44	33	77	—
320	16	Бабъ-киши	10	37	35	72	—
321	17	Кираманъ	12	47	29	76	—
322	18	Калакъ-кенди	19	44	52	96	—
323	19	Тигады	16	48	44	92	—
324	20	Кара-джейранъ	28	92	70	162	—
Итого .			311	953	801	1754	6
<i>II. Сардаръ-абадскіе.</i>							
325	1	Шаривъ-абадъ	53	167	151	318	—
326	2	Кархунъ	77	250	212	462	—
327	3	Турменли	12	30	34	64	—
328	4	Чибухчи	—	—	—	—	8
329	5	Маршара-тегъ	—	—	—	—	17
330	6	Эдасиларъ	—	—	—	—	9
331	7	Агджа-архъ	12	62	67	129	1
332	8	Ариутли	10	32	40	72	27
333	9	Уауикъ-оба	—	—	—	—	10
334	10	Игдали	21	62	51	113	—
335	11	Коджа-кранъ	14	45	40	85	—
336	12	Джавъ-вита	36	145	138	283	—
337	13	Кузигюдани	—	—	—	—	26
338	14	Курдубулю	—	—	—	—	22
339	15	Ташъ-дебъ	—	—	—	—	15
340	16	Кариюкъ-архъ	41	166	145	311	—
341	17	Сардаръ-абадъ, крѣпость	—	—	—	—	—
342	18	Мудъ-Баландъ	—	—	—	—	212
343	19	Кешанъ	—	—	—	—	—

А р м я н ь ю б о в ц е.										В с е г о.			
Р е м ь н ы.			П е р е с е л е н ц ы.							Д о м ы.			
Ч и с л о д у ш ь.			И з П е р с ы.			И з Т у р ц ы.							
			Ч и с л о с о-м е с т ь.	Ч и с л о д у ш ь.			Ч и с л о с о-м е с т ь.	Ч и с л о д у ш ь.			Ч и с л о с о-м е с т ь.	м у ж.	ж е н.
м у ж.	ж е н.	и т о г о.		м у ж.	ж е н.	и т о г о.		м у ж.	ж е н.	и т о г о.			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	21	17	38
16	12	28	—	—	—	—	—	—	—	18	48	42	90
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	12	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	37	25	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	23	12	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	43	33	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	43	37	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	101	93	194
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	59	51	110
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	49	38	87
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	84	83	167
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	44	33	77
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	37	35	72
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	47	29	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	44	52	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	48	44	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	92	70	162
16	12	28	—	—	—	—	—	—	—	317	969	813	1782
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53	167	151	318
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	77	250	212	462
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	30	31	64
16	16	32	—	—	—	—	—	—	—	8	16	16	32
52	59	111	7	16	13	29	—	—	—	24	68	72	140
34	34	68	15	39	35	74	—	—	—	24	73	69	142
6	5	11	—	—	—	—	—	—	—	13	68	72	140
73	66	139	—	—	—	—	—	—	—	37	105	106	211
33	33	66	17	46	34	80	—	—	—	27	79	67	146
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	62	51	113
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	45	40	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	145	138	283
75	64	136	—	—	—	—	—	—	—	26	75	61	136
90	101	191	13	37	34	71	2	7	5	37	134	140	274
43	38	81	—	—	—	—	—	—	—	15	43	38	81
—	—	—	14	49	53	102	—	—	—	55	215	198	413
765	722	1487	—	—	—	—	—	—	—	212	765	722	1487

№ по ма-галымъ.	№ общинъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаджидагы.				Ко- личество.
			Число се-редствъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
344	20	Шагрияръ	—	—	—	—	85
345	21	Джакаръ-абады	—	—	—	—	20
346	22	Колдагы-архъ	—	—	—	—	17
Итого			276	959	878	1837	469
<i>12. Карни-басарскій.</i>							
347	1	Бажарли	17	66	61	127	—
348	2	Хатунъ-архъ	28	117	91	208	—
349	3	Мирза-Гусейинъ	23	104	88	192	—
350	4	Сези-абады	8	22	27	49	—
351	5	Арамлъ-Кёзали	39	143	141	284	—
352	6	Зейна	34	124	110	234	31
353	7	Исахли или Нижний-Агшамъ	12	41	18	59	5
354	8	Али-бегли	—	—	—	—	20
355	9	Абдуръ-рахманъ	5	15	15	30	18
356	10	Вагаршанагы	—	—	—	—	397
357	11	Гирамъ	19	50	40	90	—
358	12	Муганджикъ	—	—	—	—	15
359	13	Самангаръ	15	48	32	80	52
360	14	Айтахъ	—	—	—	—	—
361	15	Кёрнали	—	—	—	—	42
362	16	Кюракенли	8	25	22	47	—
363	17	Аджа-калы	11	41	38	79	—
364	18	Кизилузы	—	—	—	—	—
365	19	Агшагузы	3	11	10	21	4
366	20	Франгановъ	—	—	—	—	24
367	21	Тосъ	9	24	24	48	10
368	22	Гаджи-кара	4	15	12	27	4
369	23	Мудла-дурсунъ	11	46	29	73	8
370	24	Гаджиаларъ	12	34	27	61	—
371	25	Арамъ	4	8	9	17	—
372	26	Арамъ	7	21	17	38	—
373	27	Бизилъ-амиръ	15	63	57	120	—
374	28	Ушаганъ	—	—	—	—	82
375	29	Аштаракъ	—	—	—	—	122
376	30	Варли	3	14	14	28	21
377	31	Такъ	26	83	72	153	—
378	32	Акеракъ	27	93	73	166	—
379	33	Иатриджъ	7	30	21	51	—
380	34	Акиъ	16	44	49	93	—
381	35	Иираганъ	—	—	—	—	15

Армяне въ в о о б щ е.												В с е г о.				
Переселенцевъ.												Д у ш ъ.				
Число душъ.			Изъ Перси.				Изъ Турци.				Число сс-местъ.	муж.			жен.	итого.
			Число душъ.			Число сс-местъ.	Число душъ.									
муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.		муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	
318	312	630	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85	318	312	630	
81	81	162	—	—	—	—	2	5	4	9	—	22	86	85	171	
54	46	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	54	46	100	
640	1574	3214	66	187	169	356	4	12	9	21	815	2798	2630	5428		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	66	61	127	
—	—	—	119	368	294	662	—	—	—	—	—	147	485	385	870	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	104	88	192	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	22	27	49	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	143	141	284	
131	121	252	32	92	80	172	—	—	—	—	—	97	347	311	658	
16	13	29	16	50	37	87	—	—	—	—	—	33	107	68	175	
74	33	129	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	74	53	129	
66	48	114	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	81	63	144	
1029	928	1957	26	81	62	143	18	39	36	75	441	1149	1026	2175		
—	—	—	—	—	—	—	4	11	14	25	—	23	61	54	115	
45	46	91	1	9	4	13	—	—	—	—	—	16	54	50	104	
161	140	301	—	—	—	—	3	12	7	19	—	70	221	179	400	
—	—	—	63	183	156	339	—	—	—	—	—	63	183	156	339	
123	118	241	28	93	85	178	—	—	—	—	—	70	216	203	419	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	25	22	47	
—	—	—	17	48	54	102	—	—	—	—	—	28	89	92	181	
—	—	—	37	107	85	192	—	—	—	—	—	37	107	85	192	
3	3	6	25	78	84	159	—	—	—	—	—	29	92	94	186	
89	87	176	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	89	87	176	
33	30	63	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	57	54	111	
13	7	22	20	50	42	92	—	—	—	—	—	28	80	61	141	
22	23	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	68	52	120	
—	—	—	26	67	57	124	—	—	—	—	—	38	101	84	185	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	8	9	17	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	24	17	38	
—	—	—	47	161	129	290	—	—	—	—	—	62	224	186	410	
303	284	587	2	13	5	18	2	5	4	9	86	321	290	611		
422	398	820	—	—	—	—	2	3	3	6	124	423	404	826		
90	67	157	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	104	81	185	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	83	72	155	
—	—	—	29	76	76	152	—	—	—	—	—	56	169	149	318	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	30	21	51	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	44	49	93	
48	39	87	25	86	67	156	—	—	—	—	—	40	134	106	240	

№ общины	№ по ма- га- лант.	Название городов и селеній.	МОГАНМЕДАНИ.				Ко- личество селеній.
			Число се- леній.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
382	36	Эргейъ	12	29	25	54	—
383	37	Талингъ	9	37	24	61	—
384	38	Талингъ-Акеракъ	7	43	27	70	—
385	39	Калашань	9	15	13	28	—
386	40	Есвардъ	—	—	—	—	30
Итого . . .			400	1406	1186	2592	897
<i>15. Абаранскій.</i>							
387	1	Могий	—	—	—	—	10
388	2	Тогана-ванкъ	—	—	—	—	—
389	3	Карни-большое	—	—	—	—	—
390	4	Карни-малое	—	—	—	—	—
391	5	Сатмоса-ванкъ	—	—	—	—	—
392	6	Ахана-сегъ	—	—	—	—	—
393	7	Калачъ	—	—	—	—	—
394	8	Гунбаль	—	—	—	—	—
395	9	Базарджикъ	—	—	—	—	—
396	10	Шира-калâ	—	—	—	—	—
397	11	Джамушан	—	—	—	—	—
398	12	Тасарли	—	—	—	—	—
399	13	Будхепръ	—	—	—	—	—
400	14	Каръ-книса	—	—	—	—	—
401	15	Асванъ-изълакъ	—	—	—	—	—
402	16	Кушъ	—	—	—	—	—
403	17	Али-бечакъ	—	—	—	—	—
404	18	Чамирли	—	—	—	—	—
405	19	Мудъ-Касимъ	—	—	—	—	—
406	20	Данджилъ	—	—	—	—	—
407	21	Сачилъ	—	—	—	—	—
408	22	Аширли	—	—	—	—	1
409	23	Гюль-абди	—	—	—	—	—
410	24	Сари-Будагъ	—	—	—	—	—
411	25	Сама-дериниъ	—	—	—	—	—
412	26	Кюльлюджа	—	—	—	—	—
413	27	Мелькумъ-кенди	—	—	—	—	—
414	28	Гаджи-Баширъ	—	—	—	—	—
415	29	Каравлугъ	—	—	—	—	—
416	30	Башъ-Абаранъ	—	—	—	—	—
417	31	Джа-гервасъ	—	—	—	—	—
418	32	Мирякъ	—	—	—	—	—
419	33	Мешкъ-кенди	—	—	—	—	—

А Р М Я Н С К И Е В О О Б Щ Е											В С Е Г О .				
Р Е Ш И М Ы Е .			П Е Р Е С Е Л Е Н Ц Е В Ъ								Ч и с л о с е м е й с т в .	Д у ш ь .			
Ч и с л о д у ш ь .			И з П е р с и .				И з Т у р к и .					м у ж .	ж е н .	и т о г о .	
			Ч и с л о д у ш ь .			Ч и с л о д у ш ь .			м у ж .	ж е н .					и т о г о .
м у ж .	ж е н .	и т о г о	Ч и с л о м е л ь с т в .	м у ж .	ж е н .	и т о г о	Ч и с л о м е л ь с т в .	м у ж .				ж е н .	и т о г о	м у ж .	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	29	25	54	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	37	24	61	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	43	27	70	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	13	28	
118	98	216	5	12	9	21	6	22	20	42	51	152	127	279	
2788	2502	5290	518	1574	1323	2897	35	92	84	176	1850	5860	5095	10955	
—	25	25	—	—	—	—	—	1	1	4	5	11	25	29	54
—	—	—	36	113	100	213	—	5	10	6	16	40	123	106	229
—	—	—	—	—	—	—	—	127	343	306	649	127	343	306	649
—	—	—	—	—	—	—	—	8	25	21	45	8	24	21	45
—	—	—	1	2	4	6	—	21	66	59	125	22	68	63	131
—	—	—	—	—	—	—	—	62	193	183	376	62	193	183	376
—	—	—	—	—	—	—	—	14	50	43	93	14	50	43	93
—	—	—	—	—	—	—	—	22	65	58	123	22	65	58	123
—	—	—	—	—	—	—	—	29	99	83	182	29	99	83	182
—	—	—	56	164	150	314	—	—	—	—	56	164	150	314	
—	—	—	—	—	—	—	—	64	221	176	397	64	221	176	397
—	—	—	—	—	—	—	—	19	62	56	118	19	62	56	118
—	—	—	—	—	—	—	—	68	216	181	397	68	216	181	397
—	—	—	—	—	—	—	—	29	98	80	178	29	98	80	178
—	—	—	—	—	—	—	—	22	67	62	129	22	67	62	129
—	—	—	—	—	—	—	—	14	35	37	72	14	35	37	72
—	—	—	62	214	186	400	—	22	69	62	131	84	283	248	531
—	—	—	—	—	—	—	—	43	140	124	264	43	140	124	264
—	—	—	41	100	103	203	—	—	—	—	41	100	103	203	
—	—	—	37	132	112	244	—	2	4	4	8	39	136	116	252
—	—	—	—	—	—	—	—	26	87	59	146	26	87	59	146
5	4	9	—	—	—	—	—	25	67	70	137	26	72	74	146
—	—	—	38	142	154	296	—	3	6	8	14	41	148	162	310
—	—	—	—	—	—	—	—	11	59	34	83	11	59	34	83
—	—	—	23	81	69	150	—	4	14	13	27	27	95	82	177
—	—	—	36	95	97	192	—	10	28	28	56	46	123	125	248
—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	46	89	17	43	46	89
—	—	—	—	—	—	—	—	15	47	49	96	15	47	49	96
—	—	—	—	—	—	—	—	27	81	76	157	27	81	76	157
—	—	—	—	—	—	—	—	56	219	167	386	56	219	167	386
—	—	—	—	—	—	—	—	25	72	77	149	25	72	77	149
—	—	—	—	—	—	—	—	32	101	109	210	32	101	109	210
—	—	—	—	—	—	—	—	48	165	144	309	48	165	144	309

№ общин	№ по ма-га-замъ.	Названіе городовъ и селеній.	МОГАЗМЕДАВЪ.				№
			Число се-мействъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
420	34	Куру-богачъ	—	—	—	—	
421	35	Гондогасъ	—	—	—	—	
422	36	Джарджанисъ	—	—	—	—	
423	37	Чюбанъ-черекмасъ	—	—	—	—	
424	38	Шарабъ-кадъ	—	—	—	—	
425	39	Джангъ	—	—	—	—	
		Итого	—	—	—	11	
		<i>15. Даричичискій.</i>					
426	1	Алаварсъ	24	100	82	182	—
427	2	Ронзанларъ	5	8	7	15	—
428	3	Гюнишъ	9	29	19	48	—
429	4	Араванкъ	5	22	14	33	34
430	5	Далларъ	33	99	82	184	—
431	6	Гибаръ-Али	5	10	12	22	—
432	7	Бджинъ	40	128	104	232	24
433	8	Солмасъ	24	52	42	94	—
434	9	Бахей	—	—	—	—	—
435	10	Аг-пара	—	—	—	—	—
436	11	Макранкъ	—	—	—	—	—
437	12	Ахта-нижняя	—	—	—	—	—
438	13	Ахта-верхняя	—	—	—	—	—
439	14	Карш-гёкъ	—	—	—	—	—
440	15	Рандомалъ	—	—	—	—	—
441	16	Занджиринъ	—	—	—	—	—
442	17	Фарухъ	—	—	—	—	—
443	18	Баба-киши	—	—	—	—	—
444	19	Дали-паншъ	13	44	32	76	—
445	20	Саринъ-джанъ	8	22	21	43	—
446	21	Тайчарехъ	—	—	—	—	—
447	22	Корчули	14	45	37	82	—
448	23	Чопуръ-Али	7	16	12	28	—
449	24	Дадъ-кишлагъ	5	12	11	23	—
450	25	Такяликъ	7	24	17	41	—
451	26	Улашикъ	12	36	30	66	—
452	27	Вара-кадъ	13	37	39	76	—
453	28	Коругъ-кюней	12	22	18	40	—
454	29	Янджъ	—	—	—	—	1
455	30	Тутташениъ	—	—	—	—	—
456	31	Цахкунгъ	4	12	6	18	13
457	32	Шагриси	—	—	—	—	—

А р м я н ь в о о б щ е,											В с е г о,				
Р о д н ы хъ,			П е р е с е л е н ц е в ъ,								Д о ш ъ.				
Ч и с л о д у ш ъ,			Н а з ѣ П е с т ѣ,				Н а з ѣ Т у р ц ѣ,								Ч и с л о с о в ѣ с т ѣ,
			Ч и с л о с е м ѣ й с т ѣ,	Ч и с л о д у ш ъ,			Ч и с л о с е м ѣ й с т ѣ,	Ч и с л о д у ш ъ,			м у ж.	ж е н.	и т о г о,		
м у ж.	ж е н.	и т о г о		м у ж.	ж е н.	и т о г о		м у ж.	ж е н.	и т о г о				м у ж.	ж е н.
—	—	—	—	—	—	—	—	20	71	58	129	20	71	58	129
—	—	—	—	—	—	—	—	55	170	153	323	55	170	153	323
—	—	—	—	—	—	—	—	81	277	267	544	81	277	267	544
—	—	—	—	—	—	—	—	40	153	125	278	40	153	125	278
—	—	—	—	—	—	—	—	7	18	25	43	7	18	25	43
—	—	—	—	—	—	—	—	54	203	170	373	54	203	170	373
29	29	58	330	1043	975	2018	1116	3635	3223	6857	1457	4706	4227	8933	
—	—	—	14	47	36	83	1	1	1	2	36	148	119	267	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	8	7	15	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	29	19	58	
92	81	173	—	—	—	—	—	6	13	14	27	45	127	106	233
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	99	82	181
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	12	22
69	62	131	—	—	—	—	—	8	32	15	47	72	229	181	410
—	—	—	—	—	—	—	—	37	135	134	269	58	187	176	363
—	—	—	41	124	118	243	1	1	3	5	42	125	121	246	
—	—	—	34	97	77	174	5	10	13	23	39	107	90	197	
—	—	—	8	26	25	51	26	67	66	133	34	93	91	184	
—	—	—	53	162	146	308	5	15	16	31	59	177	162	339	
—	—	—	49	149	138	307	8	22	20	42	57	171	178	349	
—	—	—	42	116	123	239	30	90	89	179	72	206	212	418	
—	—	—	99	300	267	567	47	118	105	223	146	418	372	790	
—	—	—	—	—	—	—	13	49	38	87	13	49	38	87	
—	—	—	—	—	—	—	23	85	71	156	23	85	71	156	
—	—	—	21	64	53	117	16	62	51	113	37	126	104	230	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	44	32	76	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	22	21	43	
—	—	—	—	—	—	—	52	180	156	336	52	180	156	336	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	45	37	82	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	16	12	28	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	12	11	23	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	24	17	41	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	36	30	66	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	37	39	76	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	22	18	40	
2	2	4	44	147	129	276	14	26	33	59	56	175	164	339	
—	—	—	60	212	179	391	17	44	33	77	77	256	212	468	
56	46	102	33	130	117	247	29	74	71	145	79	272	240	512	
—	—	—	49	169	161	330	13	47	45	92	66	216	206	422	

№ общины	№ по ма- га- ламъ	Название городовъ и селеній.	МОГАМЕДАНЫ.				Число се- мействъ.
			Число се- мействъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
458	33	Черчеръ	—	—	—	—	
459	34	Ордаки-большое	—	—	—	—	
460	35	Гомадзоръ	—	—	—	20	
461	36	Цагмакаберъ	—	—	—	—	
462	37	Чибухи	—	—	—	—	
Итого .			231	718	582	1300	92
<i>15. Гю-найскій.</i>							
463	1	Беган-Гусейнъ	5	15	12	26	—
464	2	Зейвалъ-агали	10	27	18	45	—
465	3	Рахманъ-кенди	8	16	12	28	—
466	4	Агъ-кадъ	7	21	18	39	—
467	5	Агри-онъ	12	41	24	65	—
468	6	Кизилдакъ, или Абуль-кенди	19	68	40	108	—
469	7	Карадугъ	—	—	—	—	—
470	8	Киндагъ	—	—	—	—	—
471	9	Гаваръ	—	—	—	—	—
472	10	Куль-Али	—	—	—	—	—
473	11	Кесса-Могамедъ, или Гендикъ	—	—	—	—	—
474	12	Иша-кенди	—	—	—	—	—
475	13	Дли-кардагъ	—	—	—	—	—
476	14	Кюаджикъ	—	—	—	—	—
477	15	Вашъ-кендъ	—	—	—	—	—
478	16	Эйраносъ	—	—	—	—	13
479	17	Атамъ-ханъ	—	—	—	—	—
480	18	Вали-агали	—	—	—	—	—
481	19	Ташъ-кендъ	—	—	—	—	—
482	20	Данкъ-танъ	—	—	—	—	—
483	21	Гель-кенди	—	—	—	—	—
484	22	Адинанъ-ишкий	—	—	—	—	—
485	23	Адинанъ-верхний	—	—	—	—	—
486	24	Абуль-агали	—	—	—	—	—
487	25	Гезаль-даръ	—	—	—	—	—
488	26	Агъ-кратъ	—	—	—	—	—
489	27	Карадугъ-верхний	—	—	—	—	—
490	28	Карадугъ-ишкий	—	—	—	—	—
491	29	Золь-Хатъ	—	—	—	—	—
492	30	Келанъ-керманъ	—	—	—	—	—
493	31	Алутали	16	54	45	99	—
494	32	Кара-саххаль-кишлати	2	5	5	10	—
495	33	Яруали	19	62	59	121	—

А Р М Я Н С К И Е В О О Б Щ Е												В с е г о .			
К р е с т ы .			П е р е с к л а н ц ы .									Д у ш ь .			
Ч и с л о д у ш .			И з П е р с и .			И з Т у р и и .			Ч и с л о с е м ь е т ы .						
			Ч и с л о д у ш .			Ч и с л о д у ш .									
м у ж .	ж е н .	и т о г о	Ч и с л о с е м ь е т ы .			Ч и с л о с е м ь е т ы .			Ч и с л о с е м ь е т ы .			м у ж .	ж е н .	и т о г о .	
—	—	—	—	—	—	—	17	70	56	126	17	70	56	126	
—	—	—	31	98	105	203	27	94	82	176	58	192	187	379	
79	63	142	—	—	—	—	10	23	23	46	30	102	86	188	
—	—	—	—	—	—	—	4	12	13	25	4	12	13	25	
—	—	—	—	—	—	—	130	450	395	845	130	450	395	845	
298	254	552	575	1841	1694	3535	539	1720	1543	3263	1437	4577	4073	8650	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	14	12	26	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	18	45	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	12	28	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	21	18	39	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	41	24	65	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	68	40	108	
—	—	—	—	—	—	—	105	326	279	605	105	326	279	605	
—	—	—	—	—	—	—	30	93	86	179	30	93	86	179	
—	—	—	—	—	—	—	258	698	648	1346	258	698	648	1346	
—	—	—	—	—	—	—	140	361	358	709	140	361	358	709	
—	—	—	—	—	—	—	73	252	237	489	73	252	237	489	
—	—	—	—	—	—	—	81	245	219	464	81	245	219	464	
—	—	—	—	—	—	—	116	338	342	700	116	358	342	700	
—	—	—	—	—	—	—	42	132	134	266	42	132	134	266	
—	—	—	—	—	—	—	28	86	92	178	28	86	92	178	
47	34	81	—	—	—	—	44	127	124	251	57	174	158	332	
—	—	—	—	—	—	—	28	101	68	169	28	101	68	169	
—	—	—	—	—	—	—	56	162	160	322	56	162	160	322	
—	—	—	—	—	—	—	12	37	40	77	12	37	40	77	
—	—	—	—	—	—	—	20	68	59	127	20	68	59	127	
—	—	—	—	—	—	—	49	130	143	273	49	130	143	273	
—	—	—	—	—	—	—	62	178	153	331	62	178	153	331	
—	—	—	—	—	—	—	16	50	44	94	16	50	44	94	
—	—	—	—	—	—	—	45	52	44	96	45	52	44	96	
—	—	—	—	—	—	—	97	296	264	560	97	296	264	560	
—	—	—	—	—	—	—	30	97	83	180	30	97	83	180	
—	—	—	—	—	—	—	54	153	150	303	54	153	150	303	
—	—	—	—	—	—	—	60	212	177	389	60	212	177	389	
—	—	—	—	—	—	—	46	166	132	298	46	166	132	298	
—	—	—	—	—	—	—	23	77	74	151	23	77	74	151	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	54	45	99	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	5	10	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	62	59	121	

№ общин	№ по магалатъ.	Названіе городовъ и селеній.	МОГАММЕДАВЪ.				№	
			Число се- мействъ.	Число душъ.				Число се- мействъ.
				муж.	жен.	итого		
496	34	Заган	17	56	42	98	—	
497	35	Киндъ-булагъ	36	117	95	242	—	
498	36	Кирхъ-булагъ	39	133	114	247	—	
499	37	Кали-Аллахверди	16	49	50	99	—	
500	38	Басръ-мечаръ	31	91	87	178	—	
501	39	Хота-булагъ	16	60	57	117	—	
502	40	Кейти-ливагъ или Сазьманъ-кендъ	29	85	79	163	—	
503	41	Башъ-кейти	15	46	29	75	—	
504	42	Эданджа	71	215	164	379	—	
505	43	Ташъ-кендъ	69	188	169	337	—	
506	44	Ташъ-кейти	25	68	56	124	—	
507	45	Татули-кишмаги	29	81	67	148	—	
508	46	Зарабия	41	119	83	202	2	
509	47	Зодъ	44	145	100	245	—	
510	48	Агъ-Юкушъ	36	114	78	192	—	
511	49	Осруджа	30	124	83	207	—	
512	50	Маэра-большая	49	150	143	293	—	
513	51	Маэра-малая	39	130	97	227	—	
514	52	Касманъ	31	94	72	166	—	
515	53	Шивъ-кага	51	141	110	251	—	
516	54	Чизъ	45	159	106	265	—	
517	55	Ардавидъ	20	67	52	119	—	
518	56	Ада-тапа	22	82	47	129	—	
519	57	Шоръ-Али	24	86	54	140	—	
520	58	Агъ-булагъ	26	79	57	136	—	
521	59	Тохиджа	50	177	119	296	—	
		Итого	999	3164	2443	5607	15	
		ПРОВИНЦІЯ НАХИЧЕВАНСКАЯ.						
		г. Городъ Нахичеванъ.						
		Во всѣхъ частяхъ { Татари и Армяне	905	1883	1741	3624	155	
		вообще. { Боша	4	9	8	17	—	
		{ Грузины	—	—	—	—	1	
		Итого	909	1892	1749	3641	156	
		Магалы:						
		г. Агдажской.						
522	1	Бюшюгъ	4	8	5	13	—	
523	2	Джудъ-оа	—	—	—	—	41	

А Р М Я Н С К И Е О Б О Р О Т Ч И К И.											В С Е Г О.			
Число днѣй.			П е р е с е л е н ц е в ѣ.								Число семействъ.	Д у ш ѣ.		
муж.	жен.	итого	Изъ Персии.			Изъ Тегана.			муж.	жен.		итого.		
			Число семействъ.	Число днѣй.	Число семействъ.	Число днѣй.								
муж.	жен.	итого	Число семействъ.	муж.	жен.	итого	Число семействъ.	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	56	52	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	117	95	212
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	133	115	247
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	49	50	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	91	87	178
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	60	57	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	85	79	164
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	46	29	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71	215	164	379
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	188	169	357
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	68	56	124
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	81	67	148
—	5	4	9	—	—	—	—	—	—	—	43	124	87	211
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	145	100	245
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	114	78	192
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	124	83	207
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	150	143	293
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	130	97	227
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	94	72	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	54	141	110	251
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	159	106	265
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	67	52	119
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	82	47	129
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	86	54	140
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	79	57	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	177	119	296
52	38	90	—	—	—	—	1483	4457	4100	8557	2499	7673	6581	14254
377	338	715	265	600	510	1110	—	—	—	—	1325	2860	2589	5449
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	8	17
2	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	4
379	340	719	265	600	510	1110	—	—	—	—	1330	2871	2599	5470
—	—	—	96	269	244	513	—	—	—	—	100	277	249	526
119	100	219	14	33	43	76	—	—	—	—	55	152	143	295

№ по общин	№ на-та-лицы.	Название городов и селений.	Мусаммедань.				№ по-местець.
			Число со-местець.	Число душъ.			
				муж.	жен.	всего	
524	3	Банъ-джамалдинъ	7	25	19	44	—
525	4	Акъ-джамалдинъ	40	81	87	168	—
526	5	Араликъ	25	58	43	102	—
527	6	Кизильджъ	14	32	31	63	—
528	7	Ахракуинь	—	—	—	—	30
529	8	Киръ	32	98	73	171	—
530	9	Банъ-аръ	74	189	151	340	—
531	10	Салугъ	30	80	75	155	—
532	11	Норань	15	39	38	77	5
533	12	Хачаваркъ	18	46	41	87	—
534	13	Ханъ-ага	33	76	70	146	—
535	14	Хонъ-кешикъ	12	29	24	44	—
536	15	Паратанъ	—	—	—	—	8
537	16	Галъ-Джиралжуръ	6	17	9	26	4
538	17	Шурутъ	9	26	23	59	17
539	18	Банъ-Анзоръ	20	52	45	97	—
540	19	Орта-Анзоръ	12	25	24	49	—
544	20	Дибъ-Анзоръ	5	16	10	26	—
542	21	Тейнакъ	10	22	20	42	—
543	22	Калъши	11	36	32	68	14
544	23	Араликъ	13	22	19	41	—
545	24	Ликатахъ	10	19	21	40	4
		Итого	400	987	861	1848	123
<i>2. Назимчанскій.</i>							
546	1	Тунбулъ	17	38	35	73	14
547	2	Котъ-дизъ	43	90	80	170	—
548	3	Истрикъ	202	465	422	887	—
549	4	Карюръ-пань	—	—	—	—	10
550	5	Тонъ-кекъ	18	64	48	112	57
551	6	Якъ-хана	7	21	20	41	—
552	7	Булганъ	50	102	110	242	—
553	8	Каръ-чуха	63	117	118	235	—
554	9	Каръ-ханъ-беганъ	5	14	9	23	—
555	10	Гаджю-аръ-верхия	26	57	54	114	—
556	11	Шакаръ-абалъ	—	—	—	—	—
557	12	Бдахшанъ	19	36	34	70	—
558	13	Гаджю-аръ-нижний	—	—	—	—	—
559	14	Ярымъ	16	38	25	63	13
560	15	Каганъ	49	114	98	242	—

Армянь вообще.											Всего.				
Решимыхъ.			Переселенцевъ.								Душъ.				
Число душъ.			Изъ Перси.				Изъ Гурій.								Число семействъ.
			Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.								
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	25	19	54	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	81	87	168	
—	—	—	39	91	97	188	—	—	—	—	64	149	151	290	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	32	31	63	
91	77	168	13	31	26	57	—	—	—	—	43	122	103	225	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	98	73	171	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	74	189	151	340	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	80	75	155	
13	15	28	12	32	28	60	—	—	—	—	32	84	81	165	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	46	41	87	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	76	70	146	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	20	24	44	
25	22	47	7	15	19	34	—	—	—	—	15	40	41	81	
13	14	27	—	—	—	—	—	—	—	—	10	30	23	53	
56	55	111	4	8	11	19	—	—	—	—	30	90	89	179	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	52	45	97	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	25	24	49	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	16	10	26	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	22	20	42	
35	30	65	23	59	45	104	—	—	—	—	48	130	107	237	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	22	19	41	
8	10	18	—	—	—	—	—	—	—	—	14	27	31	58	
360	323	683	208	538	513	1051	—	—	—	—	731	1885	1097	3582	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
40	31	71	81	228	198	426	—	—	—	—	112	306	264	570	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	90	80	170	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	202	465	422	887	
21	21	42	11	26	25	51	—	—	—	—	21	47	46	93	
155	143	298	86	218	197	415	—	—	—	—	161	437	388	825	
—	—	—	49	141	142	283	—	—	—	—	56	162	162	324	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	102	110	212	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	63	117	118	235	
—	—	—	101	222	218	440	—	—	—	—	106	236	227	463	
—	—	—	20	60	42	102	—	—	—	—	46	117	96	213	
—	—	—	31	68	64	132	—	—	—	—	31	68	64	132	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	36	34	70	
—	—	—	13	54	41	95	—	—	—	—	13	54	41	95	
53	44	97	74	196	163	359	—	—	—	—	103	287	232	519	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	114	98	212	

№ общин	№ по ма-та-лань.	Название городов и селений.	Многочисленность.				Ко-личество.
			Число се-мейств.	Число душ.			
				муж.	жен.	итого	
561	16	Нахшо-Партова	4	9	6	15	—
562	17	Нагдашир	16	42	37	79	—
563	18	Гюбалик	3	14	8	19	—
564	19	Хорин	3	10	9	19	—
565	20	Сарабы	67	151	125	276	—
566	21	Шенхь-мораниа	15	31	27	58	—
567	22	Кербелан-Орудж-агза	13	23	23	46	—
568	23	Куди-бей-агза	—	—	—	—	—
569	24	Кариш-бей-агза	—	—	—	—	—
570	25	Гюльстан	2	4	6	10	—
571	26	Кариш-хань-жагза	—	—	—	—	—
572	27	Вайхир	16	26	30	56	—
573	28	Али-абад	—	—	—	—	—
574	29	Шенхь-Магмус	5	13	8	21	20
575	30	Хадань-абад	—	—	—	—	8
576	31	Уауль-обя-ашата	33	82	75	157	—
577	32	Уауль-обя-юхаре	14	32	56	68	1
578	33	Дидажир	25	51	51	102	—
579	34	Назар-абад (или Демиралдин)	10	30	25	55	—
580	35	Хавхали	5	12	9	21	—
581	36	Саласус	18	43	39	82	—
582	37	Сачали	13	27	27	54	—
583	38	Шахь-буш	26	66	65	131	—
584	39	Кюлюк	20	48	35	83	—
585	40	Кечик	23	51	46	97	—
586	41	Нурс	—	—	—	—	13
587	42	Нурсе-жагза	1	3	4	7	—
588	43	Магмуд-абад	9	17	18	35	—
589	44	Карь-баб	23	46	40	86	1
590	45	Гаджагор	—	—	—	—	—
591	46	Геумур	—	—	—	—	—
592	47	Али-Могаммед-кишлаг	6	12	14	26	—
593	48	Кюлян-кишлаг	14	29	26	55	—
594	49	Исмаил-кишлаг	3	6	5	11	—
595	50	Арндик	—	—	—	—	—
596	51	Башик-кишлаг	2	5	2	7	—
597	52	Враштинь-агза	12	28	25	53	—
598	53	Враштинь-юхаре	9	17	18	35	—
599	54	Кюки	9	23	18	41	—
600	55	Маралик	6	16	16	32	—
601	56	Шагда	5	9	9	18	—
602	57	Бадам	10	20	14	34	13

Армянъ вообще.										Всего.		
Крестьянъ.										Духовъ.		
Переселенцевъ.												
Число душъ.			Изъ Персн.			Изъ Турци.			Число се-мелствъ.			
муж.	жен.	итого	Число душъ.			Число душъ.			муж.	жен.	итого.	
			муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого				
—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	6	15
—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	42	37	79
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11	8	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	10	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	67	151	125	276
—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	31	27	58
—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	23	23	46
—	—	—	32	70	66	136	—	—	32	70	66	136
—	—	—	10	30	22	52	—	—	10	30	22	52
—	—	—	74	184	144	330	—	—	76	188	152	340
—	—	—	33	78	78	156	—	—	33	78	78	156
—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	26	30	56
—	—	—	25	71	65	136	—	—	25	71	65	136
44	43	87	67	174	166	340	—	—	92	231	217	448
16	17	33	19	27	28	55	—	—	27	43	45	88
—	—	—	16	35	30	63	—	—	49	117	105	222
1	2	3	20	51	41	92	—	—	35	84	79	163
—	—	—	3	9	6	15	—	—	28	60	57	117
—	—	—	41	105	93	198	—	—	51	135	118	253
—	—	—	47	112	111	223	—	—	52	124	120	244
—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	43	39	82
—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	27	27	54
—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	66	65	131
—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	48	35	83
—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	51	46	97
40	34	74	25	66	59	125	—	—	38	106	92	199
—	—	—	10	27	27	54	—	—	11	30	31	61
1	1	2	—	—	—	—	—	—	9	17	18	35
—	—	—	13	30	24	54	—	—	25	57	41	88
—	—	—	12	27	23	50	—	—	13	30	24	54
—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	27	23	50
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	12	14	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	29	26	55
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	6	5	11
—	—	—	18	51	40	91	—	—	18	51	40	91
—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	2	7
—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	28	25	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	17	18	35
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	18	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	16	32
—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9	9	18
38	31	69	10	17	13	32	—	—	33	73	60	133

№ общин	№ по ма-та-дань.	Название городов и селеній.	МОГАММЕДАНЪ.				Ко- личество Число се- мействъ.
			Число се- мействъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
603	38	Каръ-боа	4	9	8	17	—
604	39	Теркешъ	20	47	32	79	—
Итого.			979	2205	1989	4194	150
<i>3. Мавлякатурыскій.</i>							
605	1	Дшагри	207	619	547	1136	—
606	2	Дашин-кенди	7	15	18	33	—
607	3	Гарачатаухъ	11	23	25	48	—
608	4	Искранъ	31	87	70	157	—
609	5	Диниъ	1	4	2	6	—
610	6	Буагау	13	43	37	80	—
611	7	Бюрдансъ	—	—	—	—	—
612	8	Осбугъ	12	20	17	37	—
613	9	Султанъ-бегъ	—	—	—	—	—
Итого .			282	811	686	1497	—
<i>4. Хокскій.</i>							
614	1	Каръ-багларъ	71	197	164	361	—
615	2	Хокъ	46	148	130	278	—
616	3	Шахъ-тахта	43	91	80	171	—
617	4	Бивракъ	56	120	114	234	—
618	5	Юри-гилдасаръ	16	28	25	53	—
619	6	Таванамъ	12	17	13	30	—
620	7	Ашлбортъ	10	27	28	55	43
621	8	Хиджау	16	38	27	65	—
622	9	Сусть	22	61	67	128	—
Итого .			292	727	648	1373	43
<i>5. Дароламскій.</i>							
623	1	Ахурâ	23	70	56	126	—
624	2	Достъ-Али-бегъ-дша	3	9	5	14	—
625	3	Гамза-Али-дша	19	39	40	79	—
626	4	Инджи	256	448	549	897	—
627	5	Джагалуръ	5	10	6	16	—
628	6	Хачикъ	3	6	3	9	15
629	7	Амагу	9	15	16	31	—
630	8	Арпâ	—	—	—	—	14
631	9	Даванъ-юхаре	30	57	69	126	—
632	10	Даванъ-амага	7	14	13	27	—

А Р М И Я Н Ъ В О О Б Щ Е.										В С Е Г О.				
В И Д Ъ.			П Е Р Е С Е Л Е Н Ц Е В Ъ.							Ч и с л о с о м е ж д е т ѣ.	Д У Ш Ъ.			
Ч и с л о д у ш ѣ.			И зъ В е р с и я.				И зъ Т у р ц и я.				м у ж.	ж е н.	и т о г о.	
			Ч и с л о д у ш ѣ.			Ч и с л о с о м е ж д е т ѣ.	Ч и с л о д у ш ѣ.							
м.	ж е н.	и т о г о.	Ч и с л о с о м е ж д е т ѣ.	м у ж.	ж е н.		и т о г о.	Ч и с л о с о м е ж д е т ѣ.	м у ж.	ж е н.	и т о г о.	м у ж.	ж е н.	и т о г о.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9	8	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	47	32	79
14	367	776	941	2377	2130	4507	—	—	—	—	2970	4991	4486	9477
—	—	—	130 Грузинья 1	398 4	350 2	738 6	—	—	—	—	338	1021	839	1880
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	15	18	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	23	25	48
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	87	70	157
—	—	—	23	56	53	109	—	—	—	—	24	60	55	115
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	43	37	80
—	—	—	35	96	71	167	—	—	—	—	35	96	71	167
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	20	17	37
—	—	—	27	66	60	126	—	—	—	—	27	66	60	126
—	—	—	216	620	526	1146	—	—	—	—	498	1431	1212	2643
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71	197	164	361
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	148	130	278
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	91	80	171
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	56	120	114	234
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	28	25	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	17	13	30
15	109	224	—	—	—	—	—	—	—	—	53	142	137	279
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	38	27	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	61	67	128
15	109	224	—	—	—	—	—	—	—	—	335	842	757	1599
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	79	56	126
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	9	5	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	39	40	79
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	246	448	459	897
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	6	16
38	42	80	4	5	7	12	—	—	—	—	22	49	52	101
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	16	31
23	28	51	—	—	—	—	4	6	6	12	18	29	34	63
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	57	69	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	14	13	27

№ общинъ	№ ко-на-га-лямъ.	Названіе городовъ и селеній.	Мюгаммедань.			Ко-Число се-мействъ.	
			Число се-мействъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
633	11	Чувя	9	15	14	29	4
634	12	Гешинь	14	35	28	62	—
635	13	Эльбинь	—	—	—	—	—
636	14	Чинахчи	4	17	13	30	—
637	15	Кашха	1	5	3	8	—
638	16	Кешинь-верань	—	—	—	—	—
639	17	Койтуль	—	—	—	—	—
640	18	Айназарь	—	—	—	—	18
641	19	Козуджа	11	35	25	60	—
642	20	Кизиль-кишлаги	17	43	42	85	—
643	21	Агъ-хачъ	6	23	14	37	—
644	22	Кабахъ-лугъ	8	16	17	33	—
645	23	Зейта	18	40	27	67	—
646	24	Эгрикъ	10	27	16	43	—
647	25	Гвининь	1	1	2	3	6
648	26	Егиджа	—	—	—	—	—
649	27	Аври	6	18	12	30	—
650	28	Манишка	3	7	11	18	—
651	29	Кешинь-кельдъ	—	—	—	—	—
652	30	Орга-кельдъ	—	—	—	—	—
653	31	Вань-кельдъ	—	—	—	—	—
654	32	Хорсъ	3	13	13	26	—
655	33	Таратунь	—	—	—	—	—
656	34	Каджюли	—	—	—	—	—
657	35	Агъ-кельдъ	39	124	92	222	—
658	36	Агъ-даръ	13	45	33	78	—
659	37	Расуль-кишлаги	5	13	10	23	—
660	38	Шахъ-гельди-кишлаги	7	16	20	36	—
661	39	Салъ	17	33	44	77	—
662	40	Обанъ	5	13	12	25	—
663	41	Ардарасъ	6	18	12	30	—
664	42	Али-кишлаги	3	13	6	19	—
665	43	Гасаиъ-кельдъ	—	—	—	—	—
666	44	Эрданинъ	—	—	—	—	—
667	45	Али-ханъ-пагасы	5	9	9	18	—
668	46	Хорвадихъ	9	15	20	35	—
669	47	Алагъзъ	4	18	14	32	1
670	48	Гюней-ванкъ	10	28	30	58	—
671	49	Кауцинъ	18	53	43	96	—
672	50	Каръ-ванкъ	14	46	34	80	—
673	51	Джагатай	6	17	13	30	—
674	52	Эртинъ	13	45	25	70	—

Армянскѣ вообще										Всего.					
внѣшнѣ.			Переселенцевъ.							Число семействъ.	Душъ.				
Число душъ.			Изъ Персїи.				Изъ Турціи.				муж.	жен.	итого.		
			Число душъ.			Число семействъ.	Число душъ.								
уж.	жен.	итого	Число семействъ.	муж.	жен.		итого	Число семействъ.	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого.	
9	7	16	—	—	—	—	—	2	4	3	7	15	28	24	52
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	34	28	62
—	—	—	18	73	62	135	—	—	—	—	—	18	73	62	135
—	—	—	24	88	91	179	—	—	—	—	—	28	105	104	209
—	—	—	10	36	29	65	—	—	—	—	—	11	41	32	73
—	—	—	9	22	21	43	—	—	—	—	—	9	22	21	43
—	—	—	36	99	102	201	—	—	—	—	—	36	99	102	201
54	51	105	6	25	18	43	—	1	6	1	7	25	85	70	155
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	35	25	60
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	42	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	23	14	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	17	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	40	27	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	16	43
12	16	28	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	13	18	31
—	—	—	6	21	21	42	—	—	—	—	—	6	21	21	42
—	—	—	36	100	86	186	—	—	—	—	—	42	118	98	216
—	—	—	42	122	121	243	—	—	—	—	—	45	129	132	261
—	—	—	56	169	162	331	—	1	1	—	1	57	170	162	332
—	—	—	25	77	51	128	—	—	—	—	—	25	77	51	128
—	—	—	16	54	37	91	—	—	—	—	—	16	54	37	91
—	—	—	31	91	79	170	—	—	—	—	—	34	104	92	196
—	—	—	10	26	30	56	—	—	—	—	—	10	26	30	56
—	—	—	21	60	61	121	—	—	—	—	—	21	60	61	121
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	124	92	222
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	43	33	78
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	10	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	16	20	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	33	44	77
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	12	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	18	12	30
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	13	6	19
—	—	—	17	53	39	92	—	—	—	—	—	17	53	39	92
—	—	—	38	91	81	172	—	—	—	—	—	38	91	81	172
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	9	9	18
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15	20	35
5	3	8	11	36	22	58	—	—	—	—	—	16	59	39	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	28	30	58
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	53	43	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	46	34	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	17	13	30
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	45	25	70

№ общины	№ по ма- га- зету.	Название городов и селений.	МНОГОМЕСЯЧНЪ.				В. Число се- мействъ.
			Число се- мействъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
675	53	Ахта	34	100	87	187	—
676	54	Тель-Харабъ	5	10	12	22	—
677	55	Азадекъ	—	—	—	—	—
678	56	Норъ	5	10	8	18	—
679	57	Пашала	—	—	—	—	—
680	58	Караларъ	13	23	24	59	—
681	59	Гесирчиъ	5	13	7	20	—
682	60	Сонлизи	14	30	28	58	—
683	61	Мардуль-кышлагъ	6	17	13	32	—
684	62	Артыъ	38	109	84	193	—
685	63	Бюльбюль-Оланъ	12	43	24	67	—
686	64	Джани-ашага	10	21	24	45	—
687	65	Херхеръ	48	110	103	213	—
688	66	Арнджъ	32	93	84	177	—
689	67	Ташъ-кендъ	14	26	36	62	—
690	68	Кечъ-бегъ	6	13	12	23	—
691	69	Гюмичъ-ханъ	8	17	18	33	—
692	70	Тарыъ	21	50	46	96	—
693	71	Тергъ	17	50	46	96	—
694	72	Чабъ-кендъ	15	42	36	78	—
695	73	Джуль	25	56	61	117	—
696	74	Гюмуръ	5	16	11	27	—
697	75	Габутъ	8	20	15	33	—
698	76	Ахли	2	4	7	11	—
699	77	Кали	9	20	20	40	—
700	78	Мартиросъ	19	48	47	93	—
Итого .			1001	2411	2172	4583	5
ОРДУБАДСКІЙ ОКРУГЪ.							
в. Городъ Ордубадъ.							
Во всѣхъ частяхъ вообще			767	1687	1575	3262	—
М А Г А Д Ы :							
1. Ордубадскій.							
701	1	Андемичъ-ашага	13	30	30	60	1
702	2	Андемичъ-юхаре	30	49	62	141	—
703	3	Нюсъ-нюсъ	32	61	53	114	—
704	4	Анабадъ	5	8	10	18	—

А р м я н с к и е в о о б щ е .											В с е г о .						
Городныхъ.			П е р е с е л е н ц е в ъ .								Число семействъ.				Д у ш ѣ .		
Число душъ.			Изъ Персии.				Изъ Турши.								муж.	жен.	итого.
			Число душъ.			Число душъ.			муж.	жен.							
муж.	жен.	итого	Число се- мействъ.	муж.	жен.	итого	Число се- мействъ.	муж.			жен.	итого	муж.	жен.	итого.		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	100	87	187			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	12	22			
—	—	—	33	90	76	166	—	—	—	—	33	90	76	166			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	10	8	18			
—	—	—	18	49	49	98	—	—	—	—	18	49	49	98			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	25	24	49			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	7	20			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	30	28	38			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	17	15	32			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	109	84	193			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	43	25	67			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	24	45			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	48	110	103	213			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	93	84	177			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	26	36	62			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	13	12	25			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	17	18	35			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	50	46	96			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	50	46	96			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	42	36	78			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	56	61	117			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	16	11	27			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	20	13	35			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	7	11			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	20	20	40			
—	—	—	40	119	87	206	—	—	—	—	59	167	134	301			
141	147	288	507	1433	1332	2766	8	17	10	27	1574	4073	3661	7736			
—	—	—	36	84	98	182	—	—	—	—	803	1771	1673	3444			
51	56	107	7	13	17	30	—	—	—	—	34	94	103	197			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	49	62	111			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	61	53	114			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	8	10	18			

№ общий	№ по ма- га- дань.	Название городовъ и селеній.	Мюгаммедань.				Ко мѣстъ.
			Число се- мѣствъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	Число се- мѣствъ.
705	5	Гюльа	16	36	24	60	—
706	6	Кѣгань	17	29	28	57	—
707	7	Кынтъ	28	57	47	104	—
708	8	Карчванъ	—	—	—	—	22
709	9	Гюль-ашагъ	8	10	48	28	—
		Итого	146	280	272	532	36
		<i>2. Акумискій.</i>					
710	1	Акумись-верхній, или юхаре	50	124	101	225	104
711	2	Варагиръ	12	29	27	56	36
712	3	Нюгаде или Нюджаде	14	34	27	61	—
713	4	Акумись-нижній, южній или дантъ	—	—	—	—	74
714	5	Мирза-джафаръ-диза	1	3	2	5	—
		Итого	77	190	157	347	214
		<i>3. Дастинскій.</i>					
715	1	Даста	116	293	260	553	—
716	2	Ханъ-ага	20	63	59	112	—
717	3	Агри	13	31	25	56	—
718	4	Вавандъ	64	161	138	299	—
719	5	Валаверъ	26	55	52	97	—
720	6	Дегсаръ	6	21	25	46	7
721	7	Салъ	3	6	6	12	—
722	8	Дивагиръ	—	—	—	—	38
723	9	Деринъ	44	120	117	237	4
724	10	Кѣлаки	—	—	—	—	13
725	11	Унюсъ	17	43	42	85	—
726	12	Пазмари	3	6	9	13	—
727	13	Дизаджи-Джафаръ-ханъ	4	10	8	18	—
728	14	Дизаджи-Дюгъ-Али-султанъ	1	3	2	5	—
		Итого	317	810	723	1533	62
		<i>4. Билескій.</i>					
729	1	Алъ-юхаре	6	13	10	23	—
730	2	Азъ-ашага	22	55	59	114	—
731	3	Деръ	—	—	—	—	—
732	4	Янджи	81	180	178	358	—
733	5	Су-батакъ-диза	3	4	3	7	—
734	6	Балантаръ-диза	10	27	20	47	—

А Р М Я Н С К И Й В О О Б Л А С Т Ъ											В С Е Г О .						
ГРЯВЫХЪ,			П Е Р Е С Е Л Е К Ц И Е В Ъ .								Число семействъ.				Д у ш ъ .		
Число дней.			Изъ Перси.				Изъ Туркии.										
			Число се- мействъ.	Число дней.			Число се- мействъ.	Число дней.							муж.	жен.	итого.
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого.							
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	36	24	60			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	29	28	57			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	57	47	104			
51	57	108	7	26	20	46	—	—	—	—	29	77	77	154			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	10	18	28			
102	113	215	14	39	37	76	—	—	—	—	196	421	422	843			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
337	327	664	18	61	46	107	—	—	—	—	172	522	474	996			
121	112	233	—	—	—	—	—	—	—	—	48	150	139	289			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	14	34	27	61			
227	232	459	11	34	42	76	—	—	—	—	85	261	274	535			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	5			
685	675	1356	29	95	88	183	—	—	—	—	320	970	916	1886			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	116	293	260	553			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	63	49	112			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	31	25	56			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	64	161	138	299			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	55	42	97			
25	25	50	—	—	—	—	—	—	—	—	13	46	50	96			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	6	6	12			
93	84	177	—	—	—	—	—	—	—	—	38	93	84	177			
12	13	25	—	—	—	—	—	—	—	—	48	132	130	262			
51	43	94	—	—	—	—	—	—	—	—	13	51	43	94			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	43	42	85			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4	9	13			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	8	18			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	2	5			
181	165	346	—	—	—	—	—	—	—	—	379	991	888	1879			
—	—	—	83	228	200	428	—	—	—	—	89	244	210	451			
—	—	—	22	50	51	101	—	—	—	—	44	105	110	215			
—	—	—	47	148	122	270	—	—	—	—	47	148	122	270			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	81	189	178	358			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4	3	7			
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	20	47			

№ общій	№ по ма- га- данъ.	Название городовъ и селеній.	МЮСГАММЕДАНЫ.				Ко
			Число се- мействъ.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
735	7	Мирза-Гасанъ-дива	13	26	25	51	—
736	8	Гусейнъ-али-бей-дива	6	10	12	22	—
737	9	Худверди-бей-дива	20	56	32	78	—
738	10	Бѣлекъ	39	78	89	167	—
739	11	Бегрутъ	7	13	17	30	—
740	12	Парагъ	4	11	16	27	21
741	13	Тии	37	64	55	119	1
742	14	Бисъ	19	37	53	90	11
743	15	Азиги	—	—	—	—	—
744	16	Хурсъ	2	4	4	8	—
745	17	Дара-иоргутъ	3	12	12	24	—
746	18	Насиръ-абаль	2	6	4	10	6
747	19	Каримъ-кули-дива	13	19	16	35	—
Итого .			289	605	605	1210	39
<i>5. Чиванакскій.</i>							
748	1	Дюглювъ	35	78	72	150	—
749	2	Дюглювъ-дива	4	15	8	23	—
750	3	Чиванакъ	1	2	2	4	38
751	4	Устунъ	39	84	82	166	—
752	5	Урумисъ	—	—	—	—	11
Итого .			79	179	164	343	49

Армянъ вообще.										Всего.				
Родныхъ.			Переселенцевъ.							Душъ.				
Число душъ.			Изъ Перси.			Изъ Турци.								
			Число ос- мействъ.			Число душъ.			Число ос- мействъ.					
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	26	25	51	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	10	12	22	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	46	32	78	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	78	89	167	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	13	17	30	
63	60	123	—	—	—	—	—	—	—	25	74	76	150	
1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	38	65	56	121	
31	26	57	—	—	—	—	—	—	—	30	68	79	147	
—	—	—	17	51	43	94	—	—	—	17	31	43	94	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	4	8	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	12	12	24	
14	12	26	2	3	3	6	—	—	—	10	23	19	42	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	19	16	33	
109	99	208	171	480	419	899	—	—	—	499	1194	1123	2317	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	78	72	150	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	15	8	23	
101	107	208	—	—	—	—	—	—	—	39	103	109	212	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	84	82	166	
26	29	55	—	—	—	—	—	—	—	11	26	29	55	
127	136	263	—	—	—	—	—	—	—	128	306	306	606	

№ поко- лѣній.	КОЧУЮЩІЕ НАРОДЫ.	Число се- мействъ.
НАЗВАНІЕ ПОКОЛѢНІЙ.		
1	Божукъ-Чобанъ-кара	146
2	Сарашин	90
3	Дамирчили	29
4	Керимъ-бетли	55
5	Базаран	98
6	Шейхларъ	34
7	Карабагли	11
8	Джафарли	16
9	Али-шарурли	12
10	Гѣдакли	24
11	Баранапахъ	3
12	Джамъ-нигли	10
13	Ташанли	22
14	Борюкли	—
15	Джамъ-Али	—
16	Радикяли	—
17	Азизали	—
18	Шейхъ-бизавли	—
19	Гельтури	—
20	Барачорли	—
21	Дильхейранли	—
22	Бануки	—
23	Цыганъ	14
24	Аси	—
Итого .		564

Штаты.			Сюжетты.			Емлы.			В с е г о.					
Число душ.			Число душ.			Число душ.			Д у ш ь.					
муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.			
519	432	951	—	—	—	—	—	—	146	519	432	951		
289	252	541	—	—	—	—	—	—	90	289	252	541		
118	102	220	—	—	—	—	—	—	29	118	102	220		
199	158	357	—	—	—	—	—	—	55	199	158	357		
333	319	652	—	—	—	—	—	—	98	333	319	652		
116	116	232	—	—	—	—	—	—	34	116	116	232		
35	32	67	—	—	—	—	—	—	11	35	32	67		
43	39	82	—	—	—	—	—	—	16	43	39	82		
43	32	75	—	—	—	—	—	—	12	43	32	75		
81	77	158	—	—	—	—	—	—	24	81	77	158		
8	9	17	—	—	—	—	—	—	3	8	9	17		
37	28	65	—	—	—	—	—	—	10	37	28	65		
55	62	117	—	—	—	—	—	—	22	55	62	117		
—	—	—	260	620	602	1222	—	—	—	260	620	602	1222	
—	—	—	359	888	861	1749	—	—	—	359	888	861	1749	
—	—	—	72	226	197	423	—	—	—	72	226	197	423	
—	—	—	19	38	42	80	—	—	—	19	38	42	80	
—	—	—	7	16	16	32	—	—	—	7	16	16	32	
—	—	—	5	16	22	38	—	—	—	5	16	22	38	
—	—	—	20	67	73	140	—	—	—	20	67	73	140	
—	—	—	10	33	30	63	—	—	—	10	33	30	63	
—	—	—	14	33	24	57	—	—	—	14	33	24	57	
33	29	62	14	39	50	89	—	—	—	28	72	79	151	
—	—	—	—	—	—	—	67	180	144	324	67	180	144	324
1909	1687	3596	780	1976	1917	3893	67	180	144	324	1411	4065	3748	7813

Мзбо:

1. Шолен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 543-630.

Əlavə 2.

29-1832-ci illərdə İ.Şopen tərəfindən Erməni vilayətində (keçmiş İrəva Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi) qeydə alınmış kəndlərin siyahısı

Въ Армянской-Области всѣхъ вообще селеній 1,111, названія коихъ показаны въ слѣдующемъ алфавитномъ спискѣ:

	Въ ка- кихъ про- винціяхъ.	Въ какихъ князствахъ.		Въ ка- кихъ про- винціяхъ.	Въ какихъ князствахъ.
Абад-узла	Эрив.	Шарурск.	Агджа-книшлагъ	Эрив.	Занги-бас.
Аббасъ-абадъ ¹⁾	—	Веди-басар	Агджа-книшлагъ	—	Гарни-бас.
Аббасъ-абадъ	—	Сурмалис.	Агдясъ	—	Дарак.-Пар
Аббасъ-гёль	—	Дарак.-Пар.	Аллакли	—	Талис.
Аббасларъ	—	Гарни-бас.	Агдьяли (или Ясахли).	—	Карни-бас.
Абду-и-абадъ (или Ка- тиръ-абадъ)	—	Сардар-аба.	Агри	Орд.	Дастис.
Абдуль-агали	—	Гёг-чайск.	Агри-кянкъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Абдуль-рахманъ	—	Карни-бас.	Агриджа } Агриджа }	—	—
Абисей (или Бабаки).	—	Шарурск.	Агриенфатъ	—	Саотлиск.
Абюль-кенди	—	Занги-бас.	Аисъ	—	Веди-басар
Абюль-кенди (см. Би- виджикъ)	—	Гёг-чайск.	Аг-Агмедъ	—	Шарурск.
Аванъ	—	Кирхъ-бул.	Аг-банъ	—	Гарни-бас.
Аванъ	—	Сенди-Ахс.	Аг-булагъ	—	Гёг-чайск.
Авшаръ	—	Веди-басар.	Аг-венсъ	—	Сурмалис.
Агаверъ	—	Сурмалис.	Аг-гамзали	—	Гарни-бас.
Агазоръ	—	Кирхъ-бул.	Аг-дамаръ	—	Карни-бас.
Ага-кичикъ	—	Талис.	Аг-дара	Нах.	Даралагёз.
Агджа-архи	—	Сард.-абад.	Аг-юкушъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Агджа-калâ, верхняя и нижняя	—	Талис.	Аг-калâ	—	—
Агджа-калâ	—	Карни-бас.	Аг-кендъ	Нах.	Даралагёз.
			Аг-килица	Эрив.	Гёг-чайск.
			Аг-крагъ	—	—
			Аг-югаммедъ	—	Сурмалис.
			Аг-пара	—	Дарачичаг.
			Аг-ташъ	—	Дар.-Парч.
			Аг-хачъ	Нах.	Даралагёз.

¹⁾ Курсивной шрифтъ означать селенія разоренныя.

	Въ ка- кой про- винціи.	Въ какою магалы.		Въ ка- кой про- винціи.	Въ какою магалы.
<i>Адамъ</i>	Эри.	Гарни-бас.	Али-могаммедь-киш- дэги	Эри.	Веди-бас.
Ада-гэиъ	—	Гёг-чайск.	Али-могаммедь-киш- дэги	Нахи	чечанск.
Ади-иманъ	—	Талис.	Али-серви	Эри.	Гарни-бас.
Ади-иманъ верхній и нижній	—	Гёг-чайск.	Али-ханъ-пагасы	Нах.	Даралагез.
Азъ, верхняя и нижняя	Орд.	Бълевскомъ.	Али-шаръ	Эри.	Шарурс.
Аздэскъ	Нах.	Даралагез.	Алла-верди-бей	—	Гёг-чайе.
Азакларъ	Эри.	Кирхъ-буз.	Алагъязъ	Нах.	Даралагез.
Азизли	—	Гарни-бас.	Алаука-тахта-верхній и нижній	Эри.	Гёг-чайе.
Ашнбиортъ	Нах.	Ховскомъ.	Алуцанъ	—	Дар.-Парч.
Ашнмиръ	Орд.	Бълевск.	Алуцанъ	—	Гёг-чайск.
Аидили	Эри.	Дарачичаг.	Амаги	Орд.	Бълевск.
Айлигъ	Орд.	Бълевск.	Амагу	Нах.	Даралагез.
Айналаръ	Нах.	Даралагез.	Амаги	Эри.	Абаранс.
Аизи-будавъ	Эри.	Абаранс.	Амаратъ	—	Сурманис.
Аисасы	Нах.	Даралагез.	Амирли	—	Абаранс.
Айтахъ	Эри.	Карни-бас.	Амирли	—	—
Акеракъ	—	Дар.-Парч.	Амиръ-оджагъ	—	Дар.-Парч.
Акеракъ	—	Карни-бас.	Анабэдъ	Орд.	бадскомъ.
Акеракъ Ташишинскій (или Талиснъ-Акеракъ)	—	—	Анберди	Эри.	Карни-бас.
Аки-кенде (см. Мурадъ- тапа)	—	Кирхъ-буз.	Андемичъ-нижн.верхн.	Орд.	бадскомъ.
Акива-гёгъ	—	Абаранс.	Аюбъ	Эри.	Веди-бас.
Акисъ	—	Карни-бас.	Апракушскъ	Нах.	Алинджач.
Аксн-кендъ	—	Шарурс.	Арабъ-сигаджа	Эри.	Шарурс.
Акулисъ верхн. и нижн.	Орд.	Ахумс.	Араббирли	—	Сурманис.
Алакли	Эри.	Шарурс.	Араваскъ	Нах.	Алинджач.
Алапарсъ	—	Дарачичаг.	Аразинъ	—	—
Ала-папалъ	—	—	Аралихъ	Эри.	Гарни-бас.
Алетли	—	Сурманис.	Аралихъ	—	Талис.
Али-абавъ	—	Веди-бас.	Аралихъ-вёдани	—	Карни-бас.
Али-абэдъ	Нахи	чечанск.	Аралихъ-кльба-али- хани	—	Шарурс.
Али-бегли	Эри.	Карни-бас.	Аралихъ-могаммедь- али-бегъ	—	—
Али-верди-харабъ	—	Дар.-Парч.	Араманъ	—	Карни-бас.
Али-джанъ	—	Сурманис.	Арамусъ	—	Кирхъ-буз.
Али-Камарли	—	—	Аратанъ	—	Гарни-бас.
Али-кёса	—	Дар.-Парч.	Арбатанъ	—	Шарурс.
Али-кёчанъ	—	Сурманис.	Арбатъ	—	Занги-бас.
Али-кёчакъ	—	Абаранс.	Аргаджи	—	Сурманис.
Али-кизылъ	—	Гарни-бас.	Аргъязъ	Нах.	Даралагез.
Али-кизылъ	—	Веди-бас.	Арданиджъ	Эри.	Гёг-чайе.
Али-кишлагъ	Нах.	Даралагез.	Ардарасъ	Нах.	Даралагез.
Али-краги	Эри.	Гарни-бас.	Ареванкъ	Эри.	Дарачич.
Али-краги	—	Веди-бас.	Арзанъ	—	Кирхъ-буз.
Али-лали	—	Сурманис.	Арлини	—	—
Али-мали	—	Дар.-Парч.			
Али-мёрдавъ	—	Гарни-бас.			

	Въ ка- кой про- винции.	Въ какому языку.		Въ ка- кой про- винции.	Въ какому языку.
Аринджъ	Эрив.	Кирхъ-буз.	Байрамъ-али-кенди	Эрив.	Гарни-бас.
Аринджъ	Нах.	чеченск.	<i>Байрамъ-али-кишлагъ</i>	—	—
Аринджъ	Нах.	Даралгагес.	Байрамъ-кенди (или	—	Дар.-Парч.
Аркъ-ури	Эрив.	Сурмаши.	Караташъ)	—	Алинджац.
<i>Арменъ-Кобань</i>	—	Саотлин.	Башъ-аръ	Нах.	Алинджац.
Аринкъ	—	Ведо-бас.	<i>Баранъ</i>	Эрив.	Дарачи.
Армутаи	—	Сард.-абд.	Басаръ-Гечаръ	—	Гегъ-чайск.
Арий	Нах.	Даралгагес.	Башъ-Абаранъ	—	Абаранск.
Арпава	Эрив.	Гарни-бас.	Башъ-акшаръ	Нах.	Алинджац.
<i>Арпава-сикъ</i>	—	Карни-бас.	<i>Башъ-Гарни</i>	Эрив.	Гарни-бас.
Арташатъ	—	Гарни-бас.	Башъ-джамалъ	Нах.	Алинджац.
<i>Арташатъ</i> (см. Фат- абд.)	—	Сард.-абд.	<i>Башъ-Гезелдара</i>	Эрив.	Гегъ-чайск.
<i>Артуст</i>	—	Гарни-бас.	Башъ-кейти	—	—
Асиа	Орд.	Ведо-бас.	Башъ-кендъ	—	Кирхъ-буз.
Ассиръ	Эрив.	Саотлин.	Башъ-кендъ	Нах.	Даралгагес.
Аствацъ-ани-сегъ	—	Чилали.	<i>Башъ-кишлагъ</i>	Эрив.	Саотлинск.
Аствацъ-ивъдъ	—	Абаран.	Башинъ-али	—	Гарни-бас.
Азма	—	Сурмаши.	Башъ-сизъ	—	Талиск.
Атакъ-ханъ	—	Гегъ-чайск.	Бджанъ	—	Дарачи.
<i>Аткъджа</i>	—	Сурмаши.	Бегджикали	—	Гарни-бас.
<i>Ат-таши</i>	—	Гегъ-чайск.	Бегди-гусейнъ (см. Са- рашми-кишлагъ)	—	Гегъ-чайск.
<i>Ауагъ</i>	Нах.	Даралгагес.	Бегрутъ	Орд.	Бйлевск.
Ахили	—	—	<i>Безали</i>	Эрив.	Кирхъ-буз.
Ахна-тукъ	Эрив.	Карни-бас.	Бейбутъ-абдъ	—	Занги-бас.
<i>Ахна-тагалъ</i>	—	Гегъ-чайск.	<i>Бердонъ</i>	Нах.	Алинджац.
Ахуа	Нах.	Даралгагес.	<i>Бокс-авъ</i>	Эрив.	Гегъ-чайск.
Ахуа, верх. и нижк.	Эрив.	Дарачи.	<i>Бокс-сильдъ-куаи</i>	—	Талиск.
Ахура	Нах.	Даралгагес.	<i>Бикъакъ</i>	Нах.	Даралгагес.
<i>Ашкъ-Гусейнъ</i>	Эрив.	Дар.-Парч.	Бистъ	Орд.	Бйлевск.
Аштаракъ	—	Карни-бас.	Битанъ	Эрив.	Абаранск.
Аязли	—	Гарни-бас.	<i>Бичинакъ</i>	Нах.	Севанск.
Аярли	—	Гарни-бас.	Буаръ	Эрив.	Сурмаши.
Аяри	Нах.	Даралгагес.	Богали	—	Гарни-бас.
Аяхъ-джамалъ	—	Алинджац.	<i>Боша-кишлагъ</i>	—	Шарурс.
<i>Баба-Асура</i>	Эрив.	Кирхъ-буз.	<i>Боя-дара</i>	Нах.	Даралгагес.
Бабана (или Абиса)	—	Шарурс.	<i>Буди-тапа</i>	Эрив.	Гегъ-чайск.
Бабъ-киши	—	Сенди-Ахс.	Бузавандъ-ахуаи	—	Гарни-бас.
Бабъ-киши	—	Дарачи.	Бузавандъ-куламъ-али	—	—
<i>Баббаръ</i>	—	Талиск.	Буггау	Нах.	Мавазхат.
Багаран	—	Сурмаши.	<i>Бугагъ-башъ</i>	Эрив.	Гарни-бас.
<i>Балъу-и-кеди</i>	—	Талиск.	Бугагъ	Нах.	чеченск.
<i>Балъаджикъ</i>	—	Ведо-бас.	Будъхепъ	Эрив.	Абаранск.
Балъаджикъ	—	Талиск.	<i>Бури-ани</i>	—	Гарни-бас.
<i>Балъаджикъ</i>	Нах.	Даралгагес.	<i>Бурдока</i>	—	—
Бадхивилъ	Нах.	чеченск.	Бурманъ	—	Шарурс.
Бадман	Нах.	чеченск.	Бйлевъ	Орд.	Бйлевск.
Бадарджикъ	Эрив.	Абаран.	Бюдъбюдъ-оланъ	Нах.	Даралгагес.
Байбургъ	—	Гарни бас.			

	Въ ка- кой пре- фектурѣ находилъ.	Въ какою магалакъ.		Въ ка- кой пре- фектурѣ находилъ.	Въ какою магалакъ.
Вагаршпаты (или Эчи-адзиль)	Эрик.	Карни-бас.	Гендзакъ (см. Кеса-могаммедъ)	Эрик.	Гег-чайск.
Вайхиръ	Нахи	чешанск.	Гераванъ	—	Веди-бас.
Вайхиръ суфла и уаи	Эрик.	Шарурск.	<i>Герачи</i>	—	Гарни-бас.
Валаверъ	Орд.	Дастинск.	Геужуръ	Нахи	чешанск.
Вали-агали	Эрик.	Гег-чайск.	Гешинъ	Нах.	Даралагес.
<i>Вали-агали</i>	—	Веди-бас.	Галшаръ	Эрик.	Гарни-бас.
<i>Вали-агали</i>	—	Сурмалине.	<i>Галшаръ-суфла</i>	—	—
<i>Валик</i>	Нах.	Даралагес.	<i>Гиндванск</i>	Нах.	Даралагес.
Ванандъ	Орд.	Дастинск.	Гиншинскъ	—	—
Варакиръ	—	Акуанск.	Гирамай	Эрик.	Карни-бас.
<i>Вартанесс</i>	Нах.	Даралагес.	Гириман-ошага	—	Дар.-Парч.
<i>Вартануи</i>	—	—	Гира-галаръ	Нах.	Даралагес.
Вермаъ-аръ	Эрик.	Занги-бас.	Гомъ-хлоръ	Эрик.	Дарачич.
Вермаъ-аръ	—	Шарурск.	<i>Гортуи</i>	Нах.	Даралагес.
Веди суфла и уаи	—	Веди-бас.	<i>Гунбали</i>	Эрик.	Абаранск.
Гаваръ	—	Гег-чайск.	Гунбайъ	—	—
<i>Гаджи-аббасъ</i>	—	Сурмалине.	Гусейнъ-али-бей-диза	Орд.	Бъзевск.
Гаджи-бакиръ	—	Абаранск.	Гусейнъ-кенди	Эрик.	Сурмалине.
Гаджи-байраманъ	—	Саотанск.	Гусейнъ-кенди	—	Саотанск.
Гадживаръ верхний и нижний	Нахи	чешанск.	<i>Гюл-баск</i>	—	Веди-бас.
<i>Гаджи-кара</i>	Эрик.	Шарурск.	Гюлаби	—	Дар.-Парч.
Гаджи-кара	—	Карни-бас.	Гюль-агмедъ	—	Абаранск.
Гаджиларъ	—	—	Гюль-таша	—	Дар.-Парч.
<i>Гаджи-муни-агали</i>	—	Гег-чайск.	Гюль-аманъ	Нахи	чешанск.
Гаджи-элисъ	—	Занги-бас.	Гюмшиъ	Орд.	Балекъ.
Гамза-али-диза	Нах.	Даралагес.	Гюмшиъ-хана	Эрик.	Дарачич.
Гасанъ-абадъ	Эрик.	Сурмалине.	Гюмуръ	Нах.	Даралагес.
<i>Гасанъ-ата</i>	—	Занги-бас.	Гюней-ванкъ	—	—
Гасанъ-джанъ	—	Дар.-Парч.	Гюнлюкъ	Нахи	чешанск.
<i>Гасанъ-кади</i>	—	Веди-бас.	Габаръ-али	Эрик.	Дарачич.
Гасанъ-кенди	—	Дар.-Парч.	<i>Габутъ-агара</i>	—	Шарурск.
Гасанъ-кенди	Нах.	Даралагес.	Габутъ	Нах.	Даралагес.
Геджаки	Эрик.	Сурмалине.	Гаджадоръ	Нахи	чешанск.
Гегъ-гомбадъ	—	Занги-бас.	Галь-дсаралджуръ	Нах.	Анидванск.
<i>Гегъ-милеса</i>	—	Кирхъ-буз.	Гюмрисъ	Эрик.	Кирхъ-буз.
<i>Гегъ-умуръ</i>	—	Сурмалине.	Ганга	Орд.	Балекъ.
<i>Гегъ-чай</i>	—	Гег-чайск.	Гирмачатахъ	Нах.	Минахитск.
<i>Гегарчинъ</i>	—	Талниск.	Давли	Эрик.	Веди-бас.
Гегарчинъ	Нах.	Даралагес.	Давришларъ	—	Шарурск.
<i>Гедарель</i> (см. Чай-катора)	Эрик.	Кирхъ-буз.	<i>Дави-канди</i> (см. Давир-чи-кишлагъ)	—	—
Гезаль-дара	—	Гег-чайск.	Далъ-кишлагъ	—	Дарачич.
Гезанъ	—	Талниск.	Далали	—	Талниск.
<i>Геза-кенди</i>	—	Гарни-бас.	<i>Далакли</i>	—	Кирхъ-буз.
Гель	—	—	<i>Дали-арушанъ</i>	—	Гег-чайск.
Гель-кенди	—	Гег-чайск.	Дали-варданъ	—	—
Гендзакъ	—	Дар.-Парч.	Даликъ-ташъ	—	—

	Въ ка- кихъ про- винцияхъ.	Въ какихъ магаллахъ.		Въ ка- кихъ про- винцияхъ.	Въ какихъ магаллахъ.
Дали-ишиа	Эрив.	Дарачичъ.	Джульфа	Нах.	Алинджачъ.
Далларъ	—	—	Джовришиъ	Эрив.	Кирхъ-бузъ.
Далударъ-беюкъ-и-кичъ	—	Гаринъ-басъ.	Джюфтинъ	—	Гаринъ-басъ.
Дамъ-гермакъ	—	Кирхъ-бузъ.	Джюфуръ-абадъ	—	Заманъ-басъ.
Дамъ-гермакъ	—	Абаранскъ.	Джюфуръ-абадъ	—	Даръ-Парчъ.
Далиджали	—	Кирхъ-бузъ.	Джюфуръ-абадъ	—	Сардъ-абадъ.
Дамджали	—	Абаранскъ.	Джюфурли	—	Веди-басъ.
Дамиръ-ландонъ (см.)			Джюфурли	Нах.	Даралагезъ.
Дамиръ-абадъ)	Нахи	чеванскъ.	Джюкъ	Эрив.	Кирхъ-бузъ.
Дамиръ-сиханъ	Эрив.	Даръ-Парчъ.	Дидонъ	—	Шарурскъ.
Дамирчи-кишлагъ (см.)			Дибъ-акширъ	Нах.	Алинджачъ.
Данга-бендъ	—	Шарурскъ.	Дизъ	Эрив.	Севдъ-Ахсахъ.
Дамирчи-ли-агата	—	Талинскъ.	Дигиръ	—	—
Дамирчи-поносъ	—	Гёгъ-чайскъ.	Дигинъ	Нах.	Маваншухатъ.
Дамирчи-шюлянъ	—	Загнъ-басъ.	Дидаваръ	Нахи	чеванскъ.
Дангиръ	Орд.	Дастинскъ.	Дикаджи-Джауагъ-ханъ	Орд.	Дастинскъ.
Данзисъ-ашагъ-и-юхаре	Нах.	Даралагезъ.	Дикаджи-Аюфъ-и-Али-султаны	—	—
Дара-иоргиотъ	Орд.	Бълевскъ.	Доклати-абадъ (или Ти-муръ-ханъ-кенди)	Эрив.	Сардъ-абадъ.
Дарисаури	Нах.	Алинджачъ.	Доггуль	—	Гаринъ-басъ.
Дарезали	Эрив.	Гаринъ-басъ.	Донгуль-гичъ	—	Загнъ-басъ.
Даста	Орд.	Дастинскъ.	Достъ-али-бегъ-дизъ	Нах.	Даралагезъ.
Давиъ	Эрив.	Гаринъ-басъ.	Дуданга	Эрив.	Шарурскъ.
Дегсаръ	Орд.	Дастинскъ.	Дюглонъ	Орд.	Чинаванскъ.
Деджикъ	Эрив.	Загнъ-басъ.	Дюглонъ-шиъ	—	—
Дерисъ	Орд.	Дастинскъ.	Егвардъ	Эрив.	Каринъ-басъ.
Деръ	—	Бълевскъ.	Екиль-агачъ	—	Шарурскъ.
Джабачали	Эрив.	Гаринъ-басъ.	Екованъ	—	Кирхъ-бузъ.
Джагазуръ	Нах.	Даралагезъ.	Екшаджа	—	Гаринъ-басъ.
Джагатай	—	—	Енгиджа	—	Веди-басъ.
Джагри	—	Маваншухъ.	Енгиджа	—	Шарурскъ.
Джамушъ-басанъ	Эрив.	Веди-басъ.	Енгиджа	Нах.	Даралагезъ.
Джамушли	—	Абаранскъ.	Заларъ	Эрив.	Кирхъ-бузъ.
Джамушанъ	—	—	Загали	—	Гёгъ-чайскъ.
Джашатъ-абадъ	—	Сурмашискъ.	Занджирли	—	Веди-басъ.
Джаннатанъ	—	Гаринъ-басъ.	Занджирли	—	Дарачичъ.
Джанги	—	Абаранскъ.	Занклатъ	—	Сурмашискъ.
Джанджикъ	—	—	Зарзебия	—	Гёгъ-чайскъ.
Джонъ-дзиринъ	—	Даръ-Парчъ.	Зариджа	—	Талинскъ.
Джонъ-вита	—	Сардъ-абадъ.	Зейна	—	Шарурскъ.
Джани-агата	Нах.	Даралагезъ.	Зейна	—	Каринъ-басъ.
Джани-ашагъ	—	—	Зейна-ли-ага	—	Дарачичъ.
Джани-кенди	—	Маваншухъ.	Зейналь-агали	—	Гёгъ-чайскъ.
Джани-юхаре	—	Даралагезъ.	Зейта	Нах.	Даралагезъ.
Джарджонскъ	Эрив.	Абаранскъ.	Зирикъ	—	—
Джавинъ	—	Веди-басъ.	Зиль-фикаръ	Эрив.	Сурмашискъ.
Джам-и-белъ	—	Абаранскъ.	Зьяли	—	Веди-басъ.
Джирюхинъ	—	Сюгшинскъ.	Зирли	Нахи	чеванскъ.
Джирманскъ	—	Веди-басъ.			
Джудъ	Нах.	Даралагезъ.			

	Въ ка- кихъ про- винцияхъ.	Въ какихъ магадахъ.		Въ ка- кихъ про- винцияхъ.	Въ какихъ магадахъ.
<i>Юграбли</i>	Эрич.	Гарин-бас.	<i>Калисиръ</i>	Нах.	Даралагезе.
Юдь	—	Гег-чайск.	Камарли	Эрич.	Гарин-бас.
Юла-хачъ	—	—	Кларли	—	Карин-бас.
<i>Юр</i>	—	Сурманин.	<i>Камасаръ</i>	—	Гег-чайск.
<i>Юрала</i>	Нах.	Алинджач.	Каминли	—	Дар.-Нарч.
Юратинъ-абадъ (или Педиръ-шага)	Эрич.	Сурманин.	Кавасиръ	—	Кирхъ-бул.
Юдди	—	Сард-абад.	Клизи-аллах-верди	—	Гег-чайск.
Юдиръ-шага (или Иб- рагимъ-абадъ)	—	Сурманин.	<i>Кур-асаръ</i>	—	Сурманин.
Юдиръ	—	—	Кара-баба	Нахи	Чеванск.
<i>Юндауъ</i>	—	—	Кара-багларъ	Нах.	Хоксомъ.
<i>Юндала</i>	—	Кирхъ-бул.	<i>Кара-балларъ суфла и</i> <i>уля</i>	Эрич.	Веди-бас.
Юларъ	—	Карин-бас.	Кара-бой	Нахи	Чеванск.
<i>Юлмъ-верди-нагасы</i>	—	Кирхъ-бул.	<i>Кара-булаъ</i>	Эрич.	Дар.-Нарч.
Юмакъ-шагли	—	Гарин-бас.	<i>Кара-булаи</i>	—	Абаранск.
<i>Юмал</i>	—	—	Карабурджъ	—	Шарурск.
Юмжъ	—	Карин-бас.	Кара-вази	—	Гарин-бас.
Юмжи	—	Дар.-Нарч.	Кара-вакъъ	Нах.	Даралагезе.
Юмжи	—	Гарин-бас.	<i>Каравансарай</i>	Эрич.	Сурманин.
Юрменнигъ-верх. и низк. Юриди	Нахи	Чеванск.	<i>Каравансарай</i>	—	Гег-чайск.
Юрь-абадъ	Эрич.	Талинск.	<i>Каравансарай</i>	—	—
Юсонигъ-кишлагъ	Нахи	Чеванск.	<i>Кара-гаджили</i>	—	Гарин-бас.
<i>Юсикалъ-Чирагли</i>	Эрич.	Сурманин.	Кара-гаджили	—	—
Юн-кой	—	Сард-абад.	Карагачъ	—	Шарурск.
Юн-кракъ	Нахи	Мавзих.	Карадаги	—	Веди-бас.
Юнн-ванкъ	Эрич.	Абаранск.	Карадаги	—	Гарин-бас.
Юбагъ-лугъ	Нах.	Даралагезе.	<i>Караджагаръ</i>	—	Занги-бас.
Юганъ	Нахи	Чеванск.	Караджагаръ	—	Сенд.-Ахе.
Юганъ	Эрич.	Дар.-Нарч.	<i>Кара-джевранъ</i>	—	Кирхъ-бул.
Юджи	—	Веди-бас.	Кара-джевранъ	—	Дар.-Нарч.
Юджи	—	Сенд.-Ахе.	<i>Кара-каил</i>	—	Сенд.-Ахе.
Юджи	—	Сенд.-Ахе.	<i>Кара-каил</i>	Нах.	Даралагезе.
Юджи	—	Абаранск.	<i>Кара-калâ</i>	Эрич.	Кирхъ-бул.
Юджи	—	Веди-бас.	<i>Кара-калâ</i>	—	Талинск.
Юджи	—	Сурманин.	Кара-калâ	—	Дарачич.
Юджи	Нах.	Алинджач.	Кара-калâ	—	Дар.-Нарч.
Юджи	Эрич.	Дар.-Нарч.	Кара-калâ	—	Абаранск.
Юджи	—	Сурманин.	Кара-калâ	—	Занги-бас.
Юджи	—	Гарин-бас.	<i>Кара-кишлагъ</i>	—	Карин-бас.
Юджи	—	Шарурск.	<i>Кара-кишлагъ</i>	—	Гарин-бас.
Юджи	—	Дар.-Нарч.	Кара-ковили	—	Гарин-бас.
Юджи	Нах.	Даралагезе.	Кара-ковили	—	Сурманин.
Юджи	Эрич.	Занги-бас.	<i>Кара-ковили</i>	—	Дар.-Нарч.
Юджи	Орд.	Бъзевск.	<i>Кара-ковили</i>	—	Веди-бас.
Юджи	Эрич.	Дар.-Нарч.	<i>Кара-ковили</i>	Нах.	Даралагезе.
Юджи	—	Абаранск.	<i>Кара-ковили</i>	Эрич.	Абаранск.
Юджи	—	Карин-бас.	Кара-ковилъ верхний и нижний	—	Гег-чайск.
Юджи	—	Талинск.	Кара-сакъалъ-кишлагъ	—	—
Юджи	—	Сенд.-Ахе.	Кара-тэйлъ	—	—

	Въ ка- комъ про- винци.	Въ какомъ назаванъ.		Въ ка- комъ про- винци.	Въ какомъ назаванъ.
Кара-танъ (или Бай- рамъ-кеманъ)	Эрив.	Дар.-Парч.	Кешинъ-кранъ	Нах.	Дарагагесъ.
Кара-ханъ-беганъ	Нахи	чезанскомъ.	Кешинъ-кеманъ	—	—
Кара-чай	Эрив.	Сурмалинъ.	Кентасъ	Эрив.	Шарурск.
Кара-чичи	—	—	Кирахъ	Нах.	Хонскомъ.
Кара-чуха	Нахи	чезанскомъ.	Кизиль-булагъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Карга-комьясъ	Эрив.	Талинск.	Кизиль-булагъ	—	Гёг-чайск.
Кармиръ-ванкъ	Нахи	чезанскомъ.	<i>Кизиль-веранъ</i>	—	Веди-басъ.
Карни-гёгъ	Эрив.	Дарачичагъ.	Кизилдакъ	Нах.	Ашнаджъ.
Карши-большае	—	Абаранск.	Кизиль-джикъ (смотъ Абуль-кеманъ)	Эрив.	Гёг-чайскъ.
Карши-малые	—	—	Кизиль-закиръ	—	Сурмалинъ.
Кархунъ	—	Шарурск.	<i>Кизиль-каладъ</i>	—	Кирхъ-бузъ.
Кархунъ	—	Сард.-абзд.	<i>Кизиль-китиса</i>	—	Гёг-чайскъ.
Карчеванъ	Орду	баскъ.	Кизиль-ешилагъ	Нах.	Дарагагъ.
<i>Каръ-каладъ</i>	Эрив.	Дар.-Парч.	Кизиль-кулдъ	Эрив.	Сурмалинъ.
<i>Касимъ-башинъ</i>	—	Гёг-чайскъ.	Кизиль-дзмиръ	—	Карни-басъ.
<i>Касимъ-джанъ</i>	—	Сурмалинъ.	Кизиласъ	—	—
<i>Катиръ-обайдъ</i> (смъ Аб- дуль-абздъ)	—	Сард.-абзд.	<i>Кизил-каладъ</i>	—	Кирхъ-бузъ.
Катирли	—	Дар.-Парч.	Кинтъ	Орду	баскъ.
Каушинъ	Нах.	Дарагагъ.	<i>Кисоме-атагъ</i>	Эрив.	Талинскъ.
Кахенъ	Эрив.	Дарачичъ.	Киралинъ	—	Семд.-Ахе.
Каша	Нах.	Дарагагъ.	Киршанинъ	—	Талинскъ.
Каянъ	—	—	Кирна	Нах.	Ашнаджъ.
Кая-кишлагъ	Эрив.	Дар.-Парч.	Кирхъ-булагъ	Эрив.	Дар.-Парч.
Кая-хараба	—	—	Кирхъ-булагъ	—	Гёг-чайскъ.
<i>Каялазъ, островъ и мо- настырь</i> (смъ Севанскъ).	—	Дарачичъ.	<i>Кити</i>	—	Дар.-Парч.
<i>Каячъ</i>	—	—	<i>Китиланъ</i>	—	Кирхъ-бузъ.
Кейти-ашага (смъ Саль- манъ-кеманъ)	—	Гёг-чайскъ.	Китранъ	—	—
Кёлаки	Орд.	Дастинскъ.	Кичинъ-кеманъ	—	Семд.-Ахе.
Кёлаки-перланъ	Эрив.	Гёг-чайскъ.	Киншагъ	—	Гёг-чайскъ.
Кёлаки-кишлагъ	Нахи	чезанскъ.	Киншагъ-Аббасъ	—	Шарурскъ.
Кемаль	Эрив.	Кирхъ-бузъ.	Кюрки	—	Веди-басъ.
Кербедай - оружь - диза	Нахи	чезанскъ.	Кюхтъ	—	Гарни-басъ.
Кёрни-кудани	Эрив.	Гарни-басъ.	Кюшь	—	Семд.-Ахе.
Кёсса-джанъ	—	Шаруръ.	Коджа-арамъ	—	Сард.-абздъ.
Кёсса-Могаммедъ (или Генлакъ)	—	Гёг-чайскъ.	Коздува	Нах.	Дарагагъ.
Кетеганъ	—	Семд.-Ахе.	Козласаръ суца и уля	Эрив.	Гарни-басъ.
Кёганъ	Орду	баскъ.	Койтузъ	—	Семд.-Ахе.
Кёрчани	Эрив.	Карни-басъ.	Койтуль	Нах.	Дарагагъ.
Кечинъ	—	Сард.-абздъ.	Коллагъ-архъ	Эрив.	Сард.-абздъ.
Кечили	—	—	Кондагасъ	—	Абаранскъ.
Кечиль	Нахи	чезанскъ.	<i>Корупъ</i>	—	Талинскъ.
Кечъ-бегъ	—	Дарагагъ.	Коругъ-гюней	—	Дарачичъ.
<i>Кёшаги</i>	Эрив.	Веди-басъ.	<i>Корчи-басъ</i>	Нах.	Дарагагъ.
			Корчани	Эрив.	Шарурскъ.
			Корчили	—	Дарачичъ.
			<i>Котуръ</i>	—	Абаранскъ.
			Коша-булагъ	—	Гёг-чайскъ.

	Въ ка- кой про- винціи.	Въ какой магданскъ.		Въ ка- кой про- винціи.	Въ какой магданскъ.
<i>Котид-ванскъ</i>	Нах.	Даралаг.	Каримъ-бей-диза	Нахи	челанск.
<i>Котид-диза</i>	Нахи	челанск.	<i>Кари-мз-кениди</i>	Эрив.	Гёг-чайск.
<i>Кузигъ-данъ</i>	Эрив.	Сурмази.	<i>Каримъ-кули-диза</i>	Орд.	Бълевск.
<i>Кузигтодонъ</i>	—	Сард.-абад.	<i>Каримъ-ханъ-маара</i>	Нахи	челанск.
<i>Кулай-сисо</i>	—	Гарин-бас.	<i>Картисила</i>	Эрив.	Гарин-бас.
<i>Кули-басъ</i>	Нах.	Даралаг.	<i>Касаманъ</i>	—	Гёг-чайск.
<i>Кули-бей-диза</i>	Нахи	челанск.	<i>Лонанъ</i>	—	Шарурск.
<i>Куль-ази</i>	Эрив.	Гёг-чайск.	<i>Лакатахъ</i>	Нах.	Азидж.
<i>Куль-дервишъ</i>	—	Таланск.	<i>Мавсимли</i>	Эрив.	Гарин-бас.
<i>Кульгъ</i>	—	Сурмази.	<i>Мавсимли</i>	—	—
<i>Кузь-будатъ</i>	—	Дар.-Парч.	<i>Маара</i>	Нахи	челанскогъ
<i>Куралъ-гермакъ</i>	—	Дирачич.	<i>Магмудъ-абадъ</i>	—	—
<i>Курба-кале суфла и ули</i>	—	Гарин-бас.	<i>Магмудъ-кениди</i>	Эрив.	Шарурск.
<i>Курбанъ-кули или То- прахъ-кале</i>	—	—	<i>Мазарджина</i>	—	Таланск.
<i>Курани</i>	—	Сурмази.	<i>Мазра</i>	Нах.	Азидж.
<i>Курба-али</i>	—	Абаран.	<i>Мазра большая и ма- ли</i>	Эрив.	Гёг-чайск.
<i>Курба-кениди</i>	—	Гарин-бас.	<i>Макраванскъ</i>	—	Дирачич.
<i>Курба-кениди</i>	—	Шарур.	<i>Малджи</i>	—	Сурмази.
<i>Бурдунули</i>	—	Сард.-абад.	<i>Мамано</i>	—	Дирачич.
<i>Куру-агачъ</i>	—	Дар.-Парч.	<i>Мамини-кениди</i>	—	Абаранск.
<i>Куру-богачъ</i>	—	Абаранск.	<i>Мангюскъ</i>	—	Вирхъ-буз.
<i>Куши</i>	—	—	<i>Мавиница</i>	Нах.	Даралаг.
<i>Куши</i>	—	Сурмази.	<i>Мардузъ-кишилиги</i>	—	—
<i>Куши</i>	Нах.	Даралаг.	<i>Маранскъ</i>	Нахи	челанск.
<i>Куши-джирчили</i>	Эрив.	Шарур.	<i>Марана</i>	Эрив.	Сурмаз.
<i>Курдже</i>	—	Сурмази.	<i>Маркара-гёгъ</i>	—	Сард.-абад.
<i>Курли</i>	—	Вирхъ-буз.	<i>Мартиросъ</i>	Нах.	Даралагъ.
<i>Кювдженскъ</i>	—	—	<i>Масдара</i>	Эрив.	Таланск.
<i>Кювджинскъ</i>	—	Гёг-чайск.	<i>Махта</i>	—	Шарурск.
<i>Кювюгъ</i>	Нах.	Азидж.	<i>Махта</i>	—	Сенд.-Ахе.
<i>Кюки</i>	Нахи	челанск.	<i>Меграбли</i>	—	Гарин-бас.
<i>Кюльтодма</i>	Эрив.	Вирхъ-буз.	<i>Мегрибали</i>	—	Таланск.
<i>Кюльтодма</i>	—	Сурмази.	<i>Мегюббъ</i>	—	Вирхъ-буз.
<i>Кюльтодма</i>	—	Абаранск.	<i>Медина</i>	—	Гёг-чайск.
<i>Кювюскъ</i>	Нахи	челанск.	<i>Мешукъ</i>	Орд.	Чиванск.
<i>Кювюрли</i>	—	Даралаг.	<i>Мелискъ-кениди</i>	Эрив.	Абаранск.
<i>Кювюрли</i>	—	Мапанск.	<i>Мелькумъ-кениди</i>	—	—
<i>Кюркениди</i>	Эрив.	Гарин-бас.	<i>Мирадузи-кишили</i>	Нах.	Даралаг.
<i>Кюрки-Валъ-маара</i>	—	Шарурск.	<i>Мираз-Гасали-диза</i>	Орд.	Бълевск.
<i>Кюркичи</i>	—	—	<i>Мираз-Гусейнъ</i>	Эрив.	Карин-бас.
<i>Кюсемигъ</i>	—	Веди-бас.	<i>Мираз-Джафаръ-диза</i>	Орд.	Ахунск.
<i>Кюсюмъ-кишили</i>	Нахи	челанск.	<i>Мирли-хана</i>	Эрив.	Слотани.
<i>Кюльтагъ</i>	—	Даралаг.	<i>Мирахъ</i>	—	Абаранск.
<i>Кювдмакъ</i>	—	—	<i>Мисъ-хана</i>	—	Дирачич.
<i>Кювдмакъ</i>	—	—	<i>Могно</i>	—	Абаранск.
<i>Кювдмакъ</i>	Эрив.	Вирхъ-буз.	<i>Мозровъ</i>	Нах.	Даралаг.
<i>Кювюжъ-архи</i>	—	Сард.-абад.	<i>Мугванджисъ</i>	Эрив.	Карин-бас.
<i>Кювюжъ-ата-кениди</i>	—	Гёг-чайск.	<i>Мугванджисъ</i>	Нах.	Даралаг.

	Въ ка- кой-ре- внѣцѣ	Въ какою нагалѣхъ.		Въ ка- кой-ре- внѣцѣ	Въ какою нагалѣхъ.
Муганджикъ-мираа-			Огруджа	Эрив.	Дар.-Парч.
Мессоикъ	Эрив.	Шарурск.	Огруджа	—	Гёг-чайск.
Муганджикъ-неграбли	—	—	Огурбетан	—	Гарин-бас.
Мугалин	—	—	Озидаро	—	Занги-бас.
Мудла-Ахмедъ	—	Гарин-бас.	Ордавли бод. и малые	—	Дарачич.
Мудла-Ахмедъ	—	Сурмаинск.	Орта-шазыръ	Нах.	Алиндж.
Мудла-Бадалъ (Сефи- абадъ или Рахисъ- абадъ)	—	Сард.-абад.	Орта-кендъ	—	Даралаг.
Мудла-Балладъ	—	—	Ортуки	Эрив.	Веди-бас.
Мудла-дуреунъ	—	Барин-бас.	Османъ-кенди	—	Дар.-Парч.
Мудла-камаръ	—	Сурмаинск.	Охчабердъ	—	Кирхъ-буз.
Мудла-Касикъ	—	Абаранск.	Павмаръ	Орд.	Астисск.
Мунджулди	—	—	Памбика	Эрив.	Абаранск.
Мусаджикъ	—	Веди-бас.	Павъ-коласси	Нах.	Даралагес.
Мустулди	—	Талинск.	Пашикъ	Эрив.	Сурмаинск.
Мурадъ-абадъ	—	Веди-бас.	Пависъ	Нах.	Мавазахг.
Мурадъ-Танд (см. Ани- кендъ)	—	Кирхъ-буз.	Парага	Орд.	Бълевск.
Мурнуль-ам-кншлагн	—	Сурмаинск.	Параташъ	Нах.	Алиндж.
Муча	—	—	Пара-кендъ	Эрив.	Талинск.
Мюгаммедъ-сабиръ	—	Шарурск.	Паризутъ	—	Дар.-Парч.
Мюракъ	—	Гарин-бас.	Парченисъ-кадзача	—	Дар.-Парч.
Нгаджиръ	Нахи	чеванск.	Парчи	—	Шарурск.
Наджафъ-али	Эрив.	Сурмаинск.	Патриладжъ	—	Барин-бас.
Надиръ-хали	—	Талинск.	Пашадубъ	Нах.	Даралаг.
Назаръ-абадъ (см. Да- маръ-Завангъ)	Нахи	чеванск.	Паша-кендъ	Эрив.	Гёг-чайск.
Назаръ-авангъ	Эрив.	Севд.-Ахе.	Пшали	Нах.	Даралагес.
Насиръ-абадъ	Орд.	Бълевск.	Перси	Эрив.	Севд.-Ахе.
Нахинъ-паргизъ	Нахи	чеванск.	Пираганъ	—	Барин-бас.
Петригъ	—	—	Пирвадъ	—	Дар.-Парч.
Неджанъ верхние и нижние	Эрив.	Занги-бас.	Пиръ-молакъ	—	Талинск.
Ногруди	—	Гарин-бас.	Пиръ-нагудъ	—	Дарачич.
Нора-дън	—	Занги-бас.	Пиръ-далеиръ	—	Дар.-Парч.
Нораговитъ	—	—	Пиръ-тилякъ	—	Талинск.
Нора-дустъ	—	Гёг-чайск.	Порсулди	—	Абаранск.
Нораненъ	Нах.	Алиндж.	Поръ	Нах.	Даралагес.
Нораненъ-су-кън	Эрив.	Шарурск.	Пуучо	Эрив.	Гарин-бас.
Нораненъ-узи	—	—	Повоотъ	—	Веди-бас.
Норан (см. Чамакчи)	—	Кирхъ-буз.	Пюггинъ	—	Кирхъ-буз.
Норансетъ	—	—	Посатанъ	—	Талинск.
Нурсу-наара	Нахи	чеванск.	Рамазанъ-кенди (см. Рахметъ-абадъ)	—	Сурмаинск.
Нуръ	—	—	Рандмакъ	—	Дарачич.
Нюгаде	Орд.	Акулиск.	Расульди	—	Сурмаинск.
Нюсъ-нюсъ	Орд.	баласк.	Расуль-кншлагн	Нах.	Даралаг.
Обана	Нах.	Даралаг.	Рахметъ-абадъ (Мудла- Балладъ или Сефи-абадъ)	Эрив.	Сард.-абад.
Отбушъ	—	Мавазах.	Рахманъ-кенди	—	Гёг-чайск.

Въ ка- кую про- винцию	Въ какою заглаву.		Въ ка- кую про- винцию	Въ какою заглаву.
хмезъ - абадъ (или Рамязанъ-кенди)	Эрив.	Сурмалине.	Сиханли	Эрив. Талинск.
ашари-Джеб.-хан- сити	—	Сард.-абад.	Сичанли	Нахи чеванск.
иглали	Нах.	Даралагезе.	Сигутъ	Эрив. Шарурск.
шали	Эрив.	Занги-бас.	Согютли	— Саотлинск.
ованцаръ	—	Веди-бас.	Соллакъ	— Талинск.
уиртъ	—	Дарачич.	Сифиларъ	— Саотлинск.
абричларъ	Нах.	Даралагезе.	Субатакъ-дика	Орд. Вѣлевск.
адракъ	Эрив.	Талинск.	Сукъ	Эрив. Дар.-Парч.
абети	—	Веди-бас.	Сулейманъ-абадъ	— Сурмалине.
агмосъ-ванкъ	—	Талинск.	Султанъ-али	— Гѣг-чайск.
аласусъ	Нахи	Абаранск.	Султанъ-бегъ	Нах. Маваних.
алтагъ	—	чеванск.	Султанъ-тана	Эрив. Гариш-бас.
аль	—	Ашнджац.	Сусть	Нах. Хокскомъ.
аль	—	Даралагезе.	Суткулли	Эрив. Талинск.
альманъ-кенди (или Кейги-ашагъ)	Орд.	Дастиск.	Суткулли	— Дарачич.
амадервишъ	Эрив.	Гѣг-чайск.	Сойлали	Нах. Даралагезе.
амангаръ	—	Абаранск.	Сормали	Эрив. Дар.-Парч.
арабъ	—	Кариш-бас.	Таза-кендъ	— Шарурск.
арай	Нахи	чеванск.	Таза-кендъ	— Гѣг-чайск.
арачи-кишлагъ (см. Вегли-Гусейнъ)	Эрив.	Веди-бас.	Таза-кендъ	Нахи чеванск.
арванцаръ-ули	—	Гѣг-чайск.	Тайстанъ	Эрив. Гариш-бас.
арванцаръ-хараба	—	Занги-бас.	Тайчарехъ	— Дарачич.
артекъ-абадъ	—	—	Тави	— Кариш-бас.
ардаръ-абадъ	—	Сурмалине.	Тавлянкъ	— Дарачич.
ар-абадъ	—	Шарурск.	Тавляти	— Дар.-Парч.
ари-будагъ	—	Сард.-абад.	Таварли	— Абаранск.
ариджаларъ	—	Дар.-Парч.	Таласаванъ	— Веди-бас.
аринджанъ	—	Абаранск.	Таласаванъ	— Сурмалине.
аричобанъ	—	Занги-бас.	Талишъ, новая и старая	— Талинск.
Сатакъ-атакъ	—	Дарачич.	Талишъ Акеракъ (или Акеракъ-Талишинск.)	—
Саухъ-булагъ	—	Сурмалине.	Талимагликъ	Нах. Даралагезе.
Сазаръ-кузи	—	—	Танамли	Эрив. Гариш-бас.
Саз-силъ	—	—	Танавамъ	Нах. Хокскомъ.
Сачли	—	Абаранск.	Танъ-баши	Эрив. Гариш-бас.
Саванъ (см. Когамъ)	—	Дарачич.	Танъ-дебй	— Сард.-абад.
Сендъ-кенди	—	Занги-бас.	Таракамаларъ	— Гариш-бас.
Сергеуль	—	Сенд.-Ахе.	Таратунъ	Нах. Даралагезе.
Сези-абадъ	—	Кариш-бас.	Тарашъ-кой	Эрив. Гариш-бас.
Сези-абадъ (см. Мулла- Бадаль или Рах.-абадъ)	—	Сард.-абад.	Таркъ	Нах. Даралагезе.
Сибитлахъ	—	Абаранск.	Татули-кишлагъ	Эрив. Гѣг-чайск.
Симликъ	—	Занги-бас.	Ташъ-генъ	— Дар.-Парч.
Сирбогинъ	—	Гариш-бас.	Ташъ-архъ	— Шарурск.
Сичанли	—	Сурмалине.	Ташъ-архъ-у-ля	—
			Ташъ-бурунъ	— Сурмалине.
			Ташъ-кадъ	— Талинск.
			Ташъ-кейги	— Гѣг-чайск.

	Въ ир- ваньско- виницк.	Въ казачь- магалацк.		Въ ир- ваньско- виницк.	Въ казачь- магалацк.
Ташк-кендъ	Нах.	Дарагагез.	Фанк-абадъ (или Ар- ташкъ)	Эрив.	Сард.-абад
Ташк-кендъ	Эрив.	Гег-чайск.	Франганокъ	—	Карни-бас
Ташки	—	Веди-бас.	Хадими	—	Дар.-Парч
Ташкиджа	—	Сурманис.	Хадзекъ	—	Шарурск.
Ташк-новъ	—	Веди-бас.	Хазинь-абадъ	Нахи	чеванск.
Теджиръ-абадъ	—	Кирхъ-буз.	Халитъ-кишкит	Эрив.	Сюташиск.
Теджирли	—	Сурманис.	Халиса	—	Веди-бас.
Телъ-харабъ	—	Кирхъ-буз.	Халифали	—	Сурманис
Тель-харабъ	—	Абаранск.	Халхали	Нахи	чеванск.
Тейнасъ	Нах.	Дарагагез.	Халма	Эрив.	Сард.-абад
Телляки	—	Алиджач.	Хамиръ-кѣсанъ	—	Дар.-Парч
Теркенъ	Орд.	Бѣлевск.	Хавига	Нах.	Алиджач.
Теркъ	Нахи	чеванск.	Хавига	Орд.	Дастинск.
Териъ	—	Дарагагез.	Халихларъ	Эрив.	Шарурск.
Тивъ	Орд.	Бѣлевск.	Ханъ-чигелъ-огли	—	Гег-чайск
Тигидъ	Эрив.	Сенд.-Ахе.	Харатли	—	Гарни-бас
Тиканли	—	Дар.-Парч.	Хатунъ-архъ	—	Карни-бас
Тимуръ-гали-Кѣлани	—	Карни-бас.	Хача-батъ	—	—
Тимуръ-гали-кендъ (см. Довлатъ-абадъ)	—	Сард.-абад.	Хача-шрахъ	—	Занги-бас.
Томасли	—	Шарурск.	Хача-булатъ	Нах.	Алиджач
Топрахъ - кале (или Курбанъ-кули	—	Гарни-бас.	Хачиъ	Эрив.	Дарагагез
Тосъ	—	Карни-бас.	Хейри-бегли	—	Сюташиск
Тоханъ-шагли	—	Гарни-бас.	Хелмуъ	—	Веди-бас.
Тоханъ-шагли-Батъ	—	Сурманис.	Херхеръ	Нах.	Дарагагез
Тоханъ - шагли-Калъ- жаръ	—	—	Хидерли	Эрив.	Гарни-бас
Тохиджа	—	Гег-чайск.	Хиджау	Нах.	Хокскомъ
Тумбулъ	Нахи	чеванск.	Хилтракъ	Нахи	чеванск.
Тураби	Эрив.	Дар.-Парч.	Хокъ	—	Хокскомъ
Туркменли	—	Сард.-абад.	Хорваллахъ	—	Дарагагез
Тутя	—	Кирхъ-буз.	Хор-шрахъ	Эрив.	Веди-бас.
Тутяшенъ	—	Дарачич.	Хорли	Нахи	чеванск.
Удизъ	—	Сенд.-Ахе.	Хорскъ	Нах.	Дарагагез
Удунъ-оба	—	Сард.-абад.	Хосроу	Эрив.	Веди-бас.
Удунъ - оба ашаса и юкаре	Нахи	чеванск.	Хочити	Орд.	Бѣлевск.
Удушани	Эрив.	Занги-бас.	Хонъ-кешинъ	Нах.	Алиджач
Удишкъ	—	Дарачич.	Хонъ-хобаръ	Эрив.	Сурманис
Ушоъ	Орд.	Дастинск.	Худа-веран-бей-диза	Орд.	Бѣлевск.
Урумисъ	—	Чинаванс.	Хуръ	—	—
Урумуно	Эрив.	Сурманис.	Цагунъ	Эрив.	Дарачич.
Устунъ	Орд.	Чинаванс.	Цагмава-бердъ	—	—
Учъ-панъ	Эрив.	Гег-чайск.	Цованисъ	—	Карни-бас
Ушаганъ	—	Карни-бас.	Чай-кендъ	Нах.	Дарагагез
Уши	—	Сенд.-Ахе.	Чай-котора (см. Ге- доргель)	Эрив.	Кирхъ-бу
Уфарадъ-арли	—	Шарурск.	Чал-батъ	—	Дар.-Парч
Уфурхъ	—	Дарачич.	Чалмакчи (или Норисъ)	—	Кирхъ-бу
			Чал-тапа	—	Талинск.
			Чамиранъ	—	Абаранск.

	Въ ка- кихъ пре- делахъ.	Въ какихъ князяхъ.		Въ ка- кихъ пре- делахъ.	Въ какихъ князяхъ.
Чачицалъ	Эри.	Сурмалин.	Шейхъ-ахъ-амъ	Эри.	Карин-бас.
Чаръ-багъ	—	Занги-бас.	Шейхъ-Матмудъ	Нахъ	человекъ.
Чаткранъ	—	Кирхъ-буз.	Шейхъ-ишрашиа	—	—
Чаткранъ	—	Веди-бас.	Шингоитъ	Эри.	Занги-бас.
Чаткранъ	—	Дар.-Парч.	Шингоитъ-Багъ	—	—
Чарчи-богачъ	—	Шарурск.	Ширъ-абадъ	—	—
Черперъ	—	Дарачичат.	Шаралин	—	Веди-бас.
Чибуханъ	—	—	Шира-калъ	—	Абаранск.
Чибуханъ	—	Сард.-абад.	Шира-си	—	Сурмалин.
Чиндаманъ	—	Гарин-бас.	Шинъ-калъ	—	Гегъ-чайск.
Чисъ	—	Гегъ-чайск.	Шоаби	—	Гарин-бас.
Чинцалъ	Орд.	Чинкап.	Шодан-мегмадляръ	—	Занги-бас.
Чинцалманъ	Эри.	Гарин-бас.	Шоръ-али	—	Гегъ-чайск.
Чинцалманъ	Нах.	Даралин.	Шоръ-су	—	Веди-бас.
Чираганъ	Эри.	Сурмалин.	Шурутъ	Нах.	Алидж.
Чираганъ	—	Дар.-Парч.	Шотанъ	Эри.	Веди-бас.
Чираганъ	—	Сурмалин.	Эджидляръ	—	Сурмалин.
Чиракъ-али-кеди	Нах.	Даралинск.	Эджидляръ	—	Сард.-абад.
Чичалинъ	Эри.	Дар.-Парч.	Эришскъ	—	Гегъ-чайск.
Чичалинъ	—	Талинск.	Эришскъ улаъ и суфла	—	Гарин-бас.
Чичалинъ	—	Дарачичат.	Элиджанъ	—	Гегъ-чайск.
Чобанъ-али	—	—	Элишскъ	Нах.	Даралин.
Чобанъ-теракмасъ	—	Кирхъ-буз.	Элиджанъ	Эри.	Саоталинск.
Чобанъ-теракмасъ	—	Абаранск.	Элиджанъ	—	Гарин-бас.
Чомалинъ	Нах.	Даралинск.	Эрбасъ	—	Сурмалин.
Чомалтуръ	Эри.	Шарурск.	Эргесъ	—	Карин-бас.
Чопуръ-али	—	Дарачич.	Эртинскъ	Нах.	Даралин.
Чортули	—	Талинск.	Эртинскъ	—	—
Чуи	Нах.	Даралинск.	Э-чиладанъ (или Вагар- шанскъ)	Эри.	Карин-бас.
Шабанъ-мазра	Эри.	Шарурск.	Эшишскъ	—	Талинск.
Шабалинъ	—	Абаранск.	Эшишскъ-Кудуронъ	—	Дарачич.
Шабалинъ	—	Веди-бас.	Юва	—	Гарин-бас.
Шагабъ	—	Кирхъ-буз.	Юрчи-смадасаръ	Нах.	Хокскокъ.
Шагда	Нахъ	человекъ.	Яшиш-мазра	Эри.	Шарурск.
Шагда-ара	Эри.	Гарин-бас.	Яганъ	—	Дар.-Парч.
Шаграиръ	—	Шарурск.	Ядженъ	—	Кирхъ-буз.
Шагрираръ	—	Сард.-абад.	Ядганъ	—	Сурмалин.
Шагриси	—	Дарачич.	Яджи	—	Дарачич.
Шакаръ-абадъ	Нахъ	человекъ.	Яджи	Нах.	Даралин.
Шакаръ-баши	Эри.	Дарачичат.	Яджи	Орд.	Билеиск.
Шахманъ	Нахъ	человекъ.	Ямиджалъ	Эри.	Гарин-бас.
Шарабъ-калъ	Эри.	Абаранск.	Яхана	Нахъ	человекъ.
Шаронъ-абадъ	—	Сар.-абад.	Яли	Эри.	Гарин-бас.
Шаръ-абадъ	—	Гарин-бас.	Ярбашъ	—	Абаранск.
Шахъ-бузъ	Нахъ	человекъ.	Ярузданъ	—	Гегъ-чайск.
Шахъ-варядъ	Эри.	Саоталин.	Яриджанъ	Нахъ	человекъ.
Шахъ-геланъ-вишлагъ	Нах.	Даралин.	Ясалинъ	—	—
Шахъ-хули-алинъ	Эри.	Абаранск.	Ясалинъ (или вишлагъ) Атавалинъ	Эри.	Карин-бас.
Шахъ-тахта	Нах.	Хокскокъ.	Яшишъ	—	Талинск.
Шейхъ-геланъ	Эри.	Талинск.			

Мѣбы:

1. Шонен Н. Исторический памятникъ состояннн Армянской области въ эпоху ея присоедине-
ннхъ къ Россійской империи. СПб., 1852, с. 483-508.

Əlavə 3.

1826-1828-ci illər Rusiya — İran və 1828-1829-cu illər
ya — Türkiyə müharibələri nəticəsində Erməni vilayətində (keçmiş İrə
Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi) dağıdılmış Azərbaycan kəndlərinin siyahı

СПИСОКЪ РАЗОРЕННЫМЪ ДЕРЕВНЯМЪ АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.			
№ дерев- ни.	НАЗВАНІЕ ДЕРЕВНИ.	№ дерев- ни.	НАЗВАНІЕ ДЕРЕВНИ.
	Въ Эриванской-Провинціи.	25	Аки-кендъ или Мурадъ-ташъ.
		26	Аршинъ.
	Въ КАГАЛАХЪ		Зинтъ-басарсконъ..
	Корухъ-булагсконъ.	27	Гасанъ-ага.
1	Кюзаджикъ.	28	Сивникъ.
2	Игвалдузъ.	29	Караджаларъ.
3	Кюльлюджъ.	30	Озакларъ.
4	Караджейранъ.	31	Дерджанъ.
5	Теджиръ-абакъ.	32	Нора-гегъ.
6	Безакли.	33	Джамаръ-абадъ.
7	Кара-калâ.		
8	Чай-котора или Гедаргёль.		Гарни-басарсконъ.
9	Араанъ.		
10	Поронусъ.	34	Маасимли.
11	Джамкишъ.	35	Тайганъ.
12	Кыткянъ или Катикуть.	36	Байрамъ-али-кишлаги.
13	Буюли.	37	Кулагъ-сисъ.
14	Кизъ-калâ.	38	Зотрабли.
15	Тезъ-харабъ.	39	Курдъ-кешли.
16	Баба-джуръ.	40	Шафи-абадк.
17	Дана-гирмасъ.	41	Киръ-бузавандъ.
18	Далакли.	42	Банъ-гарни.
19	Канкянъ.	43	Мюрзюкъ.
20	Гегъ-килмса.	44	Эйранисъ-ули.
21	Яйджи.	45	Бурдукъ.
22	Кизилъ-калâ.	46	Гергачъ.
23	Чобанъ-геревмасъ.	47	Гилянаръ-суфля.
24	Азакларъ.	48	Мулла-Ахмедъ.

№ деревни.	Название деревни.	№ деревни.	Название деревни.
49	Какавусъ.	94	Кешиги.
50	Шагриярь.	95	Аббасъ-абадъ.
51	Шоганбъ.	96	Али-кизылъ.
52	Эйранисъ-суфла.	97	Мурадъ-абадъ.
53	Каричини.	98	Али-абадъ.
53	Абдалларъ.	99	Али-краги.
55	Курба-кале-улия.	100	Гондокъ.
56	Курба-кале-суфла.	101	Багчаджикъ.
57	Артузъ.	102	Хемуть.
58	Янна.	103	Бианлъ-веранъ.
59	Али-аьрдагъ.	104	Зимми.
60	Али-краги.	105	Мусаджикъ.
61	Эльмажа.	106	Аидъ.
62	Бураланъ.	107	Кизилчи.
63	Султанъ-тапъ.	108	Хосровъ.
64	Алиали.	109	Агесъ.
65	Али-сорки.		
66	Гезо-кеди.		Шарурескомъ.
67	Кара-галжили.		
68	Хидирли.	110	Гаджи-кара.
69	Адатан.	111	Баладжикъ.
70	Таранъ-кой.	112	Фагралъ-архи.
71	Али-кизылъ.	113	Боша-кишлагъ.
72	Булагъ-бани.	114	Ташъ-архъ-улия.
73	Байрамъ-али-кеди.	115	Ортули-мазра.
74	Пурчо.	116	Шабанъ-мазра.
75	Иманъ-верди-каласи.	117	Кюркчи-Баятъ-мазра.
76	Таракмазаръ.	118	Яшилъ-мазра.
	Веди-баспрескомъ.	119	Габуть-мазра.
		120	Дигна-кеди или Дамирчи-кишлагъ.
77	Рисали.		
78	Ширзали.		Сурмаланскомъ.
79	Караларъ.		
80	Сарай.	121	Вали-джанъ.
81	Чаткракъ.	122	Талсаванъ.
82	Карабагларъ-суфла.	123	Аббасъ-абадъ.
83	Карабагларъ-улия.	124	Саргенъ-абадъ.
84	Талсаванъ.	125	Расулян.
85	Шагабли.	126	Занкъ.
86	Занджирли.	127	Атанджа.
87	Пинокъ.	128	Гаджи-Аббасъ.
88	Шоръ-су.	129	Сохсали.
89	Ташъ-ногъ.	130	Карачили.
90	Гасанъ-калъ.	131	Маргана.
91	Джяваран.	132	Чирахли.
92	Ортукъ.	133	Истнахъ-чирахли.
93	Вали-джанъ.	134	Урушмушъ.

№ дерев- нища.	НАЗВАНИЕ ДЕРЕВНИ.	№ дерев- нища.	НАЗВАНИЕ ДЕРЕВНИ.
135	Эргейн.	175	Коругь.
136	Гегь-ужусь.	176	Нара-кендъ.
137	Кургань.	177	Ташь-калâ.
138	Бара-кай.	178	Чортул.
139	Али-манухъ.	179	Бабюрл.
140	Зорь.	180	Садегл.
141	Али-кёчакъ.	181	Зариндж.
142	Куши.	182	Ашага-дамйрчил.
143	Баравань-сарай.	183	Сабунчизарь.
144	Асыма.	184	Кились-агъ.
145	Буюджа.	185	Калань-бегъ-куласи.
146	Чирахчи.	186	Багуль-кемди.
147	Сара-асарь.	187	Бевокъ-кизыль-кула.
148	Мучâ.	188	Гёгарчи.
Дарассодъ-Нарчинсконь.		Сардаръ-абадсконь.	
149	Кара-Кочил.	189	Раишари-Джафаръ-хань.
150	Кити.	190	Тимуръ-хань-кенди или Довлаъ-абадъ.
151	Сюрмали.	191	Итъ-кой.
152	Ашхъ-Гусейнъ.	192	Кацирь-абадъ или Абдухъ-абадъ.
153	Кара-булагъ.	193	Арашангъ (с.и. Фатъ-абадъ).
154	Кара-кала.	194	Рагимъ-абадъ или Мулла-Бадагъ, или еще Сефи-абадъ.
155	Чагъ-дагъ.	195	Кечили.
156	Казн-капаракъ.	196	Ханъ.
Светлинсконь.		Кари-басарсконь.	
157	Хамиль-кишлагъ.	197	Тимуръ-хань-Белани.
158	Арменъ-кёвшани.	198	Аг-дамиръ.
159	Сочиларъ.	199	Кара-кишлагъ.
160	Мирза-ханъ.	200	Инакли.
161	Банъ-кишлагъ.	201	Цошань.
Талонсконь.		202	Аригавасисъ.
162	Агъани.	203	Хача-багъ.
163	Сичани.	204	Иланъ-чаланъ.
164	Надирхали.	205	Либеръ.
165	Ниръ-мазакъ.	Абарансконь.	
166	Сутукули.	206	Котуръ.
167	Ага-кечикъ.	207	Тезъ-харабъ.
168	Мазаркисъ.	208	Шабали.
169	Ниръ-гиланъ.	209	Хачъ-булагъ.
170	Кара-калâ.	210	Казн-аръ-старый.
171	Чичагли.	211	Битли.
172	Посаганъ.	212	Аширли.
173	Чагъ-гашâ.		
174	Мустухли.		

№ область	№ по ма- гала- лям.	Названия городов и селений.	Мюгаммеландъ.			№ Число се- местств.	
			Число се- местств.	Число душъ.			
				муж.	жен.	итого	
633	11	Чува	9	15	14	29	4
634	12	Гешникъ	14	34	28	62	—
635	13	Эльникъ	—	—	—	—	—
636	14	Чинахчи	4	17	13	30	—
637	15	Кашха	1	5	3	8	—
638	16	Кешинъ-веранъ	—	—	—	—	—
639	17	Койгуль	—	—	—	—	—
640	18	Айшаръ	—	—	—	—	18
641	19	Козлуджа	11	35	25	60	—
642	20	Кизиль-кишлагъ	17	43	42	85	—
643	21	Агъ-хачъ	6	23	14	37	—
644	22	Бабахъ-дугъ	8	16	17	33	—
645	23	Зейта	18	40	27	67	—
646	24	Зигрикъ	10	27	16	43	—
647	25	Гювчиликъ	1	1	2	3	6
648	26	Енгиджа	—	—	—	—	—
649	27	Аяри	6	18	12	30	—
650	28	Мавчикъ	3	7	11	18	—
651	29	Кешинъ-кендъ	—	—	—	—	—
652	30	Орта-кендъ	—	—	—	—	—
653	31	Ванъ-кендъ	—	—	—	—	—
654	32	Хорсъ	3	13	13	26	—
655	33	Таратунъ	—	—	—	—	—
656	34	Калкюли	—	—	—	—	—
657	35	Агъ-кендъ	39	124	92	222	—
658	36	Агъ-даръ	13	45	33	78	—
659	37	Расудъ-кишлагъ	5	13	10	23	—
660	38	Шахъ-тегъди-кишлагъ	7	16	20	36	—
661	39	Салъ	17	33	44	77	—
662	40	Обанъ	5	13	12	25	—
663	41	Ардарасъ	6	18	12	30	—
664	42	Али-кишлагъ	3	13	6	19	—
665	43	Гасанъ-кендъ	—	—	—	—	—
666	44	Эрдлиникъ	—	—	—	—	—
667	45	Али-хачъ-пагленъ	5	9	9	18	—
668	46	Хорвадикъ	9	15	20	35	—
669	47	Алагизъ	4	18	14	32	1
670	48	Гюней-ванъ	10	28	30	58	—
671	49	Каушиликъ	18	53	43	96	—
672	50	Баръ-ванъ	14	46	34	80	—
673	51	Джагатай	6	17	13	30	—
674	52	Эртинъ	13	45	25	70	—

№ деревни.	Название деревни.	№ деревни.	Название деревни.	
303	Саташ-агачь.	329	18 Киндзакь.	
304	Карамаш-сарай.	330	19 Джани-агачь.	
305	Агриджь.	331	20 Джани-юхаре.	
306	Нижняя дубица.	332	21 Карамаш.	
307		333	22 Вань.	
308	Каришъ-агъ-кенди.	334	23 Айсаи.	
309	Дали-Арутюнь.	335	24 Каласирь.	
310	Кавасирь.	336	25 Коша-кювкь.	
	НАХИЧЕВАНСКОЙ-ПРОВИНЦИИ.	337	26 Чомам.	
		ВЪ МАГАДЖЪ:	338	27 <i>Иргатскь.</i>
		Ашхадзъ-чайскомь.	339	28 Даворди.
			340	29 Кошорди.
			341	30 Багдаджикь.
			342	31 Ругурга.
			343	32 Корчи-багъ.
			344	33 Кум-багъ.
			345	34 Горгукъ.
			346	35 Мугаджикь.
			347	36 Рейта.
			348	37 Чирагъ-огли-кенди.
			349	38 Гивдакь.
			350	39 Буди.
			351	40 Бидакь.
		352	41 Наоладутъ.	
		353	42 Гира-гювкь.	
			ОБЛАДАДСКАГО-ОБРУГА.	
			ВЪ МАГАДЖЪ.	
			ВЪ ЧАРСКОМЪ.	
		354	1 Айахъ.	
		355	2 Хочати.	
		356	3 Ашамурь.	
		357	4 Тодакь.	
			*Тинаванскомь.	
		358	5 Мергукъ.	
		359	6 Аствацъ-аши-гегъ.	

Наз этихъ деревень, послѣднія 15, принадлежали Эриванской-Провинции въ *Тавискомъ-Магалъ*, хотя и принадлежать видныя и хаббородныя мѣста, однако не могутъ быть возобновлены по той при-

чинѣ, что канавъ, посредствомъ которой они доводятся прежде водою изъ рѣчки Карагушъ, нынѣ разорена, а вода изъ этой овражна въ Шурагелъскую-Провинцию.

Мѣсто:

1. Шонен И. Исторический памятникъ состоянн Армянской области в эпоху ее присоединенн къ Россійской империи. СПб., 1852, с. 510-518.

Cədvəl 2.

Keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində əhalinin milli tərkibi
(İ.Şopenə görə, faizlə)

Xanlığın ərazisində	Müsəlmanlar		Ermenilər		Cəmi		Müsəlmanlar	Ermenilər	
	<i>Ailə</i>	<i>Nəfər</i>	<i>Ailə</i>	<i>Nəfər</i>	<i>Ailə</i>	<i>Nəfər</i>	%	%	
İrəvan şəhərində	1807	7331	567	2369	2374	9700	75,6	24,4	
<i>Mahallar üzrə</i>									
1	Qırxbulaq	81	383	262	1396	343	1779	22,0	78,0
2	Zəngibasar	910	5413	133	603	1043	6016	90,0	10,0
3	Garnibasar	753	4176	34	145	787	4321	97,0	3,0
4	Vedibasar	574	3449	2	15	756	3464	99,6	0,4
5	Şərur	1305	6010	-	-	1305	6510	100	0
6	Sürməli	709	4832	935	5892	1644	10724	46,0	54,0
7	Dərəkənd-Parçenis	589	3267	1	5	590	3272	99,9	0,1
8	Səadli	160	1004	-	-	160	1004	100	0
9	Talm	91	420	74	416	165	836	51,0	49,0
10	Seyidli-Ağsaqqallı	311	1754	6	28	317	1782	99,0	1,0
11	Sərdarabad	276	1837	469	3214	745	5051	37,0	63,0
12	Körpübasar	400	2592	897	5290	1297	7882	33,0	67,0
13	Abaran	-	-	11	58	11	58	0	100
14	Dərəçiçək	231	1300	92	552	323	1852	71,0	29,0
15	Göyçə	999	5607	15	90	1014	5697	99,0	1,0
Cəmi mahallar üzrə		9196	49875	3498	20073	12874	69948	71,40	28,60
<i>Küçəri əhali</i>									
Cəmi İrəvan xanlığı üzrə		1344	7489	-	-	1344	7489		
		10540	57364	3498	20073	14218	77437	74,07	25,93

Mənbə: Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852, с.543-600.

Cədvəl 3.

1832-ci il məlumatına görə keçmiş İrəvan xanlığının əhalisi

No		müsəl- manlar (azər- baycan- lılar)	1827-ci ilə qədər məskun- laşdırılan erəmanilər	1828-ci ildən sonra İrəvandan kəçürülən erəmanilər	1828-ci ildən sonra Osmanlı imperiya- sından kəçürülən erəmanilər	Yekun
1	İrəvan	7331	2369	1715	48	11463
2	Qırxbulaq	383	1396	1043	231	3053
3	Zəngibasar	5413	603	2360	-	8376
4	Gərnibasar	4176	145	5359	-	9680
5	Vedibasar	3449	15	1069	-	4533
6	Şərur	6510	-	1757	-	8268
7	Sürməli	4832	5892	1459	1342	13525
8	Dərəkənd-Parçənis	3267	5	-	-	3272
9	Səədli	1004	-	-	-	1004
10	Talın	420	416	-	1144	1980
11	Seyidli-Axsaklı	1754	28	-	-	1782
12	Sərdarabad	1837	3214	356	21	5428
13	Qəribəsar (Körpübasar)	2592	5290	2897	176	10955
14	Aparan	-	58	2018	6857	8933
15	Dərəçiçək	1300	552	3535	3263	8650
16	Göycə	5607	90	-	8557	14254
	Cəmi	49875	20073	23568	21639	115155

Mənbə:

1. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с.643-648.

Cədvəl 4.

Dmitri Zubaryeva görə, 1834-cü ildə İrəvan əyalətinin və İrəvan şəhəri ilə ətrafının kameral təsviri

Əyalət	tarix	Ailə cəmi	Kişi cəmi, nəfərlə	Tatar	İşğaldan əvvəl köçürülən ermənilər	İşğaldan sonra İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər	Bayazit paşalıqından köçürülən yezidi kürdlər	Boşa adlanan qaraçılar
İrəvan əyaləti	1834	22.336 ailə	65300 nəfər	29.690 nəfər kişi	10.350 nəfər kişi	24.255 nəfər kişi	1000 nəfər kişi	az sayda
İrəvan şəhəri və ətrafi	1834	2750 ailə	5900 nəfər kişi	1807 ailə	11 ailə	898 ailə	-	40 ailə

Mənbə:

1. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях

(ОРВЗ), т.IV, с.270-271, 290-291.

находятся некоторые Закавказские наши провинции, въ которыхъ въ продолженіи вѣснннхъ мѣсяцъ не прислужено еще къ благоустройству. В. с. можете повѣрить, что не Architecture и не давности, мнѣ по-собственно, побуждаютъ меня къ такому объясненію, ибо, получая отношеніе ваше, отъ 2-го декабря, № 10,329, и не получивъ тогда ни какихъ дѣйствій ген. Красовскаго подлежащихъ сейдѣйшіи, я смѣлъ склонилъ его принять предложенное ему мѣсто кондукторскаго войскаго въ Передней Азии и посланника областей вновь приобретаемыхъ; но, кѣмъ теперь весьма доказательство возникшихъ ген. Красовскаго къ мнѣ предположеній, и позволяю себѣ мыслить, что мнѣ къ сему знанью не можетъ быть полезнѣе.

Всѣ сіи обстоятельство всталаются мнѣ самому бѣзъ къ Эривань, дабы тамъ усовершенствоваться въ мѣстѣ и сдѣлать нужные распоряженія, хотя дѣла и требованія бы скорѣйшаго прибытія моего въ Тифлисъ.

437. *Висновокъ дѣла Правительствующаго Сената, отъ 21-го марта 1828 года, № 1888.*

Слѣдуетъ считать, съ Персія заключеннаго, присоединеннаго къ Россіи отъ Персіи ханство Эриванское и ханство Нахичеванское помянутыя во всѣхъ дѣлахъ именовать отнынѣ *Областью Армянскою* и включать оную въ титулъ Имъ. Объя употребить сей области и порядки въ управленіи Правительствующій Сенатъ къ свое время получить подлежащія посылки*).

Содержаніе. 1828 годъ.

438. *Отношеніе гр. Паскевича къ начальнику Генералъ Шуба Е. Н. В., отъ 2-го апреля 1828 года, № 51.*

Въ доносѣннхъ мнѣхъ к. с., отъ 3-го марта, № 339, предубавлено мнѣ о совершенномъ бездѣйствіи Эриванскаго Временнаго Правленія со времени учрежденія оного и о немаловажнѣи къ мнѣхъ предписаній, мнѣхъ и мѣстъ объяснить, что, при проѣздѣ чрезъ Эривань, я буду стараться обнаруживать причины столь низкаго поведенія сего Правленія о мнѣхъ означенія его обязанности и о послѣдствіяхъ подробно донесу к. с.

Получивъ изъ донесеній утѣшительное вѣдѣе о близкой войнѣ съ Турціею и потому будучи предубавленъ сдѣлать въ Тифлисѣ, чтобы точнѣе приступить къ потребнымъ по сему предмету распоряженіямъ, не могъ я оставаться въ Эривань болѣе 4-хъ сутокъ и въ

теченіе столь короткаго времени не имѣлъ средства собрать потребныхъ во всѣхъ частяхъ сейдѣйшіи, на-не занимать во всѣхъ подробностяхъ производимыхъ по Эриванскому управленію дѣлъ,—на мѣстѣ тѣмъ, съ оногомъ вступленіемъ моего въ Эриванскую область и потому по прибытіи въ Эривань, усовершенмакъ сѣ въ нѣкой мѣрѣ, что въ области сей и не приступлено еще къ учрежденію какого либо управленія. Вообще-же дѣйствіемъ мною слѣдующія посылки, означенныя мною къ доносеній ген.-м. гр. Чапцова и чиновника, назначеннаго для обозрѣнія, въ мнѣхъ порядки дѣла въ Эриванскому Временному Правленію производимыхъ:

1) До сего времени не было учинено никакого распоряженія объ удобнѣйшемъ раздѣленіи области на мѣста вѣдѣености и вступренное управленіе оная оставлено бѣзъ всякаго вниманія, такъ что Эриванское Временное Правленіе не имѣло дѣла въ-но было свѣдѣе о ея старинномъ вѣдѣеи дѣлѣ. Въ ономъ Шарурекъ мѣстѣ назначенъ въ родѣ приставъ Русскій омовира, но инструкція дѣла ему не была вѣдѣе и неясна. Ему предоставлено, покуда промѣна, отдавать по откупу врснннн, присоединяя доходу вѣдѣе дозволено заключеннаго, тогда какъ по подобныя откупу торги должны производиться въ присутствіи Эриванскаго Временнаго Правленія, гдѣ-и-же ономъ была въ томъ, что чиновнику Русскіиному вѣдѣеи въ товарищи Армянскъ безсмысленный, который, зная мѣстѣ, болѣе должно имѣть дѣленіе въ управленіе мѣстѣ. Такимъ образомъ назначеніе Русскаго чиновника не только обесмыслено, но даже унижено. Всякимъ дѣломъ востануту мнѣхъ, какое дѣйствіе должны были произвести таковыя распоряженія въ дѣлѣхъ мѣстѣ, послѣдующаго ономъ нурдализации.

2) Эриванское Временное Правленіе, получивъ инструкцію, данную мною ген.-м. Красовскому 6-го сентября, не только не приступило точнѣе къ исполненію оной, но даже не приняло въ тоу видѣехъ предпринятыхъ мѣрѣ и всѣ почти пункты означенной инструкція остались неизмысленными до сего времени.

3) Засѣданія Правленія не были регулярныя и даже не имѣли опредѣленнаго дня. Всѣхъ засѣданій, мнѣхъ по нурдализаціи видѣе, съ 8-го сентября 1827 по 21-е февраля 1828 года, т. е. въ продолженіи 4-хъ мѣсяцевъ, было 11; въ 1828 году было одно только засѣданіе 21-го февраля, въ дѣмъ сдѣмъ должностя областного начальнаго ген.-м. Красовскаго ген.-м. Чапцова. Обязательство сіе открываетъ не-

* См. Вѣст. Сѣв. Кав. 1828 годъ, № 126 и 128.

Сənəd 1.

General Paskeviçin Baş Qərargah rəisinə göndərdiyi 2 aprel 1828-ci tarixli məlumat
Mənbə: AKAK, т.VII, Тифлис, 1878, д.438, с.487-491

что признаю успешной и положительной Прямой.

4) Для по большей части населения Армении (1) Дилас по большей части начинался независимо ни армян, Персеев и означивших независимость по революциям ген.-л. Красовского, всегда согласовываясь с мнением армянского. Весьма благоприятным тому доказательством служить дело одного мальчика, *кумедиана* Эриванского Татарского из Сиврий и потом из уемоведенского. Персеев утверждал без всяких доказательств, что он должен быть из Армян, и, не считая на то, что Татарский представлял свидетельство из действительной его пущи и что сам мальчик по хотам принять христианства и бегать от политической, что армянские, по приговору Персеева, отобрать от Татарина.

5) Вообще один Армян, или те, которые прибыли с просьбами к архиеп. Персееву, получали удовлетворения; мусульманско-же, куда себя превращением и оставлением правительством без всякого вмешательства и помощи, начали роптать и без всякого приезда можно было ожидать последствием самых неприятных, а чести и уже видеть чуть-чуть лишь в в. с.

6) На том же основании было производимо и рыбки хлеба для пущи и провинция мусульманских поселенцев. И в том случае Армяно или предпочтительнее мусульманам. Таким образом, родно 4,500 чети. помещики; но большая часть мусульманских мусульманских оставлена без пущи. Семей история была такая. Хотя ген. Красовский допускал прежде, что продовольствия для войск стипендия 5 миллионов, но явились только, по приезде из Эривань, только на 2½, миллиона, но изредка на то, что не всего приезда, по распоряжению Красовского, судами употребляли из пущи хлеба из провинции пущи посылать с мукою из чистины, т. е. неземного сараванского пущи, отчего между создателями усиленно болели. О тех обстоятельствах было произведено следствие, которое подтверждало, что такой хлеб действительно предать.

7) Доходы по Эриванской области с 7-го ноября по 15-е марта собрано всего с небольшими 5 т. р., из тех чисел с ректоров (таможен) в ст. Куликянских пущи более 7,000 р. и 800 р. из пущи с получивших Куртшанки; о поступлении же сборов с армянских откупных и армянских сестрой Прямой не употребил на маленький помещик, а об означивших податей и упомянуть нечего, ибо они до сих пор времени не приходили из подлежащую известности.

8) Исходя из повременных Эривань, найдено было множество бумаг сараваканских, из тех чисел довольно акты на значительная сумма, отчеты и свидания об имущества сараваканских и вообще о провинции управлении его делами по отчетной части. Бумаги сие из те время переданы мною из Эриванское Прямой на тех комисс. для его, разбирая сами, о том, что по лист отроется, делало из во всей подробности. По Прямой, по составив семь бумаг даже простой нумерации, по означив их армянскими печати и не сделав их хотя совершенного осмотра, поручило их разобрать одному переводчику и, таким образом, важнейшие документы, не обидясь слушая, на значении суммы проставилась, отдало совершенно по призывом одного лишь, отнял не наследующего такого добрия, хотя третий член Прямой посыл. Временно в напоминать ген.-л. Красовскому, что лучше разобрать сие бумаги сию комисс. присутствия. Теперь предстоит вопрос: кто за все сие должен быть ответственность, если обнаружится ущерб помещик, и посылать сами?

Собравшись все сие обстоятельства, подал не видеть разнородной противуположности между управлением Азербайджана и области Эриванской. В Азербайджане, не считая на 5-ти миллионов пребытие около 25-ти т. войск пущи (считая казак, бывших на продовольствие), из тяжести, терпящую от того материала, но сборы денег и пришеюв, до ¼, ила. р. с. простирались, а потому, на все личные Аблик-ирван, страшилось возбудить погодили приток нашего правительства. — все было из передей и устроений; жители сию вынужденно приспосабливать пущи удаление войск пущи из той провинции, и значить провинция Русских будет там долго оставаться из самых благоприятных для тех отношений. Выпротек того, из Эриванской области, истопившей и прежде отрицательными поборона и угнетениям саравака и при значимая правительства освобожденной досад от всяких означивших налогов, убит на выбудеть полугоделье между мусульманскими, составляющими ¼, всего населения, и они сии составлялись уже объясняются об управлении сараваканским. Прозрачность в с. уличить, а также образом когда мы на первый случай посылать столь возможных для тех означившей из народа, не временно или повременных, по конституционному намедит из подданных Е. И. В. По означив уличением, посылать предупредить дальнейшим по Эриванской области неустойчиво и посылать

стыи сакми неприятна, принявъ и немедленно сдѣлающіи ябры:

1) Эриванское Областное Правленіе учреждено мною изъ техъ основаній, какъ объявлено въ распоряженіи войскъ в. с., № 339, поухъ предсѣдательствомъ ген.-м. вл. Чаичева изъ двухъ военныхъ штаб-офицеровъ (до назначенія гражданскихъ чиновниковъ), изъ двухъ вѣстѣйшихъ привождящихъ жителей (одного какъ Армяна, а другого какъ мусульманина); поухъ принять одинъ только общенародный голосъ; або хотя и остается при этомъ жѣлѣніи, что сакми справедливость требуетъ дать связь людямъ голосъ утверждающій, но по рѣшкѣ представить изъ такого права до получения рѣшкѣннѣ на то высшаго начальства, которыхъ и проухъ авторитѣне соблюдать мѣна поспѣшнѣе.

2) Поажительное ухажіе арміи. Пересеа изъ дѣлахъ по управленію Эриванской областью кончала его въ явное предпочтеніе Арміи мусульманамъ и способствовало одностороннѣе выдать его архі-епископа, кающагося больше къ выгодамъ Арміи, чѣмъ духовенства и монастыря Эрежданскаго, нежели къ польдѣмъ общед; неограниченное-же илліаніе на всѣ дѣла, предоставленныя ему ген.-м. Красновскаго, было одною изъ главнѣйшихъ причинъ продолжавшагося по Эриванской области неустройства и неудовольствія между мусульманами, — почему и приняты и необходимаы устранить Пересеа отъ вѣдѣній въ Эриванскомъ Областномъ Правленіи, тѣмъ будѣ, что, по доставленныи отъ в. с. при предсѣданіи, № 2,417, для соображенія этого, правленію, никакого участія въ мѣрѣннхъ дѣлахъ по управленію сей области оу не предоставлено.

Нѣкъ армянскаго при семъ въ военіи письма моего къ арміи. Пересеу в. с. ижедато увидѣть, что сео сдѣлао мною самымъ являющимся образкомъ быти илліансѣи ему малѣйшаго оскорбленія.

3) Областному Эриванскому Правленію подчинены провинція Налчаевскага, Ордубадъ и округа Миграисскій и Кашанскій до разсмотрѣнія, но удобнѣе-ли будетъ послѣдніе для округа присоединить къ Карабагу.

4) Въ городахъ Эривани и Налчаеванъ учреждена городская управленія, съ раздѣленіемъ оныхъ на полицейскія и управленія суда и расприны; для руководства въ дѣйствіи ихъ предсѣдана основаныя правила.

5) Въ сѣхъ городахъ назначены начальныя конныя подробнѣйшее заведеніе войскѣ съ сѣмъ послано.

Общее образованіе областного и окружныхъ у-

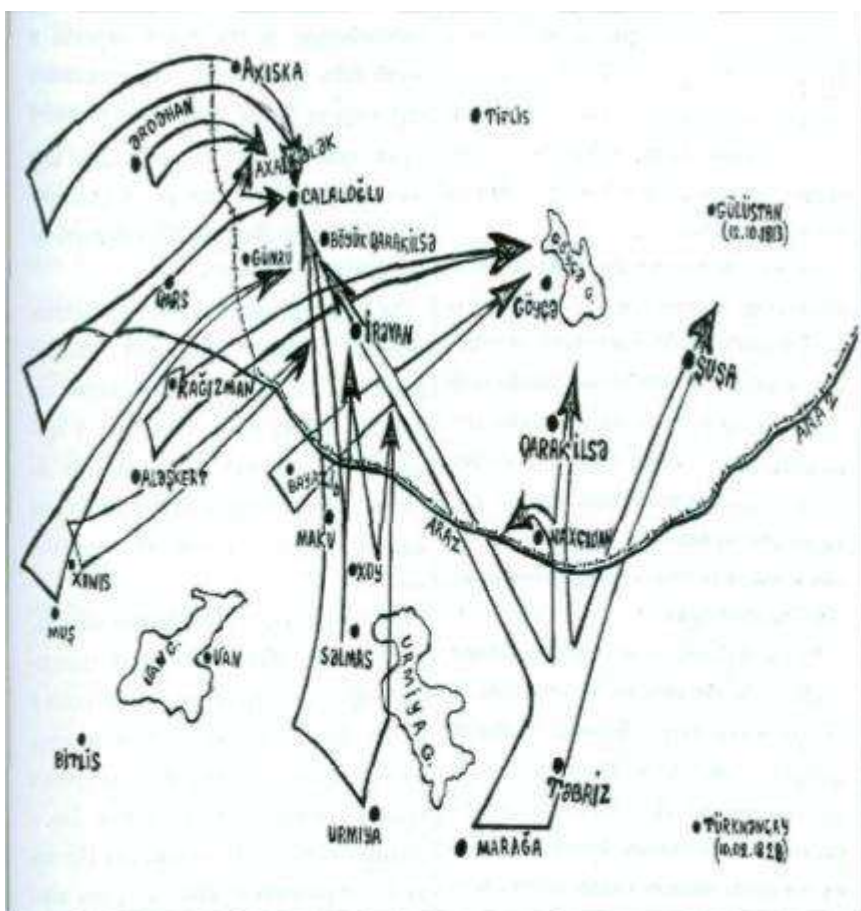
правленій и обязанности ихъ предвѣрѣнныи, в. с. ижедато усмотрѣть изъ прилагаемыхъ при семъ дѣлахъ Эриванскому Областному Правленію правила и штата, и скорѣйшнѣе утвержденія войскъ проухъ поажрѣннѣе употребить каки предсѣдательство.

6) Не имѣя возможности извѣрѣть выдѣлѣнныи правила для управленія магальнаго и сельскаго, но особриваніи Эриванскаго Временнаго Правленіяея выдѣлѣна по сему предмету сѣдѣній и дѣло по управленію области во вѣдѣніи, предсѣдана, а оному Правленію открыты всѣ подробности прежняго магальнаго и сельскаго управленія и на основаніи оныхъ, составлена проектъ промежуточно и удобнѣйшаго раздѣленія магальна и управленія оныхъ, представить же сео въ мое рѣшеніе, иже при томъ въ илліансѣи: 1) чтобы магальныи боями были опредѣлены преимущественно привождящеи жители въ магальны, болѣе извѣстныи Армянами — какъ Армяны, а въ мусульманскіи — какъ мусульманины, и 2) чтобы сельское управленіе было учреждено сколько можно сходно съ правилами обычаями и чтобы оно дѣйствительно преимущественно состояло на ирѣскаго сходствѣ, будѣ сео таковыи обычаями не противно.

7) Подтверждено Эриванскому Областному Правленію, дабы оно, въ военіи его отсутствія, являлось особенно выдѣлѣнныи всего предсѣданнаго въ инструкціи, ген.-м. Красновскаго дѣланіи, и сверхъ того старалось-бы собрать въ подробности статистическія сѣдѣнія, выдѣлѣнныи въ проектѣ для управленія Эриванской области, доставляющіи в. с.; въ ижедѣннѣе сео в буду ижедѣннѣе выдѣлѣннѣе выдѣлѣннѣе.

8) Для приведенія въ извѣстность жѣлѣній кающаго и доходовъ, которые поступать должны въ пользу правительства, учреждена особая комиссия изъ одного штаб-офицера и 2-хъ жителей Эриванскихъ. При всѣсѣи сей комисіи Эриванскому Временному Правленію поставлено въ обязанности: 1) стараться, сколько можно, отыскать ислѣдннѣе документы и описи кауществу скарда Эриванскаго, также вѣрнѣйшіи сѣдѣнія и получившіи изъ доходовъ, и составить ясно и точно описаніе, и 2) сообразно, поуга-ли быти таковыи доходы получаются ижедѣннѣе по илліанскаго числу жителей и теперешнему состоянію области.

9) Эриванское Временное Правленіе, отъ 21-го февраля, т. с. при семъ охъ сѣдѣній ген.-м. Красновскаго, предсѣдннѣе жѣлѣ обѣ освобожденія магальнаго раздѣленія отъ войны магальнаго отъ всѣхъ оныхъ и повинностей на три года, в проектѣ на

Şəkil 1. 1828-1831-ci illərdə ermənilərin İran və Türkiyədən Azərbaycan torpaqlarına köçürülmə istiqamətləri

Mənbə: Arzumalı V. Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, s. 261

1828

трасею швейцарских Намъ пародовъ, и насиліе, вопреки силности договоровъ, быстрыхъ вторженіемъ конулося предѣломъ Россіи.

Надеяло отразить силу силою. — Въ странѣ, неприязнелю опустошенной и почти непроходимой, пресѣдуя его и въ тоже время борясь съ силою природы, превозмогая и падшіи зной лѣта и жестокость зима, храброе воинство Наше послѣ несчетныхъ усилій покорило Эриванъ, дотожд непреступный, и за Араксомъ на высотахъ Арарата утвердило свои знамена и, углубляясь далѣе во внутренность Персіи, овладѣло самыми Тавризомъ и страпою ему сопридѣльнымъ. Ханство Эриванское по обѣмъ сторонамъ Аракса и Ханство Нахичеванское — часть древней Арменіи — пали во власть Побѣдителя.

Но, покоряя Области, Россійское воинство стаяло еще другую славу. Среди войнъ, въ землѣ неприязельской, безопасность частныхъ лицъ и имущества, всѣ права собственности не мѣла быти въ очажъ война священны, какъ среди мира и въ странѣ союзной. Кроулямы, ведомоушными, исполненными пощадъ и умирности обращеніемъ съ побѣжденными, прѣмше самыхъ побѣдъ, возмелителю достоинство Русскаго имени.

Такимъ образомъ въ краткое время истре, нежели въ востокъ мѣсяцевъ во вступасіи въ неприязельскую землю, совершена подвиги рѣшительные, многозвѣстны. Успѣхи ихъ довазали, что правому дѣлу Нашему поборалъ Промысль. Подъ сильною Его защитою Россіи, поставляя первымъ своимъ благомъ миръ, никогда не попустилъ нарушать его безъ строго и праведнаго возмездія.

Пути къ побѣдамъ еще были отверсты; но вѣкъ скоро предстала надежда къ мирнымъ соглашеніямъ. Мы съ удовольствіемъ обратилась къ миру.

Въ основаніе его, Мы постановили оградить Имперію естественными и безопасными предѣлами, и, вознаграждая въ полной мѣрѣ всѣ убытки, войною илнессные, отдалить навсегда всѣ причины къ ей возобновленію.

На сихъ главныхъ основаніяхъ, въ 10 день Февраля въ Турменчай заключенъ и подписанъ между Россіею и Персіею Трактатъ вѣчнаго мира, при семъ во всеобщее извѣстіе издаваемый. (*)

Выгоды сего мира извѣршемъ Мы начали постановленіемъ въ сей странѣ твердыхъ и безопасныхъ границъ. Въ семъ единственно видѣ взираемъ Мы на пользу приобретенаго Намъ края. Все, что въ завоеваніяхъ Нашихъ не отпослалось прямо къ сей цѣли, всѣ города и селенія Повелѣны Мы возратить по исполненіи мирныхъ условій.

Къ сему естественнымъ выгодамъ присоединяются пользы торговли, коея свободное движеніе Мы всегда признавали однимъ къ главнымъ побужденій къ трудолюбію и промышленности, и вѣдѣть съ тѣмъ вѣрными залогомъ и ручательствомъ мира прочнаго, на взаимныхъ нуждахъ и пользахъ утвержденаго.

Богу, устроившему судьбы Царствъ земныхъ, возмела изъ глубины души хвалу благодаренія, Мы удостоены, что всѣ любезные и вѣрные Наши подданные, срѣтая во всѣхъ происшествіяхъ сей войны и въ счастливомъ ея окончаніи новое знаменіе благодти Его и покровительства Россіи, пролиють въ Престолу Его тенями ихъ молитвъ; да будетъ миръ сей, промысломъ Его устроенный, твердъ и непреложенъ, и да поможетъ Намъ десница Его Святая сохранить тишину и спокойствіе на предѣлахъ Имперіи Нашей.

1828. — Марта 21. (**) Истинный, давленный Сенату. — *О именозаніи присоединен-*

(*) Трактатъ см. выше Февраля 10.

(**) Распублнкованъ Сенатомъ 27 Марта.

Sənəd 2.

I Nikolayın (1825-1855) Şimali Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi hesabına "Erməni vilayəti" yaradılması haqda fərmanı

Mənbə: ПСЗРИ. Собр. второе. т. III. 1828, СПб., 1830, с. 272-273

1828

иметь къ Россіи Хандство Эриванскаго и Нахичеванскаго Областию Армянскою.

Силою Трактата, съ Персіею заключеннаго, присоединенныя къ Россіи отъ Персіи Хандство Эриванское и Хандство Нахичеванское, Подвладеваемъ по всѣмъ дѣламъ именовать отнынѣ Областию Армянскою и вклучить оную къ Титулу Нашъ. Обь устройствѣ сей Области и порядкѣ ея управленія Правительствующій Сенатъ въ свое время получить подлежащія повелѣнія.

1889.—Марта 21. Высочайше утвержденный Уставъ о непремѣнныахъ военныхъ госпиталахъ (*).

Миліе Государственнаго Совета. Государственный Советъ въ Департаментъ Военномъ и въ Общемъ Собраніи, разсмотрѣвъ проектъ Устава о непремѣнныахъ военныхъ госпиталахъ съ табелями о госпитальныхъ потребностяхъ и формами для писемководства, и принявъ въ уваженіе, что правила, вложенныя въ сей Уставъ, объясня всѣ отрасли госпитального управленія, согласуютъ врачеваніе и условоііе болящихъ воиновъ съ опредѣлительностію расходовъ и благоустройствомъ, *железіемъ полагаема:* Уставъ сей утвердить; повѣсть въ существѣ своемъ оны есть только повелѣніе существующихъ учрежденій и постановленій, коимъ уже въ привычку и требующихъ особенной Высочайшей конфирмаціи, то по вослѣдованіи на Уставъ сей утвержденіи Государя Императора, проводить оный къ Начальнику Главнаго Штаба Его Величества для руководства по управленію непремѣнныахъ военныхъ госпиталей.

Резолюція. Его Императорское Величество, вослѣдовавшее нѣвно въ Департаментъ Военномъ и въ Общемъ Собраніи Государственнаго Совета по проекту Устава о непремѣнныахъ военныхъ госпиталахъ съ приложеніями, Высочайше утвердить сово-

ловъ и повелѣть исполнить. *Председатель Государственнаго Совета.*

Уставъ о непремѣнныахъ военныхъ госпиталахъ.

ГЛ. I.—О НЕПРЕМѢННЫХЪ ГОСПИТАЛАХЪ ВООЩЕ.

§ 1. Непремѣнные госпитали въ отношеніи къ своему составу раздѣляются на 6 классовъ.

§ 2. Въ госпиталяхъ каждаго класса для помѣщенія больныхъ нижнихъ воинскихъ чиновъ опредѣляется извѣстное число мѣстъ штатныхъ и запасныхъ; а именно:

Въ 1 классомъ	100 штат.	и 50 запасныхъ.
— 2 — — —	250 — —	— 50
— 3 — — —	500 — —	100
— 4 — — —	1000 — —	200
— 5 — — —	1500 — —	300
— 6 — — —	2000 — —	500

Сверхъ сего для приѣма и леченія больныхъ Офицеровъ полагается имѣть особая отдѣленія въ госпиталяхъ.

1-го, 2-го и 3-го класса на 10

— — 4 — — — 20

— — 5 — — — 40

— — 6 — — — 50 кроватей.

§ 3. Если въ какомъ-либо госпиталѣ мѣсты будутъ большими всѣ штатныя мѣста, и половина запасныхъ, а число больныхъ, въ полкахъ и командахъ, въ окрестности расположенныхъ, уменьшится: тогда, съ разрѣшенія Начальства, часть больныхъ переводится въ другіе госпитали, по близости расположенныя, или тотъ же самый госпиталь распространяется на большій классъ, смотря по удобности.

§ 4. Уменьшеніе штатовъ госпиталей, или переименованіе оныхъ изъ большихъ въ меньшіе классы, опредѣляется уменьшеніемъ числа войскъ, въ окрестности расположенныхъ.

§ 5. Чиновники и прислуга назначаются сообразно классу каждаго госпиталя по штату, у сего прилагаемому.

(*) Слѣдующіе къ сему Уставу приложенія съ Томъ III.

лит. А.—М. см. въ концѣ Тома.

П П Р И Л О Ж Е Н І Е .

Г. Полковнику и Кавалеру Лазареву.

Вашему Высокоблагородію извѣстно, что все почти Армяне, въ разныхъ округахъ Аддербиджана проживающіе, и все Греки, находящіеся около города Урміи, скоро послѣ занятія Тавриза нашими войсками изъявили готовность свою переселиться въ наши области, и депутаты ихъ, во время бытности моей въ Дейкарганѣ, просили дать имъ на сіе дозволеніе; попомъ для утвержденія ихъ въ семъ намѣреніи присланы были отъ Армянскаго Архіепископа Персеса Епископъ Стефанъ и Архимандритъ Николай, кои, получивъ отъ меня открытыя предписанія ко всемъ воинскимъ Начальникамъ объ оказаніи имъ въ семъ дѣлѣ всего возможнаго пособія, отправились для исполненія возложеннаго на нихъ порученія, но и до сего времени нѣтъ никакихъ свѣдѣній, имѣли ли они въ предпріятіи своемъ успѣхъ, и въ чемъ именно состояли ихъ дѣйствія.

Должно полагать, что жестокая служба и, можетъ быть, надежды, что все Аддербиджанъ останется навсегда въ рукахъ нашихъ, не допускали донныи Христианъ, въ немъ находящихся, приступить

Sənəd 3.

İrandan Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilər üçün müəyyən olunmuş güzəşt və imtiyazlar

Монба: Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Москва, 1831, с.98-107

къ переселенію, но теперь, когда сдѣлалось извѣстнымъ, что войска наши, по мирному трактату, въ скорости должны очистить Аддербиджанъ, кромѣ Урміи, Хол и Маки, остающихся у насъ въ залогъ до уплаты $1\frac{1}{2}$ курура, въ число 8, нѣтъ оны Персидскаго Правительства намъ слѣдующихъ, и съ приближеніемъ весны переселеніе не сопряжено уже съ особенными затрудненіями, нѣтъ сомнѣній, что большая часть Христіанъ сихъ не останутся въ Аддербиджанъ. За всемъ тѣмъ, дабы переселеніе ихъ происходило съ порядкомъ и не пошерпѣли бы они при семъ случаѣ оны Персіанъ приниженій, и наконецъ, для преподавія имъ въ необходимыхъ случаяхъ нужнаго пособія, постановивъ на сей предметъ положительныя правила, исполненіе оныхъ возлагаю непосредственно на Ваше Высокоблагородіе, и предписываю вамъ дѣйствовать на слѣдующемъ основаніи:

*Относительно приготовленія Христіанъ къ
подъезду съ лѣта.*

1. Избравъ для содѣйствія вамъ въ исполненіи сего порученія двухъ благонадежныхъ Шшабъ - Офицеровъ и нѣсколькихъ Оберъ - Офицеровъ, теперь же представивъ ко мнѣ на утвержденіе, и для учиненія распоряженія объ онкокомандированіи оныхъ съ вами

Штабъ и Оберъ - Офицеровъ имѣете вы немедленно отправить въ округи, наиболѣе населенныя Армянами и Христіанами другихъ исповѣданій, и первоначально въ окрестности Марати, откуда войска ваши должны выступить не позже 8 Марша, слѣдовательно и переселенцы должны немедленно пропустить съ мѣста, пребуя тамъ опть отряднаго Командира, Генераль - Маіора Панкратъева, которому Вы предъявите сію Инструкцію, нужнаго пособія и назначенія къ вамъ особой команды изъ 25 человекъ козаковъ при одномъ Оберъ - Офицерѣ, о чемъ опть мена дано теперь же Генераль - Маіору Панкратъеву предписаніе.

2. По прибытіи на мѣсто, вы и чиновники, въ вѣдомствѣ вашемъ состоящіе, обязаны узнавать истинное намѣреніе Христіанъ, и удостовѣриться, точно ли они желаютъ къ намъ переселиться.

3. Для соглашенія ихъ къ тому не употреблять никакихъ побужденій, а шѣмъ болѣе насильственныхъ мѣръ, но дѣйствовать едиными внушеніями, представляя имъ всѣ выгоды послушенія ихъ въ подданство Императора Христіанскаго, могущественнѣйшаго въ Европѣ, и шу мирную и счастливую жизнь, которою они будутъ пользоваться, находясь

подъ покровительствомъ благотворныхъ Россійскихъ законовъ.

4. Вагъ съ чиновниками предоспавляю право обнадживасть Христианъ именемъ Правительства, что по переселенія ихъ въ наши области, занимающіеся торговлею, могутъ водвориться въ городахъ и будутъ пользоваться общими, съ тамошними торговцами, правами; поселане же будутъ надѣлены удобною землею въ доспапочномъ количествѣ и освободятся отъ податей на 6 лѣтъ, а отъ земскихъ повинностей на 3 года.

4. Селеніямъ и семействамъ, которыя объявляютъ непремѣнное желаніе перейти къ намъ, составлянь списки по прилагаемой при семъ формѣ, означивъ въ нихъ особо семейства, которыя, по совершенной бѣдности, будутъ претовашъ пособія при переходѣ, и списки сіи доставлять ко мнѣ; а въ случаѣ выбытія моего изъ Аддербиджана, Начальнику войскъ, который здѣсь оставашься будетъ.

6. Въ обругахъ, изъ коихъ войска наши должны въ скоромъ времени выступить, а наипаче въ Марагъ и окрестностяхъ, склонянь Армянъ, дабы они начали переселеніе теперъ же, или по крайней мѣрѣ слѣдовали бы вмѣстѣ съ войсками, ибо съ выходомъ

онихъ будущъ они подвергаться не только обидамъ и притѣсненіямъ отъ Персіанъ, но и могутъ быть ими вовсе задержаны подь разными предлогами.

7. Въ Урмійскомъ и Хойскомъ округахъ, которые по шракпашу остаются у насъ въ залогъ до уплаты $4\frac{1}{2}$ курура, позволимъ Христіанамъ переселяться поспешенно до конца Мая. Впрочемъ Ваше Высочайшее общіе съ чиновниками должны поступать въ отношеніи семъ, сообразуясь съ общоуправительствомъ и съ уплатою денегъ, отъ Персидскаго Правительства намъ слѣдующихъ.

8. Семействамъ или цѣлымъ селеніямъ, которые готовы будущъ къ переселенію, давать открытые листы для безопаснаго слѣдованія и охранные листы для освобожденія отъ податей и повинностей по прилагаемой здѣсь формѣ.

9. Предоставить право каждому селенію оставить отъ себя повѣреннаго для продажи имущества, принадлежащаго переселяющимся Христіанамъ, въ положенный по шракпашу срокъ. Повѣренныхъ сихъ снабдить надлежащими видами по препровождаемой при семъ формѣ, и вмѣстѣ съ тѣмъ отвѣстиемъ къ Коммисару, находящемуся при Аббасъ-Мирѣ, или къ тому дипломатическому чиновнику, который въ

Тавризмъ находиться будете, объ оказаніи таковымъ повѣреннымъ всякаго покровительсва и пособія.

На счетъ слѣдованія переселенцевъ до границъ областей нашихъ.

10. Для удобнѣйшаго во время пуши продовольствія, и въ особенности для избѣжанія недостатка въ кормѣ для скота, переселенцевъ раздѣлите на партіи по селеніямъ, или какъ признаете удобнѣе, такъ, чинобы каждая партія состояла осьъ 450 до 300 семействъ.

11. Партіи сіи старайтесь до границы нашей вести разными дорогами, дабы одна партія не сходилась съ другою.

12. Дозволите переселяться и осѣдѣльно каждому семейству, не ручаясь однако за ихъ безопасность.

13. Вообще соглашайтесь Христіанъ, дабы они слѣдовали въ Нахичеванскую и Эриванскую области, гдѣ предлагается увеличить, сколько можно, народонаселеніе Христіанами. Впрочемъ жилищамъ деревни Узумчи и 3-хъ близъ ея находящихся Армянскихъ селеній, позволить слѣдованіе въ Карабахъ, такъ какъ сіи провинція къ нимъ ближе.

14. Для сопровожденія каждой партіи отрядить одного Офицера изъ ихъ, кои въ помощь вамъ не-

перѣ назначены, или же требовать шаковыхъ , знающихъ Армянскій языкъ , оныхъ опредѣныхъ Начальниковъ , а также и козаковъ , ко всякой паршіи оныхъ 2 до 5 человекъ.

15. Какъ скоро въ какомъ - либо округѣ паршія переселенцевъ пронесетъ съ мѣста , то Ваше Высокоблагородіе , или кто-либо изъ чиновниковъ , въ помощь вамъ назначаемыхъ , должны будете пошчасъ уведомить о томъ Эриванское Временное Правленіе , объяснивъ число семействъ , фамилію пристава , мѣсто на границѣ , на которое паршія будетъ слѣдовать , означивъ хотя примѣрное время , къ которому паршія сія можетъ прибыть къ нашимъ владѣніямъ , а также и то , въ какихъ мѣстахъ проживали переселенцы , т. е. на плоскости ли и жаркихъ , или гористыхъ и холодныхъ мѣстахъ , какого рода хозяйствомъ они занимались и сколько имѣютъ скота.

16. На выдачу взаимобразно вспоможенія совершенно бѣднымъ семействамъ и на непредвидимые расходы извольше , Ваше Высокоблагородіе , получите оныхъ управляющаго должностію Генераль-Интенданта , Дѣйствишельнаго Спашскаго Совѣтника Жуковского , 25 тыс. руб. серебромъ , изъ числа ко-

ихъ, по усмотрѣнiю вашему, предопредѣляется вамъ опшускать пошребное число каждому чиновнику, въ отдѣльный округъ посылаемому; но съ тѣмъ, чпобъ выдача вспоможенiя, не превышавъ 40 р. серебромъ на семейство, была производима подъ росписки получающихъ оныя и съ засвидѣтельствова- нiемъ старшинъ и священника того селенiя, копо- рому бѣдые принадлежать будущъ. Въ употребленiи сихъ денегъ какъ вы, такъ и чиновники, въ вѣ- денiи вашемъ состоящiе, должны предспавить над- лежащiй расчетъ.

47. Обязанности ваши и придаваемыхъ вамъ чи- новниковъ, кромѣ приспавленныхъ для препрово- жденiя наршiй, будущъ продолжаться до того времени, пока переселенцы всступянтъ въ предѣлы нашихъ провинцiй, ибо для назначенiя мѣстъ подъ водворенiе переселенцевъ, для оказанiя имъ возмож- наго пособiя ошъ земли и для содѣйствiя къ поселенiю ихъ, учрежденъ будетъ при Эриван- скомъ Временномъ Правленiи Комитетъ, въ вѣ- денiи коего будетъ поступать каждая наршiя пе- реселяющихся Армянъ пошчасъ по переходъ оной въ наши границы. Для чего на встрѣчу сей наршiй высланы будутъ ошъ Комитета нарочные, копорые

вмѣстѣ съ приставами, при партіяхъ находящимися, и будутъ препровождать ее до мѣста назначенія. По Карабаху возлагается сіе на попеченіе шамошняго Военно-Окружнаго Начальника, Князя Абмазова.

18. Когда совершенно окончите вани дѣйствія, въ это время извольте доставить мнѣ полный отчетъ о дѣйствіяхъ вашихъ, и особенно о суммахъ, вами и приданными вамъ въ помощь Шшабъ и Оберъ-Офицерами издержанныхъ; при последнемъ отчетѣ долженъ быть приложенъ имянный списокъ семействамъ, копорымъ будетъ выдано заимообразно вспоможеніе, и росписки ихъ въ полученіи денегъ, дабы на основаніи оныхъ можно было въ послѣдствіи распорядиться о взысканіи сего долга, копорое именовъ бытъ учтено по прошествіи первыхъ пяти лѣтъ, послѣ водворенія Христіанъ, въ послѣдующіе за иимъ 5 лѣтъ.

и 19. Изъ суммы 25 т. руб., вамъ отпускаемой, имѣете вы снабжать прогонами по числу верстъ, полагая по 2 коп. серебромъ на версту, Шшабъ-Офицеровъ на 3, а Оберъ-Офицеровъ на 2 лошади, послѣ же по большей части лошадей должно будетъ нанимать по вольнымъ цѣнамъ; а сверхъ того Шшабъ и Оберъ-Офицеры при разъѣздахъ будутъ имѣть и

другіе расходы , по недослапочному состоянію для нихъ шягоспныя, іто изъ сей же суммы предоспавляю вамъ выдавать для всѣхъ шаковыхъ издержекъ Штабъ-Офицерамъ по 30 , а Оберь - Офицерамъ по 20 руб. въ мѣсяць серебромъ.

Подписалъ : *Командиръ Отдѣльнаго Кавказскаго Корпуса,
Генералъ отъ Инфантеріи, Генералъ-Адютантъ Паскевичъ.*

№ 275.

26 Февраля 1828 г.

Тавризь.

III ПРИЛОЖЕНІЕ.

ХРИСТИАНЕ!

По дошедшимъ до меня
достовернымъ слухамъ не-
благонамѣренныя люди спа-
раюшя распространить
не токмо нелѣпыя и жи-
выя вѣспи, но даже все-
лить страхъ въ просив-
шихъ дозволеніе пересе-
литься въ благословенную
Россію, и пѣмъ отвра-
шить желаніе сердець ихъ.

Քրիստոնեայք,

Լսելի եղև յողանջս
իմ, թէ արք չտրամխք
ջանան ոչ միայն հրապարա-
կել գտուտ և զանպատեհ
ղրպցս, այլև տալ երկիւղ
մեծ, որոց կամին անցանել
յօրհնեալ Ռուսաստան. և
զայս օրինակ կամին դարձու-
ցանել զձեզ ՚ի գովելի ցան
կութենէ սրտի ձերոց:

Sənəd 4.

İrandan Şimali Azərbaycanla köçürülən ermənilərə rəhbərlik edən erməni zabiti Qazaros Lazaryanın İran ermənilərinə müraciəti

Мәnbə: Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Москва, 1831, с.107-111

Въ отвращеніе сего и по довѣренности ко мнѣ Армянскаго народа, по долгу обязанности, возложенной на меня Главнокомандующимъ нашимъ, объявляю вамъ, что великодушный Монархъ Россійскій дашъ желающимъ переселиться надежное, спокойное и счастливое убежище въ Его государство. — Въ Эривань, Нахичевань и Карабахъ, гдѣ сами изберете, получите вы въ изобиліи хлѣбородную землю, опочасти засѣянную, коею дѣлшая пополько часнь обработываеися въ пользу Казны. — Вы освобождаетесь въ продолженіи шестии лѣтъ отъ всякихъ податей и, для переселенія бѣднѣющимъ изъ

Եւ ես առ ՚ի հերքել զայս ամ ըստ պարտեացն որովք բեռնաւորեալ եմ ՚ի սպարապետէն, և ՚ի հաւատարմուէ տղքին որ առիս, յայտ առնեմ ձեզ, թէ ծածահոզի ինքնակալն ամ Ռուսոց պարգևէ այնոցիկ որ քցանկան գաղթել, զապահով զեղազու և զերջանիկ տեղի ապաստանի ՚ի յընդարձակ կայսերութեան իւրում :

՚ի գաւառսն Երևանայ, Նախիջևանայ և Ղարապաղու, զորս դուք ընտրեալիք, տացի ձեզ լայնատարած և արգասաւոր երկիր, որ արդէն իսկ ըստ մասին սերմանեալ է. և ՚ի պտղց նորին զաստեղորդման միայն տալիք Տէրուն, և յընթացս զեց ամաց ազատ լիցիք յամ հարկատուէ. և որք միանգամ ա-

вась, подана будетъ по-
 мощь. — Ты, кои имѣюшь
 зѣсь недвижимость, опи-
 правивъ семейства свои,
 могутъ оставити по се-
 бѣ повѣренныхъ для про-
 дажи оной, срокъ коей
 опредѣленъ по Туркман-
 чайскому шракташу до
 пяти лѣтъ; имена остав-
 шихся съ описью иму-
 ществъ ихъ доставилися
 мною къ Послаивнику, или
 Коммисару, при Его Вы-
 сочествѣ Аббасъ Мирзѣ
 пребывающемъ, дабы они,
 яко подданные Вилкаго
 Государя, были подъ вы-
 сокимъ Его покровитель-
 ствомъ. — Въ Россіи уви-
 дите вы иерпимость вѣръ
 и равенство правъ Рус-
 скаго съ прочими поддан-
 ными Государя, и забуде-
 те: все горести, ваши

լելի ազատս իցին Ի ձէնջ,
 տայի նց օգնուի չուելոյ :
 Ուր միանգամ թողուն
 սոս զհունձս իւրեանց և
 զանշարժ ինչս, յեա առա-
 քելոյ զմնաանիս իւրեանց
 կարեն թողուլ սոս զարս
 տմանս Ի վաճառել զնս մին-
 չև ցհինգ ամս ըստ սահմա-
 նադրուն արարելոյ Ի թէ-
 սելս դաշանց թուրքման-
 չայի : Չանուանս և զհա-
 շուհիիրս ընչիցն զորս թող-
 ջիք սոս, առաքելցից մե-
 ռում գործակալի որ առ
 Ազատմիբոց շահատայն,
 զի լիցին Ք պաշտպանուի նո-
 ռին կայսերական մեծուհ, ո-
 ռում լիջիք հպատակք : Ի
 Ռուսաստան տեսիք զթոյ-
 լատուութիւն ամ կրօնից .
 և զհաւասարուի իրուանց
 Ռուսայ ըսլոյ հպատակաց
 կայսերն . անդ մոռասիք
 զամ նեղուիս զորս կրիցիք .

пернимыя.—Тамъ найдете вы новое общество, населенное Христианами, и не увидите болѣе угнетеніе свяшой вѣры! Тамъ будете вы жить подъ покровительствомъ законовъ и почувствуете благотворное ихъ дѣйствіе.— Тамъ наконецъ вы улучшите благосостояніе ваше, и малыя пожертвованія, сдѣланныя вами, вознаграждаются стократно.— Вы оставите родину, любезную для всякаго; но одна мысль о землѣ Христианской должна приводить васъ въ восторгъ.

անդ գաջիք զոտք հայրենիք
բնակեալ 'ի Քրիստոսէկց,
և ոչ ևս տեսչիք զսբ կրօ-
նըն մեր 'ի ներուհ. անդ
կեցջիք ի հովանաւորութե
լինաց և զգասջիք վաղապս
զբարեբար ազդեցութի նոցին.
հուսկ ապա անդ վիճակ ձեր
բարեգոյն լիցի . և վստա-
նակ սակաւուն զոր կորուս-
ջիք, անդ տացի ձեզ հա-
րիւրապատիկ: Չճարիտ է
թէ թողուք զերկիր ծնըն-
դեան ձերոց որ սիրելի է
ամցն. բայց մտածելն թէ
բնակելոց էք 'ի Քրիստո-
սեաց Տէրուհ, սրբաբի ազ-
դել 'ի ձեզ զմեծ ցնծութի:
Քրիստոսնեացն ճապա-
ղեալք 'ի դուստու պարս-
կաց տեսցեն վերջապէս զան
ձինս ժողովեալ 'ի մի վայր,
և զիտէ՞ք արդեօք թէ բա-
րութիւնք մեծ ինքնակալին

Разсыпанные по обла-
стямъ Персидскимъ, Хри-
стіане увидявъ соедине-
ніе свое, и можеши ли вы
знатьъ, чѣмъ Великій Мо-
нархъ Россіи наградишь
преданность вашу? По-
спѣшайте! время доро-
го. — Скоро выступяшь
Россійскія войска изъ гра-
ницъ Персидскихъ, тогда
переселеніе ваше затруд-
нится, и мы не въ со-
стояніи будемъ отвѣчать
за безопасное сѣдованіе
ваше. — Жертвуй малымъ
и на малое время, полу-
чишь все и навсегда.

Подписалъ: *Россійско-*
Императорскій Полковникъ
и Кавалеръ Лазаревъ.

50 Марта, 1828 г.
Г. Урмъ.

Ռուսաց ինչպիսի ունի վար-
ձարել զհաւատարմութիւն ձեր:
Փութացարուք, բարե-
կամք իմ. ժամանակն ան-
գին է. զօրքն մեր չէ հուպ
դատարկեսցեն զգաւառս
պարսկաստանի. յայնժամ
զուցէ բազում արգելս
դիցեն ձեզ. և մեք կորուսա-
նելոյնք զմիջոցս պաշտպա-
նելոյ և սպահով տունելոյ
զգալուսա ձեր. զոհեցէք զսա-
կուն և ՚ի սակաւ ժամա-
նակի, և առատօրէն ընկալ-
ջեք զամենայն և ՚ի մշտնջե-
նաւորս .

Պսիկոսինիկ և կաւալեր
կայսեր Ռուսաց Ղապարաւ
Լապրեանոյ .

՚ի 30 մարտի . 1828 . ՚ի
բաղաբս, Որմի .

fait de tout temps mon guide et que personne ne me l'enlèvera. Je dois avouer que pour surcroît d'une maladie chronique, j'étais réuni d'un mal moral, par suite des dénigrementa non mérités qui m'ont été faits tout récemment, et de me voir placé de niveau avec des gens sots, sans principes et méprisés de la Nation. Toutes ces circonstances m'ont forcé de venir Vous faire part des choses les plus essentielles et Vous découvrir la vérité, mais Vous ne m'avez pas accordé un moment de loisir. Votre Excellence me parlez encore de la protection, lorsque j'ai refusé la plus flatteuse qui aurait déjà avancé ma carrière, pour avoir l'honneur de me rendre à l'appel honorable de Votre Excellence. Ma protection, ce fut mon devoir et la présence de Votre Excellence. Tout ce que je viens d'exposer, je le prouverai par des faits. Et après toutes ces preuves de l'estime et du dévouement que je n'ai cessé d'avoir pour Vous, Monsieur le Comte, Votre Excellence pouvait concevoir l'ambition d'en douter sur mon compte, c'est le plus grand mal que Vous pussiez jamais me faire, et d'ailleurs je ne demande plus rien, excepté que Votre Excellence daigne jeter un regard d'humanité sur les pauvres transmigrés qui ont perdu l'impossible et qui peut-être sont dans le plus grand besoin, et de récompenser ceux d'entre eux qui se sont distingués par une conduite louable.

Sans doute quelques calomnieux auront mis en mes actions et mes paroles; tout ce que je désire, c'est que ce que j'ai dit et fait devienne patent et. Let de ma conscience, il ne me reste qu'à prier Votre Excellence de voir la fin de mes travaux pour rendre justice à ceux qui ont partagé mes peines, puisque pour le moment je vois qu'on m'a fait un mal injuste et irréparable dans Votre esprit.

Je vois m'occuper de rendre les comptes de la somme qui m'a été confiée pour la grande œuvre que nul autre que moi, j'ose le dire, n'aurait entreprise, et j'espère que Votre Excellence à la fin me rendra justice.

616. *Рапорт ген.-л. Писарева из гр. Пензенку, дат 8-го сентября 1828 г., № 296.—Хол.*

Имя достоверно сказано, что выходящий из Таврич батальон Русских батальон, состоящий из артилл такж помещенного жителя Самсоя, бывшего служив вышед полковника Милославца, неоднократно упоминается имя приближенного к Таврич департаменту, какж имя Паллиониевой области, такж и имя избранного иль отряда,— и относится к и. с. Амбуреру, дабы оны требовал от Перекшиго

приветствия, помещенные конражения департаменту наших, из олу XIV ст. Туркменчайского трактата, но иль оное приближено такж помещенного жителя Самсоя к Азербайджану с целью бычь не далеко, або оны, дивным артиллера, музыканта и ташамак сыжени ильбы аралоа кавали и пронаша сыжна состояний.

И ильбы обязанности являются конура ильбу о освобождении помещутой XIV ст. трактата, або Перекшиго приваительна, такж является, сиражмакж такж от пункты трактата, которые вь помещу оного сибалиа. Означенных документов оного тону сирнуит и известныа указаи ашоит, которая пронашимакж боитэ трехь недель посел ильбы оного обозначенного срока, х. с. отк 15-го августа. О указании иль Таврича останамакж денега и по ильбы ильбы сибалиа, не сирнуит по означенных отношения иль к Амбуреру.

617. *Предисловие гр. Васильева ген.-л. Писареву, дат 29-го сентября 1828 г., № 796. Паллиониева.—Сирнуит.*

Имя. Аларось, амницияица перекшигекж такж Азербайджане кь оном области хрешигекж, пронашимакж ушакж одакамакж перекшигекж пронашмакж оном оной сирнаприваительности и тону указанию Аралоиной ильбы из выжени оны, которые ильбы сирнуит кь его артиллера.

Ильбы ильбы сибалиа, дикствительна-ли такомо указаниеи Алароса ильбы пронаши достоверности, а пронашмакж, сиражмакж такж и тону ильбы, указаниеи маж, при чьом по оставатэ пронашмакж ильбы кь ильбы мажрж какж оном из ильбы останамакж по перекшигекж ильбымакж хрешигекж, такж и другие лица, которые ильбы ильбу по олу артиллера вернумакж. Сирнуит тону сообщитэ, если ильбымакж по ильбы сибалиа сирнуит, не ильбымакж перекшигекж пронаши бычь ильбымакжмакж распоряжмакж Алароса и вь чьом ильбы.

618. *Записка и перекшигекж Аралоа из Перша от ильбы области *).*

И. с. указано бычь узнать достоверные чрезь маж о сирнобах, которые были приняты вь перекшигекж.

* В оном оном оном, кону ариллера оны ильбы, но при ильбы, кону ушакж оны ильбы сирнуит бычь пронашмакж ильбымакж, кону ильбы сирнаприваительности, кону ильбымакж ариллера.

Сәһд 5.

Müəllifi A.Qəiboyevov olduğu güman edilən "Ermənilərin İrəndən bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər"

Мәnbə: AKAK, т. VII, Тифлис, 1878, д.618, с.642-644.

денно Армии из Азербайджана, и о выданных им возмездиях из наших областей.

Быть весьма по сему предмету, какъ она имъ выдана: полк. Л. . . *) почиталъ себя главнымъ побудителемъ этой иммиграціи, о чемъ, какъ вамъ известно, еще изъяснялся довольно давно, но неосновательно, потому что Армія никакого почета не имала о немъ, будучи единственною держимой доверенностью къ Россіи и желавшею быть подъ ея закономъ. Трактаты далахъ какъ онъ сіе полное право. Даватьмыя орудія при переселеніи были: изъ Аргунтской, Гамановъ, а другіе подчиненнаго оошерека дѣйствовали уже подъ имя кавказск. Полк. Л. . . поминалъ только о соотечественной прокламации, довольно неуважительно, между прочимъ, о формироваіи регулярнаго Армянскаго полковника, подана даже изложить къ кругу своихъ земляковъ, хотя благомысленно, но необдуманно, и гдѣхъ Парубайъ впріемъ области, кавказца свое начальство и гдѣ особенной власти отъ давно учрежденнаго не хогю быть доущено. Ка. Аргунтскій предоставилъ ему нисколько разъ с его позволеніемъ, какъ это все известно, вѣтрено и безполезно. Вся пріемъ дѣла полк. Л. . . были также-же разъ и не стоять тамъ, чтобы о нихъ распространяться. Давно только прибавить, что она чловѣкъ чужой, но неблагодарнейшей, не способной утратить чуждыхъ денегъ а дѣлать вредъ умножено.

При раздѣлѣ дважнаго пособия выданыхъ изъ Урміа произошло много безпорядковъ, но не злоупотребленій: братья недоволю, богатые перорон. Это произошло отъ поспѣшности, съ которой сія прокламация оставлена была нашимъ войскомъ. Въ горныхъ дѣйствіяхъ быть разборъ, и потому долги какою послужили изъ помощи, або дурако была рождена. Это, впрочемъ, единственныи случай, имъ выданный.

Тамъ было при переселеніи; но при поспѣшности ихъ у насъ на помощь мѣстнахъ все сдѣлаю безполезно, народно и непростительно. Для задержанія или удержанія конкветъ, который навести не удалось и тамъ было достояніе оудженія, что отъ х. г. кейхасъ самое точное и подробное изъясненіе, какъ ему въ сѣмъ случаѣ поступить:

1) Армію болышо частью поселена на земляхъ поспѣшнѣхъ мусульманскихъ. Лѣтомъ это еще можно было доуспѣть. Ханама, мусульмане, болышою частью находились на почвахъ и мало имѣли случаевъ сообщаться съ кооперативными промышленными.

2) Не заготовлено изъ дѣся и ле отпущено имущу

*) Вспомн.

мѣста для прочнаго водворенія переселенцевъ. Всѣ сіе въ свое время было учтено. Попробуйте ошибку изъ дѣйствій тогда поидо. Переселенцы выданы сами изъ тѣсныхъ и тѣсныхъ мусульманъ, которые всѣ роицута и освоенно. В. с. известно, что вообще всѣхъ административныхъ мѣстнахъ изъ сложности дѣла не почитать переселенцевъ, ибо всѣ они были нисколько сдѣланы въ военное время и выданы изъ своихъ мѣстнахъ поселенія.

3) Довольно малое число рождено быть всякого тѣла: рождены по рублю, но два, какъ ищете, бохъ вѣрнѣхъ сѣдѣній, сколько умудреніемъ и кому что нужно. 25 р. выданы единообразно, астеро не шаше той-же сумми, отпущенной дробю, въ разныя времена. Не принято никакой общей мѣры, какъ ипріемъ: покупка хлеба для содержанія цѣлаго общества, также для помощи на будущій годъ и пр.

Указавъ ж. с. на малое число конкветы переселенія, а должно также на справедливости заметить, что если-бы въ мѣстѣ мѣстнахъ и люди со способностями, которыхъ вовсе тамъ не было, то и она выдана-бы въ болышою мѣру. Въ Областяхъ Прародна мѣта еще имее даже повѣрливости оисси земля и оидной въ-Армянскіхъ: еще повѣрливо много жителей и въ округѣ по сѣмъ сторону Армаи. Обя всѣхъ и говорить нечего: никто не знаетъ, кому что принадлежить. Такимъ образомъ, конквету поидъ было имать выданныхъ сѣдѣній, которые должны быть выданы. Зѣдній области начальнаго отпущается, что она хотѣла болышо число кооперативныхъ Армянъ переселить въ Армаи, но они просятъ у х. с. позволенія остаться на тѣхъ мѣстахъ, куда ихъ на первый разъ временно пристроили, на что и получая имее согласие. Поидомъ ка. Аргунтскій не отличается однако-же изъ возможности привести сію мѣру въ исполненіе. Число ихъ имать заслуживать по своей распорядительности и честности полное доверіе начальства.

30 т. р. с. и 2 т. черв., зная изъясненіе изъ пособие переселенцевъ, будучи уже употреблены гордо разборчивы. Если-бы х. с. рѣшились еще два раза столько въ изъясненіемъ времени отпустить на тотъ-же предметъ, то совершенно бы упрочили благосостояніе означенныхъ мѣстнахъ. Имѣете только принять въ соображеніе число требующихъ помощи, которое всѣ со временемъ будутъ имать имать имать; сравните съ среднею сѣдѣнью въ Россіи такого-же количества душъ, а вся сумми, ж. с. не бы выданы, но только показаны имъ убѣрено, но

İrəvan xanlığı ərazisindəki azərbaycanlılara məxsus yer adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi. Müasir vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırım

Bu gün erməni millətçiləri beynəlxalq ictimaiyyətin gözləri qarşısında Cənubi Qafqazın tarixi keçmişini saxtalaşdırmaqda davam edirlər.

Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinin şərtlərinə əsasən İrandan və Türkiyədən işğal olunmuş Azərbaycan dövlətinin - İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülən ermənilər, çox keçmədən, Rusiya müstəmləkəçilərinin köməyi ilə aborigen əhaliyə - azərbaycanlılara qarşı soyqırıma və deportasiyalara başladılar. Qırğınlardan canını qurtaran yerli əhali kütləvi surətdə Şərqi Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və dünyanın başqa ölkələrinə köçüb getdi. 1988-ci ildə azərbaycanlıların keçmiş İrəvan xanlığı ərazisindən:

Ermənistandan deportasiyası başa çatdırıldı. Müasir erməni vandalları keçmiş İrəvan xanlığının ərazisindəki azərbaycanlılara məxsus minillərlə tarixi olan yer adlarına toponimlərə qarşı da soyqırım həyata keçirirlər. Azərbaycan toponimləri "erməniləşdirilir". Bir sözlə, ermənilər özlərinə saxta "tarix" yaradırlar.

...Elmə yaxşı məlumdur ki, ermənilər Cənubi Qafqazın aborigen əhalisi deyillər. Tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, onlar Cənubi Qafqaza gəlmə - köçürülüb gətirilmə etnosudur. Bunu ilk mənbələrə əsaslanan tədqiqatlar çoxdan sübut etmişdir. Ermənilərin ocdadları hesab olunan tayfalar təqribən e.ə. I minilliyin ortalarında Fərat çayının yuxarılarında peyda olmuşlar. Onlar bura Balkan yarımadasından köçüb gəlmişlər.

Azərbaycan xalqının ulu babaları hələ ermənilərin Asiyada peyda olmasından çox-çox əvvəllər Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla, böyük bir regionda yüksək mədəniyyət formalaşdırmış, Arazdan cənubda Manna və Atropatena, şimalda isə qüdrətli Albaniya dövlətini yaratmışlar.

Azərbaycan Albaniya dövləti Araz çayından şimaldakı bütün Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən tarixi Qarabağ da daxil olmaqla Araz və Kür çayları arasındakı ərazini əhatə edirdi. Albaniya dövlətinin süqutundan sonra Araz çayından şimaldakı Azərbaycan torpaqları bütün tarixi dövrlərdə ya Azərbaycan dövlətlərinin, ya da müxtəlif türk-müsəlman imperiyalarının tərkibinə daxil olmuşdur. Belə ki, 1918-ci ilədək Cənubi Qafqaz ərazisində heç bir erməni dövləti olmamışdır. Tarixi reallıq və ilk mənbələrin təsdiq etdiyi həqiqət belədir!

Bu gün Cənubi Qafqazda başlıca gərginlik ocağı olan erməni dövləti yaradılması ideyasının əsası lap yaxın dövrdə - XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının regionu ələ keçirmək məqsədilə İran və Türkiyəyə qarşı apardığı işğalçılıq müharibələri dövründə qoyulmuşdur. Həmin dövrdə Rusiya özünə Cənubi

Qafqazda etibarlı dayaq yaratmaq üçün xristian amilindən istifadə etdi. Bu məqsədlə yenidən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına, əsasən də keçmiş Azərbaycan dövlətlərinin - İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə İrəvandan və Türkiyədən kütləvi surətdə ermənilər köçürüldü. Erməni köçkünlərini yerli türk-müsəlman əhali üzərinə qaldırmaq məqsədilə imperator I Nikolay azərbaycanlıların ümumxalq bayramı olan Novruz bayramı günlərindən birində 1828-ci il martın 21-də Azərbaycan torpaqları olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" adlanan bir vilayətin yaradılması barədə fərman imzaladı. Yeni yaradılmış "Erməni vilayəti"nin ərazisinə daxil edilən 1111 kənddən yalnız 62-də ermənilər yaşayırdı. Onlar da 1828-ci ilədək buraya köçürülmüş ermənilər idi. Yeri gəlmişkən, göstərilən 62 kəndin ancaq 14-nün adı erməni mənşəli idi.

"Erməni vilayəti"nin yaradılmasından sonra əzəli Azərbaycan torpaqlarının bura çar Rusiyası tərəfindən köçürülüb gətirilmiş ermənilər tərəfindən etnik təmizlənməsi dövrü başladı. Azərbaycan xalqın öz ata-baba torpaqlarından məhrum etmək məqsədilə ona qarşı saysız-hesabsız deportasiyalar və soyqırımlar həyata keçirildi. Nəticədə Azərbaycan torpaqlarının kütləvi surətdə ermənilərlə məskunlaşdırılması prosesi həyata keçirildi. Rus tədqiqatçısı N.Şavrov 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu yerli əhali deyil və buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür".

1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Qafqazda sülh və əmin-amanlıq yaradılması xatirinə qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı torpaqlarla birlikdə ermənilərə güzəştə getdi. Beləliklə, Cənubi Qafqazda tarixdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövləti yaradıldı. Bu vaxtdan etibarən Rusiyanın hərtərəfli köməyi ilə ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycan torpaqlarının azərbaycanlılardan təmizlənməsi prosesi daha da sürətləndi, ermənilərin köç saldığı ərazilər Azərbaycan torpaqları hesabına şərqə doğru daha da genişləndirildi. Bolşevik Rusiyasının hakimiyyəti dövründə bu proses daha da intensivləşdi. 1988-ci ildə azərbaycanlıların öz ata-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan Respublikasının ərazisi) torpaqlarından deportasiyası başa çatdırıldı. Yaxın keçmişdə əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar olan bu torpaqlarda - indiki Ermənistan Respublikasının ərazisində artıq bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

Azərbaycanlılara qarşı 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-ci illərdə çoxsaylı soyqırımlar və deportasiyalar həyata keçirmiş erməni millətçiləri, eyni zamanda, minlərlə tarixi abidələri, nadir maddi mənəvi mədəniyyət əsərlərini, məscidləri, minarələri, qəbiristanlıq yerlə yeksan etmiş, tarixi adlara qarşı da soyqırım törətmişlər. Erməni millətçilərinin indiki Ermənistan (tarixi Qərbi Azərbaycan) ərazisində azərbaycanlılara məxsus mənəvi sərəvətlərə qarşı davamlı olaraq həyata keçirdikləri soyqırım nəticəsində on minlərlə tarixi adlar dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

İlk mənbələr, o cümlədən arxiv sənədləri sübut edir ki, indiki Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus yaşayış məntəqələrinin adlarının və digər toponimlərin dəyişdirilməsi prosesinə ilk dəfə 1919-cu ildə - Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan (1918) dərhal sonra Ermənistan Respublikası hökumətinin qərarı ilə başlanılmışdır. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1935-ci ilədək orada 190-dan artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adı dəyişdirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə azərbaycanlılara məxsus tarixi adların dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndirilərək kütləvi miqyas almış və 1991-ci ildə Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra əsasən başa çatdırılmışdır.

Tanınmış tədqiqatçı alim Nazim Mustafanın əməyinin nəticəsi olan aşağıdakı cədvəllər müasir erməni vandalizminin insanlığa zidd mahiyyətini aydın göstərir. Bu cədvəllərin başlıca məziyyəti bundan ibarətdir ki, əsər məhz erməni mənbələrinə əsasən tərtib edilmişdir. Qoy ikili standartlar mövqeyindən çıxış etməyərək erməni vandallarını müdafiə edən bəzi Qərb siyasətçiləri havadarlıq etdikləri erməni millətçilərinin tarixi necə saxtalaşdırmaları ilə daha yaxından tanış olsunlar. Bəlkə bundan sonra onlar üzvlərini həqiqətə doğru çevirərək özlərinə qondarma tarix yarananları əsl adı ilə çağıracaq, YUNESKO -nun mədəni dəyərlərin qorunması haqqında 1954, 1970 və 1972-ci il tarixli konvensiyalarına hörmətlə yanaşacaqlar.

Yaqub Mahmudov, əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Soyqırıma məruz qalan Azərbaycan toponimləri

Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin türkmənşəli adları olduğu kimi saxlanılırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə isə Ermənistanda rəsmi "addəyişmə əməliyyatları" 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanları əsasında həyata keçirilmişdir. 1988-ci ilin avqust ayınadək indiki Ermənistan ərazisində 521 türkmənşəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdir.

Ermənistanda dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələrinin təqdim olunan siyahısını "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" kitabının 1976 və 1988-ci il nəşrləri, habelə Ermənistan SSR Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı və 2000-ci ildə İrəvanda çap edilən Ermənistan Respublikasının xəritəsi əsasında hazırlamışığı.

Addəyişmə əməliyyatı əsasən aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir.

1. İlk növbədə azərbaycanlıların soykökü, onun tarixi keçmişi ilə bağlı yaşayış yerlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Aşağı Türkmənli - Lusaquyüq (Eçmiədzin), Qorçulu - Mrqaşad (Hoktemberyan), Sərdarabad - Hoktember (Hoktemberyan). Bayandur - Vağadur (Gorus), Şirvancıq - Lernakert (Artik).

2. Bir çox yaşayış məskənlərinin adları ermənicəyə hərfi tərcüə edilmişdir. Məsələn, Armudlu - Tandzut (Hoktemberyan), Daşqala - Karaberd (Ani), Dərəkənd - Dzorayyuğ (Quqark), Dərəçiçək - Tsaxkadzor (Razdan), Göl - Liçk (Martuni), Güllübulaq - Vardaxpuyr (Qukasyan).

3. Bəzi yaşayış məskəninin adı "beynəlmiləçilik" pərdəsi altında dəyişdirilmişdir. Məsələn, Qaraqışlaq - Dostluq (Masis), Sultanabad - Şurabad (Amasiya), Cücəkənd - Qızılsəfək (Kalinino). Aşağı Necili - Sayat-Nova (Masis), Çanaxçı - Sovetakert (Ararat). Bu proses bəzi erməni yaşayış məskənlərinin adlarının müasirləşdirilməsi prosesi ilə yanaşı aparılmışdır.

Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi isə cüzi dəyişiklə, ona oxşar, lakin ermənicələşdirilmiş adla əvəz edilmişdir. Məsələn, Dərabbas - Darbas (Sisian), Dəlilər - Dalar (Arlaşat), Ələyöz - Araqats (Talın), Ərəvus - Arevis (Sisyan), Gabud - Kapuyt (Əzizbənov), Çırpılı - Crapi (Ani).

5 "Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsü"nün qeyd etdiyimiz nəşrlərində adının önündə "yuxarı", "aşağı", "böyük", "kiçik" sözləri gələn türkmənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarında bu sözlərin ermənicə - yəni müvafiq olaraq "verin", "nerkin", "mets", "pokr" şəklində yazılması həmin adların erməni dilində olması görüntüsü yaratmağa xidmət etmişdir. Bununla elə təəssürat yaratmağa çalışmışlar ki, guya dəyişdirilən adlar erməni mənşəlidir. Məsələn, Verin Zağalı - Axpradzor (Vardenis), Nerkin Zeyvə - Hartaşen (Eçmiədzin), Mets Kəpənəkçi - Musaelyan (Axuryan), Pokr Şiştəpə - Pokr Sepasar (Qukasyan). Biz isə oxuculara təqdim olunan cədvəllərdə həmin adları ermənilərin təqdim etdikləri kimi deyil, əslində olduğu kimi vermişik.

6. 1935-ci ilə qədər Ermənistanda türkmənşəli yaşayış məskənlərinin adları Ali Sovetin fərmanları olmadan dəyişdirilmişdir. Məsələn, Bəbirli - Bartsraşen (Ani), Dəymədağlı - Şrvenants (Qafan), Tovuzqala - Berd (Şəmşəddil), Şirabad - Parakar (Eçmiədzin).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə Ali Sovetin fərmanı ilə yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməklə yanaşı, kəndləri birləşdirmək adı altında yüzlərlə Azərbaycan kəndinin adı Ermənistanın yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Məsələn, Ermənistan SSR Əli Sovetinin 5 fevral 1978-ci il fərmanı ilə Aşağı Kilsə (Quqark), Ağtala (Kamo), Rəhimabad (Masis), Qamışlı (Vardenis) kəndlərinin adları siyahıdan çıxarılmışdır. 1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (əhalisi soyqırımına məruz qoyulmaqla, deportasiya edilməklə və s.) yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir.

Azərbaycanlıların 1948-53-cü illər deportasiyasından sonra 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Təkcə 1978-ci ildə 23 rayonda 60 türkmənşəli toponim dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə isə azərbaycanlılara məxsus 90 məntəqənin adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son dövrdə 667 toponim dəyişdirilmişdir.

**Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanlarına
əsasən Ermənistan ərazisində adları dəyişdirilmiş
azərbaycanlılara məxsus yer adları***

<i>№</i>	<i>Azərbaycanlılara məxsus olan əvvəlki adı</i>	<i>Dəyişdirilmiş adı</i>	<i>Yerləşdiyi rayon</i>	<i>Fərmanın verildiyi tarix</i>
1	2	3	4	5
1.	Acıbac	Acabac	Qafan	09.04.1991
2.	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
3.	Adıyaman	Qarnhovit	Talm	12.11.1946
4.	Ağadərəsi	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
5.	Ağbaba nahiyəsi	Amasiya rayonu		09.09.1930
6.	Ağbulaq	Luysaxpyur	Spitak	26.04.1946
7.	Ağbulaq	Ağperek	Krasnoselo	09.04.1991
8.	Ağbulaq	Ağbullak	Gorus	09.04.1991
9.	Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
10.	Ağcaqala	Tsaxkalane	Eçmişdzin	25.01.1978
11.	Ağcaqışlaq	1. Getaşen 2. Qetazat	Artaşat	21.06.1948 25.05.1967
12.	Ağcaqışlaq	Getapya	Masis	25.01.1978
13.	Ağhamzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
14.	Ağın rayonu**	Ani rayonu		12.10.1961
15.	Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
16.	Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17.04.1948

*Siyahı 1976-cı və 1988-ci illərdə Ermənistan SSR Ali Sovetinin İrəvanda rus və erməni dillərində dərc etdiyi "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" kitabları, habelə 2000-ci ildə İrəvanda erməni dilində çap edilən "Ermənistan Respublikasının xəritəsi" əsasında tərtib edilmişdir.

***Ağın* - qədim türk dilində "ağ, uca, hündür", "böyük" sözlə ilə "daxma, kənt, mağara" mənasında işləən "hin", "in" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002, s. 34].

1	2	3	4	5
17.	Ağkilsə	Azat	Vardenis	03.01.1935
18.	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
19.	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	19.04.1991
20.	Ağqafa	Berdünk	Kamo (Qavar)	09.04.1991
21.	Ağudi*	Aqitu	Sisyan	09.04.1991
22.	Ağzibir	Lçap	Kamo (Qavar)	07.12.1945
23.	Ahaççı (Ağakciçik)	Zovasar	Talin	25.01.1978
24.	Axta rayonu	Razdan rayonu		30.06.1959
25.	Axtaxana	1.Xlatağ 2.Dzorastan	Qafan	- 01.06.1940
26.	Axula	Berkarat	Araqats	25.01.1978
27.	Axund Bozavand	1.Bzovan 2.Berdik	Artaşat	- 25.01.1978
28.	Alaçıqqaya	Alaçux	Dilican	-
29.	Alagöz	Araqats	Talin	31.07.1950
30.	Alakilsə	1.Baytar 2.Hovtun	Amasiya	- 09.04.1991
31.	Allahverdi rayonu	Tumanyan rayonu	Tumanyan	19.09.1969
32.	Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
33.	Aralix	Yerazqavors	Axuryan	07.12.1945
34.	Aralix	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.05.1978
35.	Aralix Kolanı	Verin Kolanı		-
36.	Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
37.	Arıxvali	Lernut	Axuryan	21.10.1967

* *Ağudi* – qədim türk dilində "uca, hündür, böyük" mənasında işləən "ağ" sözü ilə uti/udi türkdil-
li tayfının adının birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 43].

38.	Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
39.	Armudlu	Tanzut	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
40.	Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
41.	Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31.07.1950
42.	Arpavar	1.Lusakert 2.Nşavan	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967
43.	Artiz*	Gexart	Abovyan	04.04.1946
44.	Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
45.	Astazur st.	Şvanidzor st.	Meğri	19.09.1950
46.	Aşağı Adtyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
47.	Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
48.	Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Tahn	12.11.1946
49.	Aşağı Ağdan	1.Morut 2.Aknaxpyur	İcevan	25.05.1967 11.11.1970
50.	Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
51.	Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
52.	Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiadzin	04.04.1946
53.	Aşağı Giratağ	Nerkin Qiratağ	Qafan	1991-ci ildən sonra
54.	Aşağı Gözaldara	Vardenis	Martuni	07.12.1945
55.	Aşağı Xatunarxı	Qay	Eçmiadzin	25.01.1978
56.	Aşağı Qanlıca	Vağramaberd	Axuryan	26.04.1946
57.	Aşağı Qarabağlar	1.Cimənkənd 2.Urtsadzor	Ararat	25.01.1978
58.	Aşağı Qaraqoymaz	Nerkin Sasunaşen	Tahn	12.11.1946

**Artiz* – qədim türk dilində "ardıc kolu" mənasındadır [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 77].

	2	3	4	5
59.	Aşağı Qaranlıq qəsəbəsi	Martuni qəsəbəsi	Martuni	
60.	Aşağı Qaranlıq rayonu	Martuni rayonu	-	09.09.1930
61.	Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
62.	Aşağı Quylasar (Göyləsar)	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
63.	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
64.	Aşağı Pirtikan	Dzoragyug	Talin	02.03.1940
65.	Aşağı Pürülü	Geğavank	Qafan	09.04.1991
66.	Aşağı Türkmanlı	Lyusagyug	Eçmiədzin	03.01.1935
67.	Aşağı Zağah	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
68.	Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
69.	Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
70.	Avdallar	Hasavan	Abovyan	04.04.1946
71.	Avdıboy	1.Saxkaşen 2.Tsaxkaber	Spitak	04.05.1939 21.10.1967
72.	Ayastı	Ayqestan	Artaşat	-
73.	Ayğirgölü	Aknalıç	Eçmiədzin	25.01.1978
74.	Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
75.	Ayrım	Ptxavan	Noyemberyan	-
76.	Aysəsi	1.Qızılgül 2.Arates	Yeğeqnadzor	10.09.1946 09.04.1991
77.	Babacan	1.Qızılkənd 2.Çanatağ	Vardenis	15.07.1978 09.04.1991
78.	Babakişi	Bujakan	Nairi	-
79.	Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	15.07.1948
80.	Bacoğlu	Haykavian	Axuryan	07.12.1945

1	2	3	4	5
81.	Bağçılıq	Verin Ptxni	Kotayk	09.04.1991
82.	Bahar	Artunk	Vardenis	09.04.1991
83.	Baxçalar (Hacı Bayram)	Baqaran	Hoktemberyan (Armavir)	03.07.1968 03.01.1035
84.	Bala Ayrım	Pokr Ayrım	Tumanyan	1991-ci ildən sonra
85.	Balakənd	Dovex	Noyemberyan	04.01.1938
86.	Balxlı	Zorakert	Amasiya	09.04.1991
87.	Barana*	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
88.	Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
89.	Basarkeçər rayonu	Basarkeçər rayonu	-	11.06.1969
90.	Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935
91.	Baş Abaran r-nu	Aparan r-nu	-	03.01.1935
92.	Baş Gərnı**	Qərnı	Abovyan	03.01.1935
93.	Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
94.	Başkənd	Artsvaşen	Karsnoselo (Cambarak)	25.01.1978
95.	Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
96.	Bışkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
97.	Başkənd	Gegarkunik	Kamo (Qavar)	04.04.1946
98.	Başnılı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
99.	Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
100.	Bazarçıq	Arai	Aparan	15.07.1946
101.	Bazarçay	Qorayk	Sisyan	1991-ci ildən sonra

**Barana* – qədim türk tayfası baranılardan qalmadır. "Qoç, qoyun" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 121].

***Gərnı* – urartu dilində "qala" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 418].

1	2	3	4	5
102.	Becəyazlı	Vostan	Artaşat	20.08.1945
103.	Bəbirli	Bartsarəşen	Ani	03.02.1947
104.	Bədəl (Molla Bədəl)	Yeğeknut	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
105.	Bəkdaş	Xordzor	Qafan	09.04.1991
106.	Bəryabad	Barepat	Karsnoselo (Cambarak)	09.04.1991
107.	Bəykənd	Mets Parni	Spitak	-
108.	Bəzirxana	Dzitankov	Ani	-
109.	Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
110.	Bitticə	Bartsrəşen	Artaşat	20.08.1945
111.	Boğazkasən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
112.	Boğutlu st.	Arteni st.	Talin	31.07.1950
113.	Bozabdal	Bazum	Quqark	25.01.1978
114.	Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
115.	Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
116.	Böyük Kəpənəkçi	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935
117.	Böyük Camışlı	Alagyaz	Araqats	04.01.1938
118.	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş	Artik	03.01.1935
119.	Böyük Ayrim	Medz Ayrum	Tumanyan	1991-ci ildən sonra
120.	Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
121.	Böyük Qarakilsə rayonu	1.Kirovakən rayonu 2.Quqark rayonu	-	30.09.1935 1964
122.	Böyük Qarakilsə şəhəri	1.Kirovakən şəhəri 2.Vanadzor	-	03.01.1935 1991
123.	Böyük Qaraqoyunlu	1.Özizli 2.Norabak	Vardenis	03.01.1935 09.04.1991

1	2	3	4	5
124.	Böyük Məzrə	Medz Masrik	Vardenis	09.04.1991
125.	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan (Armavir)	19.04.1950
126.	Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
127.	Böyük Şorlu Dəmirçi	1.Şorlu Dəmirçi 2.Daştavan	Masis	- 25.01.1978
128.	Böyük Vədi	Vədi	Ararat	04.04.1946
129.	Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947
130.	Buğdaşen st.	Baqravan st.	Ani	31.07.1950
131.	Bulaqlı	Həbilənd	Masis	
132.	Bulxeyir	Şenavan	Aparan	19.04.1950
133.	Calaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	-
134.	Canəhməd (Suftanəli qışlağı)	1.Günəşli 2.KutaKan	Vardenis	03.07.1969 09.04.1991
135.	Carcarçı	Derek	Araqats	19.04.1957
136.	Cəbəcali	Crahovit	Masis	27.02.1960
137.	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
138.	Cəfərabad	Getaşen	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
139.	Cəlbə	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
140.	Cəngi	Vardablur	Araqats	19.04.1950
141.	Cənnətli	1. Zovaşen 2. Lanczat	Artaşat	02.03.1940 21.10.1967
142.	Ciftəli	Zuyqaxpyor	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
143.	Cızıxlar	Tsoğamarq	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
144.	Cloyxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945
145.	Coğaz'	Berkaber	İcevan	25.01.1978

*Coğaz – qədim türk dilində "su" sözünün fonetik forması olan "cu" ("co") sözü ilə "qaz", "xaz", "şu" qədim türk etnoniminin birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 636].

146.	Comardlı	Tanahat	Sisyan	09.04.1991
147.	Cuf	Hartavan	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1950
148.	Cüçəkənd	1. Qızıl Şofaq 2. Cunaşoğ	Kalinino	03.01.1935 1991-ci ildən
149.	Çaxırb	Sovetaker	Vardenis	25.01.1978
150.	Çaxmaq	Kanxut	Amasiya	09.04.1991
151.	Çanaxçı	Sovetəşen	Ararat	10.09.1948
152.	Çarxac*	Kuybışev	Dilican	02.03.1940
153.	Çatqıran	1. Nör Geği 2. Bazmavan	Nairi	08.07.1957 10.02.1962
154.	Çattqıran	1. Razdan 2. Geğəşen	Abovyan	03.01.1935 21.10.1967
155.	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
156.	Çaykənd	Getik	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
157.	Çəmborak	1. Krasnoselo 2. Cambarak	Krasnoselo (Cambarak)	1991-ci ildən sonra
158.	Çiçəkbulaq	Gegətap	İcevan	09.04.1991
159.	Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
160.	Çırçır**	Varser	Sevan	26.04.1946
161.	Çırpılı	Crapi	Ani	28.08.1974
162.	Çırvız***	Lysahovit	İcevan	25.01.1978
163.	Çivinli	Yegnacur	Amasiya	09.04.1991
164.	Çiydənal	Arevaşoq	Spitak	25.01.1978
165.	Çiydəmli	Azatavan	Artaşat	20.08.1.945

*Çarxac – toponim qədim türk dilində "yarğan", "uçurum", "südürən dərə" mənasında işlənən "çar" sözi ilə "çür, qoşa" mənasında işlənən "haça" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov I Göstərilən əsəri, s. 636].

**Çırçır – "çir-çir" sözünün dialekt variantıdır [bax: Bayramov I. Göstərilən əsəri, s. 618].

***Çırvız – türk dilində "çir" sözü "çətin keçilən kollar" və "vay" "ətəyindən çiy axan südürən" mənasını bildirən sözlərin birləşməsindən ibarətdir [bax: 110, 424].

166.	Çobanmaz	Avşen	Araqts	25.01.1978
167.	Çorlu	1.Lernanik 2.Lernagyug	Qukasyan (Aşotsk)	26.04.1946 21.10.1967
168.	Çotur*	Sarameç	Spitak	26.04.1946
169.	Çubuxçu	Vardanaşen	Hoktemberyan (Arnavir)	04.04.1946
170.	Çubuxlu	Tsovagyug	Sevan	03.01.1935
171.	Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
172.	Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1935
173.	Danagirmaz	1.Hovit 2.Niqavan	Abaran	15.07.1946 21.10.1967
174.	Dərəbas	Darbas	Sisyan	10.09.1946
175.	Darğalı	1.Anastasavan 2.Ayqezard	Artaşat	01.12.1949 30.12.1957
176.	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	09.04.1991
177.	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
178.	Daşlı	Daştakar	Ararat	03.07.1968
179.	Daylaxh	Arin	Əzizbəyov (Vayk)	25.05.1978
180.	Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
181.	Dədəli	Yegnik	Tahn	12.11.1946
182.	Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948
183.	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo (Qavar)	21.06.1948
184.	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948
185.	Dəllər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
186.	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
187.	Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946

*Çotur – qədim türk dilində "uc, kənar" mənasındadır [bax: Bayramov İ. Göstəribu əsəri, s. 622]

188.	Dərə	Daranak	Vardenis	09.04.1991
189.	Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Razdan	-
190.	Dərəkənd	Dzoragyug	Quqark	-
191.	Dərəkəy	1.Daraqyug 2.Saraqyug	Qukasyan (Aşotsk)	- 12.11.1946
192.	Dəvali	Ararat	Ararat	03.01.1935
193.	Daymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
194.	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946
195.	Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
196.	Donuzyeyan	Zəngilər	Masis	03.01.1935
197.	Dormu (Dortnu)*	Antaraşat	Qafan	20.06.1949
198.	Dostfu	Bareqamavan	Noyemberyan	25.01.1978
199.	Dostluq	Ayanist	Masis	09.04.1991
200.	Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
201.	Düzxaraba	Hartaşen	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
202.	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
203.	Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
204.	Düzkənd	Alvar	Amasiya	09.04.1991
205.	Düzkənd rayonu	Axuryan rayonu	-	31.12.1937
206.	Ellər r-nu	Abovyan r-nu		12.10.1961
207.	Elləroyuğu	1.Ellər 2.Lorasar	Amasiya	- 1991-ci ildən
208.	Erdəpin	Yexəgis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
209.	Evcilər	Arazap	Hoktemberyan (Armavir)	10.04.1947

*Dormu (Dortnu) – tipinin qısqıq müddətli (dort) uyuşu adı uşaqlarda yaranmışdır [Dax. Bayramov İ. Göncərliyə nəsi, s. 285]

1	2	3	4	5
210.	Eylax	1. İpökli 2. Masis sovxozu	Masis	- 04.04.1946
211.	Əfəndi	Norajen	Sevan	04.01.1938
212.	Əfəndi	Noradzor	Spitak	26.04.1946
213.	Əklərə	Alvank	Megri	1991-ci ildən
214.	Ələyaz	Yeğegis	Yeğeqnadzor	09.04.1991
215.	Ələyaz	Araqats	Talin	31.07.1950
216.	Ələyaz st.	Araqats st.	Talin	31.07.1950
217.	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmişdzin	04.04.1946
218.	Əligöyçək	Kuçak	Aparan	03.01.1935
219.	Əlixan	Getik	Qukasyan	03.01.1935
220.	Əliqırış	Blarəşen	Artaxat	10.09.1948
221.	Əliqırış	Astğadzor	Martuni	03.01.1935
222.	Əlili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
223.	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
224.	Ərəfsə	Arevis	Sisyan	03.07.1968
225.	Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	-
226.	Əskipara	Voskepar	Noyemberyan	-
227.	Əyar	Aqarakadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
228.	Əzizbəyov rayonu	Vayk rayonu	-	09.04.1991
229.	Gabud*	Kapuyt	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1948
230.	Gərd**	Kard	Qafan	09.04.1991

**Gabud* - "gəb" sözü "qayaldıqdan keçən yol", "dağlıq keçid" mənasını bildirir (bax: Bayramov İ. Göstərilən asar, s. 373).
***Gərd* - fars dilindən dilimizə keçmiş "kaed", "lək", "akılmış tarlu" mənasını bildirir (bax: Bayramov İ. Göstərilən asar, s. 416).

1	2	3	4	5
231.	Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
232.	Gərməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
233.	Gomur	Komk	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
234.	Goran	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
235.	Goravan	1.Yenikənd 2.Qorovan	Ararat	04.04.1946 03.07.1968
236.	Gödəkbulaq	Qaraxpyur	Vardenis	12.08.1946
237.	Gödəklər	Martuni	Krasnoselo (Cambarak)	-
238.	Gödəkli	Mıraqvan	Artasət	20.08.1945
239.	Göl	Liçk	Martuni	-
240.	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
241.	Göllü	Ardenis	Amasiya	09.04.1991
242.	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
243.	Göykümbət	Geğanist	Masis	01.12.1949
244.	Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
245.	Gözəldərə	Gexadzor	Araqatz	15.07.1946
246.	Gözəldərə	Lcevadzor	Quqark	09.04.1991
247.	Gözəldərə	Gexadır	Artik	31.05.1946
248.	Gözlü	Akunk	Talın	12.02.1946
249.	Güdgum	Geğanuş	Qafan	29.06.1949
250.	Gül	Nor Arevik	Megri	-
251.	Güləblə	Dzoraqlux	Aparan	15.07.1946
252.	Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan (Aşotsk)	15.07.1946
253.	Güllüçə	Vardenis	Aparan	19.04.1950

254.	Güllüca	Dzovk	Abovyan	25.01.1978
255.	Güllüca	Sarahart	Spitak	19.04.1950
256.	Güllüca	Tsaxkut	Amasiya	09.04.1991
257.	Güllüdüzü	Vardahovit	Yeğeqnadzor	09.04.1991
258.	Güllüstan	Nor Aznaberd	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
259.	Gümrü	1.Aleksandropol 2.Leninakan 3.Kumayri 4.Qyumri	-	1840 27.01.1924 1990 1992
260.	Gümüş	Karenis	Razdan	09.04.1991
261.	Güney	Arevuni	Vardenis	09.04.1991
262.	Gürcüyolu	Torosgyuğ	Qukasyan (Aşotsk)	30.07.1980
263.	Hacı Bayram	Baqaran	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
264.	Hacı Xəlil	Tsaxkahovid	Araqats	15.07.1946
265.	Hacı Muğan	Tsovazard	Kamo (Qavar)	25.01.1978
266.	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
267.	Hacı Qara	Ayqəşat	Eçmiadzin	03.01.1935
268.	Hacı Qara	1.Makarəşen 2.Lernapat	Quqark	01.03.1946 26.09.1957
269.	Hacılar	Mraqstan	Eçmiadzin	03.01.1935
270.	Haçadaraq	Xaştarak	İcevan	-
271.	Haçakilsə	1.Paros 2.Nahapetavan	Artik	03.01.1935 30.01.1961
272.	Haçapara	1.Zahmat 2.Xaçpar	Masis	03.01.1935 09.04.1991
273.	Haçasu	Açacur	İcevan	-
274.	Haxıs*	Dzorap	Əştərək	01.12.1949

*Haxıs - "qay uğu", mənası "qay", "koçid" mənasında işləyən "uğu, axıç" sözü əsasında əmələ gələnədir (hax. Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 585).

1	2	3	4	5
275.	Haqqxlı	1.Səməd Vurğun 2.Hovk	İcəvan	25.01.1978 09.04.1991
276.	Hallavar	Halavar	Quqark rayonu	1991-ci ildən
277.	Hamamb	Spitak	Spitak	26.09.1949
278.	Hamamlı st.	Spitak st.	Spitak	31.07.1950
279.	Hamasa	Amasiya	Amasiya	-
280.	Heydər bəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940
281.	Həbilkənd (Bulaqlı)	Kalinin	Masis	26.09.1967
282.	Həmzəçimən	Mıqahovit	Quqark	25.01.1978
283.	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
284.	Horadiz*	Oradis	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1968
285.	Hozukənd	1.Quzukənd 2.Qarnariç	Amasiya	- 09.04.1991
286.	Hüseynquluoğlu	1.Nərimanlı 2.Şatavan	Vardenis	- 09.04.1991
287.	Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan	03.01.1935
288.	Xaçkənd	Debed	Quqark	03.01.1935
289.	Xalisa	Noyakert	Ararat	09.04.1991
290.	Xancıqaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
291.	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	Artaşat	-
292.	Xeyribaylı	Yervandaşat	Hoktemberyan (Arnavir)	25.05.1967
293.	Xərrətli	Arevabyur	Masis	25.01.1978
294.	Xoşkotan	Voskevaz	Noyemberyan	25.01.1978
295.	İbiş	Yerizak	Amasiya	09.04.1991
296.	İkinci Qarakilsə	Dozaraşen	Qukasyan (Aşotsk)	03.01.1935

*Sı. *Oradizdir*. "Ora" - qədim türkcə dillərində "çökəklik" deməkdir (bax: 110, 414).

1	2	3	4	5
297.	İfançalan	Ardaşavan	Östərək	-
298.	İlanlı	1.Çaybasar 2.Aravet	Amasiya	26.04.1946 09.04.1991
299.	İlxıyabr	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
300.	İlməzli	Dəqdadem	Kalinino	1991-ci ildən sonra
301.	İmanşahlı	Mıxçyan	Artəşat	03.01.1935
302.	İmanşahlı st.	Mıxçyan st.	Artəşat	31.09.1950
303.	İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
304.	İmirli	Ttucur	Aparan	19.04.1950
305.	İnəkdağı	1.Yenikənd 2.Tretuk	Vardenis	25.01.1978 09.04.1991
306.	İnəkli	Andarut	Östərək	01.12.1949
307.	İpəkli (Eylus)	Masis sovxozu	Masis	04.04.1946
308.	İrəvan	1.Erivan 2.Yerevan	-	1828 1936
309.	İstisu	Cermuk	Özizbəyov (Vayk)	-
310.	İtqran	Gülüstan	Özizbəyov (Vayk)	03.01.1935
311.	İydəli	Pytavan	Hoktemberyan (Armavir)	10.04.1947
312.	İyli Qarakıbsa	1.İlli 2.Hoğmık	Amasiya	- 25.01.1978
313.	Kaftarlı	Panik	Artik	-
314.	Karvansaray	İcevan	İcevan	-
315.	Karvansaray	Amretaza	Abaran	25.01.1978
316.	Keçili	Mıraqəşat	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1976
317.	Kefli	Kakavasat	Qukasyan (Ağotsk)	25.01.1978
318.	Keşikənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935

319.	Keşişkənd	1.Mikoyan 2.Yeğeqnadzor	-	03.01.1935 06.12.1957
320.	Keşişkənd rayonu	1.Mikoyan 2.Yeğeqnadzor rayonu	-	03.01.1935 06.12.1957
321.	Keşişviran	1.Zovaşen 2.Urçalane	Ararat	03.01.1935 21.10.1967
322.	Kəlakarx	Şenavan	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
323.	Kəfəli	Noraber	Ani	03.02.1947
324.	Kələrə	Qukasavan	Masis	01.12.1949
325.	Kənkən	Hatis	Abovyan	25.01.1978
326.	Kərimarxı	Sovetakan	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
327.	Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo (Qavar)	02.03.1940
328.	Kərkibaş	1.Şəfaq 2.Vanevan	Vardenis	25.05.1967 09.04.1991
329.	Kərpicli	Gegədir	Abovyan	03.01.1935
330.	Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
331.	Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
332.	Kəvər*	1.Novo-Bayazet 2.Kamo 3.Qavar	-	1837 13.04.1959 1991
333.	Kəvər mahalı	1.Novo Bayazet mahalı 2.Nor-Bayazet rayonu 3.Kamo rayonu 4.Qavar rayonu	Kamo (Qavar)	1837 30.09.1930 13.04.1959 1991
334.	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	03.01.1935
335.	Kiçik Bzovan	Azatavan	Hoktemberyan (Armavir)	-
336.	Kiçik Ketı	1.Lernansk 2.Pokraşen	Axuryan	26.04.1946 21.10.1967
337.	Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945

*Kəvər - xəzərlərin bir qolu olan "kəbər" etnonimi əsasında yaranmışdır (bax: Bayramov İ, Göstərilən əsər, s. 383)

338.	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
339.	Kiçik Mazrə	Pokr Masrik	Vardenis	09.04.1991
340.	Kiçik Pərnə	Anuşavan	Artik	07.05.1969
341.	Kiçik Şohriyar	Nor Hartages	Hoktemberyan (Armavir)	03.07.1968
342.	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.12.1946
343.	Kiçik Şorlu Dəmirçi	1.Dəmirçi 2.Darpnik	Masis	03.01.1935 09.04.1991
344.	Kilsəkond	Srasən	Qafan	-
345.	Kolagiran	Antaramut	Quqark	10.09.1948
346.	Kolagiran	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
347.	Kolagiran st.	Tumanyan st.	Tumanyan	31.07.1950
348.	Korbulaq	1.Tsaxkəşən 2.Sizavet	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946 21.10.1967
349.	Korbulaq	Şenkəni	Abaran	25.01.1978
350.	Kosaməmməd	Batikyan	Kamo (Qavar)	-
351.	Kotanlı	Karmrasən	Əzizbəyov (Vayk)	-
352.	Köçbək	Hedzor	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
353.	Körpəli	Arşalyus	Eçmiədzin	03.01.1935
354.	Körü	Dzorəsən	Gorus	19.04.1950
355.	Künən	1.Gətəşən 2.Kirants	İcəvan	03.01.1935 25.05.1967
356.	Kürdəkəndi	Lernadzor	Qafan	-
357.	Küzəcik	Lancağpyur	Kamo (Qavar)	19.04.1950
358.	Qacaran	Kacaran	Qafan	04.07.1951
359.	Qaçğan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1978

1	2	3	4	5
360.	Qaçğan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
361.	Qalaça	Berdavan	Noyemberyan	25.01.1978
362.	Qalafı	Noraber	Ani	03.02.1947
363.	Qaltaxçı	Hartaqyuğ	Spitak	26.04.1946
364.	Qamisqut	Yegeçnut	Quqark	03.01.1935
365.	Qamışlı	Vartanik	Hoktemberyan (Armavir)	25.01.1978
366.	Qamışlı st.	Sovetaşen st.	Hoktemberyan (Armavir)	31.09.1950
367.	Qanlı	Qamışlı	Vardenis	12.08.1946
368.	Qapılı	Qusanagyüğ	Ani	03.02.1947
369.	Qaraboya	Xnkoyan	Spitak	26.04.1946
370.	Qarabufaq	Yerincatap	Aparan	15.07.1946
371.	Qarabulaq	Şaqik	Amasiya	09.04.1991
372.	Qaraburun	1.Qarmraşen 2.Karakert	Talin	31.07.1950 21.01.1965
373.	Qaracöran	Aragyuğ	Nairi	04.04.1946
374.	Qaraçanta	1.Əzizbəyov 2.Areqnadem	Amasiya	04.05.1939 09.04.1991
375.	Qaradağlı	1.Tsaxkaşen 2.Mrqavet	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967
376.	Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
377.	Qarahamzalı	1.Tamamlı 2.Burastan	Artaşat	-
378.	Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
379.	Qaraisə	Meğrahovit	Kalinino (Taşir)	09.04.1991
380.	Qarakilsə	Lernahovit	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
381.	Qarakilsə	Hartavan	Aparan	19.04.1950

382.	Qarakilsə	1.Sisavan 2.Sisian	Sisyan	- 02.03.1940
383.	Qaraqala	Getap	Talin	12.11.1946
384.	Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.06.1948
385.	Qaraqala	Noramut	Kalinino (Tasir)	09.04.1991
386.	Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.01.1978
387.	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
388.	Qaraqoyunlu	1.Əzizli 2.Norabak	Vardenis	1991-ci ildən
389.	Qaraqala	Getap	Talin	12.11.1946
390.	Qaraqala st.	Getab st.	Talin	31.09.1950
391.	Qaralar	Aralez	Ararat	25.01.1978
392.	Qaralı	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
393.	Qaraməmməd	Məğraşat	Amasiya	26.04.1946
394.	Qaranamaz	1.Yeniyol 2.Ağvorik	Amasiya	03.01.1935 09.04.1991
395.	Qaranlıq	Geghovit	Martuni	03.07.1968
396.	Qaranlıq	Lusagyüğ	Abaran	10.09.1948
397.	Qaranlıqdərə	1.Xavaradzor 2.Lusadzor	İcevan	02.01.1935
398.	Qarğabazar	Aykəşen	Eçmiədzin	25.05.1967
399.	Qarqaya	Dzorvank	Krasnoselo	09.04.1991
400.	Qasiməli	Getapi	Artik	01.06.1940
401.	Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
402.	Qayabaşı	Gegemabak	Vardenis	09.04.1991
403.	Qazançı	Məğraşen	Artik	31.05.1946

1	2	3	4	5
404.	Qazarabad	İsahakyan	Ani	30.06.1945
405.	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
406.	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
407.	Qəmərli	Medzamor	Eçmiadzin	15.07.1946
408.	Qəmərli rayonu	Artaşat rayonu	-	04.09.1945
409.	Qəmərli st.	Artaşat st.	Artaşat	31.09.1950
410.	Qotran	Getamec	Nairi	21.06.1948
411.	Quzanfər	Araqats	Aparan	10.09.1948
412.	Qılıcyataq	Suser	Talın	12.11.1946
413.	Qıpçaq	Hariç	Artik	31.05.1946
414.	Qırğı	Artsvaberd	Şamşəddin (Berd)	25.01.1978
415.	Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	03.01.1935
416.	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15.07.1946
417.	Qırmızı	Karmraşen	Talın	12.11.1946
418.	Qızılulaq	Xaçaxbyur	Vardenis	1991-ci ildən
419.	Qızıleq	Ğzileuğ	Sisyan	1991-ci ildən
420.	Qızıldaş	Aruni	Kalinino (Təşir)	09.04.1991
421.	Qızıdamir	Voskevaz	Östərək	03.01.1935
422.	Qızıgül	Arates	Yeğeqnadzor	09.04.1991
423.	Qızılkənd	Tsovatağ	Vardenis	09.04.1991
424.	Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
425.	Qızılkilsə	1.Qızıldaş 2.Aruni	Kalinino (Təşir)	03.01.1935 09.04.1991

1	2	3	4	5
426.	Qızılqoç rayonu	Qukasyan rayonu	-	12.10.1956
427.	Qızılqoç	1. Verin Qukasyan 2. Qukasyan	Qukasyan (Aşotsk)	04.01.1938 12.10.1956
428.	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
429.	Qızılçəng	1. Çiçakli 2. Makenis	Vardenis	24.07.1940 25.01.1978
430.	Qızqala	Getavan	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
431.	Qıznaüz*	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
432.	Qoncalı	Zarişad	Amasiya	09.04.1991
433.	Qoşabulaq	Şadrek	Vardenis	09.04.1991
434.	Qoşatan	Voskevan	Noyemberyan	25.01.1978
435.	Qoşavəng	Haykadzor	Ani	09.04.1950
436.	Qoturbulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	03.01.1935
437.	Qoturbulaq	Ttueur	Krasnoselo (Cambarak)	-
438.	Qoturvan	1. Qoduxvank 2. Gyadikvank	Yeğeqnadzor	-
439.	Qovşud	Kavçut	Qafan	09.04.1991
440.	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor	09.04.1991
441.	Quldərviş	Vosketas	Tahn	03.01.1935
442.	Quləli	Qarmirgyuğ	Kamo (Qavar)	01.06.1940
443.	Quləli	Ayqedzor	Şəmsəddin (Berd)	04.05.1929
444.	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946
445.	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.01.1946
446.	Qurdbulaq	Aygeşat	Hoktemberyan (Armavir)	19.04.1950

*Qıznaüz (Kıznaüz) - oğuz etnoniminin arab mənələrində "ğüz, güz" kimi qeydə alınmasından və cəm şəkilçisi artırılmasından əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov L. Göstərilən əsəri, s. 577].

447.	Qurdqalaq	Kurtkullak	Gorus	09.04.1991
448.	Qurdqalaq	Boloraberd	Yegeqnadzor	10.09.1946
449.	Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1930
450.	Qurduqulu rayonu	1.Sardarabad r-nu 2.Hoktemberyan r-nu	-	09.09.1930 02.03.1935
451.	Quru Araz	Yerassxaun	Hoktemberyan (Armavir)	19.04.1950
452.	Quruboğaz	Ortaçya	Araqats	25.01.1978
453.	Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	-
454.	Quşçu	Keçut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
455.	Qutniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946
456.	Lehvaz	Leyvaz	Meğri	09.04.1991
457.	Lələkənd (Aşixkəy)	Laliqyuğ	İcevan	-
458.	Ləlvər	Debetavan	Noyemberyan	25.01.1978
459.	Ləmbəli	1.Debetaşen 2.Baqrataşen	Noyemberyan	18.06.1960 23.02.1972
460.	Lök	Vartanazor	Meğri	-
461.	Mağaracıq	Qdaşen	Amasiya	09.04.1991
462.	Mağda (Maqda)	Lernarot	Əştərk	01.12.1949
463.	Mahmudcuq	Pemtaşen	Artik	02.03.1940
464.	Mahmudlu	1.Caykənd 2.Bağavank	Qafan	01.06.1940 1991-ci ildən
465.	Maralzəmi	Təkut	Meğri	1991-ci ildən
466.	Mehmandar	Hovtaşat	Masis	25.01.1978
467.	Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945

Mağda (*Maqda*) – "maq" sözündən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 202].

468.	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
469.	Meşəkənd	Antaramec	Krasnoselo (Cambarak)	09.04.1991
470.	Məlikkənd	Melikgyuğ	Araqadz	15.07.1946
471.	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
472.	Məscidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
473.	Məsdərə (Mastara)*	Dalarik	Talin	21.01.1965
474.	Məsimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
475.	Məzarciq	Şenik	Talin	-
476.	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946
477.	Mhub	Balahovit	Abovyan	26.12.1968
478.	Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
479.	Molla Bayazet	Bambakaşat	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
480.	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiadzın	-
481.	Molla Eyyublu	1.Evli 2.Coramut	Kalinino (Taşir)	- 09.04.1991
482.	Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935
483.	Molla Qasım	Zovuni	Aparan	-
484.	Molla Musa	Voskehask	Axuryan	26.04.1946
485.	Mollaqışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
486.	Morut	Aknaxpyur	İcevan	11.11.1970
487.	Muğam	1.Muğamlı 2.Hovtaşen	Artaşat	04.04.1946 25.01.1978
488.	Muğan	Hovtameç	Eçmiadzın	25.01.1978

**Məsdərə* – qədim türk dilində meşəsiz dağın cənub tərəfi mənasında işlənən "məs" və "dəre" sözlərinin birləşməsindən amələ gəlmişdir [bux: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 455].

489.	Muğancıq	Ayqədzor	Gorus	25.01.1978
490.	Muncuqlu	Tsilkar	Araqats	15.07.1946
491.	Muradtopo	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
492.	Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
493.	Mülkuçan	Erkenants	Qafan	-
494.	Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
495.	Nərimanb	Şatavan	Vardenis	09.04.1991
496.	Naziravan	Kazaravan	Əştərək	09.04.1991
497.	Nüvədi	Nonadzor	Meğri	1991-ci ildən
498.	Ocaqqulu	Arapı	Axuryan	26.04.1946
499.	Oğruca	1. Qaraiman 2. Sovetkənd 3. Kaxakn	Vardenis	- 25.01.1978 09.04.1991
500.	Oğurbəyli	Berkənüş	Artaşat	20.08.1945
501.	Oxçoğlu	Vaxçı	Amasiya	09.04.1991
502.	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
503.	Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
504.	Ortakilsə st.	Maisyan st.	Axuryan	31.09.1950
505.	Ovandırə	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
506.	Öksüz	Darik	Amasiya	09.04.1991
507.	Ördəkli	Lcaşen	Sevan	26.04.1946
508.	Pahdlı	Arpeni	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
509.	Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
510.	Paşalı	1. Əzizbəyov 2. Zarıtap	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935 08.07.1957

1	2	3	4	5
511.	Patrinc*	Voskebat	Östərək	01.12.1949
512.	Pirmələk	Areq	Talın	03.01.935
513.	Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
514.	Polad Ayrım	1.Polad 2.Xaçardzap	İcevan	- 09.04.1991
515.	Püsgah	Aygedzor	Meğri	-
516.	Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
517.	Reyhanlı	Hayqavan	Ararat	04.04.1946
518.	Sabunçu	Hatsaşen	Talın	25.01.1978
519.	Sabunçu	Araksavan	Artasat	25.01.1978
520.	Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
521.	Safolar	Cermuk	Əzizbəyov (Vayk)	-
522.	Salah	Akavnavank	İcevan	09.04.1991
523.	Samanqar	Gegəkert	Eçmiədzin	25.01.1978
524.	Samurlu	Sarapat	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
525.	Saral	Nor Xaçakap	Spitak	1991-ci ildən
526.	Sarətı	1.Xaçdaraq 2.Xaştarak	İcevan	- -
527.	Sarıbaş	Haykasar	Artik	15.07.1948
528.	Sarımsaxlı	Karaberd	Quqark	04.04.1946
529.	Sarıyaqub (Sıyaqut)	Çaxqadzor	Vardenis	09.04.1991
530.	Sarıyer	Apavan	Kalinino (Taşır)	09.04.1991
531.	Sarvanlar	Sis	Masis	09.04.1991

*Patrinc - ırtartu dilində "şəhər" mənasında işlənən "putar" sözü əsasında yaranmışdır [bax: Bəyramov Göstərilən əsəri, s. 492].

532.	Satanağac	1.Güney 2.Arevuni	Vardenis	03.01.1935 09.04.1991
533.	Saybali	Sarnakunk	Sisyan	10.09.1946
534.	Səlibağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
535.	Semadarviş	Çknax	Abaran	01.06.1940
536.	Sərdarabad	1.Hoktemberyan 2.Armavir	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935 1992
537.	Siçanlı	Avtona	Talın	03.01.1935
538.	Sirkotas	Xdrants	Qafan	-
539.	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
540.	Sofulu	Soflu	Sisyan	09.04.1991
541.	Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov (Vayk)	12.10.1956
542.	Soyuqbulaq	Paqaxbyur	Kalinino (Təşir)	09.04.1991
543.	Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.03.1940
544.	Subatan	Gegakar	Vardenis	09.04.1991
545.	Sultanabad	1.Şurabad 2.Pağaki	Amasiya	- 09.04.1991
546.	Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935
547.	Sunqurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
548.	Susuz	Tsamakasar	Talın	12.02.1946
549.	Sübhanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
550.	Şabadin	Yegek	Qafan	09.04.1991
551.	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
552.	Şahablı	Şağap	Ararat	03.07.1968
553.	Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1947

554.	Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
555.	Şahnazər	Medzavan	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
556.	Şahriz	Gegamavan	Sevan	26.04.1946
557.	Şahvarid	Huşakert	Bağramyan	03.07.1968
558.	Şenatağ*	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940
559.	Şeyx Hacı	Şğarsik	Talın	03.01.1935
560.	Şəfəq	Vanevan	Vardenis	09.04.1991
561.	Şəvərit	Huşakert	Hoktembryan (Armavir)	03.07.1968
562.	Şidli	Yeğeqnavan	Ararat	09.04.1991
563.	Şıxlar	Lusarat	Ararat	26.12.1968
564.	Şıxlar	Qızılaşəfəq	Sisyan	02.03.1940
565.	Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
566.	Şirazlı	Vosgetap	Ararat	09.04.1991
567.	Şirazlı st.	Ayqavan st.	Ararat	31.09.1950
568.	Şirəqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
569.	Şirvançıq	Lernakert	Artik	15.07.1948
570.	Şişqaya	Quqariç	Vardenis	09.04.1991
571.	Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935
572.	Şurnuxu**	Şurnux	Gorus	09.04.1991
573.	Taxtakörpü	Teğut	Dilican	-
574.	Tala	Getaovit	İcevan	25.01.1978

**Şenatağ* – "kənd, oba, yurd" mənasını bildiren "şen" sözü ilə "dağ" sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 652].

***Şurnuxu* – "kiçik şalala" mənasında işlənən "şurnux" sözünün fonetik forması olan "şurnux" sözündən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 663].

575.	Talıboğlu	Musakert	Artik	15.07.1948
576.	Talın**	Talın	Talın	-
577.	Talın mahalı	Talın rayonu	-	-
578.	Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
579.	Tamamlı	Burastan	Artaşat	-
580.	Tapanlı	Geğasar	Spitak	25.01.1978
581.	Tayçartıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
582.	Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
583.	Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
584.	Terp***	Saravan	Əzizbəyov (Vayk)	27.02.1960
585.	Təkəli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
586.	Təkiya	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
587.	Təknəli	Qoqobovit	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
588.	Təkyəli	1.Təkərli 2.Ardavaz	Razdan	09.04.1991
589.	Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
590.	Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
591.	Təpəköy	Berdaşen	Amasiya	09.04.1991
592.	Təzəkənd	Təzogyuğ	Masis	-
593.	Təzəkənd	Ayntap	Masis	10.09.1970
594.	Təzəkənd	1.Təzaqyuğ 2.Tavşut	Qukasyan (Aşotsk)	21.10.1967
595.	Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	04.01.1946

**Talın* – türk dilində "nöyüdlü yer" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 537].

***Terp* – arab mənşəli söz olub, "dağ keçidi, aşırım, darı" deməkdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 543].

596.	Təzəkənd	Tasik	Sisyan	03.07.1968
597.	Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan (Aşotsk)	-
598.	Toxanşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1945
599.	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo (Cambarak)	19.04.1991
600.	Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
601.	Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
602.	Toparlı	Hətsik	Axuryan	07.12.1945
603.	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
604.	Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	-
605.	Tutiya	Saranist	Abovyan	21.06.1948
606.	Tülnəbi	Saralanc	Nairi	04.04.1946
607.	Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	03.01.1935
608.	Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
609.	Uluxanlı	1.Zəngibasar 2.Masis	Masis	31.12.1937 31.07.1950
610.	Uluxanlı st.	Masis st.	Masis	31.07.1950
611.	Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-
612.	Urud	Vorotan	Sisyan	03.07.1968
613.	Uz*	Uyts	Sisyan	09.04.1991
614.	Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
615.	Uzunoba	Arqavand	Höktemberyan (Armavir)	10.04.1947
616.	Uzuntala	1.Onut 2.Aygehovit	İcevan	25.05.1967 12.02.1969
617.	Uzuntala qəs.	Qayan	İcevan	25.05.1967

*Uz - qədim türk tayfasının adıdır [bax: Bəyramov İ. Göstərilən əsəri, s. 561-562].

1	2	3	4	5
618.	Üçüncü Qarakilsə	Dzorəşen	Qokasyan (Aşotsk)	03.01.1935
619.	Vağudi*	Vağadin	Sisyan	1991-ci ildən
620.	Vedi rayonu	Ararat rayonu	-	15.05.1968
621.	Verməzyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
622.	Vəliəğali	Dzoragyuğ	Martuni	-
623.	Vəlikənd	Tsaskavan	Şəmşəddin (Berd)	04.05.1939
624.	Yaqublu	1.Meğrut 2.Quqark	Quqark	01.04.1946
625.	Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
626.	Yarıxpəyə	1.Meşəkənd 2.Antarageğ	Karsnoselo (Cambarak)	25.01.1978 09.04.1991
627.	Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
628.	Yasovul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
629.	Yaşıl	Kakavadzor	Tahn	12.11.1946
630.	Yaycı	Dzovaber	Sevan	25.01.1978
631.	Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
632.	Yeçanlar	Arevaşat	Artik	15.07.1948
633.	Yelqoyan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965
634.	Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1978
635.	Yengicə	Sisavan	Ararat	09.04.1991
636.	Yengicə	Qındzak	Yeğeqnadzor	10.09.1946
637.	Yenikənd	Tretunk	Vardenis	09.04.1991
638.	Yeniköy	Xarkov	Ani	-
639.	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşen	Martuni	07.12.1945

**Vağudi* – "ağudi" toponiminin əvəzində "v" samiti əlavə etməklə əmələ gəlmişdir [bax: Bəyramov İ. Göstərilən əsəri, s. 163-164].

1	2	3	4	5
640.	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
641.	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talın	12.11.1946
642.	Yuxarı Ağdan	1. Ağdan 2. Qandzakar	İcevan	25.05.1967 25.01.1978
643.	Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
644.	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
645.	Yuxarı Girərağ	Verin Qirataq	Qafan	1991-ci ildən
646.	Yuxarı Xatınarxı	Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
647.	Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
648.	Yuxarı Kürdəkəndi	Noraşen	Artaşat	.
649.	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
650.	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talın	12.11.1946
651.	Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
652.	Yuxarı Quylasar	1. Bambakavan 2. Byuravan	Artaşat	20.08.1945 25.01.1978
653.	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
654.	Yuxarı Pirtikən	Tsakkasar	Talın	02.03.1940
655.	Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1975
656.	Yuxarı Zağalı	Axbradzor	Vardenis	25.01.1978
657.	Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
658.	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
659.	Zeytə*	Zedea	Əzizbəyov (Vayk)	09.04.1991
660.	Zeyvə	David-Bek	Qafan	29.06.1949

*Zeytə – ərəb dilində "kəncə, bucaq, hücrə, ibadətqah" mənasında işlənən "zeyvə" sözündən əmələ gəlmişdir [bax: Bayramov İ. Göstərilən əsəri, s. 317].

661.	Zəngibasar rayonu	Masis rayonu	-	15.03.1953
662.	Zəngilər	Zorak	Masis	09.04.1991
663.	Zərzibil	1.Zərkənd 2.Kut	Vardenis	03.01.1935 09.04.1991
664.	Zod	Sotk	Vardenis	09.04.1991
665.	Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
666.	Zorba	Sorik	Talin	03.01.1935
667.	Zöhrablı	Mıqanut	Artasat	20.08.1945

İndiki Ermənistanda – keçmiş İrəvan xanlığı və digər Azərbaycan torpaqlarında 1918-1987-ci illərdə yaşayış məntəqələri siyahısından silinmiş azərbaycanlı kəndlərinin

S İ Y A H I S I

Nö	Kəndin adı	Hansı rayonun ərazisində olub	Nə vaxt
1	2	3	4
1.	Ağasıbəyli	Vedi (Ararat)	1930-cu illərdə
2.	Ağca (Ağcakənd)	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
3.	Ağcaqışlaq	İrəvan ətrafında	1918-20-ci illər
4.	Ağdərə	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
5.	Ağılı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
6.	Ağkilə	Vedi (Ararat)	1940
7.	Ağkilə	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
8.	Ağverən	Axta (Hrazdan)	1966
9.	Alxanpəyəsi	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
10.	Alımərdan	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
11.	Alışar	Sisyan	1938
12.	Alim Əhməd	Qəmərlı (Artaşat)	1940-cı illər
13.	Almalı	Qafan	1948
14.	Almalı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
15.	Aralıx	Talin	1918-20-ci illər
16.	Aramlı	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
17.	Ardaraz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1949
18.	Arxüstü	Qafan	1918-20-ci illər
19.	Arınc	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
20.	Arzalar	Artaşat	1948-51-ci illər
21.	Assar	Hoktemberyan (Armavir)	1918-20-ci illər
22.	Aşağı Axtala (Gümüşxana)	Tumanyan	1940
23.	Aşağı Alçalı	Martruni	1918-20-ci illər
24.	Aşağı Ərmik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər

Aşağı Goxt (Türk Goxtu)	Ellər (Abovyan)	1950-ci illər
Aşağı Kilsə	Quqark	1978-ci il
Aşağı Novruzlu	Qəmərli (Artasat)	1948-51-ci illər
Aşağı Qulubaylı	Eçmiədzin	1940-cı illər
Aşağı Sallı	Yeğeqnadzor	1918-20-ci illər
Aşağı Yeməzli	Qafan	1918-20-ci illər
Aıqız	Qafan	1959
Aylanlı	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
Aylı Xaraba	Əstərək	1930-cu illər
Babayaqublu	Qafan	1918-20-ci illər
Bağçalı (Baxcalı)	Amasiya	1918-20-ci illər
Bağırbəyli	Qafan	1918-20-ci illər
Baharlı	Qafan	1918-20-ci illər
Baxçacıq	Tahin	1918-20-ci illər
Baxçacıq	Vedi (Ararat)	1959
Burabatun	Qafan	1918-20-ci illər
Bayburt	Qəmərli (Artasat)	1985
Baydaq	Qafan	1959
Bənövşəpuş	Megri	1918-20-ci illər
Bıqlı	Sevan	1918-20-ci illər
Bilək	Özizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
Binayeri (Qaragödik)	Gorus	1918-20-ci illər
Bozkosa	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
Bozqala	Amasiya	1940-cı illər
Böyük Gilanlar	Qəmərli (Artasat)	1948-51-ci illər
Buğakar	Megri	1930-cu illər

51.	Bulaqlar	Əzizbəyov	1948-51-ci illər
52.	Bülbülölən	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
53.	Cadıqıran	Vedi (Ararat)	1936
54.	Camişbasan	Vedi (Ararat)	1947
55.	Canı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
56.	Ceyranlı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
57.	Cəfərli (Günnüt Sünbül)	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
58.	Cığatay	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
59.	Cırmanis	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
60.	Çamurlı	Martuni	1918-20-ci illər
61.	Çanqlı	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
62.	Çatma	Qəmərli (Artaşat)	1918-20-ci illər
63.	Çaykənd	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
64.	Çiləxanlı	Qəmərli (Artaşat)	1948-51-ci illər
65.	Çırxalı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
66.	Çiriş	Qafan	1930-cu illər
67.	Çobankərə	Zəngibasar (Masis)	1930-cu illər
68.	Çobanlı	Qafan	1940-cı illər
69.	Çullu	Qafan	1930-cu illər
70.	Daşaltı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
71.	Daşbaşı	Qafan	1930-cu illər
72.	Daşxərmən	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
73.	Daşnov	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
74.	Daşnov	Qafan	1918-20-ci illər
75.	Daylaxlı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
76.	Dəhnaz	Vedi (Ararat)	1930-cu illər

1	2	3	4
77.	Dəllskli	Qafan	1918-20-ci illər
78.	Dəmirçilər	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
79.	Dərəkənd	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
80.	Dəvə Xarabası	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
81.	Ertiş	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
82.	Eynəzur (Yernəzir)	Məğri	1930-cu illər
83.	Əcili	Qafan	1950-ci illər
84.	Əxili	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
85.	Əlidərəsi	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
86.	Əliməmməd qışlağı	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
87.	Əliqışlağı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
88.	Əmrakar	Məğri	1960
89.	Əngirsək	Əştərək	1959
90.	Əramis	Sisyan	1918-20-ci illər
91.	Ərgəz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
92.	Ərikli	Sisyan	1918-20-ci illər
93.	Ərmik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
94.	Əsni	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
95.	Əşirabad	Nairi	1940-cı illər
96.	Əşirzadə	Vedi (Ararat)	1920-ci illər
97.	Gəndərə	Əzizbəyov (Vayk)	1930-cu illər
98.	Gənəli	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
99.	Gödəkli	Əştərək	1918-20-ci illər
100.	Göläysor	Qəmərlı (Artaşat)	1948-51-ci illər
101.	Gökçəm	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
102.	Göy Abbas	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər

1	2	3	4
103.	Göyərçin	İcevan	1950
104.	Gül	Megri	1960-cı illər
105.	Gümüşxana	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
106.	Güneyvəng	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
107.	Göyərçin	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
108.	Haxıs	Vədi (Ararat)	1930-cu illər
109.	Hamamlı	Əştərək	1930-cu illər
110.	Hand (And)	Vədi (Ararat)	1930-cu illər
111.	Həşin	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
112.	Həsənli	Qamərli (Artaşat)	1930-cu illər
113.	Hortöyüz (Hortagiz)	Sisyan	1918-20-ci illər
114.	Hortun	Vədi (Ararat)	1948-51-ci illər
115.	Hosdun	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
116.	Hülseyinqulular	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1939
117.	Xançallı	Amasiya	1940-cı illər
118.	Xaraba Kotanlı	Vədi (Ararat)	1930-cu illər
119.	Xartlıq	Martuni	1918-20-ci illər
120.	Xınut (Xnut)	Vədi (Ararat)	1918-20-ci illər
121.	Xocayarlı	Eçmiədzin	1918-20-ci illər
122.	Xosrov	Vədi (Ararat)	1940-cı illər
123.	İlanlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
124.	İlxı Qoruğu	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
125.	İmirzik	Vədi (Ararat)	1948-51-ci illər
126.	İncəvar	Qafan	1930-cu illər
127.	İnqala	Vədi (Ararat)	1930-cu illər
128.	İpəkli	Vədi (Ararat)	1918-20-ci illər

1	2	3	4
155.	Qanlı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
156.	Qarabaşlar	Qafan	1930-cu illər
157.	Qaracalar	Əştərək	1940-cı illər
158.	Qaraqala	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
159.	Qaraqoyunlu	Qəmərli (Artasat)	1930-cu illər
160.	Qaralar	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
161.	Qaratəpə	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
162.	Qaratorpaq	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
163.	Qaravəng	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
164.	Qatar	Qafan	1918-20-ci illər
165.	Qaya Xaraba	Ellər (Abovyan)	1930-cu illər
166.	Qayalı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
167.	Qılıçlı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
168.	Qısraxaraba	Əzizbəyov (Vayk)	1930-cu illər
169.	Qışlaq	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
170.	Qıvrax	Sisyan	1930-cu illər
171.	Qızıldaş	Amasiya	1930-cu illər
172.	Qızıkaraba	Əştərək	1918-20-ci illər
173.	Qızılkənd (Qızılkilsə)	Amasiya	1948-51-ci illər
174.	Qoşabulaq	Əştərək	1918-20-ci illər
175.	Qozluca	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
176.	Qurbağalı	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
177.	Qurbankəsən	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
178.	Quşçu	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
179.	Quşçular	Qafan	1950-ci illər
180.	Quyulu	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər

	2	3	4
129.	İrimis	Sisyan	1918-20-ci illər
130.	Isgəndərabad	Eçmiadzin	1918-20-ci illər
131.	İstisu	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
132.	İtqıran	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
133.	Kulaşan	Əstərək	1918-20-ci illər
134.	Kulaşkənd	Əstərək	1918-20-ci illər
135.	Kamal	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
136.	Karvansaray	Əstərək	1918-20-ci illər
137.	Kavart	Qafan	1918-20
138.	Kiçik Gilanlar	Qəmərli (Artaşat)	1960
139.	Kiçik Qaraqoyunlu	Basarkeçər (Vardenis)	1930-cu illər
140.	Kiçikkənd	Əstərək	1918-20-ci illər
141.	Kirəşli	Abaran	1930-cu illər
142.	Kolanlı	Eçmiadzin	1930-cu illər
143.	Kolanlı	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
144.	Kosalar	Gorus	1918-20-ci illər
145.	Kotuz	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
146.	Kömürlü	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
147.	Körpüqulağı	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
148.	Kürdalı	Əstərək	1930-cu illər
149.	Kürdlər	Gorus	1918-20-ci illər
150.	Küsüz	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
151.	Küzacik	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
152.	Qubaxlı	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
153.	Qubaqlı	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
154.	Qaladibi	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər

181.	Leyliköçən	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
182.	Lor	Sisyan	1918-20-ci illər
183.	Mataruz qışlağı	Əzizbəyov (Vayk)	1918-20-ci illər
184.	Məmarza	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
185.	Məmmədabad	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
186.	Məngük	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
187.	Mərzəgət (Mərzigit)	Megri	1918-20-ci illər
188.	Məşədilər	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
189.	Molla Əhməd	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
190.	Molla Uruzbəy Binası	Qafan	1918-20-ci illər
191.	Mollalı	Qafan	1930-cu illər
192.	Moz	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1930-cu illər
193.	Muçes Novruzlu	Qafan	1918-20-ci illər
194.	Muxtarabad	Zəngibasar (Masis)	1918-20-ci illər
195.	Mumuxan	Amasiya	1918-20-ci illər
196.	Mustuxlu	Amasiya	1918-20-ci illər
197.	Mülk	Megri	1930-cu illər
198.	Nəbilər (Aşağı Gülüdüzü)	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1930-cu illər
199.	Novlar	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
200.	Novlu	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
201.	Oğbin	Əzizbəyov (Vayk)	1930-cu illər
202.	Oxçu	Qafan	1940-cı illər
203.	Ördəkli	Amasiya	1918-20-ci illər
204.	Pirdovudan	Qafan	1918-20-ci illər
205.	Pulkənd	Sisyan	1918-20-ci illər
206.	Püsək	Sisyan	1930-cu illər

1	2	3	4
207.	Rəhimabad	Masis	1930-cu illər
208.	Sarıxanlı	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
209.	Seldağlan	Amasiya	1918-20-ci illər
210.	Seyid Kotanlı	Vedi (Ararat)	1918-20-ci illər
211.	Seyidkənd	Masis	1948-51-ci illər
212.	Seyidlər	Qafan	1918-20-ci illər
213.	Sofjabad	Hoktemberyan (Armavir)	1918-20-ci illər
214.	Sonçoravaz	Qafan	1930-cu illər
215.	Sərincan	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
216.	Siçanlı	Martuni	1918-20-ci illər
217.	Sımtx	Amasiya	1918-20-ci illər
218.	Söyüdlü	Amasiya	1918-20-ci illər
219.	Şahgəldi qışlağı	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
220.	Şamsız	Gorus	1930-cu illər
221.	Şəhriyar	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
222.	Şirvanşahlı	Qafan	1918-20-ci illər
223.	Şiştəpə (türk)	Amasiya	1918-20-ci illər
224.	Şorca	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
225.	Şotalı	Qafan	1930-cu illər
226.	Şuğaytb	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
227.	Şukər	Sisyan	1940-cı illər
228.	Tağamir	Meğri	1930-cu illər
229.	Tarp	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər
230.	Tecadin	Qafan	1930-cu illər
231.	Tey (Hacı)	Meğri	1930-cu illər
232.	Tərəkəmələr	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər

233.	Tuğut	Megri	1930-cu illər
234.	Turabxanlı	Qafan	1930-cu illər
235.	Tutiyə	Ellər (Abovyan)	1940-cı illər
236.	Üçtəpə	Ellər (Abovyan)	1918-20-ci illər
237.	Üləşik	Axta (Hrazdan)	1930-cu illər
238.	Vartanes	Kəsişkənd (Yeğeqnadzor)	1948-51-ci illər
239.	Vartanlı	Axuryan	1918-20-ci illər
240.	Yaqublu	Əytərək	1918-20-ci illər
241.	Yanux	Martuni	1918-20-ci illər
242.	Yappa	Qəmərli (Artaşat)	1918-20-ci illər
243.	Yavər	Kəsişkənd (Yeğeqnadzor)	1918-20-ci illər
244.	Yellicə	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
245.	Yeranos	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
246.	Yuxarı Alçalı	Martuni	1930-cu illər
247.	Yuxarı Ərmik	Vedi (Ararat)	1948-51-ci illər
248.	Yuxarı Novruzlu	Qəmərli (Artaşat)	1940-cı illər
249.	Yuxarı Qarabağlar	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
250.	Yuxarı Qulubəyli	Əçmiədzin	1940-cı illər
251.	Yuxarı Yeməzli	Qafan	1930-cu illər
252.	Zabazadur	Sisyan	1918-20-ci illər
253.	Zimmi	Vedi (Ararat)	1930-cu illər
254.	Zirək	Əzizbəyov (Vayk)	1948-51-ci illər

**Oktyabr çevrilişindən əvvəl və sovetləşmədən sonra
Ermənistan SSR-də dəyişdirilmiş yaşayış məskənlərinin
SIYAHISI***

№	Əvvəlki adı	İndiki adı
1	2	3
A		
1.	Ağasıbəyli	Aqaslu
2.	Ağcaqışlaq (Qəmərlı r.)	Getaşen
3.	Ağkilsə (Basarkeçər r.)	Azad
4.	Axtaxana	Xlataq
5.	Axund Bzovan	Bzovan
6.	Alakilsə	Baytar
7.	Aleksandropol	Leninakan
8.	Aleksandrovka (Leninakan r.)	Karibcanyan
9.	Aralıx Kolanlı	Aralıx
10.	Arzakənd	Arzakan
11.	Astazur	Şvanidzor
12.	Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd
13.	Aşağı Qaranlıq	Martuni
14.	Aşağı Türkmənli	Lusaqyuğ
15.	Avdalağafı	Vağaşen
16.	Ayash	Ayqestan
B		
17.	Babakışi (Aparan r.)	Bujakan
18.	Balakənd	Dovex
19.	Baş Abaran	Aparan

*Населенные пункты и народонаселение ССР Армения. Издание ЦНИК ССР Армения, Ереван, 1936, с. 85-87.

1	2	3
20.	Baş Gərnı	Qarnı
21.	Bəzırxana	Tsitankov
22.	Boğazkasən	Dzorakap
23.	Boğdanovka	Noraşən
24.	Bozdoğan	Sarakap
25.	Bozkənd	Həmzəçımən
26.	Böyük Arıxvəli	Mets Mantaş
27.	Böyük Bekənd	Mets Qarnı
28.	Böyük Kəpənək	Musaelyan
29.	Böyük Qarakilsə	Kirovakan
30.	Böyük Qaraqoyunlu (Basarkeçər r.)	Əzizli
31.	Böyük Şorlu Dəmirçi	Böyük Demurçi
C		
32.	Calaloğlu	Stepanavan
33.	Çamışbasan	Əzizkənd
34.	Çafərli Günnüt	Çafərli
35.	Çğın-Qaraqoyun	Karakoyun
36.	Çücəkənd	Qızışofəq
Ç		
37.	Çatıqrın (Kotayk r.)	Razdan
38.	Çırpılı	Crapi
39.	Çubuxlu	Tsovaqyux
D		
40.	Dameçli	Mravyan
41.	Dəlikdaş	Tsakkar
42.	Dəliqardaş	Saruxan

1	2	3
43.	Dəllər	Dalar
44.	Dərəçiçək	Tsaxkadzor
45.	Dərəkənd	Dzoraqyux
46.	Dəvəxaraba	Azad
47.	Dəvəli	Ararat
48.	Dəymədağlı	Şrvenants
49.	Donuzyeyən	Zəngilər
50.	Duzkənd (Tahn)	Baroj
51.	Dvin – aysor	Verin Dvin
52.	Dvin – er.	Nerkin Dvin
53.	Dvin-Kürkənd	Verin Noraşen
E		
54.	Ecanan	Qacarants
55.	Ellər oyuğu	Ellər
Ə		
56.	Əfəndi (Novo-Bayazet r.)	Noraşen
57.	Əskipara	Voskepar
58.	Əlixan	Qetik
59.	Əliqırıx	Astxadzor
60.	Əliqoçax	Kuçak
61.	Əlili	Salvard
62.	Əlirzalar	Çanqli
G		
63.	Gətur	Kaler
64.	Gödəkli (Qamarlı r.)	Martikyan

1	2	3
66.	Göykilsə	Kaputan
67.	Gül	Nor Arevik
68.	Güflübulaq – ev.	Vardağbyur
H		
69.	Hacı Bayram	Bağçalar
70.	Hacı Eylas	Eylas
71.	Hacı Qara (Vağarşapat r.)	Aylesat
72.	Hacı Muxan	Muxan
73.	Hacı Nəzar	Kamo
74.	Hacılar	Mıqastan
75.	Haçakilsə	Paros
76.	Haçasu	Açacur
77.	Həsənkənd	Şatın
78.	Hozukənd	Quzukənd
79.	Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı
X		
80.	Xaçaparax	Zəhmət
81.	Xaçıdur	Tsaxkaşat
82.	Xaçıyüğ	Debet
83.	Xaraba Kotanlı	Verin Kotanlı
84.	Xaraba-Kolanlı	Kolanlı
85.	Xaraba-Sarvanlar	Nor-Koxb
86.	Xavaradzor	Lusadzor
87.	Xnut-Qaratorpaq	Qaratorpaq
I		
88.	İlançalan	Artaşavan

1	2	3
89.	İlli-Qarakilsə	İlli
90.	İmanşalı	Mıxçyan
91.	İstisə kurort	Cermuk
92.	İtqıran	Gülüstən
K		
93.	Kafdarlı	Panik
94.	Karvansara (Axta r.)	Atarbekyan
95.	Karvansara (keç. Qazax qəs.)	İcevan
96.	Keşişdağ	Daşkənd
97.	Keşişkənd (Aparan r.)	Gexarot
98.	Keşişkənd (Dərələyəz)	Mikoyan
99.	Keşişverən	Zovaşen
100.	Kərimarx	Sovetakan
101.	Kərpəli	Qexadir
102.	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş
103.	Kiçik Əfşar	Surenavan
104.	Kiçik Şorlu Dəmirçi	Pokr Dəmirçi
105.	Kilsəkənd	Sraşen
106.	Kir Bzovan	Azatavan
107.	Kolağırən	Tsovindar
108.	Konstantinovka	Tsaxkadzor
109.	Kosaməmməd	Batikyan
110.	Kotanlı	Karmraşen
111.	Körpəli	Arşaluys
112.	Kunen	Getaşen
113.	Kürdevan	Yenokavan

1	2	3
114.	Kürdkənd	Lernadzor
Q		
115.	Qamışqut	Yeşeknut
116.	Qaradaş	Sevkar
117.	Qarahəmzəli	Burastan
118.	Qarakilsə (Sisyan r.)	Sisavan
119.	Qarakilsə türk	Axurik
120.	Qaranamaz	Yeni yol
121.	Qaranlıqdərə	Lusadzor
122.	Qarqavan	Pokravan
123.	Qırxbulaq	Akunk
124.	Qızıldəmir	Voskevaz
125.	Qızilkilsə (Stepanavan r.)	Qızıltağ
126.	Qızilkilsə – er.	Karmıran
127.	Qızilkilsə – türk	Qızilkənd
128.	Qızqala (Kotayk)	Astxəberd
129.	Qoduxvəng	Koturvan
130.	Qorux Güney	Karmir Ovit
131.	Qoturbulaq	Katnaqbyur
132.	Qoytur (Dərələyəz)	Getap
133.	Quləməli Bzovan	Ayqəstan
134.	Quldərviş	Vosketas
135.	Qurduqulu	Armavir
136.	Qurumsulu	Dostlu
M		
137.	Malvalan	Malev

138.	Mehrab Kürkəndi	Aşağı Noraxen
139.	Məzarçıq	Şenik
140.	Mixaylovka (Axta r.)	Mixxana
141.	Mixaylovka (Dilican)	Krasnoselsk
142.	Molla Bayazet	Bambakaşat
143.	Molla Bədəl	Bədəl
144.	Molla Dursun	Şaumyan
145.	Molla Eyyublu	Evli
146.	Molla Əhməd	Otlaq
147.	Molla Göyçə	Maralik
148.	Molla Qasım	Zovuni
149.	Molla Musa	Musakan
150.	Mollalu (Martuni r.)	Aluçalu Y.
151.	Mülkaçan	Erkenants
N		
152.	Nadejdino	Şorca
153.	Nikitino	Fioletovo
O		
154.	Oçı qışlaq	Zvistan
155.	Oğruca	Qaraiman
P		
156.	Panuslu	Yuxarı And
157.	Paşakənd (Axta r.)	Marmarik
158.	Paşalı	Əzizbəyov
159.	Pipis	Coğaz
160.	Pirli (Hacı Mirzə)	Mirzo

1	2	3
161.	Pirmələk	Areq
162.	Poğoskilsə	Şamaxyan
163.	Polad Ayrım	Polad
R		
164.	Rəhmankənd	Noraşen
S		
165.	Sutanaxaç	Güney
166.	Seyid Kotanlı	Aşağı Kotanlı
167.	Seyidkənd	Şurakənd
168.	Siçanlı	Avtona
169.	Sirkətas	Xdrants
170.	Suxoy-Fontan	Fontan
171.	Sultan Əli qışlağı	Canahməd
172.	Sultanabad	Şurabad
173.	Sultanbəy	Bartsruni
S		
174.	Şıxhacı	Şğarşık
175.	Şirabad	Parakar
176.	Şorlu-Mehmandar	Mehmandar
177.	Tamamlı	Burastan
178.	Titoy Xaraba	Bavra
179.	Tolk	Cranşen
180.	Tovuzqala	Berd
181.	Turabxanlı	Turablı
U		
182.	Uluxanlı	Nərimanlı

1	2	3
183.	Ulya-Sarvanlar	Sarvanlar
184.	Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen
V		
185.	Vəli Ağalı	Dzoraqyux
186.	Vordnav	Vardnav
187.	Vornak	Akner
188.	Vorontsovka	Kalinino
Y		
189.	Yelenovka	Sevan
190.	Yeniköy	Xarkov
191.	Yuxarı Çanaxlı	Hortun
192.	Yuxarı Türkmənli	Apaqa
Z		
193.	Zərzibil	Zərkənd
194.	Zolaxaç	Zolakar
195.	Zorba	Sorik

Əvvəlki adı	Yeni adı	Rayon	Fərmanın tarixi
1	2	3	4
A			
Adamxan	Vardadzor	Martuni	3/7-1968
Adıyaman	Qarnovit	Talin	12/11-1946
Ağadzor	Katnaxpyur	Abovyan	4/4-1946
Ağahəmzəli	Marmaraşen	Masis	25/5-1967
Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26/4-1946
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	4/4-1946
Ağın rayonu	Ani rayonu	-	12/10-1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	3/7-1968
Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17/4-1948
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	7/12-1945
Ağkilsə	Azat	Vardenis	3/1-1935
Ağzıbir	Lçan	Kamo	7/12-1945
Axta rayonu	Hrazdan rayonu	-	30/6-1959
Axund Bzovan	Bzovan	Artaşat	-
Alaçix	Alaçux	Dilican	-
Alakilsə	Baytar	Amasiya	-
Aleksandropol (Gümrü)	Leninakan	-	27/1-1924 -
Aleksandrovka	Qaribcanyan	Axuryan	3/1-1935
Aleksandrovka	Çkalovka	Sevan	26/4-1946
Aleksandrovka	Maksim Qorki	Stepanavan	22/2-1939

Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1 января 1976 года. Издание пятое. Издательство, "Айастан", Ереван, 1976, с. 265-280.

1	2	3	4
Allahverdi rayonu	Tumanyan rayonu	-	19/9-1969
Almalı	Xndzorum	Əzizbəyov	12/11-1946
Anastasavan (Dərğalı)	Ayqezard	Artaşat	30/12-1957 (1/12-1949)
Aralıx	Yerazqavors	Axuryan	7/12-1945
Aralıx (Kolanlı Aralıx)	Verin Kelanlı	Eçmiədzin	-
Aravus (Ərəfsə)	Arevis	Sisyan	3/7-1968
Arazdəyan	Yerax	Ararat	3/7-1968
Arıxvəli	Lernut	Axuryan	21/10-1967
Armudlu	Tufaşen	Artik	31/5-1946
Armudlu	Tandzut	Hoktemberyan	4/4-1946
Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Arpaçay st.	Axuryan st.	Axuryan	31/7-1950
Artaşat	Verin Artaşat	Artaşat	20/8-1945
Artiz	Qexard	Abovyan	4/4-1946
Arzakənd	Arzakan	Hrazdan	-
Astazur	Şvanidzor	Məğri	22/4-1935
Aşağı Adıyaman	Nerkin Qetaşen	Martuni	7/12-1945
Aşağı Ağbaş	Ərevşat	Artaşat	20/3-1945
Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	4/4-1946
Aşağı Axta	Hrazdan	-	30/6-1959
Aşağı Aqçalı	Artsvanist	Martuni	27/9-1968
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiədzin	4/4-1946
Aşağı Gözəldərə	Vardənik	Martuni	7/12-1945
Aşağı Karxun	Araks	Eçmiədzin	15/7-1946
Aşağı Qanlıca	Vaqtamaberd	Axuryan	26/4-1946
Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Ararat	-

1	2	3	4
Aşağı Qaraqoyunçay	Nerkin Sasunəşen	Talin	12/11-1946
Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	-
Aşağı Qoylaşar (Qoylaşar)	Dimitrov	Artaşat	1/12-1949
Aşağı Türkmənli	Lusagyug	Eçmişdzin	3/1-1935
Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12/8-1946
Avdalağalı	Vaqəşen	Martuni	3/1-1945
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	4/4-1946
Ayan	Ağarakadzor	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Ayashı	Ayqəstan	Artaşat	-
Aygehat	Danuşavan	Tumanyan	2/2-1963
Aynadzor	Axavnadzor	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Aynalı	Davdaşen	Talin	19/4-1950
Ayrum	Ptxavan	Noyemberyan	-
Aysəsi	Qızılgül	Yeğeqnadzor	10/9-1946
B			
Bəbəkisi	Bujakan	Aparan	-
Bəbəkisi	Axavnadzor	Hrazdan	15/7-1948
Bacıoğlu	Haykavan	Axuryan	7/12-1945
Bağçalar (Hacı Bayram)	Baqaran	Hoktemberyan	3/7-1968 (3/1-1935)
Baqramyan sovxozu	Ptxunk	Eçmişdzin	30/12-1957
Balakənd	Dovex	Noyemberyan	-
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	4/1-1938
Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11/6-1969
Basarkeçər rayonu	Vardenis rayonu	-	11/6-1969
Bəy Abaran	Aparan	Aparan	3/1-1935
Bəy Gərnı	Qarnı	Abovyan	3/1-1935

1	2	3	4
Başkənd	Akunk	Abovyan	4/4-1946
Başkənd	Saralane	Artik	31/5-1946
Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	4/4-1946
Başnafi	Bağramyan	Artaşat	1/12-1949
Batrinç	Voskeat	Əştərək	1/12-1949
Bayandur	Vaqatur	Gorus	7/5-1969
Bazarcuq	Arai	Aparan	15/7-1946
Bazmavan (Çatıqıran)	Nor Qexi	Nairi	10/2-1962 (8/7-1957)
Becayazli	Vostan	Artaşat	20/8-1945
Bekənd	Mets Parni	Spitak	-
Bəbirli	Bartsraşen	Ani	3/2-1947
Bədəl (Molla Bədəl)	Yexeknut	Hoktemberyan	4/4-1946 -
Bəzirxana	Dzitankov	Ani	-
Birəli	Lancar	Ararat	3/7-1968
Bitlica	Bartsraşen	Artaşat	20/8-1945
Boğazkəşən	Dzorakan	Ani	3/1-1935
Boğutlu st.	Arteni st.	Tahn	31/7-1950
Boqdanovka	Noraşen	Kalinin	-
Bozdoğan	Sarakap	Ani	3/1-1935
Bozköy	Hamzaçiman	Quqark	-
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12/11-1946
Böyük Arıxvali	Mets Mantaş	Artik	3/1-1935
Böyük Camışlı	Alagyaz	Araqits	4/1-1938
Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26/4-1946
Böyük Kəponək	Musaelyan	Axuryan	3/1- 1935

Böyük Qarakilsə	Kirovakan	-	3/1-1935
Böyük Qaraqoyun	Azizlu	Vardenis	3/1-1935
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19/4-1950
Böyük Şiştəpə	Mets Sepasar	Qukasyan	12/11-1946
Böyük Şorlu Dəmirçi	Şorlu	Masis	-
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	4/4-1946
Buğdaşen	Baqravan	Ani	3/2-1947
Buğdaşen st.	Baqravan st.	Ani	31/7-1950
Bulxeyir	Şenavan	Aparan	19/4-1950
Ç			
Calaloğlu	Stepanavan	-	-
Canahməd (Sultan Əli qıllağı)	Güəşli	Vardenis	3/7-1969 -
Cəbəcolı	Craovit	Masis	27/2-1960
Cəfərabad	Arqvand	Masis	4/4 -1946
Cəfərabad	Qetaşen	Hoktemberyan	4/4 - 1946
Caləb	Cradzor	Amasiya	26/4-1946
Cangi	Vardablur	Araqats	19/4-1950
Ciftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12/11-1946
Cızıxlar	Tsoxamarq	Qukasyan	12/11-1945
Cloyxan	Beniamin	Axuryan	7/12-1945
Cul	Artavan	Əzizbəyov	19/4-1950
Cüəkənd	Qızılsəfaq	Kalinin	3/1-1935
Ç			
Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10/9-1948
Çarxaç	Kuybişev	Dilican	2/3-1940
Çırçır	Varser	Sevan	26/4-1946
Çiydəmli	Azatavan	Artaşat	20/8-1945

Corord gyuğ	Kaxtsraşen	Artaşat	-
Corord gyuğ	Haxtanak	İravanın Şaumyan rayonunda	10/4-1947
Çotur	Sarameç	Spitak	7/12-1945
Çubuxçu	Vardanaşen	Hoktemberyan	4/4-1946
Çubuxlu	Tsovagyug	Sevan	3/1-1945
D			
Daharlı	Qetk	Axuryan	7/12-1945
Damcılı	Mravyan	Aparan	3/1-1933
Daşqala	Karaberd	Ani	3/2-1947
Daşlı	Daştakar	Ararat	3/7-1968
Debetaşen (Lambəli)	Baqrataşen	Noyemberyan	23/2-1972 (18/6-1960)
Dədəqışlaq	Axundov	Hrazdan	4/5-1939
Dədəli	Yexnik	Talin	12/11-1946
Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	-
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	-
Dəlilər	Dalar	Artaşat	3/1-1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21/6-1948
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26/4-1946
Dərəbas	Dərbəs	Sisyan	10/9-1946
Dərəçiçək	Tsaxkadzor	Hrazdan	-
Dərəgyuğ (Dərəkəy)	Saragyug	Qukasyan	12/11-1946
Dərəkənd	Dzöragyug	Quqark	-
Dəvəli	Ararat	Ararat	3/1-1935
Dəvəli semzavodu məntəqəsi	Ararat məntəqəsi	Ararat	10/4-1947
Daymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
Dirəklər	Karnut	Axuryan	26/4-1946

1	2	3	4
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20/8-1945
Donuzyeyan	Zəngilər	Masis	3/1-1935
Dorm	Antaraşat	Qafan	29/6-1949
Devşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19/4-1950
Duzxaraba	Hartaşen	Qukasyan	12/11-1946
Düzkənd	Axuryan	Axuryan	7/12-1945
Düzkənd	Baroj	Tahn	3/1-1935
Düzkənd rayonu	Axuryan rayonu	-	7/12-1945
Dvin aysor	Dvin Verin	Artaşat	3/1-1935
Dvin erm. (Aşağı Dvin)	Dvin	Artaşat	19/4-1950
Dzaqıdzor	Tumanyan	Tumanyan	4/7-1951
E			
Ellər	Abovyan	-	12/10-1961
Elləroyuğu	Ellər	Amasiya	-
Erdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Evcilər	Arazap	Hoktemberyan	10/4-1947
Ə			
Əfəndi	Noraşen	Sevan	4/1-1938
Əfəndi	Karadzor	Spitak	26/4-1946
Əskipara	Voskepar	Noyemberyan	-
Ələyaz	Araqats	Tahn	31/7-1950
Əlibəyli	Atarbekyan	Əçmiədzin	4/4-1946
Əliqırax	Astxadzor	Martuni	3/1-1935
Əliqoçaq	Kuçak	Aparan	3/1-1935
Əlili	Sulvard	Sisyan	3/1-1935
Əzizbəyov (Paşalı)	Zarıtap	Əzizbəyov	8/7-1957 (3/1-1935)

1	2	3	4
F			
Fermentasiya zavodu yan. m.	Ayqepar	Şəmsəddin	30/12-1964
G			
Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov	
Getaşen (Ağcaqışlaq)	Qetazat	Artaşat	25/5-1967 (21/6-1948)
Getaşen (Künən)	Kirants	İcevan	25/5-1967 (3/1-1935)
Gərgər – rus.	Puşkino	Stepanavan	14/2-1937
Ginevit	Musaler	Eçmiədzin	29/3-1970
Goran	Nor Kesaria	Hoktemberyan	14/1-1969
Goran	Qoqaran	Spitak	26/4-1946
Gödəkbulaq	Karçaxpyur	Vardenis	12/8-1946
Gödəkli	Mıraqavan	Artaşat	20/8-1945
Göl	Liçk	Martuni	-
Göyhümbət	Qexanist	Masis	1/12-1949
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	3/1-1935
Göyyoxuş	Sarafanc	Spitak	26/4-1946
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15/7-1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31/5-1946
Gözlü	Akunk	Talın	12/11-1946
Gülablı	Dzoraqlux	Aparan	-
Güllübulaq – erm.	Vardaxpyur	Qukasyan	15/7-1946
Güllüca	Vardenis	Aparan	19/4-1950
Güllüca	Saraart	Spitak	-
Gürçü yolu	Torosgyuğ	Qukasyan	29/6-1949
Gütqum	Qexanuş	Qafan	3/7-1968
H			
Hacı Xəlil	Tsaxkaovit	Araqats	15/7-1946
Hacı Muxan	Muxan	Kamo	-

Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	3/1-1935
Hacıqara	Ayqəşat	Eçmiədzin	3/1-1935
Hacılar	Mıraqstan	Eçmiədzin	3/1-1935
Haçasu	Açacur	İcevan	-
Haxıs	Dzorap	Əştərək	1/12-1949
Hamamlı	Spitak	Spitak	26/9-1949
Hatsik	Voroşilov	Hoktemberyan	24/7-1940
Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	1/6-1940
Həbiləkənd (Bulaqlı)	Kalinin	Masis	--
Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	12/8-1946
Horadiz	Oradis	Özizbəyov	3/7-1968
Hozukənd	Quzukənd	Amasiya	-
Hrazdan (Çatıqıran)	Qexaşen	Abovyan	21/10-1967 (3/1-1935)
Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı	Vardenis	15/7-1948
X			
Xaçaparax	Zəhmət	Masis	3/1-1935
Xaçdaraq (Sarətı)	Haştarak	İcevan	--
Xaçıdur	Tsaxkaşat	Tuman	3/1-1935
Xaçıyuğ	Debet	Quqark	3/1-1935
Xancıqaz	Gözdərə	Quqark	1/6-1940
Xavaradzor (Qaranlıqdərə)	Lusadzor	İcevan	2/1-1935 -
Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hoktemberyan	25/5-1967
Xıznaüz	Araqats	Eçmiədzin	4/4-1946
Xlataq (Axtaxana)	Dzorastan	Qafan	1/6-1940
I			
İlançalan	Artaşavan	Əştərək	-

1	2	3	4
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26/4-1946
İlxıyabı	Ayqabats	Axuryan	26/4-1946
İlli Qarakilsə	İlli	Amasiya	-
İmanşah	Mxçyan	Artaşat	3/1-1935
İmirxan	Saratak	Artik	1/6-1940
İmirli	Ttucur	Aparan	19/4-1950
İnəkli	Antarut	Əstərək	1/12-1949
İpəkli (Eylas)	Masis sovxozu yanında m.	Masis	4/4-1946 -
İtqıran	Qülüstən	Özizbəyov	3/1-1935
İydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10/4-1947
J			
Jdanov sovxozunun 2-ci sahəsi	Maisyan	Hoktemberyan	-
K			
Kaftarlı	Panik	Artik	-
Karmraşen (Qaraburun st.)	Qarakert	Talm	21/1-1965 (31/7-1950)
Karvansara	İcevan	-	-
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	3/1-1935
Kələqarx	Şenavan	Hoktemberyan	4/4-1946
Kələli	Noraber	Ani	3/2-1947
Kələrə	Qukasavan	Masis	1/12-1949
Kərimarx	Sovetakan	Hoktemberyan	3/1-1935
Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo	2/3-1940
Kərkibaş	Şəfağ	Vardenis	23/5-1967
Karpicli	Qexadir	Abovyan	3/1-1935
Kasikbaş	Lernakert	Martuni	7/12-1945
Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	3/1-1935
Kiçik Kəponək	Ovit	Axuryan	7/12-1945

Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	7/12-1945
Kiçik Parni	Anuşavan	Artik	7/5-1969
Kiçik Şahriyar	Nor Artaqes	Hoktemberyan	3/7-1968
Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasər	Qukasyan	12/11-1946
Kiçik Şorlu Dəmirçi	Dəmirçi	Mavis	3/1-1935
Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
Kolagiran	Antaramut	Quqark	10/9-1948
Kolagiran	Tsovinar	Martuni	3/1-1935
Korbulaq	Krasar	Qukasyan	12/11-1946
Kosaməmməd	Butikyan	Kamo	-
Kotanlı	Karmraşen	Əzizboyov	-
Kotayk rayonu	Abovyan rayonu	-	2/10-1961
Kotigyuğ	Şavarşavan	Noyemberyan	15/6-1964
Körpəli	Araşluy	Eçmişdzin	3/1-1935
Kuzəcik	Lancaxpyur	Kamo	19/4-1950
Kürdevan	Enokavan	İcevan	3/1-1935
Kürdəkənd	Lernadzor	Qafan	-
Q			
Qacaran	Kacaran	Qafan	4/7-1951
Qaçğan	Lernavan	Spitak	26/4-1946
Qaltaxçı	Hartagyuğ	Spitak	26/4-1946
Qamışqut	Yexeknut	Quqark	3/1-1935
Qanlı	Kamışlu	Vardenis	12/8-1946
Qapıt	Qusanagyüğ	Ani	3/2-1947
Qaraboya	Xikoyan	Spitak	26/4-1946
Qarabulaq	Yerncatap	Aparan	15/7-1946

Qarabulaq dövl.ferm.	Qarabulaq	Amasiya	-
Qaracörən	Aragyuğ	Nairi	4/4-1946
Qaraçanta	Əzizəbəyov	Amasiya	4/5-1939
Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
Qarakilsə	Hartavan	Aparan	19/4-1950
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21/6-1948
Qaraqula	Qetap	Talm	12/11-1946
Qaraqula st.	Qetap st.	Talm	31/7-1950
Qaral	Katnacur	Spitak	26/4-1946
Qaraməmməd	Məğraşat	Amasiya	26/4-1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	3/1-1935
Qaranlıq	Lusagyuğ	Aparan	10/9-1948
Qaranlıq	Qexovit	Martuni	3/7-1968
Qarğabazar	Haykaşen	Eçmişdzin	25/5-1967
Qasımali	Qetapi	Artik	1/6-1940
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10/9-1948
Qazançı	Məğraşen	Artik	31/5-1946
Qazarabat	İsaakyan	Ani	30/6-1945
Qədirli	Lancanist	Ararat	3/7-1968
Qəmərlı	Artaşat	Artaşat	4/9-1945
Qəmərlı	Metsamor	Eçmişdzin	15/7-1946
Qəmərlı rayonu	Artaşat rayonu	-	4/9-1945
Qətran	Qetameç	Nairi	21/6-1948
Qəzənfər	Araqats	Aparan	10/9-1948
Qılçatax	Süser	Talm	12/11-1946
Qıpçaq	Ariç	Artik	31/5-1946

Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	3/1-1935
Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqats	15/7-1946
Qırmızı	Karmraşen	Taln	12/11-1946
Qızıldəmir	Voskevaz	Əştərək	3/1-1935
Qızılıksə	Qızıldaş	Kalinin	3/1-1935
Qızılıksə – erm.	Karmravan	Qukasyan	3/1-1935
Qızılörən	Şenavan	Spitak	26/4-1946
Qızılçəng	Çiçəkli	Vardenis	24/7-1940
Qoduxvank (Qoturvəng)	Gədəkvəng	Yeğeqnadzor	- -
Qolqat	Qexanist	Artik	15/7-1948
Qonaxqıran	Şirak	Axuryan	2/3-1940
Qorçulu	Mıraqəsat	Hoktemberyan	4/4-1946
Qoşavəng	Haykadzor	Ani	19/4-1950
Qoturubulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	3/1-1935
Qoytur	Qetap	Yeğeqnadzor	3/1-1935
Qranit zavodu	Qranitovan	Quqark	3/7-1968
Quldərviş	Vosketas	Taln	3/1-1935
Quləli	Karmir gyuğ	Kamo	1/6-1940
Quləli	Ayqədzor	Şamşadin	4/4-1939
Qulucan	Spandaryan	Artik	31/5-1946
Qurdbulaq	Ayqəsat	Hoktemberyan	19/4-1950
Qurdqulax	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Qurduqulu	Armavir	Hoktemberyan	3/1-1935
Quru Araz	Yerasxaun	Hoktemberyan	19/4-1950
Qurumsufu	Dostlu	Noyemberyan	-
Quşçu	Keçut	Əzizbəyov	12/11-1946

1	2	3	4
Qutnuqışlaq	Hovtaşen	Artik	15/7-1946
L			
Lernantsk (Kiçik Keyti)	Pokraşen	Axuryan	21/10-1967 (26/4-1946)
Lernantsk (Çorlu)	Lernagyuş	Qukasyan	(12/11-1946) -
Lələkənd (Aşxəkənd)	Laligyuş	İcevan	- -
Ləlvar sovxozu 2-ci sahə	Ləlvar	Noyemberyan	-
Lusakert (Arpuvar)	Nşavan	Artaşat	21/10-1967 (20-8-1945)
Lusavan	Çarentsavan	Hrazdan	23/9-1967
M			
Mağaraşen (Hacı Qırı)	Lernarat	Quqark	26/9-1957 1/3-1946
Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	2/3-1940
Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	1/6-1940
Maqda	Lernarot	Əştərək	1/12-1940
Manes	Alaverdi	Sisyan	4/5-1939
Mastara	Dalarik	Talın	21/1-1965
Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20/8-1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talın	19/4-1950
Maçidli	Nor Kyank	Artik	1/6-1940
Məlikəkənd	Tsaxkavan	İcevan	2/3-1940
Məlikəkənd	Melikgyuş	Araqats	15/7-1946
Məliklər	Spandaryan	Sisyan	4/5-1939
Məsimli	Ayqəpat	Artaşat	1/12-1949
Mazra	Bartsravan	Sisyan	10/9-1946
Mixaylovka (Qırmızıkənd)	Krasnoselo	Krasnoselo	- -
Mikoyan (Keşişkənd)	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	6/12-1957 (3/1-1935)
Mikoyan rayonu (Keşişkənd rayonu)	Yeğeqnadzor rayonu	-	6/12-1957 (3/1-1935)

Mixxana (Mixayfovka)	Ankazan	Hrazdan	1/12-1949 -
Moqes	Kaxnut	Qafan	29/6-1949
Molla Bayazet	Bambakaşat	Hoktemberyan	3/1-1935
Molla Dursun	Şaumyan	Eçmişdzin	-
Molla Öyyublu	Evli	Kalinin	-
Molla Göyçə	Maralik	Ani	3/1-1935
Morut	Aknaxpyur (Nerkin Aqdan)	İcevan	11/11- 1970
Muğamlı	Muqam	Artuşat	20/8-1945
Muncuqlu	Tsilkar	Araqats	15/7-1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15/8-1964
Musaxan (Molla Musa)	Voskeask	Axuryan	26/4-1946 -
Mustuqlu	Lancik	Ani	3/2-1947
Mühub	Balahovit	Abovyan	26/12-1968
N			
Nadejdino	Şorca	Krasnoselo	-
Nikitino	Fioletovo	Quqark	3/1-1935
Nikolayevka	Craber	Abovyan	21/6-1948
Nikolayevka	Kirov	Stepanavan	27/12-1938
Nor Bayazet (Kəvər)	Kamo	-	13/4-1959 -
Nor Bayazet rayonu	Kamo rayonu	-	18/4-1950
Nor Craşen	Craşen	Artuşat	19/4-1950
Nor Kyank (Xarberd)	Nor Xarbert	Masis	31/7-1965 (4/7-1938)
Nubaraşen	Sovetaşen	İravanın Orconikidze rayonu	26/3-1938
O			
Ocaqqlu	Arapi	Axuryan	26/4-1946
Oğruca	Qaraiman	Vardenis	-

1	2	3	4
Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20/8-1945
Onut (Uzuntala)	Ayqevit	İcevan	12/2-1969 (25/5-1967)
Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26/4-1946
Ortakilsə st.	Maisyan st.	Axuryan	31/7-1950
Ovandərə	Ovnanadzor	Stepanavan	19/4-19
Ovit (Danagirməz)	Niqavan	Axuryan	21/10-1967 (15/7-1946)
Ö			
Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26/4-1946
P			
Paros (Haçakilsə)	Naqapetavan	Artik	30/1-1961 (3/1-1935)
Paşakənd	Marmarik	Hrazdan	3/1-1935
Pipis	Coqaz	İcevan	-
Pirmələk	Areq	Tahn	3/1-1935
Pirtikan	Dzoragyuğ	Tahn	2/3-1940
Pokrovka	Kuybışev	Stepanavan	4/5-1939
Polad Ayrum	Polad	İcevan	-
Püşqaq	Ayqedzor	Megri	-
R			
Revazlı	Ditavan	İcevan	25/5-1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	4/4-1946
Rubenakert	Orconikidze	Krasnoselo	-
S			
Saçlı	Noraşen	Aparan	15/7-1946
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12/11-1946
Sarıbaş	Aykasar	Artik	15/7-1948
Satanağaç	Qüney	Vardenis	3/1-1935

1	2	3	4
Saybali	Sarnakunk	Sisyan	10/9-1946
Sadibağdı	Çkalov	Tumanyan	22/2-1939
Samadorviş	Çknax	Aparan	1/6-1940
Sardarabad	Oktember	Hoktemberyan	3/1-1935
Sardarabad	Hoktemberyan	-	2/3-1935
Siçanlı	Avtona	Talin	3/1-1935
Sirkatas	Xdrants	İcevan	25/5-1967
Sisavan (Qarakilsə)	Sisian	Sisyan	2/8-1940 -
Sisyan	Hatsavan	Sisyan	2/8-1940
Sonqurlu	Ayrenets	Artik	31/15-1946
Sovxoz №10	Dzerjinski sovxozu	Hoktemberyan	-
Sovxoz №2	Kirov ad.m.	Ararat	22/10-1939
Sovxoz №3	Jdanov ad.m.	Hoktemberyan	18/7-1953
Sovxoz №3	Lukaşin	Hoktemberyan	30/12-1957
Sovxoz №36	Mraqşen	Nairi	15/8-1964
Sovxoz №38	Proşyan	Nairi	15/8-1964
Sovxoz №39	Sasunik	Əytarak	21/8-1964
Sovxoz №40	Kasax	Nairi	11/11-1970
Sovxoz №41	Nor Yertzika	Nairi	5/11-1966
Sovxoz №5	Araks sovxozu	Hoktemberyan	4/4-1946
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12/10-1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	2/3-1940
Spandaryan sovxozu	Surenavan	Ararat	-
Spitak	Lernantsk	Spitak	19/4-1950
Sarıgöy	Sarıgyuğ	İcevan	10/5-1951
Stalin	6№-li sovxoz	Hoktemberyan	-

Suxoy Fontan	Fontan	Hrazdan	3/1-1935
Sultanabad	Şurabəd	Amasiya	-
Sultanbøy	Bartsruni	Özizbøyov	3/1-1935
Susuz	Tsamakasar	Talin	12/11-1946
Sübhanverdi	Luysaxpyur Xdrants	Ani İcevan	3/2-1947 25/5-1967
S			
Şahab	Mayakovski	Abovyan	14/4-1940
Şahablı	Şaqap	Ararat	3/7-1968
Şahalt	Vauqni	Quqark	10/4-1947
Şahriz	Qeqamavan	Sevan	26/4-1946
Şahvarid	Huşakert	Hoktemberyan	3/4-1968
Şixacı	Şqarşik	Tuhn	3/1-1935
Şıxlar	Lusakert	Ararat	26/12-1958
Şıxlar	Qızışafəq	Sisyan	2/3-1940
Şinatəq	Lernaşen	Sisyan	2/3-1940
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
Şirəqula	Vardenot	Aparan	15/7-1945
Şirvancıq	Lernakert	Artik	15/7-1948
Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	3/1-1935
T			
Talıboğfu	Lusakert	Artik	15/7-1948
Talıq	Arıç	Əytərək	11/11-1970
Tamamlı (Qarahanzəli)	Burastan	Artaşat	- -
Tayçarıx	Meqradzor	Hrazdan	31/5-1946
Teçrəbək	Dzoraxpyur	Abovyan	4/4-1946
Terp	Saravan	Özizbøyov	27/12-1960

1	2	3	4
Təkərli	Tsaxkaşen	Aparan	19/4-1950
Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	1/12-1949
Təpədibi	Haykavan	Hoktemberyan	4/4-1946
Təpədolaq	Arevik	Axuryan	7/12-1945
Təzəkənd	Ayntap	Masis	10/9-1970
Təzəkənd	Norgyuğ	Abovyan	4/4-1946
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21/10-1967
Təzəgyugh (Təzəkənd)	Tasik	Sisyan	3/7-1968 -
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	-
Toxanşahlı	Masis	Artaşat	20/8-1945
Tolk	Verin Craşen	Masis	-
Tomardaş	Vardakar	Artik	31/5-1946
Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31/7-1950
Toparh	Hatsik	Axuryan	7/12-1945
Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	1/12-1949
Tovuzqala	Berd	Şamşadin	-
Tsaxkaşen (Qaradağlı)	Mraqvet	Artaşat	21/10-1967 (20/8-1945)
Tsaxkaşen (Korbulaq)	Sizavet	Qukasyan	21/10-1967 (12/11-1945)
Tsaxkaşen (Avdibəy)	Tsaxkaber	Spitak	21/10-1967 (4/5-1939)
Tumanyan (Dsex)	Dsex	Tumanyan	19/9-1969 (27/12-1938)
Tumanyan sovxozu	Haxtanak	Noyemberyan	-
Tülnəbi	Saralanc	Nairi	4/4-1946
Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	3/1-1935
U			
Uluxanlı st.	Masis	Masis	31/7-1950
Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-

1	2	3	4
Urud	Vorotan	Sisyan	3/7-1968
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30/9-1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktemberyan	10/4-1947
Uzuntala poçtu yanında m.	Kayan	İcevan	25/5-1967
Üçüncü Qarakilsa	Dzoraşen	Qukasyan	3/1-1935
Üzümçülük və şarabçılıq institutu eksperimental bazası	Mertsavan	Eçmiədzin	27/1-1965
V			
Vağarşapat	Eçmiədzin	-	12/3-1945
Vağarşapat rayonu	Eçmiədzin rayonu	-	12/3-1945
Vardnav (Vordnav)	Craşen	Spitak	2/3-1940 -
Vedi rayonu	Ararat rayonu	-	15/5-1968
Vəli Ağah	Dzoragyug	Martuni	-
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	4/5-1939
Vərmazər	Arevaşat	Eçmiədzin	4/4-1946
Vornak	Akner	Alaverdi	3/1-1935
Vorontsovka	Kalinino	Kalinin	3/1-1935
Voskresenovka	Lermontovo	Quqark	5/7-1941
Y			
Yaqublu	Meqrut	Quqark	1/2-1946
Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25/5-1967
Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25/5-1967
Yasavul	Hovuni	Axuryan	7/12-1945
Yaşıl	Kakavadzor	Tahn	12/11-1946
Yayer	Qarjis	Gorus	3/7-1968
Yeçanlar	Arevaşat	Artik	15/7-1948

Yelenovka	Sevan	-	3/1-1935
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31/7-1965
Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10/9-1946
Yenikənd (Qorovan)	Qorovan	Ararat	3/7-1968 4/4-1946
Yeniköy	Xarkov	Ani	-
Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus	1/6-1940
Yuxarı Adıyaman	Verin Qetaşen	Martuni	7/12-1945
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	1/12-1949
Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12/11-1946
Yuxarı Ağdan	Aqdan	İcevan	25/5-1907
Yuxarı Aylanlı	Tsaxkuak	Eçmişdzin	4/4-1946
Yuxarı Karxun	Araks	Eçmişdzin	4/4-1946
Yuxarı Kürdəkənd	Noraşen	Artaşat	-
Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26/4-1946
Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12/11-1946
Yuxarı Qoylaşar	Bambakavan	Artaşat	20/8-1945
Yuxarı Qukasyan (Qızılqoç)	Qukasyan	Qukasyan	12/10-1936 (4/1-1938)
Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talin	2/3-1949
Yuxarı Türkmənli	Apıqa	Eçmişdzin	3/1-1935
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19/4-1950
Z			
Zeyvə	David-Bek	Qıfan	29/6-1949
Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	3/1-1935
Zod sovxozu	Ağyoxuş	Vardenis	-
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	3/1-1935
Zorba	Sorik	Talin	3/1-1935

1	2	3	4
Zovaşen (Keşişverən)	Urtsalanc	Ararat	21/10-1967 (3/1- 1935)
Zovaşen (Cənnətli)	Lancazat	Artaşat	21/10-1967 (2/3- 1940)
Zovuni sovxozu yanında m.	Zovuni	Nairi	4/4-1972
Zöhrabli	Mıqanuş	Artaşat	20/8-1945

Vətən torpağından pay verən vətənsiz qalar!

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün apardığı işğalçılıq müharibələrində İran və Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilər dövlətlərinə qarşı rus qoşunlarına fəal köməklik göstərdilər. Ermənilər bununla işğal olunacaq Türkiyə və Azərbaycan torpaqlarında Rusiyanın köməyi ilə özlərinə dövlət yaratmağa çalışırdılar.

Çar Rusiyası İrana və Osmanlı imperiyasına qarşı müharibələrdə öz dövlətlərinə xəyanət edən ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etdi.

1826-1828-ci illər müharibəsində Qacarlar İranına, 1828-1829-cu illər müharibəsində isə Osmanlı dövlətinə qalib gələn Rusiya imperiyası erməniləri kütləvi surətdə yenicə işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına (əsasən İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisinə) köçürdü.

Rusiyanın məqsədi İran və Türkiyə sərhədlərində möhkəmləndirilmiş xristian zolağı yaratmaq və həmin dövlətlərə qarşı gələcək işğallarda ermənilərdən yenə də bir vasitə kimi istifadə etmək idi.

Çar Rusiyası erməniləri İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürərkən onlar üçün hər cür şərait yaratdı. Belə ki, ermənilərin köçürülməsi işi rus ordusunda xidmət edən erməni zabitərinə həvalə olundu. Köçürülənlərə imperiya xəzinəsindən maddi yardım göstərildi. Erməni köçlərini mənzil başına qədər rus hərbiçiləri müşayiət etdi. Köçürülən ermənilər ilk dövrlərdə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ən münbit torpaqlarında yerləşdirildi. Onlara İran və Türkiyədə yaşadıkları yerlərin iqliminə uyğun ərazilərdə torpaq verildi. Şəhərlərdə köçürülənlərə şəhərlərdə, kənd yerlərində köçürülənlərə isə kənd yerlərində torpaq ayrıldı. Köçürülən ermənilər bütün vergilərdən və mükəlləfiyyətlərdən azad olundular. Onlara pulsuz toxum və faizsiz pul borcları verildi. Köçürülən ermənilərin xeyli hissəsinə yaylaqlarda olan azərbaycanlıların evləri və torpaqları paylandı.

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi ata-baba yurdları əlindən alınmış və ev-əşiksiz qalmış yerli əhalinin –azərbaycanlıların kəskin narazılığına səbəb oldu. Ümumxalq narazılığı bəzən o həddə çatırdı ki, çar hakimiyyət orqanları bununla hesablaşmağa məcbur olurdu. Məsələn, Naxçıvan əhalisinin kəskin narazılığı və aramsız çıxışları nəticəsində bu diyarda yerləşdirilmiş 500 erməni ailəsi Dərələyəzə köçürüldü. Beləliklə, erməni köçkünləri Naxçıvan diyarında qərar tuta bilmədilər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq təqribən 90 il ərazində Cənubi Qafqaza 1 milyondan çox erməni köçürülüb gətirildi. Köçürülən ermənilər əsasən Azərbaycan ərazisində və azərbaycanlıların elliklə yaşadıkları Cənubi Qafqaz torpaqlarında yerləşdirildi.

Birinci dünya müharibəsi illərində Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin

axını daha da artdı.

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı türk-müsəlman əhalidən “təmizləmək” və “türksüz Azərbaycan” yaratmaq üçün erməni amilindən geniş istifadə etdi. Rusiya tərəfindən silahlandırılan və müdafiə olunan erməni terrorçu dəstələri azərbaycanlılara qarşı kütləvi soyqırmağa başladılar. Keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisi türk-müsəlman əhaliyə qarşı dəhşətli soyqırma meydana gəlmişdir. Azərbaycan xalqı, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ azərbaycanlıları kütləvi surətdə öz yurd-yuvalarını tərk edib Türkiyəyə, İrana və dünyanın müxtəli ölkələrinə mühacirətə getməyə məcbur oldular.

Ermənilərin köçürülüb gətirilməsindən sonra Cənubi Qafqaz dünyasının ən qaynar gərginlik ocağına çevrildi. Cənubi Qafqazda çox geniş ərazilərə malik olan Azərbaycan öz tarixinin ən ağır qədəm qoydu. Regionun ən çoxsaylı əhalisi olan azərbaycanlılara qarşı soyqırımlara və deportasiyalara başlandı.

1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın iradəsini nəzərə almadan, böyük dövlətlərin təzyiqi ilə öz ərazisində paytaxtı qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan olmaqla erməni dövləti yaradılmasına razılıq verdi. Bununla ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsindən təqribən 100 il sonra Qərbi Azərbaycan ərazisində ermənilərə dövlət yaradılmış oldu. Beləliklə, ermənilər, nəhayət, məqsədlərinə nail oldular. Lakin bununla kifayətlənmədilər...

1918-ci ildə İrəvan şəhəri və onun ətraflarını əhatə edən təqribən 9,5 min kv. km.-lik ərazini əhatə edən erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Cənubi Qafqazda erməni təcavüzünün və ermənilərin öz qoşunlarına qarşı ərazi iddialarının yni mərhələsi başlandı. Rus silahı ilə silahlanmış terrorçu erməni-daşnak quldur dəstələri Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz və Dağlıq Qarabağı ilə ələ keçirmək üçün kütləvi soyqırımlara başladılar.

Sovet-bolşevik rejimi çar Rusiyasının I Pyotrdan qalma ermənipərəst və antitürk siyasətini davam etdirirdi. Moskvadan hər cür dəstək alan ermənilər, çox keçmədən, Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddialarına başladılar.

Bolşevik ermənilərin sovet hakimiyyətini qəbul etməsi yaradılmış erməni dövlətinə qatılmasına razılıq verdilər. 1920-ci il avqustun 10-da bolşeviklərlə ermənilər arasında bağlanmış sazişə əsasən, Azərbaycan xalqının iştirakı və razılığı olmadan qədim Azərbaycan torpağı Şərur-Dərələyəz mahalının mühüm hissəsi ermənilərə verildi. Bundan dərhal sonra daşnaklar XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Zəngəzurun cənub-qərbinə (Mehri bölgəsini) işğal etdilər. Bununla Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında əlaqə kəsildi. Mehrinin işğalı ilə həm sda Ermənistanla İran arasında birbaşa əlaqə yarandı. Lakin Naxçıvan əhalisinin inadlı müqaviməti və qardaş Türkiyənin yardımı sayəsində daşnaklar Naxçıvanı ələ keçirə bilmədilər. Bununla belə, sovet rəhbərliyinin ermənipərəst mövqeyi və anti-azərbaycan siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağa, Azərbaycanın tərkibində saxlanılmaqla və mərkəzi Şuşa şəhərin olmaqla, vilayət muxtariyyəti verildi. Bununla, ermənilər və onların Moskvadakı himayəçiləri Azərbaycan qarşı gələcək

yeni ərazi iddiası irəklə sürmək üçün “zəmin” hazırladılar. Daha doğrusu, bugünkü Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin “bünövrəsi” qoyuldu.

Sovet rejimi Kremldə yuva salmış ermənilər Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisini genişləndirmək siyasətini sonralar da davam etdirdilər. Belə ki, 1922-ci ildə ermənilərə Azərbaycanın Qazax qəzasından daha 379.984 desyatin torpaq verildi. 1928-ci ildə “sərhəd mübahisələrini nizama salmaq” bəhanəsi ilə keçmiş Qazax qəzasından 75.904 desyatin münbit torpaqlar və 79.208 desyatin yaylaq və öriş yerləri Ermənistan ərazisi qatıldı. Bununla Qazax qəzası öz yaylaq yerlərinin yarısından çoxunu itirdi. 1929-cu ildə Sovet rejimi Qars müqaviləsinin şərtlərini pozaraq Naxçıvanın 657 kv.km-lik ərazisinin əhatə edən 9 kəndini Ermənistan ərazisinə qatıldı. Naxçıvan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin genişləndirilməsi siyasəti sonralar da davam etdirildi. 1938-ci ildə Sədərək və Kərki kəndlərinin torpaqlarının xeyli hissəsi Ermənistana verildi. Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan ərazisinin daha da genişləndirilməsi bundan sonra da davam etdirildi.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan torpaqları hesabına durmadan öz ərazilərini genişləndirən ermənilər, digər tərəfdən, yenədə Moskvanın fəal köməyi ilə azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqları olan Şimal Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən) deportasiyanı da həyata keçirməyə başladılar. Bu siyasət davamlı olaraq və məqsədyönlü şəkildə aparıldı. Belə ki., azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarında ana dilində təhsil almaq hüququndan məhrum edildilər. Azərbaycan xalqına məxsus minlərlə yer adları dövlət səviyyəsində verilmiş fərmanlar əsasında erməni adı ilə əvəz olundu. Azərbaycanlılara məxsus ənənəvi təsərrüfat sahələri ləğv olundu. Minillərlə tarixi olan Azərbaycan qəbiristanları əkin sahələrinə çevrildi. Yüzlərlə karvansaralar, məscidlər, mədrəsələr, minarələr, hamamlar və digər tarixi-memarlıq abidələri məhv edildi. Nəhayət, ermənilər 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin tərəfindən azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası ərazisindəki öz ata-baba torpaqlarından deportasiyası barədə qərar imzalamasına nail oldular. Nəticədə 1948-1950-ci illərdə 100.000 nəfərdən çox azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından - dağlıq-yaylaq iqliminə malik torpaqlardan Azərbaycan SSRİ-nin isti Mil-Muğan düzünə deportasiya olundu. İ.Stalinin imzaladığı qərarla köçürülmə müddəti 1948-1950-ci illər müəyyən olunduğu halda azərbaycanlıların köçürülməsi prosesi 1953-cü ilə qədər və bundan sonra da davam etdirildi, daha on minlərlə aborigen əhali doğma yurdundan məhrum edildi. Köçürülən azərbaycanlıların bütün mülkiyyəti, o cümlədən qədim yurd yerləri və evləri ermənilərə paylandı. Qeyri-insani şəraitdə deportasiya olunmuş əhalinin böyük əksəriyyəti yollarda, isti Mil-Muğan düzlərində qırılıb məhv oldu.

Çar Rusiyasının erməniləri xaricdən Azərbaycanın İran və Türkiyə ilə sərhəd rayonlarına - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisinə köçürmək siyasətini sovet-

bolşevik rejimi də davam etdirdi. Sovet hakimiyyəti illərində də xarici ölkələrdə yaşayan ermənilər dəfələrlə indiki Ermənistan Respublikasının (keçmiş İrəvan xanlığının) ərazisinə köçürülüb gətirildi. Təkcə 1946-1948-ci illərdə 100 mindən artıq erməni xaricdən köçürülərək Ermənistan SSR-də məskunlaşdırıldı [158,365]. Bununla da xüsusi məqsədlə həyata keçirilən demokratik dəyişikliklər orada - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində yaşayan yerli azərbaycanlı əhalini soyqırımlara məruz qoydu və onlar öz doğma tarixi-etnik torpaqlarını tərk etməyə məcbur edildilər.

Beləliklə, hazırda keçmiş İrəvan xanlığının (indiki Ermənistan Respublikası) ərazisində yaşayan ermənilərin sələflərinin, demək olar ki, hamısı vaxtilə İrandan və Türkiyədən, son dövrlərdə isə digər xarici ölkələrdən əsasən Suriya, Yunanıstan, Livan, Bolqarıstan və Rumıniyadan köçüb gəlmə erməniləridir.

1948-1950-ci illər deportasiyasından canını qurtarıb öz doğma yurd-yuvasını tərk etməyərək Ermənistan ərazisində qalan azərbaycanlılar isə 1988-ci ildə - Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində erməni silahlı birləşmələri tərəfindən kütləvi soyqırıma məruz qaldılar və tarixi torpaqlarından qovulub çıxarıldılar.

Beləliklə, 1918-ci ildə Şimal Qərbi Azərbaycan torpağında keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində özlərinə dövlət yartmağa nail olan və burada etnik azlıq təşkil edən ermənilər bundan 70 il sonra - 1988-ci ildə Ermənistanı təkətnoslu ölkəyə çevrildilər. Bununla 70 il əvvəl öz Vətəninə - İrəvan xanlığı ərazisində ermənilərə dövlət yaratmaq üçün torpaq vermiş azərbaycanlılar minillərlə yaşadıkları Vətənlərindən məhrum oldular! Bunun ardınca Ermənistanın silahlı qüvvələri Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən tanınmış sərhədlərini pozaraq ölkənin içərilərinə soxuldu. 1992-ci il fevralın 26-da erməni quldurları bütün dünyanın gözləri qarşısında Azərbaycan xalqına qarşı Xocalı soyqırımını törətdilər. Xocalı şəhəri yerlə yeksan edildi. Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxu işğal olundu. 1 milyondan çox azərbaycanlı öz Vətəninə qaçqına çevrildi.

Bu gün dünyanın, ilk növbədə ermənilərə münasibətdə xristian həmrəyliyi nümayiş etdirən bəzi qərb siyasətçilərinin "görmədikləri", daha doğrusu, görmək istəmədikləri tarixi həqiqətin yaxın keçmişdə baş vermiş real mənzərəsi belədir.

İkili standartlar dünyasında azərbaycanlılara və ermənilərə münasibətdə ayrı-seçkilik siyasəti davam etdikcə, 1 milyondan çox azərbaycanlının öz doğma yurdunda qaçqın həyatı yaşamasına biganə münasibət bəslənildikcə Azərbaycan xalqı ermənipərəst qərb siyasətçilərinin "insan haqları" və "demokratiya" barədə söylədikləri cəfəngiyatlara inanmayaraq, işğal olunmuş Vətən torpağı uğrunda ədalətli mübarizəni davam etdirəcəkdir! Çünki Azərbaycan xalqı 1918-ci ildə yol verilmiş acı tarixi təcrübədən bilir ki, Vətən torpağından bir daha pay vermək olmaz! Vətən torpağından pay verən Vətənsiz qalar!

Yaqub Mahmudov, əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmlər doktoru, professor.

İxtisarlar

ARDTA - Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi

AMEA TİEA - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi

BOA - Başbakanlık Osmanlı Arxivi

АВПРИ - Архив Внешней Политики Российской Империи АКАК - Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею

ВУА - Военно-Ученый Архив (фонд РГВИА) **ИКОИРГО** - Известия Кавказскою отдела Императорского Русского Географического общества **КВ** - Кавказский вестник

КК - Кавказский календарь

КС - Кавказский сборник

МИЭБГКЗК - Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края

ОРВЗ - Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях

ПСЗРИ - Полное собрание законов Российской Империи

РГА.ДА - Российский Государственный Архив Древних Актов

РГВИА - Российский Государственный Военно-Исторический Архив

СРП - Сношения России с Персией (фонд АВПРИ)

СРТ - Сношения России с Турцией (фонд АВПРИ) **СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа

СМИЭБГКЗК - Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края

ЦГИАГ - Центральной Государственный Исторический Архив Грузии

Mənbələr və ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. AMEA TİEA, inv. 1795/1/.
2. AMEA TİEA, inv. 1795/2/.
3. ARDTA, f. 202, s. 1, iş 7, v. 317-321.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
5. Çələbi E. Səyahətnamə (türk dilindən işləyəni və şəhrlərin müəllifi t.e.d., professor Seyidağa Onullahi). Bakı, 1997.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad. Z.Bünyadov, t.e.n.H.Məmmədov). Bakı, 1996.
7. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər), c IV. Bakı, 2006.
8. Qarabağnamələr, I kitab. Bakı, 1989; II kitab. Bakı, 1991.
9. Rəhimzadə İ.H. Kitabı-Gəncineyi-Fəthi-Gəncə. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri (XVI əsrin sonu). Bakı, 2007.
10. Şardən İ. Səyahətnamə (fransız dilindən tərcümə edən V.Aslanov). Bakı, 1994.

Türk dilində

11. BOA, Hatt-i Hümayun, № 37.
12. BOA, Hatt-i Hümayun, № 8488.
13. BOA, Hatt-i Humayun, № 3.
14. BOA-Ali Emiri III Ahmet №21756.
15. BOA, Nameyi Humayun defteri, № 9.
16. BOA, Hatt-i Hümayun, № 9932
17. BOA, Mühimme defteri, XXXVIII, 115.
18. Hafız Ebru. Zubdet ut-tevarix. Fatih Ktb. 4371, v. 562
19. Osmanlı devleti ile Kafkasya, Türkistan və Kırım hanlıkları arasındakı münasebetlərə dair arşiv belgeleri. Ankara, 1992.
20. Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlərə Dair Arşiv Belgeleri, c.I, Ankara, 1992.
21. Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındakı Münasebetlərə Dair Arşiv Belgeleri, c.II. Ankara, 1993.
22. Silahsör Kemani Mustafa Ağa. Revan Fethnamesi. // M.Münir Aktepe. 1720-1724 Osmanlı-İran münasebetləri. İstanbul, 1970.

Rus dilində

23. Абраам Кретацци. Повествование. (Критический текст, пер. на русский язык и ком. Н.К.Корганяна). Ереван, 1973.
24. АВПРИ, ф. СРП, оп. 77/1, док. 158 (1796).
25. АКАК, т. I. Тифлис, 1866.
26. АКАК, т. II. Тифлис, 1868.

27. АКАК, т. III. Тифлис, 1869.
28. АКАК, т. IV. Тифлис, 1870.
29. АКАК, т. V. Тифлис, 1873.
30. АКАК, т. VI. ч. I, Тифлис, 1874.
31. АКАК, т. VI. ч. II, Тифлис, 1875.
32. АКАК, т. VII. Тифлис, 1878.
33. АКАК, т. VIII. Тифлис, 1881.
34. Аракел Даврижеци. Книга Историй. (Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л.А.Ханларян). Москва, 1973.
35. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века (Сб. документов), т. II, ч. II. Ереван, 1967.
36. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века (Сб. документов), т. III. Ереван, 1976.
37. Армяно-русские отношения в XVIII веке. 1760-1800 гг. (Сб. документов), т. IV, ч. II. Ереван, 1990.
38. Армянская анонимная хроника. 1722-1736. (пер. с турецкого и примечания акад. З.М.Буниятова). Баку, 1988.
39. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991.
- Бурнашев С.Д. Описание областей Адрибиджанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793.
41. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 г. СПб., 1869, ч. I-III.
42. Взгляд на армянскую область из путевых записок Н.Нефедьева. СПб., 1839.
43. Военный энциклопедический лексикон (издаваемый обществом военных и литераторов). Изд. второе, т. VI. СПб., 1854.
44. Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XVI. ч. б. Эриванская губерния (сост. П.К. Услар). СПб., 1883.
45. Воронов Н.И. Данные об армянском населении в России А.Д.Ерицова//ИКОИРГО, т. VII. Тифлис, 1882-1883.
46. Глинка СИ. Описание переселения армян адрибиджанских в пределы России. Москва, 1831.
47. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. Соч. в двух томах, Т. II. Москва, 1971.
48. Договоры России с Востоком. Политические и торговые (собрал и издал Т.Юзефович). СПб., 1869.
49. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1815 годах, ч. II. (Географическое описание). Москва, 1826.
50. Егиазаров С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Сельская община, Казань, 1889.
51. Ереванци С. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех

- обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Пер. С.Малхасянца, под ред. П.Т.Арутюняна. Москва, 1958.
52. Есаи Гасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской /1702-1722 г.г./ (пер. с древнеарм. языка Т.И. Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Бунятова). Баку, 1989.
 53. Жизнь Артемия Араратского, ч. 1. СПб., 1813.
 54. Записки Сергея Алексеевича Тучкова (1766-1808). СПб., 1908.
 55. Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827), Ч.Ц Москва, 1868.
 56. КВ, т. 1. Тифлис, 1900.
 57. КК. Тифлис, 1847.
 58. КС. т. XXI. Тифлис, 1900.
 59. КС, т. XXII. Тифлис, 1901.
 60. КС, т. XXIII. Тифлис, 1902.
 61. КС, т. XXIV. Тифлис, 1903.
 62. КС, т. XXVI. Тифлис, 1907.
 63. КС, т. XXVII. Тифлис, 1908.
 64. КС, т. XXVIII. Тифлис, 1908.
 65. КС, т. XXX. Тифлис, 1910.
 66. Капакерци З. Хроника. Москва, 1969.
 67. Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией (Исторический очерк). СПб., (без выходных данных).
 68. Линч Х.Ф.Б. Армения. Путевые очерки, этюды (Русские провинции). (Пер. с англ. Е.Джуновской), т.1. Тифлис, 1910.
 69. Меликсет-беков Л.М. Описания сопредельных Грузии стран второй половины XVIII века. //Труды Тбилисского Государственного Университета им. Станина, № XVIII . 1940.
 70. МИЭБГКЗК. Тифлис, 1885, вып. I, ч.1.
 71. ОРВЗ (Составил Легкобытов), ч. I-IV. СПб., 1836.
 72. Персидские документы Матенадарана, (указы, сост. А.Д.Папазян), вып. I, (XV-XVII вв.). Ереван, 1956.
 73. Персидские документы Матенадарана (указы, сост. А.Д.Папазян). вып. II, (1601-1650 гг.). Ереван, 1959.
 74. Присоединение Восточной Армении к России, т.1, (1801-1813), (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян). Ереван, 1972.
 75. ЦГИАГ, ф.8.
 76. ПСЗРИ, собр. второе, т.Ш, 1828, СПб., 1830.
 77. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России (Сб. док.). Ереван, 1978.
 78. РГАДА, Госархив. Разряд XXIII.
 79. РГВИА, ф. ВУА.
 80. РГВИА, ф.41.

81. РГВИА, ф. 52.
 82. СМОМПК, вып. I. Тифлис, 1881.
 83. СМОМПК, вып. II. Тифлис, 1882.
 84. СМОМПК, вып. IV. Тифлис, 1884.
 85. СМОМПК, вып. VI. Тифлис, 1888.
 86. СМІЭБГКЗК, т. I, ч. I. Тифлис, 1887.
 87. СМІЭБГКЗК, т. I, ч. II. Тифлис, 1887.
 88. СМІЭБГКЗК, т. III. Тифлис, 1888.
 89. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч. I. Москва, 1833.
 90. Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа, ч. II. Москва, 1838.
 91. Фома Мепопский. История Тимур-Ланка и его преемников. (Пер. с др. арм. на русский Т.И. Тер-Григоряна). Баку, 1957.
 92. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911.
 93. Шербаков М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. II. СПб., 1890.
 94. Шербаков М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. III. СПб., 1891.
 95. Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852.
 96. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника (XVII века). (Пер. и ком. Ф.М. Алиева, А.Д. Желтякова, М.К. Зулаляна, Г.В. Путуридзе), вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей малой Азии и Ирана. Москва, 1983.
 97. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898.
- İngilis və fransız dillərində*
98. Brydges H.J. The dynasty of the Kajars, translated from original Persian manuscript. New York, Arno Press, 1973.
 99. Busse H. History of Persia under Qajar rule, translated Hasan-e Fasai's "Farsnama-ye Naseri". New York, 1972.
 100. Le Mamyre-Clairac. Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Sincle. Paris, t. II, MDCCL (1750).
 101. Lynch H.F.B. Armenia, Travels and Studies, II vol. 1901.
 102. Morier J. Second Voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810a 1816, tome second, Paris, 1818.
 103. Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration. Translated and explained by V. Minorsky. London, 1943.
- Erməni dilində tərcümədə*
104. [Əylisli Zəkəriyyə. Gündəlik. Yerevan, 1938].

105.[Simeon İrəvanlı. Cambr. Müqəddəs Üçmüədzin kilsəsinin və ətraf monastırların toplusunun müffəssəl aynası və xatirə kitabı. Vaqarşapad, 1873].

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

106. Azərbaycan tarixi atlası. Bakı, 2007.
107. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c. III. Bakı, 1999.
108. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c. IV. Bakı, 2000.
109. Arzumanlı Vaqif, Nazim Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
110. Budaqov B.Ə, Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998.
111. Cəfərsöylü İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı, 2008.
112. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları. Bakı, 1979.
113. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (tərtib edən S.Əsədov) Bakı, 1995.
114. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996.
115. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, 1997.
116. Həsənov S. Erməni mənəbləri qədim İrəvanın tarixi haqqında // YOM. Türk dünyası mədəniyyət dərgisi. Bakı, 2007, № 5, s. 41-45.
117. Kiğamyans T. "Erməni hərəkətinin tarixçəsi" (Erməni dilindən tərcümə Mirzə Fətəli İsmixanova məxsusdur). Bakı, 1917 // (Əski əlif-badan çeviron Q.Camalov). AMEA TİA "Əlyazmalar fondu".
118. Mahmudov Y. Azərbaycan: Qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, 2005.
119. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər. Bakı, 2005.
120. Mahmudov Y, Şükürov K. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı, 2007.
121. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002.
122. Məmmədova İ. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Azərbaycanda etnodemoqrafik vəziyyəti dəyişmək siyasətinin Azərbaycanın sonrakı taleyinə təsiri. // Tarix və gerçəklik (Azərbaycan tarix qurumu). Bakı, 2008/1(3), s.89-110.
123. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı, 1977.
124. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002.
125. Nəcəfli G. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi əlaqələri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı, 2002.
126. Nəcəfli G. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı, 2007.
127. Nəcmi Nasir. Abbas Mirzə (XIX əsr Rusiya - İran- Azərbaycan münasibətləri).

(Farscadan tərcümənin, ön sözü, izah və qeydlərin müəllifi, prof. Nazim Axundov). Bakı, 1993.

128. Səmyuel A.Uimz. Ermənistan - terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri. Bakı, 2004.

129. Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi tarixindən. Bakı, 1997.

130. Şükürov K. Türkmənçay 1828 (tarixi xronika). Bakı, 2006.

131. Tarixi adlara qarşı soyqırımı. (İdeya və ön sözü müəllifi Y.Mahmudov. Tərtib edən N.Mustafa). Bakı, 2006.

132. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828), Bakı, 2004.

133. Vəlili M.H. Azərbaycan. (Coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat). Bakı, 1993.

Rus dilində

134. Алиев И.Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, 1989.

135. Алиев И.Г. Лжеистория - попытка оправдания агрессии. Баку, 2003.

136. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.

137. Алавердянц М.Я. Граф Иван Федорович Паскевич-Эреванский и его деятельность на Кавказе в очерках армянского историка СПб., 1912.

138. Анинский А. История армянской церкви /до XIX века/. Кишинёв, 1900.

139. Арутюнян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Ереван, 1940.

140. Бахрамов Дж. О чем говорится в справке прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля от 1907 г. святейшему синоду русской православной церкви для передачи царю Николаю II. // Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2005, №1-6, с.128-132.

141. Богданова Н.Г. К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в. // Исторический архив, т.П. Москва, 1939.

142. Владыкин М. Путешествие по Кавказу. (Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу), ч.1. М.,1885.

143. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Москва, 1976.

144. Гарабаг: Кюрекчайский договор - 200. Баку, 2005.

145. Гёзалова Н. О книге Дж.Борнотьяна "Иреванское ханство при Гаджарах (1795-1828)". //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Xəbərlər (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası) Bakı, 2007, № 8, s. 118-127.

146. Гизетти А.А. Сборник сведений о потерях кавказских войск во время войн (1801-1885). Тифлис, 1901.

147. Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. Москва, 1959.

148. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 до 1806 г. СПб., 1866.
149. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т.1. (кн. II-III), СПб., 1871.
150. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. IV. СПб., 1886.
151. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. V. СПб., 1887.
152. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе, т. VI. СПб., 1888.
153. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954.
154. Желиховская В. Кавказ и Закавказье (с рисунками и картой Кавказа), Изд. 4. Москва, 1913.
155. Зевакин Е.С. Азербайджан в начале XVIII века. Изв. обва обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1929, вып. IV. №8.
156. Ибрагимбеили Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969.
157. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Баку, 2005.
158. Исторические факты о деяниях армян на азербайджанской земле. Бишкек, 2009.
159. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х г. XVIII века. Ереван, 1947.
160. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в, ч. 1-2. Москва-Ленинград, 1936.
161. Мамедова Г. О походе В.Зубова в Азербайджан (1796 г.). Баку. 2003.
162. Мамедова Г. К вопросу о христианских меликах и меликствах Северного Азербайджана в XVIII в. // Кюрекчайский договор - 200. Баку, 2005, с.67-82.
163. Мамедова Г. Азербайджан в восточной политике России и "армянский вопрос" в XVIII- начале XIX вв. // Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2005. №1-6, с.35-48.
164. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV - первой половины XVIII вв. Баку, 1993.
165. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984.
166. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва, 1966.
167. Махмудов Я.М. Краткая история государственности. Баку, 2005.
168. Махмудов Я.М., Шукюров К.К. Гарабаг: Реальная история. Факты. Документы. Баку, 2005.
169. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой

трети XVIII века. Баку, 1993.

170. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913.

171. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII в.в. Ереван, 1972.

172. Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900 гг. Ереван, 1972.

173. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. "Исторический сборник", т. 4. Москва - Ленинград, 1935.

174. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград, 1949.

175. Покоренный Кавказ (очерки исторической прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями), кн. I-V. СПб., 1904.

176. Попова О.И. Грибоедов - дипломат. Москва, 1964.

177. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. III, вып. 1-4. СПб., 1886.

178. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. I. Тифлис, 1901.

179. Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе, т. II. Тифлис, 1902.

180. Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение (под ред. Г.М.Казарян). Ереван, 1978.

181. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700). Баку, 1981.

182. Сафаров Р. Динамика этнического состава населения Иреванской губернии в XIX - начале XX века (этнополитический аспект) // АМЕА, Хəбərлər (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). Bakı, 2004, №4, s. 111-134.

183. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI - XIX веках. Москва, 1958.

184. Справка прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду. // Известия АН Азерб.ССР, сер. ист., фил. и права. 1989, № 2, с. 146.

185. Служивый. Очерки покорения Кавказа (с рисунками и картами). СПб., 1901.

186. Тавакаляп Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России. // Историко-филологический журнал АН Арм. ССР. Ереван, 1978, № 3(82) с.26-40.

187. Тер-Мкртчян Л.Х. Армения под властью Надир шаха. Москва, 1963.

188. Хубов Е. Описание достопамятных происшествий в Армении. СПб, 1811.

Türk dilində

189. Beydilli K. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadolu'dan Rusiyaya

- köçürülen ermeniler. Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, cilt XIII, sayı 17, Ankara, 1988.
190. Çetinkaya Nihat. İğdır tarihi. İstanbul, 1996.
191. Cemal Gökce. Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya siyaseti. İstanbul, 1979.
192. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara, 1976.
193. Kırzioğlu F. Sürmeli çukurunda Tuzluca Ayrımluları. Turk dili dergisi, 1964.
194. Məmmədov S. Karakoyunlular ve Batı Azərbaycan // Türklər. Yeni Türkiyə yayınları. c.VI. Ankara, 2000.
195. Sümer F. Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan- Şaha kadar). c.I, Ankara, 1967.
196. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, 1992.
- İngilis dilində*
197. Atkin Muriel. Russia and Iran. 1780-1828, Menneapolis, 1980.
198. Bahramov C. Inexcusable Bitter Results of a Political Error. Azerbaijan and Azerbaijanis. 2008. № 5-8, p. 30-35,
199. Bahramov C. Some notes on history of genocide policy against the Azerbaijani people. Azerbaijan and Azerbaijanis. 2005, № 1-5, p.9-14.
200. Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica. Costa Mesa, California and New York, 1992.
201. Bournoutian G.A. The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucasia, Nationalism and Social change. The University of Michigan Press, 1996.
202. Hovannisian R. Armenia on the Road to Independence, 1918. Los Angeles, 1967.
203. Lockhart L. Nadir Shah. A critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938.
204. Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the afghan occupation of Persia. Cambridge, Cambridge University Press, 1958.
205. Mahmudlu Y. Azerbaijan short history of statehood. Islamabad, 2005.
206. Mahmudov Y.M, Shukurov K. Garabagh. Real history, facts, documents. Baku, 2005.
207. Mahmudlu Y. Azerbaijan short history of statehood. Baku, 2006.
208. Nəcəfli G. Attempts of Armenians to establish state on the territory of Azerbaijan in the first quarter of the 18th century (from materials of "Peter the Great's relations with Armenian people" book after G.A.Ezov). // "Азербайджан и азербайджанцы", Баку, 2005, № 1-6, p.49-59.
209. Nəcəfli T, Nəcəfli G. Role of Gajars in Azerbaijans political life in the XVI - XVII centuries.// "Азербайджан и азербайджанцы", Баку, 2006, № 1 -4.

210. Perry J.P., Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, The University of Chicago Press, 1979.

Başqa dillərdə

211. Arveladze Bondo. Gürcüstandakı "erməni", yaxud Gürcü kilsələridir?! Tiflis, 1996 [Gürcü dilində].

212. Axiaşvili Yakov (Mixateli). Daşların yeni harayı. Tiflis, 2005 [Gürcü dilində].

213. Cavaxişvili İvane. Demografik proseslər və Gürcüstanın Rusiya-Gürcüstan-Ermənistan əlaqələrində ərazi bütövlüyü məsələsi (XIX-XX əsrlər)// Tiflis, 1925. "Literaturlı Sakartvelo" № 43. 1988-ci ildə Bordo Arveladze tərəfindən açıqlanmışdır.// Gürcüstan Dövlət Mərkəzi Arxivi 4717 №1, iş № 6, s.82-111. [Gürcü dilində].

214. 1958: [Qriqoryan V.R. İrəvan xanlığı XVIII əsrin sonlarında (1780-1800). Yerevan, 1958].

215. [Yervand Şahəziz. Qədim İrəvan. Yerevan, 1931].

216. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər [Alman dilində].

217. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər [Ərəb dilində]

218. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ. Real tarix. Faktlar. Sənədlər [Fransız dilində].

219. Məhəmməd Kazım. Nameye abm arayi Nadiri. III cild. M.. 1966.

220. [Mirzə Məhəmmədsadiq Musəvi-ye (Nami-yi) İsfahani. Tarix - e Kitiqu°a, Tehran, 1317].

221. [Mirzə Rəşid. Tarixə - Əfşar. Tehran, 1329].

222. 1959: [Hakopyan T.X. İrəvanın tarixi (1801-1879). Yerevan, 1959].

223. Chardin J. Voyages du chevalier Chardin en Perse, et autres licus de Forient. vol. II. Amsterdam, 1735, Paris 1811.

224. Schillinger G. Persianische und Ost-indianische Reise. Nürnberg, 1716.

The resume

In the book offered to the readership is spoken about one of the Azerbaijan states having played the significant role in the history of Southern Caucasus- the Irevan khanate (1747-1828). History of the Irevan khanate is an integral part of the rich spiritual and material culture of Azerbaijan people created in the course of several millennia.

In the recent past- in the beginning of the XIX century the territory of present Armenian Republic was a part of the territory of the Azerbaijan state -Irevan khanate. Territories, on which the Irevan khanate had been emerged, are the ancient lands of the Azerbaijan Turks. The important historical events and processes which had found reflections in the heroic epos of Azerbaijan and other Turkic peoples "Kitabi-Dede Gorgud" had occurred just in this region of Azerbaijan. Oghuz khagan from which Oghuz-Turks have taken their genealogical origin lived just here- on the outskirts lands of the Goycha Lake,* died and were buried here. Many of other Oghuz-Turk warlords lived, died and had been buried here- on their ancestors' homeland.

Up to the Russian invasion in the beginning of the XIX century overwhelming majority of population in the Irevan khanate was made by the Azerbaijan Turks. In the capital of the khanate- in the ancient city of Irevan, lived only the Azerbaijan Turks. Medieval sources also confirm belonging of this city to Azerbaijan. Ibrahim Rahimzadeh, being the secretary of the sultan during the Ottoman campaigns of the XVI century wrote that Irevan is the "apple of the eyes of the Azerbaijan lands". Even after the invasion by Russia in the beginning of the XIX century the population of Irevan city consisted of the Azerbaijan Turks. B.Jelikhovskaya writes: "In view Irevan is entirely a Tatar (Azerbaijan - editor) city".

Being the second after the Irevan city and situating on the left bank of the river Araz Sardarabad was one of majestic medieval fortresses of Azerbaijan. In Sardarabad fortress, except for the sardar's palace and the huge garden belonging to the sardar there were roughly 700 houses, 1 mosque, row of 33 shops, 16 mills, 4 factories on manufacture of oil, set of other craft works. This city, as well as other monuments of Azerbaijan, was wiped off the face of the Earth.

In the territory of the Irevan khanate samples of material culture of the Azerbaijan people - settlements, cities had been erected; thousands of historical monuments-fortresses, mosques, minarets (prayer's tower), caravansaries, bath-houses had been built. In the territory of the khanate were a great deal of ancient Oghuz-turk graveyards and a lot of other gravestone monuments, including

* In 1930 the historical Azerbaijan name of the Lake Goycha was renamed by Armenians to "Sevan".

gochbashi (ram-head) statues be-longing to the Azerbaijan people. All the place names- toponyms also belonged to the Azerbaijan people.

However in the beginning of the XIX century in Southern Caucasus began the period of bloody tragedies. After bloody battles and protracted sieges Russian troops managed to seize the fortresses of Sardarabad and Irevan. The Irevan khanate was invaded. The commander-in-chief of the Russian troops Paskevich was awarded with the title of "count Erivanski", the second degree "Cross of St. George" and the money premium in amount of 1 million roubles. Seizure of the Irevan fortress was celebrated in Saint Petersburg with special official parade and special medals were instituted.

After the victory over Iran and Turkey, the Russian invaders under the clauses of Turkmenchay (1828) and Adirna (1829) contracts, began mass resettlement of Armenians from these states to the lands of Northern Azerbaijan, in particular to the territories of Irevan, Nakhchivan, Garabagh khanates and the lands of present Republic of Georgia where Azerbaijanis lived. This fact is proved with numerous archival documents.

Armenians were moved to the territory of Northern Azerbaijan purposefully, i.e. to create for them the permanent homeland. Despite of mass resettlement of Armenians, the imperial government bodies not at once managed to change a demographic situation in the Irevan khanate. Russian general Paskevich who had realized the invasion of the Irevan khanate was obliged to recognize that even after the resettlement of Armenians there three quarters of population in the Irevan lands were made by the Azerbaijan Turks.

In due course, with the purpose of liquidation of historical state traditions and consciousness of independence of the Azerbaijani people, the Russian colonizers began to carry out administrative-territorial reforms. On March, 21, 1828 according to the decree of Emperor Nicolas I, Irevan and Nakhchivan khanates of Azerbaijan were liquidated, and in their territory for Armenians moved from Iran and Turkey the fictious "Armenian province" was created. Thus the first step on the way of creation of the Armenian state in Southern Caucasus, to be exact, in the territories of Irevan and Nakhchivan khanates was made.

After resettlement of Armenians Southern Caucasus stepped to the period of bloody massacres. Having been armed and supported by the Russian invaders, the Armenian armed formations started to pursue a policy of genocide against the Azerbaijani people. With the purpose of carrying out the infasive plans in Southern Caucasus great powers began to use Armenian and in exchange for it they tried their best for creation their state on the lands of North Azerbaijan – former Irevan and Nakhchivan khanates.

At last on May 29, 1918 under pressure of great powers the government of the newly established Azerbaijan Democratic Republic conceded the ancient Azerbaijan city of Irevan with adjoining area of 9, 5 sq. km to Armenians. On the

conceded Northern Azerbaijan lands- in the territories of former Irevan khanate the Armenian state was created. It is an incontestable historic fact that in Southern Caucasus had never been the Armenian state before. Today in the given territory Armenians completely have destroyed all monuments of material - spiritual culture and toponyms of Azerbaijan. As a result of bloody policy pursued by the support of great powers in the territories, where in the recent past the overwhelming majority of the population was made by the Azerbaijan Turks, today does not live any Azerbaijani.

The book "The Irevan khanate: the Russian invasion and resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan", made by the staff of authors from employees of the History Institute, the Azerbaijan Republic National Academy of Sciences is worked out with the purpose of unmasking falsifications and to make the world community aware of the scientific truth, to be exact, the real history. Written on the basis of incontestable primary sources, including numerous archival documents and even the Armenian sources, the book "The Irevan

khanate: the Russian invasion and resettlement of Armenians in the territory of Northern Azerbaijan" proves, that the territory on which today the state called the Armenian Republic has been formed, in the recent past and during all history was the Azerbaijan land. Native populations of these lands were Azerbaijanis. But the Armenian is the alien ethnos resettled in Southern Caucasus by the tsarist Russia. The territory of the Armenian Republic on which the stated ethnos lives is the Azerbaijan land. As long as Azerbaijan people live, this truth will also live.

Резюме

В предлагаемой читателю книге говорится об одном из азербайджанских государств - Иреванском ханстве, сыгравшем важную роль в истории Южного Кавказа (1747-1828). История Иреванского ханства является неотъемлемой составной частью богатой духовной и материальной культуры, созданной тысячелетиями азербайджанским народом.

Территория нынешней Армянской Республики в недавнем прошлом - в начале XIX века была территорией азербайджанского государства Иреванского ханства.

Территории, на которых было создано Иреванское ханство, являются древнейшими азербайджанско-тюркскими землями. Важные исторические события и процессы, отраженные в героическом эпосе азербайджанского и других тюркских народов «Китаби-Деде Горгуд», разворачивались именно в этом регионе Азербайджана. Огуз хаган, который являлся генеалогическим предком огузских тюрков, жил, умер и был похоронен именно здесь - в

окрестности озера Гёйча.* И многие другие тюркско-огузские полководцы действовали, умерли и были похоронены здесь, на родине своих предков.

До завоевания Россией в начале XIX века абсолютное большинство населения Иреванского ханства составляли азербайджанские турки. В столице ханства - древнем городе Иреване целиком проживали именно азербайджанские турки. В средневековых источниках также подтверждается принадлежность этого города Азербайджану. Ибрагим Рахимизаде, являвшийся секретарем султана во время османских походов в XVI веке, называл Иреван «зеницей ока азербайджанских земель». После завоевания Россией в начале XIX века население города Иревана также состояло из азербайджанских турков. Б.Желиховская писала: «По виду Иреван является целиком татарским (азербайджанским - ред.) городом».

Второй самой большой после Иревана городом - крепостью была расположенная на левом берегу реки Араз Сардарабадская крепость - одна из величественных средневековых крепостей Азербайджана. В городе Сардарабаде кроме дворца Сардара было около 700 домов, 1 мечеть, торговый ряд из 33 дуканов (лавок), 16 мельниц, 4 маслобойных завода, множество других ремесленных мастерских, а также принадлежащий Сардару огромный сад. Как и другие памятники Азербайджана этот город был стерт армянами с лица земли.

На территории Иреванского ханства были построены образцы материальной культуры азербайджанского народа - села, города, возведены тысячи исторических памятников - крепостей, мечетей, минаретов, каравансараев, бань. На территории ханства было бесчисленное множество древних тюркско-огузских кладбищ, где в большом количестве находились принадлежащие азербайджанскому народу надгробные памятники, в том числе гочбаши (бараны памятники). Все топонимы в данном регионе также относились к азербайджанскому народу.

Однако в начале XIX века в истории Южного Кавказа начался период кровавых трагедий. После кровопролитной и длительной осады русские войска захватили Сардарабадскую и Иреванскую крепости. Иреванское ханство было завоевано. Главнокомандующий русскими войсками Паскевич получил за эту «победу» титул графа, орден Георгия второй степени, денежное вознаграждение в размере 1 миллиона рублей и титул «Эриванский». Захват Иреванской крепости был отмечен в Санкт-Петербурге официальным парадом, и по данному случаю были учреждены специальные медали.

После победы над Ираном и Турцией российские колонизаторы на основании статей Туркменчайского (1828) и Адрианопольского (1829)

* В 1930 году историческое азербайджанское название этого озера - Гёйча было переименовано армянами в «Севан».

договоров с целью осуществления своих будущих захватнических планов переселили в массовом порядке живущих на территории этих государств армян на земли Северного Азербайджана, в особенности на территории Гарабагского, Нахчыванского, Иреванского ханств и в населенные азербайджанцами регионы нынешней Грузинской Республики. Этот факт подтверждается многочисленными архивными документами.

Армяне переселялись на земли Северного Азербайджана специально, с целью создания для них постоянной родины. Царским правительственным органам несмотря на массовое переселение армян не сразу удалось изменить демографическую ситуацию в Иреванском ханстве. Осуществивший захват Иреванского ханства русский генерал Паскевич вынужден был признать, что даже после переселения армян три четверти населения иреванских земель составляли азербайджанские тюрки.

Немного спустя с целью уничтожения древних государственных традиций и сознания независимости азербайджанского народа, российские колонизаторы стали проводить административно-территориальные реформы. 21 марта 1828 года указом императора Николая I были ликвидированы Иреванское и Нахчыванское ханства Азербайджана, а на их территории для переселившихся из Ирана и Турции армян была создана так называемая «Армянская область». Таким образом, был сделан первый шаг на пути к созданию армянского государства на азербайджанских землях Южного Кавказа, а точнее на территории Иреванского и Нахчыванского ханств.

После переселения армян Южный Кавказ вступил в период кровавой резни против азербайджанского народа. Армянские вооруженные отряды, используя всестороннюю поддержку и вооружаясь с помощью российских колонизаторов, стали проводить политику геноцида против азербайджанского народа. Великие державы с целью осуществления на Южном Кавказе своих захватнических планов использовали армян в качестве орудия, и в обмен на это оказывали им всяческую помощь для создания государства на землях Северного Азербайджана - бывших Иреванского и Нахчыванского ханств.

Наконец, 29 мая 1918 года под давлением великих держав правительство новообъявленной Азербайджанской Демократической Республики уступила армянам древний азербайджанский город Иреван вместе с прилегающими территориями площадью примерно 9,5 тыс. кв. км. На уступленных этих азербайджанских землях - бывшей территории Иреванского ханства - было создано армянское государство. До этого на территории Южного Кавказа никогда и вообще не было армянского государства, что является неопровержимым историческим фактом. Сегодня на данной территории армянами полностью уничтожены все памятники материально-духовной культуры и топонимы Азербайджана. В результате проводимой при поддержке великих держав кровавой политики на этих

территориях, абсолютное большинство населения которых в недавнем прошлом составляли азербайджанские тюрки, сегодня не проживает ни один азербайджанец.

Книга «Иреванское ханство: Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана», подготовленная авторским коллективом Института Истории Национальной Академии наук Азербайджана, разработана с целью раскрытия этих фальсификаций, доведения до мировой общественности научной истины, а точнее реальной истории такой, какая она есть. Написанная на основе неопровержимых первоисточников, в т.ч. многочисленных архивных документов, а также армянских источников книга «Иреванское ханство: Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана» доказывает, что территория, на которой сегодня расположено государство под названием Армянская Республика, в недавнем прошлом и на протяжении всей истории всегда была азербайджанской землей. Аборигенами этих земель были именно азербайджанцы. А армяне являются переселенным царской Россией на Южный Кавказ пришлым этносом. Территория же нынешней Армянской Республики, на которой проживает данный этнос, является азербайджанской землей. Пока существует азербайджанский народ, будет жить и данная истина.

Nəşriyyat redaktoru
Yusif Əliyev

Kompyuter tərtibatı və dizayn
İdris Əhmədov

Kompyuter yığımı
Aliyə Ələgərova
Elnarə Əliyeva

Korrektor
Kəmalə Cəfərova

CBS – mətbəəsində çap olunmuşdur.

©**Regionların İnkişafı İctimai Birliyi**
Az 1009 Bakı şəhəri, Zərgərpalan küçəsi 143,
regionlarii@yahoo.com · region.00@rambler.ru

ISBN: 978-9952-8134-0-1